

PARADIGMY ZMIEN V 21. STOROČÍ

HĽADANIE KONTÚR V MOZAIKE

IVETA PAUHOFOVÁ A KOLEKTÍV

Bratislava 2012

VEDÚCA AUTORSKÉHO KOLEKTÍVU:

doc. Ing. Iveta Pauhofová, CSc., EÚ SAV

AUTORI:

Ing. Gabriela Dováľová, PhD., EÚ SAV (3.3)

Ing. Ján Košta, CSc., EÚ SAV (3.4)

doc. Ing. Ingeborg Němcová, CSc., VŠE v Praze (1.3)

prof. RNDr. Silvia Pastoreková, DrSc., VÚ SAV (2.1)

doc. Ing. Iveta Pauhofová, CSc., EÚ SAV (2.1, 3.2)

doc. PhDr. František Petrášek, CSc., VŠE v Praze (1.4)

RNDr. Miroslav Rusko, PhD., MTF STU, Trnava (2.3)

doc. Ing. Peter Staněk, CSc., host. prof., EÚ SAV (1.1)

Ing. Petra Ščepánová, EÚ SAV (3.1)

Ing. Natália Vašková, PhD., Elyseum e. a., Košice (4.2)

Ing. Vanda Vašková, PhD., EÚ SAV (4.1)

MUDr. Zuzana Vavrinčová, Grünenthal Slovakia, s. r. o., Bratislava (2.2)

prof. Dr. Štefan Volner, CSc., VŠEMvs v Bratislave (1.2)

RECENZENTI:

prof. Ing. Vladimír Gonda, PhD.

doc. Ing. Juraj Sipko, MBA, PhD.

prof. RNDr. Vincent Šoltés, CSc.

Za obsah a jazykovú úpravu jednotlivých príspevkov zodpovedajú ich autori.

TECHNICKÉ SPRACOVANIE: Ing. Eva Chovancová, Mária Lacková

Monografia je súčasťou riešenia projektu VEGA 2/0208/09 Determinanty polarizácie bohatstva v globalizovanom svete (súčasnosť a budúcnosť) (časti 3.1, 3.2), projektu VEGA 2/0004/12 Paradigmy budúcich zmien v 21. storočí (geopolitické, ekonomické a kultúrne aspekty) (časti 1.1, 2.1, 4.1), projektu VEGA 2/0158/12 Politika zamestnanosti vo vzťahu k nízkokvalifikovaným pracovným silám (časť 3.4) a projektu APVV-0135-10 Strieborná ekonomika ako potenciál budúceho rastu v starnúcej Európe (časť 3.3).

©Ekonomický ústav Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2012

On-line

ISBN 978-80-7144-194-6

O B S A H

KTORÉ VÝCHODISKÁ SÚ V MOZAIKE ZMIEN VIAC VIDITEĽNÉ?	7
1. PARADIGMY SÚČASNOSTI	9
1.1. Vzťah prírody, spoločnosti a ekonomiky v globalizovanom svete	9
1.2. Aspekty geopolitických zmien v 21. storočí	25
1.3. Vzťah štát – firma, i v globálnom mŕítku	46
1.4. Futurologické myšlení jako podpora politických rozhodnutí	58
2. ZDRAVIE A BEZPEČNOSŤ	76
2.1. Dynamická interakcia medzi civilizačnými zmenami a infekčnými chorobami	76
2.2. Etika a regulácia vo farmaceutickom priemysle	82
2.3. Environmentálna a bezpečnostná politika a manažérstvo	96
3. POLARIZÁCIA BOHATSTVA V 21. STOROČÍ – VÍŤAZI A PORAZENÍ	116
3.1. Klasické teoretické aspekty formovania príjmov a spotreby z národného a globálneho pohľadu	116
3.2. Polarizácia bohatstva a problémy globálnej spotreby	126
3.3. Zmena paradigmy striebornej ekonomiky	143
3.4. Súvislosti formovania slovenského trhu práce v európskom priestore	158
4. REGULÁCIA ALEBO DEREGULÁCIA – BUDÚCNOSŤ FINANČNÉHO SVETA?	179
4.1. Integrované finančné trhy Európskej únie ako faktor zvyšovania konkurencieschopnosti i výzva pre európskych regulátorov	179
4.2. Nové pravidlá regulácie a dohľadu v systéme pokrízovej finančnej architektúry	196
LITERATÚRA	216

ZOZNAM GRAFOV A OBRÁZKOV

Obrázok 1.1	Hlavní globální geopolitické aktéri	26
Obrázok 1.2	Geostrategické osi a línie po 2010 do 2025	27
Obrázok 1.3	Hlavné surovinové (ropa a plyn) mocnosti a priestory	29
Obrázok 1.4	Globálne geostrategické ohniská 2010 – 2025	29
Obrázok 1.5	Strategické výstupy a vstupy do EÚ	42
Obrázok 2.1	Niektoré vírusy napádajúce človeka	77
Obrázok 2.2	Odhadované náklady na výskum, vývoj a administratívne úkony, kým sa nový liek uvedie na trh (v mil. USD)	84
Obrázok 2.3	Poradie priemyselných odvetví podľa pomeru investícií do výskumu a vývoja verzus dosiahnutý obrat (2008)	87
Obrázok 2.4	Patentová ochrana lieku na časovej osi	92
Obrázok 2.5	Prekrývanie sektorov a stratégií bezpečnostnej politiky	97
Obrázok 2.6	Prostriedky riadenia v environmentálnom manažérstve	114
Graf 3.1	Trendy v reálnych príjmoch domácností	122
Graf 3.2	Vývoj príjmovej nerovnosti meraný Giniho koeficientom 1985 – 2008	123
Graf 3.3	Celkový globálny dlh a pomer globálneho dlhu k HDP	123
Obrázok 3.1	Vzťahy medzi vývojom hospodárstva a spotrebou domácností za vybrané krajiny sveta (1970 – 2010)	134
Obrázok 3.2	Vzťahy medzi vývojom hospodárstva a spotrebou domácností za vybrané krajiny Európskej únie (1970 – 2010)	135
Graf 3.4	Zložky príjmov domácností 65+ vo vybraných krajinách	146
Graf 3.5	Medián čistého bohatstva domácností 50+ ročných v eurách	147
Graf 3.6	Miera úspor podľa vekových kategórií (%) na Slovensku	150
Graf 3.7	Miera úspor a podiel obyvateľov 65+ na produktívnom obyvateľstve na Slovensku	150
Graf 3.8	Priemerné výdavky na spotrebu domácností podľa veku osoby na čele domácnosti vo vybraných krajinách, 2005, PPS	152
Obrázok 3.3	Potreby starších a príležitosti pre inovácie	154
Graf 3.9	Podiel verejných výdavkov na vzdelávanie na HDP, v %, 2000 a 2008	165
Graf 3.10	Podiel populácie s ukončeným vyšším sekundárnym stupňom vzdelania (veková skupina 25 – 64 roční), rok 2009	167
Graf 3.11	Mesačné náklady práce a produktivita práce	174
Graf 3.12	Odchýlka od priemeru ročných nákladov práce OECD podľa dosiahnutého vzdelania, v USD pre populáciu 25 – 64-ročných, rok 2009	175
Obrázok 4.1	Opatrenia FSAP podľa odvetvia	184
Obrázok 4.2	Rozdelenie opatrení FSAP podľa typu	186
Obrázok 4.3	Príčiny globálnej finančnej krízy 2007	200
Obrázok 4.4	Trendy v predkrízovom vývoji štruktúry európskeho bankovníctva	201
Obrázok 4.5	Navrhované zmeny v štruktúre a stratégiách bánk	202
Obrázok 4.6	Rozloženie M&A v Európe podľa sektorov v mld. eur, obdobie 2003 – 2010	203
Obrázok 4.7	Odsúhlasená schéma novej štruktúry dohľadu v EÚ	206
Obrázok 4.8	Chýbajúce objemy kapitálu a likvidity, r. 2019, v mld. eur, statická perspektíva	211

ZOZNAM TABULIEK

Tabuľka 1.1	Porovnaní hlavných rysů vztahů státu a firem v různých pojetích státu	54
Tabuľka 2.1	Historický náhľad do výsledkov virológie	78
Tabuľka 2.2	Prehľad globálnych antropogénnych zmien, ktoré prispievajú k šíreniu vírusových nákaz	80
Tabuľka 2.3	Obranné stratégie namierené voči vírusovým infekciám	81
Tabuľka 3.1	Skupiny vybraných krajín podľa HDP na obyvateľa v PPS USD (2009)	133
Tabuľka 3.2	Hlavné charakteristiky vybraných národných trhov práce – porovnanie so Slovenskom (v %)	161
Tabuľka 3.3	Výdavky na vzdelávanie vo verejných a súkromných inštitúciách podľa jednotlivých stupňov vzdelávania, 2008	166
Tabuľka 3.4	Podiel výdavkov na školenia zamestnancov z celkových nákladov práce	167
Tabuľka 3.5	Podiel výdavkov na vzdelávanie z čistých príjmov slovenských domácností	169
Tabuľka 4.1	Hodnotenie dopadov FSAP	190
Tabuľka 4.2	BASEL III – sumarizácia hlavných zmien v oblasti bankového podnikania	194
Tabuľka 4.3	Integrácia rôznych segmentov trhu	194

KTORÉ VÝCHODISKÁ SÚ V MOZAIKE ZMIEN VIAC VIDITEĽNÉ?

Predstavy o tom, ktoré paradigmy možno považovať za určujúce pre budúci vývoj spoločnosti, závisia od úrovne a odbornosti vnímania súvislostí javov minulých a súčasných a schopnosti posudzovať ich v komplexnosti. Zároveň pri vnímaní týchto javov zohráva nemalú úlohu aj pohľad regionálny, teda či určité súvislosti sú viac alebo menej rozhodujúce pre krajinu, jej jednotlivé regióny, skupinu krajín alebo svet, planétu.

Vývoj spoločnosti je tak odrazom procesov, ktoré bolo možné predvídať, a teda reagovať na rôznych úrovniach zodpovedne alebo bezohľadne, ako aj procesov, ktoré predstavovali neznáme neznámo, ktoré spoločnosť neočakávala, na ktoré nebola pripravená, a teda reagenciu a zodpovednosť možno hodnotiť až ex post.

V súčasnosti sa stále častejšie diskutuje o samotnom charaktere kapitalizmu. Paleta názorov je široká, od obhajoby terajšieho stavu až po konštatovanie, že kapitalizmus sa už vyčerpal. Zároveň sa zviditeľňuje stále väčšie množstvo prierezových a multidimenzionálnych problémov, u ktorých dochádza ku koncentrácii v čase. Významne rastie úloha analýzy historického zázemia jednotlivých krajín, dôležitosť skúmania problémov spojených s generáčnymi vlnami i dopadu nových technologických zmien na celú spoločnosť.

Tak ako v minulosti, tak aj v súčasnosti, obraz spoločnosti a jej možný vývoj v budúcnosti vnímajú jednotlivé generácie populácie rozdielne. Mladí ľudia, ktorých často nazývajú „miléniári“, resp. generácia Y, sa prezentujú ako generácia vychovaná k tomu, že zvládne všetko a môže robiť čokoľvek. Z tohto pohľadu generácia X, ktorá sa narodila a dospievala po 2. svetovej vojne a v rokoch stabilizovania spoločenských procesov, sa prezentuje konzervatívnejšími náhľadmi na problémy súčasnosti a najmä opatrnosťou a relatívnou zodpovednosťou voči budúcnosti. Úvaha je založená na tom, že mladá generácia „miléniárov“, vyrastajúca bez výraznejších materiálnych problémov, ktorá si však prácu začala hľadať v priebehu súčasnej krízy, má v krátkom časovom úseku vo svojom CV desiatky zamestnaní. Často opúšťa prácu skôr, ako sa stihne niečo naučiť len preto, že sa jej niečo nepáči, resp. tí, ktorí majú výborné vzdelanie, považujú momentálnu prácu pod ich úroveň. Aj svojimi názormi na partnerský život sa často dostávajú do stretu s generáciou X, ktorá je zástancom tradičných rodín. Zvýraznenie väčšej časti rozdielov medzi generáciou Y a X začalo práve oslabovaním ekonomiky pri nástupe krízy. Je možné očakávať pri pretrvávaní a prehlbovaní krízy, kedy je reálne zosilňovanie týchto diferencií, tradičné či iné prejavy solidárnosti vo vzájomných vzťahoch dotknutých generácií? A ako sa bude meniť spotreba spoločnosti v dôsledku diametrálne odlišných preferencií jednotlivých generácií a v dôsledku očakávaného demografického vývoja smerom k starnutiu populácie sveta?

Úvahy o vývoji medzigeneračných vzťahov nielen v smere otázky solidárnosti, etiky, postavenia žien v spoločnosti, materiálnej spotreby či prosperity v budúcnosti sú významne

ovplyvňované rozdielmi v kultúrnych modeloch, ktorých fundamentálnou súčasťou je náboženstvo. Nejde pritom len o samotný vývoj vzťahov medzi moslimským, kresťanským, hinduistickým, budhistickým a židovským náboženstvom v uvedených oblastiach, ale z regionálneho pohľadu tiež o aspekty rozdielností náhľadov na mnohé oblasti života medzi katolicizmom, protestantizmom a pravoslávím. Je možné v budúcnosti očakávať, že jednotlivé náboženstvá, ktoré sa „vtlačili“ do rozdielnych spôsobov kultúry života spoločnosti, budú mať výrazný vplyv aj na ekonomické efekty?

Sekvenovanie a uzatváranie sa do seba v prípade veľkého počtu vedných disciplín vedie k neschopnosti definovať komplexný obraz spoločnosti a jej vývoja. Súčasne, v dôsledku globalizácie, celý rad problémov už nie je možné riešiť len na národnej úrovni.

Vývoj postupne dozrieva k potrebe nového systémového videnia, definovania a samozrejme i hľadania riešení. Nárast významu faktora času (bod zlomu), ale aj interdisciplinarita, vedie k nutnosti hľadania nového videnia sveta i ekonomiky.

Cieľom monografie nie je podchytenie a uvedenie jednotlivých problémových okruhov, ktoré obsahujú východiská, determinujúce budúce zmeny spoločnosti v 21. storočí, ale poskytnutie novej kvality komplexného pohľadu v časovej a vecnej podobe. Preto je pozornosť orientovaná na spájanie príspevkov zo zdanlivo odlišných oblastí tak, aby sa dosiahla interdisciplinárna komplexnosť a hierarchické usporiadanie problémov, ktoré hrozia dnešnej spoločnosti. Logickým záverom tohto videnia je mozaika globálnych súvislostí, ktoré sa transformujú do algoritmu globálneho systému. Ide o prvú iteráciu nového myslenia, smerujúcu k čitateľovi ako prosba o pochopenie načrtnutých súvislostí našej spoločnej budúcnosti.

„Budúcnosť už nie je taká, ako bývala... Našu zvýšenú schopnosť modelovať (a predpovedať) ďalší vývoj sveta okolo nás môže výrazne prevážiť jeho rastúca komplexnosť – čo implikuje aj väčšiu úlohu nepredvídateľných udalostí“ (Nassim Nicholas Taleb: Černá labuť, 2011, s. 152).

*doc. Ing. Iveta Pauhofová, CSc.
vedúca autorského kolektívu*

1. PARADIGMY SÚČASNOSTI

1.1. Vzťah prírody, spoločnosti a ekonomiky v globalizovanom svete

Dlhová kríza

Kríza, ktorá sa začala v roku 2008, v pôvodných hodnoteniach bola chápaná skôr ako parciálna a finančná kríza. V podstate to bolo ohrozenie finančných trhov s tým, že išlo o kombináciu hypotekárnej krízy a krízy bankového sektora. Vlády na túto skutočnosť reagovali mohutnou sanáciou finančného sektora, s tým, že celkový rozsah použitých finančných prostriedkov sa blíži k 5 biliónom USD. V skutočnosti vyriešením problémov vo finančnom sektore sa kríza neskončila. V priebehu polroka (2011) sa ukázala ďalšia kríza, a to kríza v oblasti produkcie. Táto sa prejavila nielen znižovaním celkového rozsahu zamestnanosti viazaného na jednotlivé odvetvia, ale vlády, aby udržali produkčnú kapacitu a obmedzili vývoj nezamestnanosti, podporovali súkromný podnikateľský sektor. Išlo predovšetkým o podporu elektrotechnického a automobilového priemyslu sanačnými opatreniami typu šrotovného a ďalšími, ako aj stimuláciou domácej spotreby (príklad Číny). Postupne sa však ukázalo, že toto nie je koniec krízového vývoja a po kríze produkčných kapacít a zamestnanosti sa objavila dlhová kríza.

V skutočnosti pri riešení dlhovej krízy sa objavila široká paleta prístupov – od emitovania ďalších štátnych dlhopisov na prefinancovanie deficitov a dlhovej služby až po oblasť kvantitatívneho uvoľňovania, dodávajúceho do ekonomiky nové objemy finančných zdrojov. Nikto sa však nepýtal, nakoľko sú tieto nové peniaze reálne kryté hodnotami a nikto nestanovil hranicu kvantitatívneho uvoľňovania. Po prvom a druhom kvantitatívnom uvoľňovaní, realizovanom americkou vládou, sa k tomu svojim spôsobom pripojila aj Európska centrálna banka. Je to možné hodnotiť vo väzbe na kupovanie dlhopisov problémových krajín. Zatiaľ sa objem nakúpených dlhopisov blíži úrovni približne 80 mld. eur. Objem emitovaného obeživa jedenapolkrát prevyšuje objem obeživa už obiehajúceho v dolárovej oblasti.

Paradoxne, obidva kroky nespôsobili výrazný inflačný nárast a naopak, inflácia sa udržuje na relatívne nízkej úrovni niekoľkých percent. Problémom však je, že došlo k výraznému poklesu úrokových sadzieb, aby boli dostupné finančné zdroje, pričom dostupnosť mala obnoviť hospodársky rast. Manévrovací priestor pre jednotlivé vlády sa pri nulových alebo v podstate 1 – 2 % úrokových sadzbách obmedzil na minimálny možný rozsah, ktorým by ďalej mohli stimulovať podnikateľskú sféru a prípadne stimulovať obnovenie hospodárskeho rastu. Tieto skutočnosti sa začali prejavovať predovšetkým v druhej polovici roka 2010 a v priebehu roka 2011.

Prehlbovanie dlhovej krízy zároveň potvrdilo odlišnú úroveň produkčného potenciálu jednotlivých krajín. Ukázalo, nakoľko je rizikovým faktor odlišnosti ekonomickej úrovne jednotlivých členov obchodno-ekonomických zoskupení. Aj keď sa pozornosť sústreďuje na

Európsku úniu a krajiny PIIGS, v skutočnosti rovnaké problémy existujú aj v obchodnom zoskupení, ako APEC alebo MERCOSUR.

Heterogénnosť krajín sa stáva veľmi významným faktorom, limitujúcim možné obnovenie hospodárskeho rastu. Je však paradoxné, že pri diskusiách o dlhovej kríze sa nezaferiavajú vlády na analyzovanie a zmenu príčin dlhovej krízy. Väčšina analytikov sa nezaobrá otázkou príčin, ale zaoberá sa len štruktúrou použitých nástrojov, ktoré sa majú použiť na zastavenie dlhovej krízy, pričom dnes sa mainstreamovým stáva pohľad cez prijatie tzv. ústavných rozpočtových alebo deficitných stropov. Tento systém používajú USA posledných 18 rokov a vždy dochádza ku kreatívnemu hodnoteniu stanovených rozpočtových stropov, ktoré boli rozhodnutím amerického kongresu a senátu pravidelne navyšované. Je veľké riziko, že niečo podobné sa udeje aj v podmienkach eurozóny, kde sa síce môže prijať ústavná brzda v oblasti dlhovej služby, avšak vzhľadom na pokračujúcu krízu a narastajúci problém v produkčných kapacitách, ale aj v oblasti spotreby a sociálnej sféry, je veľmi reálne opätovné porušovanie takto stanovených rozpočtových a dlhových stropov. Upozorníme však na dva kľúčové paradoxy:

Prvý – zatiaľ sa pozornosť pri diskusiách o dlhovej kríze sústreďuje predovšetkým na formálne vykázanú zadlženosť jednotlivých krajín, avšak táto zadlženosť je v rozhodujúcej miere tvorená zadlženosťou štátneho rozpočtu, pričom ďalšie dlhy, týkajúce sa ostatných významných častí verejného sektora (penzijné, zdravotné a municipálne dlhy), nie sú zahrňované pod celkový blok dlhovej služby. Samozrejme, takáto skutočnosť sa neskôr prejaví pri možnostiach riešenia dlhovej služby, ale predovšetkým pri celkovom plnení maastrichtských kritérií alebo kritérií Paktu stability a rastu, ktoré hovoria o dlhu verejného sektora.

Druhý – vo všetkých krajinách je systém zdravotníctva trvalo deficitný. Výška výdavkov na zdravotníctvo trvalo predstihuje celkový nárast príjmov pre zdravotné systémy napriek odlišnej konštrukcii aj v jednotlivých krajinách. V penzijných systémoch sa vďaka zavádzaniu druhého piliera ukazuje trvalá deficitnosť týchto systémov a zavedenie druhého piliera znamená prehĺbenie trvalej deficitnosti systémov v rádoch desiatok rokov.

Municipálne hospodárenie je takisto v značnej problémovej finančnej situácii, aj keď oficiálne existuje mechanizmus, podľa ktorého priebežný rozpočet samospráv má byť zo zákona vyrovnaný. Problémom je, akým spôsobom sú zahrňované dlhy a akým spôsobom je definovaný vlastný priebežný rozpočet tak, aby vyhovoval zámerom jednotlivých municipalít na miestnej či regionálnej úrovni. Dôsledkom tejto skutočnosti je veľký rozdiel medzi vlastným rozsahom zadlženosti a celkovým rozsahom zadlženosti, obsahujúcim aj zadlženosť obyvateľstva, podnikov a ďalších častí ekonomiky. Upozorňujeme na to preto, že pri súčasnej diskusii o dlhovej službe jednotlivých európskych krajín sa zabúda na rozsiahle dlhy obyvateľstva, pričom jeho celková zadlženosť vo Veľkej Británii predstavuje 116 % HDP, zadlženosť Írska a niektorých ďalších krajín 110 % HDP, zadlženosť Nemecka predstavuje 86 % HDP.

Podniková sféra, ktorá prešla od polovice 90. rokov na nový systém financovania, po emitovaní podnikových dlhopisov takisto vykazuje obrovskú zadlženosť. Oficiálne údaje za banky pre oficiálne zúčtovanie ukazujú, že celkový rozsah emitovaných podnikových dlhopisov v podmienkach EÚ predstavuje sumu prevyšujúcu 3,7 bil. eur a v podmienkach USA je to zhruba 1,8 bil. USD. Problém predstavuje skutočnosť, že ide väčšinou o krátke peniaze (3 až 5-ročné), t. j. dochádza k pomerne rýchlemu splácaniu a vysokej dlhovej službe. Dlhová služba v podmienkach Európskej únie ročne predstavuje sumu prevyšujúcu 800 mld. eur. Vzhľadom na recesiú väčšina podnikov nespláca svoje záväzky a skôr emituje nové akcie s posunutým splátkovým kalendárom a rizikovou prirážkou. Všetci dúfajú, že obnovenie hospodárskeho rastu v budúcnosti umožní splatiť aj túto vyššiu rizikovú prirážku. Na to sa spoliehajú tak manažmenty podnikov, ale aj vlastní investori. No a, samozrejme, veľmi významným blokom je otázka dlhov krajinských alebo nižších ako spolkových vlád, či už v Nemecku, vo Francúzsku alebo v USA, ktoré vzhľadom na svoj vlastný rozpočtový strop ďaleko prekonal možnosti prijateľnej miery zadlženia. Upozorňujeme na to preto, že dnes sa dost' diskutuje na tému, či celkový rozsah dlhov na Zemi sa pohybuje na úrovni 40 alebo 48 bil. USD. V skutočnosti všetky tieto dlhy počítajú len s dlhmi štátov, ide o dlhy *de facto* štátnych rozpočtov, a nie o dlhy, ktoré sa týkajú ostatných častí ekonomiky a iných ekonomických subjektov.

Paradox je, že diskusia o riešení dlhovej služby je vedená v dvoch rovinách. Prvú predstavuje tvrdenie, že celú dlhovú službu musí zaplatiť stredná trieda. Pritom pripomíname, že stredná trieda je už posledných 20 rokov pod tlakom trvalého znižovania reálnej výšky príjmov, veľká časť strednej triedy sa presunula medzi nízko príjmové časti populácie a celková kúpyschopná sila strednej triedy významne klesá. Po druhé, musíme upozorniť takisto na skutočnosť, že časť strednej triedy je tvorená dôchodcami. Dôchodcovia (osobitne v európskych krajinách) v období 1960 – 1990 dokázali naakumulovať pomerne rozsiahle úspory. Tieto úspory predstavujú určitý zdroj likvidného kapitálu, s ktorým môžu dôchodcovia narábať, ale zároveň predstavuje kľúčový zdroj príjmov pre bankový sektor mimo zdrojov z medzibankového trhu.

Pokiaľ by úspory boli eliminované infláciou, alebo by sa prejavil jav, ktorý je typický napríklad pre Japonsko, že úrokové sadzby sú záporné a napriek tomu obyvateľstvo nevyberá úspory, vzniká otázka, akú hodnotu budú mať tieto úspory po období 10 – 15 rokov v budúcnosti, keď má dôjsť automaticky podľa teórií o ekonomickom cykle k obnoveniu hospodárskeho rastu.

Zamestnanosť a cena konkurencieschopnosti

Zdá sa, že všetky tieto procesy dnes nadobúdajú kvalitatívne iný charakter, ktorý súvisí s týmito inými rovinami pohľadu.

Po prvé, globalizácia ekonomiky zásadným spôsobom zmenila pozíciu národných štátov voči transnacionálnym korporáciám, ale zároveň zmenila aj pozíciu národných štátov v rámci globálneho ekonomického vývoja.

Po druhé, procesy *outsourcingu* a *offshoringu* významným spôsobom posunuli vývoj vzťahu medzi ekonomickým rastom a zamestnanosťou, krízou a zamestnanosťou. Prechod na agentúrnych pracovníkov, skrátene úväzky, rôzne flexibilné formy zamestnávania zmenili na jednej strane celkový rozsah príjmov väčšiny pracujúcej populácie, ale na druhej strane formálne udržali vykazovanú zamestnanosť. Na tento fenomén upozorňujeme, pretože v podstate aj pracujúci na dvoj – trojhodinový úväzok sú vykazovaní ako zamestnaní. Agentúrni pracovníci sú vykazovaní ako zamestnaní na plný úväzok, ale v skutočnosti sa extrémne zvýšil počet ľudí, ktorí tvoria tzv. *skupinu chudobných pracujúcich*. Extrémnym spôsobom, vzhľadom na nutnosť minimalizovať náklady, došlo k presunu reálnej výšky priznávaných miezd pre väčšinu pracujúcej populácie do novej roviny. Súvisí to nielen s núteným prechodom do kategórie živnostníkov a s nimi uzatváraných zmlúv, ale aj s celkovým vývojom na trhu práce, ktorý je smerovaný skôr k minimalizácii mzdových výdavkov.

Je paradoxné, že sa v niektorých častiach sveta hovorí o nutnosti znížiť odvody, a tým znížiť náklady na pracovnú silu. Otázka znie – kde chceme znižovať tieto odvody, ak má byť konkurenčným kritériom výška odmeňovania v Číne alebo v Indii. Treba mať na pamäti, že tieto krajiny dosahujú minimálne mzdy práve tým, že nemajú penzijné, zdravotné a iné poistenie (v Číne je penzijné poistených ako-tak približne 30 % populácie). Ale väčšina populácie nemá stanovený penzijný systém, ktorý predstavuje v európskych podmienkach pomerne vysokú časť odvodov. Chceme tvrdiť, že znižovanie tejto položky má zvýšiť konkurencieschopnosť európskej pracovnej sily voči čínskej pracovnej sile?

Neuvažujeme nad tým, že predovšetkým toto znamená ohrozenie medzigeneračnej solidarity, a v konečnom dôsledku to znamená výrazné ohrozenie významného bloku domácej spotreby predstavovaného dôchodcami. V podstate väčšina pracovných miest vykazuje minimálny mzdový nárast. Formálne, keď zoberieme priemerné štatistiky a priemernú úroveň miezd v jednotlivých ekonomikách, vyzerá to tak, že dochádza k trvalému nárastu priemernej pracovnej mzdy. Analýzy, ktoré sa však uskutočnili z hľadiska faktorov, tvoriacich nárast priemernej mzdy ukazujú, že vo väčšine prípadov ide o jednorazové opatrenia alebo o veľké zväčšovanie disparity medzi výškou plátov špičkových, ale aj stredných manažérov a výškou plátov normálnych pracovníkov.

Pri štatistickom priemere dochádza potom k tomu, že síce rastie štatistický priemer, ale zároveň sa zväčšuje počet ľudí, ktorí patria medzi nízkopríjmové skupiny, čo je umocňované aj celkovou zmenou charakteru kvalifikačnej náročnosti a úrovne odmeňovania novovznikajúcich miest voči zanikajúcim miestam. Proces reprodukcie, ktorý sa dnes používa ako hlavná kritériálna funkcia pre obnovenie hospodárskeho rastu, hovorí o počtoch pracovných miest, ale nespája pracovné miesta s výškou mzdového ocenenia a následne na to ani s výškou nárastu domáceho kúpyschopného dopytu a celkovej domácej spotreby.

Upozorňujeme na to preto, že v celom rade krajín zároveň dochádza k tlmeniu týchto tendencií aj tým, že sa potichu toleruje šedá ekonomika. Šedá ekonomika umožňuje svojím spôsobom pomerne významne utlmiť sociálne excesy a pri počte 31 miliónov zamestnaných v šedej ekonomike v podmienkach EÚ (2007) to predstavuje šestinú celkového rozsahu trhu práce. Šedá ekonomika je „dobrá“, lebo to nezaťažuje inštitucionálnu sféru služieb zamestnanosti, ale ani sociálnu sféru požiadavkami na dodatočné sociálne dávky či bonusy. Na druhej strane táto skupina je zároveň podriadená najvyššiemu tlaku na „pracovnú tolerantnosť“ a „mzdovú tolerantnosť“.

Analýzy, ktoré robilo americké ministerstvo práce ukázali, že v podstate za posledných 30 – 40 rokov sa reálny príjem amerických domácností nezvýšil. Napriek vyššiemu intenzívnemu pracovnému nasadeniu (pretože dnes pracuje aj žena, aj keď na skrátenej úväzok a muž má spravidla dve zamestnania) sa celková úroveň príjmov viac podobá úrovni príjmov zo 70. rokov minulého storočia. Keby nebolo tlmenia cez dovoz lacného tovaru a zároveň neboli premietané upravované vplyvy inflácie, v plnej nahote by sa ukázalo, že reálna domáca kúpyschopná sila bola realizovaná výlučne nárastom vnútorných dlhov obyvateľstva, čo bolo priamo podporované uzneseniami a rozhodnutiami štátnych orgánov a samotných vlád. Tento vývoj však mal svoje prirodzené hranice, a keď celkový rozsah dlhovej záťaže obyvateľstva prekročil prijateľnú mieru možného splácania, došlo okamžite ku kolapsu a na základe toho došlo nielen k obrovskému nárastu individuálnych bankrotov. Pod tlakom tejto skutočnosti sa vytvorila legislatíva, riešiaci individuálny bankrot, ktorá svojím spôsobom vychádza v ústrety dlžníkovi, lebo jednak mu poskytuje ochranu pred exekučným konaním, jednak stanovuje povinnosť splatiť iba časť záväzkov, ktoré vznikli.

Za normálnych podmienok by si človek musel položiť otázku, ako to, že súd môže rozhodnúť, že dlžník zaplatí iba časť svojich dlhov a druhá strana – veriteľ – akceptuje takéto rozhodnutie súdu. V skutočnosti tento krok je pod tlakom štátu na obidve strany sporu a možno povedať, že práve pod tlakom štátu je rozhodnutý aj veriteľ akceptovať určitú mieru strát a pritom vzniká, paradoxne, ďalší dualizmus.

Finančný sektor a globalizačné procesy

Na jednej strane sa od finančného sektora požaduje vysoké zhodnotenie investícií. Obrovská polarizácia spoločnosti vedie k tomu, že relatívne úzka skupina populácie 5 – 7 % vlastní rozhodujúcu časť bohatstva, ale nemôže toto bohatstvo nechať tak, musí ho zhodnocovať. Potrebuje teda efektívne zhodnotenie. Na druhej strane, vzhľadom na celkový vývoj v globálnej ekonomike, sa možnosti vysokého zhodnotenia začínajú radikálne zužovať. V podstate, keby sa neobjavili oblasti nového druhu podnikania (ako napr. ekologický biznis či už v oblasti alternatívnych energetických zdrojov alebo pod.), by bolo veľmi veľkým problémom reálne zhodnotiť investície v úrovniach 10 – 15 %. Pochopiteľne, pokiaľ by nedochádzalo

k takému výraznému zhodnocovaniu, väčšina vlastníkov finančných zdrojov a bohatstva by pravdepodobne i za cenu strát pristúpila k zmrazeniu finančných zdrojov.

Toto zmrazenie by sa prejavilo okamžite nedostatkom kapitálu so všetkými multiplikačnými efektmi, ktoré na to nadväzujú. Pokiaľ investor požaduje zhodnotenie na úrovni 10 – 15 %, musí sa nájsť priestor pre takého zhodnotenie. Priestor pre zhodnotenie možno nájsť buď tým, že odstránime dôsledné regulačné pravidlá v oblasti hedžových fondov, alebo tým, že uvoľníme používanie napríklad pákového efektu na komoditných trhoch a pod. Použitie pákového efektu znamenalo významné zhodnotenie na úrovni nad 20 %, pritom pákový efekt sa začal používať v kombinácii na kľúčové komoditné suroviny, ako sú napríklad energetické médiá alebo potraviny.

Logickým dôsledkom bolo odtrhnutie vývoja ceny produktu (napr. pohonných hmôt alebo potravín) od rozsahu produkčných kapacít a dochádza k odtrhnutiu reálnej hodnoty od tej hodnoty, za ktorú sú realizované predaje. Tlak na znižovanie cien energetických médií pôsobí napríklad na pokles ťažby ropy a zvýšenie cien energetických médií vedie k nárastu ziskov združenia OPEC a premieta sa do celkového obmedzenia ťažby ropy.

Špekulatívne obchody na komoditných trhoch majú omnoho väčší vplyv na vývoj cien týchto komodít ako vlastné produkčné kapacity a narábanie s týmito produkčnými kapacitami. Dnes sa kalkuluje pri niektorých futurologických scenároch s tým, že prípadné zníženie cien energetických médií bude súvisieť s extrémnym zvýšením ťažby z nových nálezísk ropy alebo zemného plynu (napr. na brazílskom kontinentálnom šelfe, v Severnom ľadovom oceáne a pod.). Táto virtualizácia cien pre koncových užívateľov znamenala nielen vysoký nárast cien, ale hlavne sa stala faktorom významnej neodhadnuteľnosti ďalšieho vývoja.

Ako sa ukázalo, napríklad rozsah strategických rezerv ropy v USA nemá relevantný vplyv na vývoj cien ropy a omnoho väčší vplyv majú napríklad špekulatívne termínované obchody na komoditných trhoch. Vzniká otázka, akým spôsobom predvídať budúci vývoj. Táto skutočnosť viedla k pochopeniu poznania úlohy nového fenoménu – neistoty vo vývoji nielen makroekonomických veličín, ale aj všetkých ekonomických štruktúr. Ukazuje sa totiž stále výraznejšie, že možnosti predikcie, založenej na extrapolovaní doterajšieho vývoja, sa významným spôsobom zužujú.

Odhadnuteľnosť budúceho vývoja a faktor neistoty

Neodhadnuteľnosť vývoja, vytváranie nových virtuálnych vývojových procesov, ustúpenie od štátneho hodnotenia a zároveň obrovská úloha nových globálnych hráčov pri koncentrácii v jednotlivých odvetviach radikálnym spôsobom menia nielen podmienky vlastnej globálnej ekonomiky, ale aj možnosti predvídania budúceho vývoja. V mnohých prácach autorov sa konštatuje, že použitie matematických modelov na predvídanie ekonomického vývoja sa stáva v tak turbulentnom a neodhadnuteľnom prostredí iluzórnym. Pripomíname to

preto, že oficiálne ratingové agentúry, ako hlavní strážcovia ocenenia kvalitatívnej úrovne krajín i firiem, používajú matematické modely, založené presne na princípoch extrapolácie doterajšieho vývoja. Séria zlyhaní ratingových agentúr (od odhadnutia krízy v roku 1996 cez krízu v rokoch 1998, 2000, 2003) jasne ukazuje, že vlastné použitie týchto modelov neumožňuje extrapolovať doterajší vývoj. Situácia je komplikovanejšia preto, že s procesmi globalizácie dochádza nielen k presunu hráčov na globálny trh, ale zároveň s tým prebieha aj obrovský proces koncentrácie v jednotlivých odvetviach. Dokonca možno povedať, že vlastná kríza od roku 2008 znova spustila ďalšie kolo koncentrácie v jednotlivých odvetviach. Pritom vidíme, že dochádza k spájaniu a vytváraní spoločných zoskupení alebo celkov nielen v automobilovom, ale aj v elektrotechnickom priemysle. Ukážkou je posledné spojenie troch kľúčových japonských výrobcov (televízory a mobilná komunikácia) do jedného konglomerátu. Vzniká teda otázka, či takéto konglomeráty, ktorých počet sa zmenšuje, ale vplyv na globálny trh sa radikálne zväčšuje, budú určovať vývoj v jednotlivých odvetviach. Možno teda použiť argument, že napríklad v oblasti výskumu a vývoja, napriek všetkým procesom zefektívňovania, je výskum a vývoj nesmierne drahý. Vývoj nových výrobkov, nových technológií predstavuje dnes nutnosť vkladať miliardy amerických dolárov alebo eur do nových procesov. Pritom technologické procesy sa dnes stávajú podstatne náročnejšími z hľadiska vývoja ako výrobové inovácie a v konečnom dôsledku predstihujú z hľadiska finančných potrieb rozsiahlym spôsobom napríklad náklady na výrobové alebo spotrebiteľské inovácie. To všetko komplikuje situáciu na finančnom trhu, ale zároveň mení aj pozíciu národných vlád.

Hovoríme o celosvetovom rebríčku konkurencieschopnosti. Vlády sú hodnotené podľa toho, ako sa ich krajiny prepadajú alebo rastú v rebríčku konkurencieschopnosti. Ale pritom z 99 ukazovateľov, ktoré sa používajú na hodnotenie konkurencieschopnosti, iba 23 vychádza zo štatistických ukazovateľov – teda tzv. tvrdé dáta – a všetky ostatné vychádzajú zo subjektívneho hodnotenia vybraných hodnotiteľov. Miera reálnej objektivity je veľmi problematická. Na základe takéhoto hodnotenia konkurencieschopnosti sa následne uvažuje so zmenou ratingového hodnotenia a následne so zmenou ratingového hodnotenia sa uvažuje na finančných trhoch so zmenou prístupu k financovaniu danej krajiny alebo subjektu. Vzniká teda ratingové reťazenie dôsledkov, pričom prvotné príčiny týchto dôsledkov sa stávajú stále menej transparentnými a menej objektívnymi. Toto významným spôsobom, samozrejme, prispieva vo vzťahu k neodhadnuteľnosti a nekorektnosti vývoja. Dnes sa zväčšuje počet krajín, ktoré sú závislé na exporte a pár desiatkach transnacionálnych firiem. Ale akú úlohu potom hrajú tisícky malých a stredných firiem? Tieto firmy síce existujú, ale podieľajú sa na exporte iba malou časťou. Znamená to, že ich primárnou úlohou je udržanie lokálnej, miestne viazanej zamestnanosti. V takomto prípade sa používa systém finančnej a nefinančnej podpory, ktorý používa EÚ pre podporu malých a stredných firiem ako objektívny proces. Pritom, paradoxne, malé a stredné firmy sú stále v ekonomických teóriách prezentované ako kľúčové firmy dynamiky, inovácií, hospodárskeho, ekonomického a technického rozvoja a pod.

Žiadna z týchto firiem nemá reálne zdroje na obrovskú nákladovosť výskumných projektov a v mnohých prípadoch malé firmy využívajú výsledky výskumu veľkých firiem, ktoré sa rozhodli zapožičať *know-how* a zistiť, ktoré z množstva výsledkov výskumu sú efektívne, a ktoré nie. Platí konštatovanie, že z desiatich projektov stačí, aby dva boli úspešné a zaplatia straty viazané na osem neúspešných projektov. Táto skutočnosť sa zároveň premieta do celkovej zmeny pohľadu na vlastný inovačný proces v rámci technologického procesu. Nielenže dochádza k zásadnej zmene, napríklad v oblasti projekčných prác, prípravy nultých sérií a podobne, najmä použitie technológií CAD-CAM a počítačových simulácií, ktoré zrýchľujú celý proces tvorby finálnej podoby výrobku.

Zásadný problém predstavuje kontinuálny výskum, a čo je veľmi dôležité, v podstate vytvorenie komplexného pohľadu na flexibilitu a variabilitu budúceho produktu. Nejde už len o vytvorenie jedného cieľového produktu, ktorý by bol neskôr dôkazom úspešnej konkurencieschopnosti danej firmy. V podstate výnimku v tomto smere tvorí len letecký priemysel, ale v leteckom priemysle ide o 6 kľúčových hráčov, ktorí si rozdelili letecký trh. Pritom v oblasti civilných lietadiel (ale už aj vojenskej techniky) ide v podstate o dve kľúčové konzorcia – Airbus a Boeing. Mimo nich, ako napríklad kanadský Bombardier a niektoré ďalšie, môžu ovládnuť určité čiastkové segmenty svetového trhu, avšak kľúčovými hráčmi zostávajú obrovské výrobné giganty, pričom tieto giganty jediné majú dostatok prostriedkov na dlhodobý výskum (napr. Airbus 350 sa vyvíjal 11 rokov). Samozrejme, vo väčšine prípadov, aj keď sa o tom nehovorí, veľmi významným spolupodieľaťom na výsledkoch výskumu je aj vojenský výskum.

Štát a formovanie vývoja

Štát sám vstupuje do celého radu výskumných projektov a významným spôsobom formuje aj budúcu výrobnú bázu. Opäť si môžeme poslužiť prípadom Airbusu, ktorý v podstate združuje produkciu 8 krajín. Dokonca mnohé dopravné a logistické trasy museli byť špeciálne konštruované, aby bolo možné splniť taký zložitý kooperačný systém nadväzujúcich dodávok a subkontraktorských väzieb. Niečo podobné, aj keď v inej podobe, vzniká v rámci automobilového priemyslu a systému subkontraktorov. Veľmi významný spôsob predstavuje použitie komplexných riešení, integrujúcich výskumné, technologické a logistické operácie – hovoríme o použití systému *just in time*, t. j. práce bez technologických zásob. Použitie tohto systému v polovici 80. rokov minulého storočia znamenalo významný prelom v celkovom pohľade na jednotlivé fázy produkčného cyklu. Využitie modulárnych systémov zároveň znamenalo možnosť zvýšiť individualizáciu výrobkov pri dosiahnutí dostatočnej ziskovej marže.

Upozorňujeme aj na ďalší významný fenomén a to je skutočnosť, že u mnohých, zdanlivo úspešných odvetví, ako je automobilový priemysel a informačné technológie (IT), v skutočnosti finálna zisková marža sa pohybuje na úrovni niekoľkých percent. V rade firiem

a prípadoch pred marcom 2000 (pred kolapsom IT) boli firmy dlhodobo v červených číslach, ale investorov ani táto skutočnosť neodradila od udržania investícií v týchto firmách a v konečnom dôsledku prispela k nafúknutiu bubliny. Dnes existuje celý rad autorov, ktorí hovoria, že súčasný svet je svetom bublín (bublín v oblasti komodít, technológií, konkurencieschopnosti, finančných trhov, hypotekárnych bublín atď.). Táto tendencia k bublinovej ekonomike (teda vytváraniu určitých virtuálnych efektov, ktoré sa potom tvrdým pádom dostávajú do reality) je vlastná procesu globalizácie. Pokiaľ by sme prijali túto tézu, znamená to, že sa vytvára absolútny faktor neistoty, vyplývajúci z iracionálnosti konania a neumožňujúci reálne predvídať a zvládnuť očakávané otrasy, ku ktorým bude trvalo dochádzať v jednotlivých segmentoch ekonomík.

V skutočnosti sa však zabúda aj na ďalšiu skutočnosť – dochádza stále k užšiemu prepojeniu jednotlivých ekonomík. Národný princíp sa síce formálne zachováva (napr. v rámci národných hraníc, národných systémov, určitej ochrany národných šampiónov a pod.), v skutočnosti však dochádza k rozsiahlej integrácii jednotlivých subsystémov, či už z hľadiska výskumu, vývoja, výroby, predaja, marketingu a pod. Zároveň sa to prejavuje aj v tom, že sa vytvára globálna planetárna sieť subkontraktorov a tiež sa vytvárajú úplne iné nadnárodné systémy podmienok pre vstup do subkontraktingu. Čo je nesmierne dôležité, stráca sa reálna národná kontrola finančných transferov, uskutočňovaných v rámci siete nadnárodných firiem. Rozsah týchto transferov je obrovský a použitie systémov vnútrokorporátnych cien zásadným spôsobom znemožňuje nahliadnuť národným vládam do finančných operácií týchto gigantov. Pritom rozsah produkcie a finančných krokov je mnohokrát podstatne väčší, ako je národný produkt stredne veľkých alebo malých krajín. Táto skutočnosť sa prejavila v tom, že vlády rezignovali na kontrolu finančných tokov. V rámci liberalizácie finančných a kapitálových tokov, aj keď existuje daň z dividend, v skutočnosti dochádza k významným finančným transferom medzi jednotlivými teritóriami.

Skutočnosť, že Írsko, ktoré malo v 90. rokoch najnižšiu daň z finančných transferov, vo výške 8 % aj z hľadiska kapitálových ziskov a podnikových ziskov, viedla k tomu, že sa priznávali zisky zarobené v celej EÚ v Írsku, zdanili sa sadzbou 8 % a následne boli pretransferované mimo Írska. Išlo to bez akejkoľvek väzby na írsku národnú ekonomiku a s tým, že finančné transfery už boli legalizované, keďže boli zdanené a v rámci zákazu dvojitého zdanenia iné krajiny už nemali jurisdikčné právo zasiahnuť do týchto finančných transferov. Preto, jedným z kľúčových paradoxov súčasnosti nie je len dlhová kríza, ale aj objektívna strata možností národných vlád zasiahnuť do kontroly finančných tokov. Vytvára sa virtuálne predstava, že národné vlády môžu kontrolovať finančné toky. Vytvorenie integrovaných dozorných orgánov nad peňažným poistným a kapitálovým trhom bolo významným posunom, pretože má zvýšiť kontrolu pri presúvaní finančných prostriedkov medzi jednotlivými časťami finančného sektora, čo doteraz nebolo možné. Na druhej strane však tento mechanizmus nerieši otázku finančných transferov veľkých transnacionálnych globálnych firiem a vlády ani

nemajú reálnu ambíciu do tohto vývoja zasiahnuť z praktického dôvodu, pretože by tým ohrozovali lokálnu, národnú zamestnanosť.

Pri hodnotení štátu sa v súčasnosti ukazuje ako nesmierne dôležité, či vôbec má reálne možnosti zasiahnuť do vývoja síl, ktoré sú na nadštátnej úrovni. Sú podstatne významnejšie, ako je vlastná moc národnej vlády a významným spôsobom určujú kľúčové makroekonomické ukazovatele. Nemôžeme nevidieť, že vlastný vývoj (napr. na finančných trhoch a medzibankovom trhu) je v podstate mimo kontroly národných vlád, že deregulácia v rámci finančných trhov umožnila nielen odstránenie oddelenia investičného a retailového bankovníctva, ale v podstate umožnila maximálne liberalizovať finančné toky. Odstránenie kontrolných mechanizmov a limitov pri používaní pákového efektu na komoditných trhoch, napriek formálne pripravovanej regulácii viedlo k tomu, že hedžové fondy získali znova právo používať pákový efekt pri dosiahnutí žiaducej ziskovosti. Musíme si položiť otázku, nakoľko vlastne reálne vlády chcú kontrolovať tento finančný sektor?

Môžeme nájsť určitú analógiu. Všeobecne sa hovorí, že vlády nemajú možnosť kontrolovať internet. V skutočnosti, keď vezmeme do úvahy vlastníctvo siedmich kľúčových serverov, ktoré vlastní Spojené štáty americké a odmietajú presunúť ich spravovanie na OSN, máme jasnú odpoveď. Formálne internet je slobodným, nezávislým informačným tokom, avšak v skutočnosti kľúčové technické predpoklady dané servermi sú v rukách jednej vlády (USA). Niečo podobné existuje aj v oblasti transnacionálnych firiem, finančných tokov a globálnych finančných trhov.

Dnes sme svedkami nielen ďalšieho kola koncentrácie v jednotlivých odvetviach. Koniec koncov vidíme to aj na spájaní svetových búrz, kde postupne vývoj smeruje k vytvoreniu dvoch až štyroch svetových búrz, na ktorých budú uvádzané akcie firiem, ale aj štátne dlhopisy. Je zrejmé, že proces koncentrácie sa dostane do roviny, v ktorej ho už nebude možné kontrolovať ani na národnej, ani na nadnárodnej úrovni.

Upozorňujeme na to preto, že ak dnes majú národné vlády predstavu, že problém dlhovej krízy vyrieši stredná trieda jednotlivých krajín, je to prvá fikcia. Druhou fikciou je, že kľúčovú časť finančných transferov môžu kontrolovať národné vlády. V skutočnosti tieto toky sú bez národnej kontroly a regulácie týchto finančných tokov nie sú možné. To znamená, že budúce regulačné mechanizmy nebudú účinné. Zostrí sa vnútorný rozpor medzi potrebou regulácie na nadnárodnej úrovni, rezignáciou vlád na túto reguláciu na národnej úrovni, ale bude žiadané o to tvrdšie zasahovanie a regulovanie vlád voči vlastným obyvateľom, ktorí nemajú reálnu možnosť brániť sa tomuto zvýšenému tlaku. Ak by totiž existovala jednoduchá predstava, že dlhová kríza v európskych krajinách a v USA vznikla v dôsledku nadmerného sociálneho modelu a nadmerného sociálneho sanovania, riešením (skutočným riešením) dlhovej krízy by teda bolo osekание sociálneho modelu. *Ak však vlády vedia, že príčinou zadlženia nie je sociálny model, ale iné pôsobiace faktory*, je logické, že zvolia mix, pri ktorom formálne sa na riešení dlhovej krízy budú podieľať investori, obyvateľstvo, podniková sféra i vláda

svojím šetrením. Tým vznikne zdanie spoločného spolupodieľania sa na dôsledkoch dlhov a spolupodieľania sa na obnovení hospodárskeho rastu.

Politické elity a globálny vývoj

V skutočnosti, váha jednotlivých častí na riešení a nákladoch riešenia dlhovej krízy sa však neformuluje. Z toho vyplýva, že politické elity sú dnes pod absolútnym tlakom kľúčovej, najbohatšej vrstvy populácie, čo je najvýraznejšie v prípade USA (a prejavuje sa aj v celom rade prác, kde autori upozorňujú na skutočnosť priamej zaviazanosti vrcholných legislatívnych a vládnych orgánov na väzbe na bohatú elitu). Pokiaľ zákonodarcovia sú konsenzuálni a obhajujú záujmy tejto úzkej elity, zostávajú nielen v politických postoch, ale zostávajú trvalo v priazni takto vládnucej elity. To ale potom znamená, že zastupiteľská demokracia v dnešnej podobe, vychádzajúcej z rovnosti občanov, je fikciou, ktorá sa už dnes vôbec nestotožňuje s realitou.

Občasné predhodenie niektorých špičkových predstaviteľov vládnučích elít masám je len určitým zástupným problémom a určitou kamuflážnou hrou. V skutočnosti, ak sa dnes ľudia rozčulujú nad odpočúvaním a použitím neetických princípov v činnosti médií (prípád mediálneho magnáta R. Murdocha), v skutočnosti podobné princípy používali dávno iní mediálni magnáti. Stačí pripomenúť rozhodnutie nemeckej vlády kancelára G. Schrödera spred 8 rokov, ktoré nariadilo 4 mediálnym magnátom, ovládajúcim 90 % mediálneho trhu Nemecka, aby vytvorili 20 % vysielacieho a mediálneho priestoru alternatívnym názorom.

Na jednej strane sú to ratingové agentúry vlastnené z hľadiska vlastníckych práv špekulatívnymi investormi, na druhej strane sú to centrálné banky, ktoré sú v skutočnosti ako v prípade amerického FED-u vlastnené súkromnými konzorciami bánk. A zároveň existuje fakt, že vlády a kľúčové časti legislatívnej sústavy, t. j. parlament atď., sú pod priamym vplyvom lobistov a neformálnych ovplyvňovateľov. Je zrejmé, že táto forma zastupiteľskej demokracie, tak ako ju poznáme, sa zmenila na niečo, s čím pôvodní tvorcovia vôbec nerátali.

Dnes už vzniká potom zásadný rozpor medzi súčasnými politickými elitami a tým, čo je prezentované verejnosti. Vo Veľkej Británii sa to nakoniec prejavilo v celom rade prác, ktoré konštatujú, že je úplne jedno, či vládnu labouristi, alebo konzervatívci, pretože obidve vládnuce elity sa vždy dohodli na spoločnej deľbe moci, aj keď vizuálne vždy určitá skupina prezentuje absolútny prístup k moci.

Táto skutočnosť naozaj vedie k inému nutnému pohľadu na globálny svet. Po prvé, vytvorenie nadnárodných mocenských elít, ktoré zásadným spôsobom ovplyvňujú dianie; po druhé, vytvorenie kľúčových ekonomických subjektov transnacionálneho typu, ktoré sa globalizovali a dnes realizujú svoje finančné, podnikateľské a iné operácie na globálnom trhu; po tretie, vytvárame virtuálne dojem konkurencie a používame k tomu tzv. objektívne kritériá konkurencieschopnosti medzi krajinami, firmami a pod. V skutočnosti miera subjektivismu je

nesmierne vysoká aj pri ich hodnotení, a aj pri zostavovaní kľúčových poradí, či už konkurencieschopnosti na úrovni štátov alebo firiem. V celom rade prípadov nehovoríme o skutočných problémoch, ale vychádzame zo štatisticky priemerných čísiel, ktoré zakrývajú mieru vnútornej diverzifikácie spoločnosti a zároveň vytvárajú zdanlivo predpoklad pri riešení problémov. Avšak sú základom, ktorý vedie k tomu, že pre väčšinu potenciálnych užívateľov sú vysoko alebo nízko pod prahom ich citlivosti a na druhej strane skutočné riešenie problémov je nahradzané zástupným riešením, nie riešením skutočných limitov alebo finančných problémov (klasicky to vidieť, napr. pri riešení dlhovej krízy). Všeobecne existuje pomerne rozsiahla analytická činnosť pri hodnotení korupcie a ich vplyvu na činnosť vlád subjektov atď.

Všeobecne sa konštatuje aj v prácach Eurostatu, že rozsah korupcie v podmienkach EÚ predstavuje 150 mld. eur (2010). Keby mnohé problémové štáty (Grécko alebo Portugalsko) mali nízku mieru korupcie, nemali by problémy v oblasti rozpočtov ani dlhovej služby. Konštatuje sa, že politické elity využívajú systém oficiálneho lobingu na vytváranie korupčného prostredia a na navyšovanie zbytočných výdavkov, ktoré musí realizovať verejný sektor. *Zároveň sa konštatuje, že verejný sektor je hlavným zdrojom zadlženia, ale neefektívnosť verejného sektora je dôsledkom korupcie a lobizmu v štátnom a verejnom sektore.* A takto vzniká rozpor medzi tým, čo by mal štát a verejný sektor zabezpečovať a za akých nákladov a podmienok by to mal zabezpečovať a akým spôsobom možno dosiahnuť, aby činnosť verejného sektora bola efektívna.

Je paradoxné to, že najviac o neefektívnosti verejného sektora hovoria tí, ktorí korupčné správanie priamo do verejného sektora vtláčajú. Logickým dôsledkom je nielen neefektívnosť verejného sektora, ale aj jeho finančná nákladnosť, ktorá sa oficiálne prezentuje ako tlak na zvyšovanie dlhov, deficitného hospodárenia atď. Pritom absolútne sa oddeľuje nutné spojenie – napríklad otázka príjmovej polarizácie populácie, reálnej miery spotreby na globálnej i lokálnej úrovni, možnosti spolupodieľania sa na tzv. reformách, čo znamená zvýšenie spoluúčasti občanov na zdravotníctve, vzdelávaní a doprave a bez akýchkoľvek konkrétnych analýz sa robia zmeny sociálnej politiky (napr. aj penzijného systému vrátane 2. piliera), pričom analýzy príjmovej stratifikácie by veľmi rýchle ukázali neudržateľnosť mnohých navrhovaných riešení. Jednoducho preto, že väčšina populácie má tak nízke príjmy, že napriek možnému vysokému zhodnoteniu nikdy „švajčiarske“ dôchodky mať nebudú.

V konečnom dôsledku je to aj neochota politických elít povedať ľuďom pravdu, skôr funguje systém sľubov v štvorročnom politickom cykle, takže bez ohľadu na striedanie vlád sľuby pokračujú a pokračuje aj neriešenie týchto vnútorných kľúčových problémov. Riešenie penzijného systému alebo zdravotníctva by bolo pragmaticky a prakticky možné veľmi rýchlo. Chcelo by to však vnieť transparentnosť do systému (ale pritom transparentnosť je základným predpokladom pri riešení dlhodobých problémov) a to by zároveň znamenalo nemožnosť ťažiť z netransparentných systémov (napr. zdravotníctvo alebo aj penzijný systém z hľadiska 2. piliera). Táto skutočnosť sa potom prejavuje vo vytváraní zástupných problémov

a neriešení skutočných primárnych problémov, ktoré k danej kríze viedli. To sa všetko prejavuje nielen v predĺžení reagenčnej doby, ale aj v skutočnosti, že pád na dno je hlbší a časovo dlhší ako to, čo by reálne malo byť. Pripomíname, že celkový rozsah skutočných problémov je podstatne väčší a ináč štruktúrovaný ako to, čo sa prezentuje napríklad riešením eurovalu, posilňovaním európskej solidarity, pomocou krajinám PIIGS a pod.

V súčasnosti sa ťažisko pozornosti napríklad v Európskej únii sústreďuje na solidaritu s dlžníckymi krajinami a veľkosť eurovalu 2 a eurovalu 3. Obidva tieto problémy sú problémami druhotnými. Je problémom rozsah sociálnych dávok, ktoré nezodpovedajú ekonomickej sile Grécka? Nepochybne. Je nutné zmeniť celkový systém činnosti verejného sektora vrátane korupcie? Nepochybne. Je to možné dosiahnuť zmenou systému znižovania deficitnosti a znižovania dlhov? Nepochybne. Ale nie je to možné dosiahnuť navyšovaním prostriedkov cez euroval, pretože tým nezískavame čas na uskutočnenie nutných reforiem, ale *získavame len čas na dokončenie politického cyklu*. Táto skutočnosť, za podmienok, keď by iné krajiny ako ťahúne EÚ (Nemecko, Francúzsko) mali dostatočný hospodársky rast a dostatočný objem zdrojov, by znamenala, že by sa problém nevyhrocoval. Problémy Grécka nevznikli v rokoch 2008 alebo 2009, ale problémy sa začali z hľadiska skutočnej produkčnej schopnosti a boli známe okamžite pri vstupe krajiny do menovej únie. Napriek tomu, keďže išlo o politický projekt, ktorý vyžadoval čo najvyšší počet účastníkov, boli zažmúrené oči tak nad Gréckom, Írskom, Portugalskom, Španielskom, ako aj ďalšími krajinami. To, že neplnia kritériá stanovené pre úspešnú realizáciu politického projektu sa bralo zase ako politické rozhodnutie, ktoré znamenalo, že tolerujeme neefektívnosť týchto krajín. Úvahy o homogénnej menovej únii boli zabudnuté a všetci dúfali, že vzhľadom na konjunkturálny rast nebude zrejme a vizuálne skutočné polozenie Grécka, Írska, Portugalska a Španielska.

Niečo podobné vidíme aj v prípade Japonska, ktoré sa už vyše 20 rokov pohybuje v rámci deflačného vývoja, nemožnosti obnoviť hospodársky rast, veľkého nárastu problémov z hľadiska nezamestnanosti atď. V súčasnosti japonskí politici získali do ruky argument v podobe dôsledkov zemetrasenia. V skutočnosti zemetrasenie nemalo významný vplyv na vývoj japonskej ekonomiky ani jej konkurencieschopnosť. Kvalita japonskej produkcie bola známa dávno pred krízou a pred cunami a zároveň vzniká teda otázka, prečo potom, pri takej kvalitnej produkcii, nebolo možné obnoviť hospodársky rast skôr, napriek tomu, že vlády investovali miliardy jenov do obnovy japonského hospodárstva.

Úplne špecifický príklad sú USA, ktoré majú gigantické vnútorné dlhy, a ktoré sa v 80. rokoch minulého storočia zmenili z dlžníka na veriteľa sveta a prešlo 20 rokov a sú najväčším dlžníkom na Zemi. Hovorí to o niekoľkých skutočnostiach:

1. Nejde o krátkodobé excesy – 20 rokov je dlhý časový úsek. Znamená to teda, že negatívne faktory, ktoré vedú k týmto problémom, pôsobia dlhodobo. Nejde o krátkodobý exces napríklad v súvislosti so sanovaním finančného sektora v dôsledku hospodárskej krízy.

2. Je zrejmé, že väčšina politických elít nechce riešiť skutočné vzťahové súvislosti a príčiny, ale vzhľadom na politický cyklus volí zástupné problémy, ktoré sú potom verejnosti prezentované ako kľúčové problémy pre riešenie danej situácie.
3. Politické elity, ako aj obyvateľstvo a podnikateľský sektor podceňujú faktor času. Všeobecne prezentovaná predstava, že krízu vyriešime rýchlo (kríza ukončí svoje pôsobenie v priebehu 1 – 2 rokov) a automaticky nastane hospodársky rast, pretože platí teória hospodárskych cyklov, sa ukazuje ako jeden z najväčších omylov.
4. Všetky nástroje používané na riešenie súčasného krízového stavu, ako keby vychádzali z predglobalizačného obdobia. Uvažujú iba v národných rámcoch, snažia sa riešiť problém použitím len vnútorných národných zdrojov a neuvažujú o reálnej prepojenosti pôsobenia jednotlivých faktorov a celkovo sa pozerajú na vývoj, ako keby očami 60. či 70. rokov minulého storočia.

Tieto štyri základné skutočnosti, ale znamenajú významný rizikový faktor. Túto rizikovosť predstavujú nielen substitučné alebo zástupné problémy prezentované verejnosti, ale predovšetkým nepochopenie novej kvalitatívnej úrovne súvisiacich vzťahov a mechanizmov súvislostí. Predstava sekvenčného riešenia jednotlivých problémov, ich extrahovania na národnej úrovni a prijatia riešenia iba na národnej úrovni systémom legislatívnych opatrení sa ukazuje ako zásadne mylná.

V súčasnosti prezentovaný prístup, na základe uzákonenia ústavným spôsobom rozpočtových stropov, ktorý má zamedziť v budúcnosti zadlžovaniu bez uskutočnenia zásadných reforiem v oblasti verejného sektora, bude znamenať jediné – *systém neefektívnosti bude pokračovať, ale ťažisko neefektívnosti bude presúvané na občanov* a bude sa zvyšovať požiadavka spoluúčasti občanov na neefektívnosti systému. To v konečnom dôsledku povedie k ďalšiemu špirálovitému poklesu domácej spotreby. Bude to zvyšovať zásadným spôsobom závislosť krajín od exportu a v konečnom dôsledku to bude znamenať zvýšenie závislosti na globalizačných procesoch. Takýto posun, vo väzbe napríklad na vývoj globálnej spotreby, bude znamenať, že akákoľvek snaha národnej vlády – na podporu subjektov, stimuláciu exportov a podobne – bude chybná. Naopak, čím viac prostriedkov bude vkladáných do týchto subvenčných a podporných mechanizmov, tým sa bude opätovne prehlbovať vnútorný rozpor deficitnosti hospodárenia a to bude vyžadovať znova ďalšiu spoluúčasť obyvateľov na riešení tejto neefektívnosti.

Je paradoxné, že otázka korupcie, etiky, morálky je v spoločnosti stále politickými elitami chápaná ako niečo iluzórne, vzdialené, exotické. Hoci všetky analýzy ukazujú, že pokiaľ by sa dôsledne tieto fenomény riešili, pokiaľ by sa zásadným spôsobom upravil lobing, pokiaľ by došlo k prehodnoteniu mrhania prostriedkov vo verejnom sektore, nebolo by treba siahť ani k zvýšeniu spoluúčasti, ani k zvýšeniu daní a systém by bolo možné udržiavať v prijateľnej rovine výdavkov. Pretože toto by ale nezodpovedalo politickým elitám a ani predstavám politických kruhov, je pravdepodobné, že tento systém prístupu sa nebude chcieť použiť.

Masa obyvateľov intuitívne chápe, že sú predostierané zástupné problémy, ale neriešia sa skutočné problémy. Možno teda očakávať pomerne rýchly nárast veľkých občianskych hnutí, ktoré sa nebudú už deliť na pravicu a ľavicu, ale budú hovoriť o reálnom efektívnom fungovaní, o zodpovednosti politických elít, ale takisto budú hovoriť o nutnosti nového pohľadu na štruktúru a riadenie spoločnosti. A bude jedno, či to pôjde o národnú alebo nadnárodnú úroveň.

Logickým výsledkom takéhoto vývoja bude nevyhnutne postupná zmena celkovej podoby spoločnosti a pravdepodobne bude dochádzať aj k postupnej zmene celkovej štruktúry riadenia. Politické elity si tento vývoj uvedomujú, ale sa ho obávajú. Preto sa stále viac v rámci politických elít diskutuje buď o potrebe kontrolovanej spoločnosti, alebo o potrebe vytvorenia vonkajších globálnych hrozieb, ktoré povedú k tomu, že väčšina populácie sa sama a dobrovoľne vzdá možnosti ovplyvňovať tento globálny vývoj a stane sa skôr objektom tohto vývoja a jeho usmerňovania.

Prvý pokus už prebehol vo väzbe na vyhlásenú vojnu proti terorizmu. Pokračuje to aj v oblasti tzv. ekologizácie spoločnosti, kde aj principiálne rozumný cieľ (nájdanie nového „modus vivendi“ medzi ľudskou spoločnosťou a prírodou) sa však veľmi rýchle premenil na vytvorenie nového biznis priestoru, ktorý je formovaný podľa pokynov riadiacich elít a cez rozhodnutia vládnych štruktúr. V konečnom dôsledku to zaplatia občania, pod heslom ekologizácie spoločnosti.

Pripomíname, že takýto vývoj bude znova len zástupným problémom, ktorý posunie ťažisko neefektívnosti a korupcie v spoločnosti vecne iným smerom, ale mechanizmus využívania verejných zdrojov pre úzke elitné skupiny zostane zachovaný v plnom rozsahu. Je to zrejmé aj pri vzťahu medzi podnikateľským sektorom, alternatívnymi energetickými zdrojmi a rozhodnutiami vlád. Dnes tieto skutočnosti budú zásadným spôsobom formovať budúci obraz spoločnosti. Bude to v situácii, v ktorej finančné zdroje sú radikálne obmedzené, a v ktorej sa navyše nebude dostávať dostatok času. Komprimácia negatívnych procesov, ktorá je typická pre krízový vývoj od roku 2006, zároveň vedie nielen k multiplikačnému pôsobeniu negatívnych procesov, ale čo je veľmi nebezpečné, aj k výraznému skracovaniu doby negatívnych procesov a aj *nutnej doby na reagenčné usmernenie vývoja. Podcenenie faktora času sa môže stať kľúčovým z hľadiska budúceho vývoja spoločnosti a pravdepodobne zrýchlenie procesov prírodných, technických, ekonomických, ale aj spoločenských a z toho vyplývajúca nová úroveň konfliktov a problémov, bude hlavným rizikom 21. storočia.*

Záver

Doteraz prijímané opatrenia sa sústreďujú na problém dlhovej krízy v EÚ. Táto sa vydáva za kľúčový problém súčasnosti. Ako keby problémy zadlženosti USA vstúpili do úzadia. Medzinárodný menový fond má pomôcť pri riešení dlhovej krízy, ale jeho zdrojové možnosti

sú obmedzené (440 mld. USD). Riešenia sa sústreďujú na dve cesty – dodanie novej likvidity a úsporné programy. Pritom likvidity je v bankovom sektore dosť (v roku 2010 po zdanení bol čistý zisk nemeckých a francúzskych bánk na úrovni 410 mld. eur). Zároveň značnú časť dlhov Grécka tvoria výdavky na obranu (60 % dlhov), pričom väčšina zmlúv sa týka nemeckých a francúzskych zbrojárskych firiem. V prípade Írska ide o investície írskych bánk do bánk vo Veľkej Británii. To ale znamená, že príčinou zadlženosti *nie je* len sociálny európsky model, ale ďalšie faktory (napr. zbrojné výdavky, podporné programy pre malé a stredné podniky, programy na podporu zamestnávania vybraných skupín populácie atď.). Samotné šetrenie, zmenšenie prerozdeľovacích programov a redukcia sociálneho modelu *nepovedú k riešeniu* problémov, ale ich len prehĺbia. Redukcia verejného sektora povedie k masívnemu rastu nezamestnanosti (Veľká Británia plánuje v priebehu dvoch rokov zrušiť najnovšie 750 tis. pracovných miest).

Toto povedie nielen k nárastu nezamestnanosti, ale bude kontraproduktívne k snahám o zvýšenie domácej (európskej) spotreby. Druhým paradoxom je skutočnosť, že úvahy o riešení nezohľadňujú zadlženosť obyvateľov a podnikov. Snaha po vyššej spoluúčasti občanov na financovaní zdravotníctva, školstva povedie k ďalšiemu zníženiu zdrojov pre domácu spotrebu. Pritom kľúčovou premisou je skutočnosť, že i vzhľadom na demografický vývoj (starnutie populácie) budú problémy narastať. Polarizácia spoločnosti z hľadiska príjmov a pokračujúce obmedzovanie terajšieho sociálneho modelu zostrí vnútorné sociálne pomery, vyvolá vlnu štrajkov a sociálnych nepokojov (Veľká Británia, Francúzsko, Taliansko), čo len ďalej prehĺbi vnútorné rozpory spoločnosti. V súčasnosti používané a navrhované nástroje a opatrenia *nebudú* riešiť podstatu problémov, skôr budú snahou problémy a ich riešenie rozložiť na dlhšie obdobie (ale nie ich riešiť).

Nádej, že všetko vyrieši obnovený hospodársky rast je však mylná. Spotrebu vnútri EÚ nebude možné radikálne zvýšiť (závislosť na príjmoch), to povedie iba k pokračujúcej závislosti na exporte, no na exporte zakladajú snahy o oživenie i iné krajiny a obchodné zoskupenia. Snaha znižovať náklady práce redukciami odvodov povedie len k ďalšej redukcii spotreby, pričom nízka cena práce napríklad v Ázii je okrem iného daná minimálnymi alebo žiadnymi odvodmi (poistnými systémami). Pritom plytvanie spoločenskými zdrojmi vo väzbe na korupciu, šedú a čiernu ekonomiku nie je riešené a nie je ani na programe.

Výsledkom takéhoto vývoja bude len narastanie problémov, ich cyklické vracanie sa, krátkodobé zotavenie nasledované opätovným pádom do recesie. Ak stredná trieda prestáva plniť svoju základnú stabilizačnú funkciu, výsledkom musí byť len celková zmena paradigmy, ako i systému. Čím skôr si to politické elity uvedomia, tým kratšie bude transformačné obdobie. Problémom i výhodou krajín strednej a východnej Európy je, že jednu transformáciu už absolvovali (1990 – 2000), majú teda skúsenosti a ďalšiu transformáciu budú schopní zvládnuť skôr.

1.2. Aspekty geopolitických zmien v 21. storočí

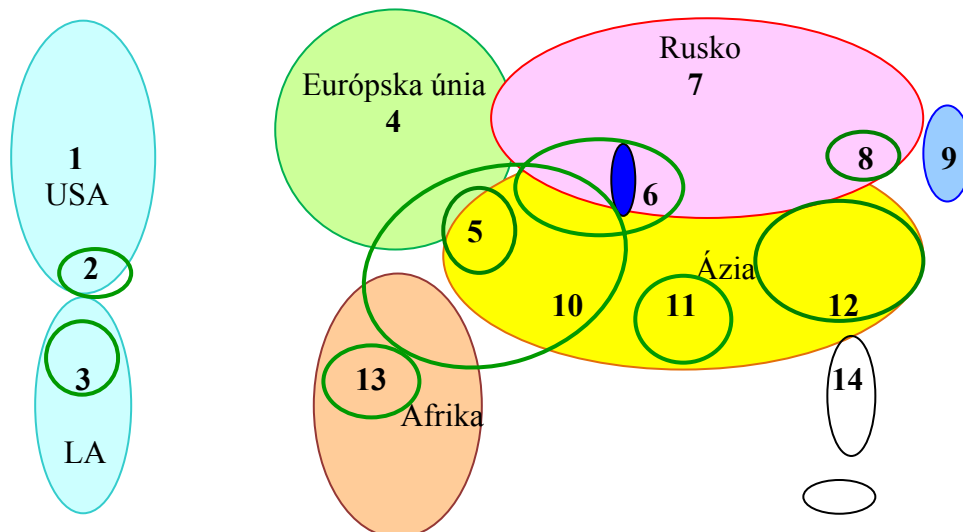
Geostrategické osi na začiatku 21. storočia

Geostrategické osi sú prioritné, hlavné a základné smery pôsobenia geopolitických aktérov v globálnom geopolitickom priestore. Sú koncentrovaným vyjadrením celého súhrnu hlavných aktivít aktérov, ich základných a strategických záujmov a cieľov. Geostrategické osi nie je možné určiť bez skúmania a pochopenia celého súhrnu geopolitických pohybov a najrôznejších druhov (politických, ekonomických, demografických, vojenských atď.) aktivít a smerovaní všetkých globálnych, kontinentálnych a lokálnych aktérov. Geostrategické osi sú komplexné, „stabilnejšie“ a dlhodobejšie strategické smery a trasy pôsobenia geopolitických aktérov. Globálnou geostrategickou osou je Washington – Berlín – Moskva – Tokio.

Po skončení studenej vojny medzi Západom a Východom došlo – takmer okamžite – k *nevidaným geopolitickým pohybom* v globálnom (svetovom) geopolitickom priestore. Predovšetkým víťazné mocnosti zahájili geopolitický prienik do oblastí, ktoré boli predtým „uzavreté“ a chránené Východným blokom. Rozpad Východného bloku, ZSSR a Varšavskej zmluvy znamenal, že Východ, resp. Rusko, už nemohlo (a ešte dlhšie nebude môcť) geopoliticky „obsadzovať“ a „chrániť“ mnohé svoje bývalé geopolitické priestory a záujmy. Základné geopolitické osi začali byť (sú a istý čas ešte budú) určované geopolitickými strategickými záujmami a pohybmi USA. Výraznejšiu úlohu v geopolitickom pohybe a v utváraní novej geopolitickej štruktúry nadobudlo nové NATO, rozšírené o štáty strednej a východnej Európy. Novým hráčom na svetovej šachovnici sa stala Európska únia. Hlavnými geopolitickými aktérmi, ktorí v súčasnosti určujú siločiaru v globálnom geopolitickom priestore a geostrategické osi sú: USA (1), Európska únia (4), Rusko (7), Čína (12) a Japonsko (9). Tento ťah budú výraznou mierou dopĺňať takí geopolitickí aktéri, ako sú kaukazské štáty a štáty Strednej Ázie (6) a Kórea (8), ktorých predovšetkým geopolitická poloha (strategické surovinové kanály, hlavné geostrategické silové siete a geopolitické komunikačné cesty) bude určovať ich geopolitickú hodnotu a význam. Z týchto dôvodov sú v súčasnosti geopoliticky „horúci“ lokalitami (obr. 1.1). Ráta sa so zvyšovaním geopolitickej aktivity a významu aj Japonska, Indie, Turecka, Nigérie, Brazílie, Venezuely, Indonézie a Austrálie.

Hlavným a aktuálnym geopolitickým priestorom, kde bude zameraná aktivita USA (NATO) a Európskej únie je Severná Afrika, Guinejský záliv, Irak, Irán, Afganistan, Pakistan, Kaspická oblasť, Stredná Ázia, oblasť Indie a Indického oceánu, Čína, Tchaj-wan, Indonézia, Japonsko a Kórejské štáty. Výsledkom strategických geopolitických pohybov hlavných geopolitických aktérov je, že vznikajú geopolitické ohniská, ktoré sú zdrojmi konfliktov a geopolitického chaosu, a ktoré môžu vyústiť do vojenských stretov. Takýmito oblasťami sú predovšetkým hranica medzi Ruskom a štátmi EÚ (lína Bielorusko a Ukrajina), kaspická oblasť, región okolo Turecka, tzv. Čierna diera (geopolitický priestor od Iraku až po Indiu a hranice Číny a juhu Ruskej federácie), kórejský polostrov, severná a stredná Afrika.

Obrázok 1.1
Hlavní globální geopolitické aktéri

Poznámka: 1 – USA; 2 – Mexiko; 3 – Brazília; 4 – EÚ; 5 – Turecko; 6 – Kaukazské štáty a štáty Strednej Ázie; 7 – Rusko; 8 – Kórea; 9 – Japonsko; 10 – islamské štáty; 11 – India; 12 – Čína; 13 – Nigéria; 14 – Indonézia.

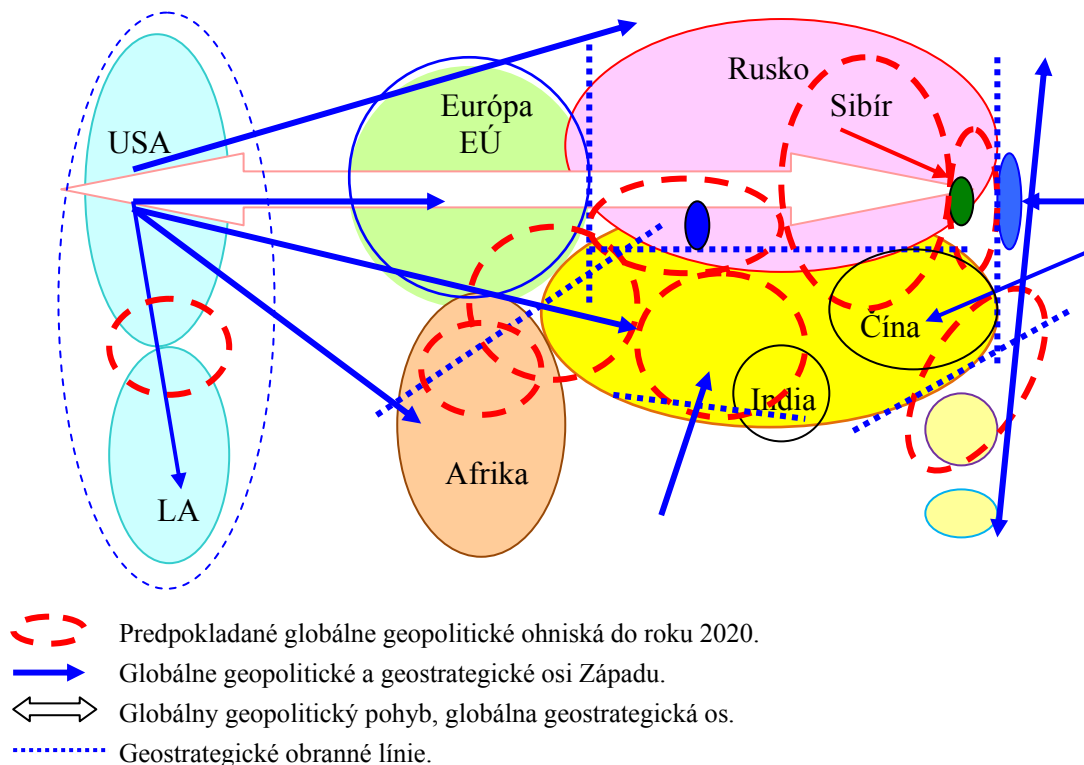
Pre celú Euráziu, osobitne Áziu, je v tomto období charakteristická vysoká *geopolitická turbulencia*. Dochádza tu reálne k šiestim protichodným a protikladným geopolitickým pohybom. Na jednej strane Západný (atlantický) geopolitický tlak, predovšetkým členských štátov NATO, zasahujúci takmer všetky geostrategické body Eurázie, osobitne islamské a arabské krajiny a bývalé južné štáty ZSSR. Na strane druhej islamský a arabský geopolitický (proti)tlak, ktorý sa po roku 1990 „prebudil“ a dnes nabera na rozmere a intenzite. Po tretie tlak Ruska, ktoré si chce v Eurázii presadiť svoje energetické zámery. Po štvrté tlak Číny, ktorý je veľmi sofistikovaný, postupný a narastajúci. Tieto štyri zásadné konfrontačné globálne geopolitické protitlaky zasahujú aj do geopolitických priestorov a geostrategických záujmov ostatných hlavných geopolitických hráčov, predovšetkým však Japonska, Indonézie, Indie, Austrálie, Turecka a Nórska. Môže to spôsobiť vznik ďalších geopolitických tlakov, stretov, turbulentných a chaotických pohybov. Môže to spôsobiť, že sa celá Ázia a južná časť Ruska stane jedným geopolitickým ohniskom. To je aj dôvod, prečo sa zároveň začali budovať nové geostrategické obranné línie Západu. V tomto kontexte treba poznamenať, že geopolitická konfrontácia týchto štyroch strategických tlakov (západný a východný) sa v súčasnosti presúva najmä do Afriky (piaty globálny geopolitický, geoenergetický tlak). Mnohé krajiny (Čína, Japonsko i Brazília) si tu začali hľadať svoje energetické zdroje a toky, čo súčasný globálny energetický monopol „nemôže“ dopustiť. Preto sa tu začínajú objavovať geopolitické osi a ohniská veľkých hráčov. Šiesty tlak je zo strany štátov Latinskej Ameriky, ktoré sa snažia expandovať i mimo amerického kontinentu.

V nadväznosti na povedané, je dôležité upozorniť na skutočnosť, že utváranie novej globálnej geopolitickej štruktúry, mocensko-politických vzťahov, ohnísk, línií, osí, hraníc, ťažísk atď. je len vo svojom *počiatočnom* štádiu, teda, že do roku 2025 pravdepodobne

budeme svedkami ešte značnej geopolitickej turbulencie, veľkých geopolitických zmien. Geopolitická mapa sveta sa bude „stabilizovať“ pomaly a dlhodobo, avšak skôr bolestne, *konfliktne*. V súčasnosti sa zvyšuje záujem geopolitických hráčov na africkom kontinente, a zatiaľ presne nevieme, akú turbulenciu a smer nadobudnú aktivity aktérov v Latinskej Amerike.

Súčasná globálna geopolitická situácia, predovšetkým však základné a hlavné geopolitické pohyby a geostrategické záujmy hlavných geopolitických hráčov naznačujú, že globálnou geostrategickou osou do roku 2025 aj naďalej zostane spojnice medzi USA a Japonskom, vedúca celou Euráziou. Hlavnými a aktuálnymi osami zo strany Západu, najmä USA, budú priestory budúcich možných geopolitických ohnísk: Panamský prielav, Severná Afrika, Blízky východ, Čierna diera, Indonézia, Tchaj-wan, Sibír a Kórejský polostrov. Predpokladať možno vytvorenie nového *globálneho geopolitického lichobežníka*, predstavovaného hlavnými geostrategickými pohybmi, osami predovšetkým síl Západu, NATO a najmä USA (obr. 1.2). V dôsledku zdokonaľovania technológie sily hlavných geopolitických hráčov však možno očakávať (ak sa nezmenia ich strategické ciele a záujmy), že sa bude geopolitický priestor „zmenšovať“, že bude všade „dosiahnuteľný“, že dôjde k pretlaku, tesneniu sa a pretláčaniu aktérov. Vyvolá to nové turbulentné geopolitické pohyby, chaos, stret a vojny. Vyvolá to záujem o zmenu globálnej geopolitickej štruktúry, nové vyvažovanie síl, nové integračné a dezintegračné aktivity hlavných a nových geopolitických hráčov a aktérov. Predpokladá sa, že geopolitické pohyby a strety, vyvažovanie moci a sily geopolitických aktérov budú prebiehať po naznačených osách na obrázku 1.2.

Obrázok 1.2
Geostrategické osi a línie po 2010 do 2025

V rokoch 2006 až 2025 s najväčšou pravdepodobnosťou ešte nebude možné očakávať, že sa geopolitické pohyby, ktoré začali po studenej vojne „ustália“, že sa „stabilizuje“ globálna geopolitická štruktúra. Naopak, očakáva sa, že dôjde k novým turbulentným geopolitickým pohybom a stretom, najmä v Ázii a Latinskej Amerike. Hlavní a noví geopolitickí aktéri si budú chrániť svoje geostrategické pozície a priestory. Noví sa budú snažiť rozšíriť si svoje geopolitické pozície. Budú sa snažiť geopoliticky presadiť. V záujme toho možno očakávať, že sa budú usilovať zmeniť pomer síl, zmeniť geopolitickú štruktúru. Pravdepodobne začne *nová vlna geopolitického vyvažovania síl*, integrácie i dezintegrácie aktérov, ktoré pravdepodobne prinesú novú štruktúru a nové osi geopolitického pôsobenia. Alternatív môže byť veľa.

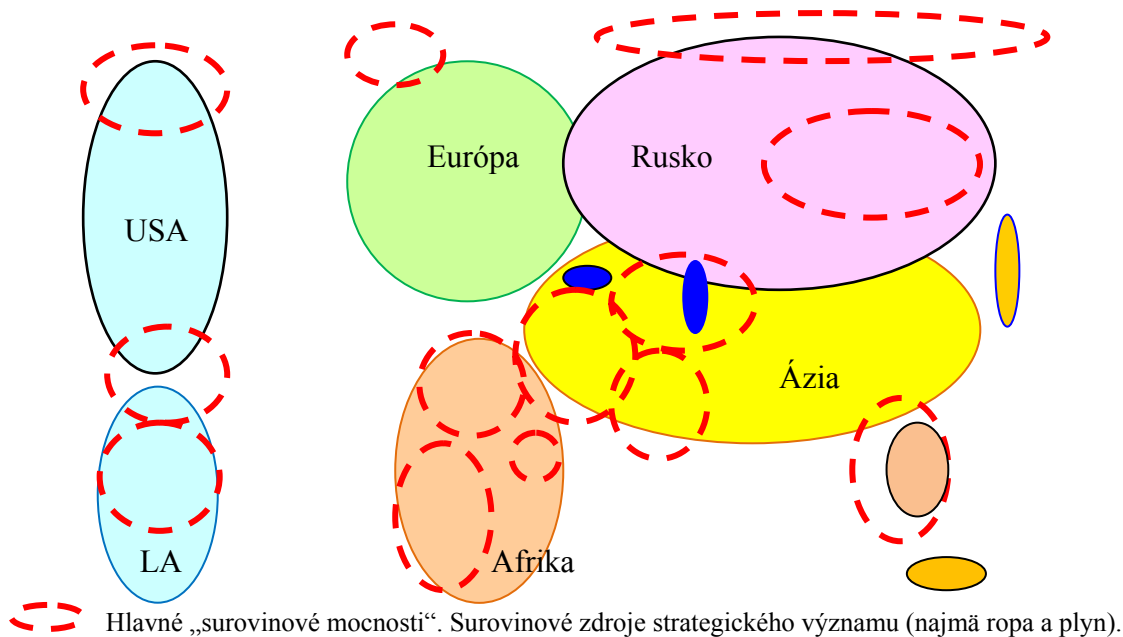
Geostrategické osi v globálnom geopolitickom priestore sú (a budú) výraznou mierou určované *strategickými cestami pohybu surovín, energie a tovaru*. Budú smerovať predovšetkým do „surovinových mocností“ a priestorov (obr. 1.3). Tieto trasy a uzly majú pre existenciu a rozvoj geopolitických aktérov kľúčový a strategický význam. Preto sú zároveň aj *globálnymi geostrategickými osami*. Ich ovládanie bolo, je a bude predmetom mnohých konfliktov, stretov a vojen. Preto ich poznanie znamená uvedomenie si miest, trás a uzlov, kde možno očakávať strety, konflikty, pochopiť snahy aktérov o zaistenie kontroly nad týmito cestami a uzlami. Dnešnými a pravdepodobne až do roku 2030 strategickými geoeconomickými, surovinovými uzlami, ktorými budú prechádzať strategické toky surovín, prírodných zdrojov a obchodu, sú: Panamský prieplav, Gibraltársky prieliv, Suezský záliv, Adenský záliv, Perzský záliv, Kolamba, Malajský záliv, Torresov prieliv, Melbourne, Luzonský prieliv, Tchaj-wan, Šang-chaj, Kórejský prieliv, Cušimský prieliv, Cugarský prieliv, La pérusov prieliv, Beringov prieliv, Davisov prieliv, New York, Lamanšský prieliv, Skagerrak, Botnický záliv, Fínsky záliv, Biele more, Istanbul, Batumi, Baku, Ašchabad a Alma-ata. Samozrejme, že strategický záujem mocností o tieto priestory a geostrategické prístupové cesty, bude osobitne zo strany USA, Ruska, EÚ, Číny, Japonska, Indie a arabských štátov mimoriadne veľký.

Stret geopolitických aktérov často vedie ku vzniku konfliktov. Takéto „horúce“ priestory nazývame *geopolitickými ohniskami*. Sú priestormi, miestami, kde dochádza k stretu geopolitických aktérov, kde možno očakávať *konflikty a vojny* (obr. 1.4). Ich odhaľovanie a skúmanie má preto mimoriadny význam pre predvídanie geopolitických pohybov a zmien, pre predpovede budúcich možných geopolitických štruktúr a osí, konfliktov. Podľa súčasnej analýzy globálneho geopolitického priestoru a strategických pohybov aktérov možno predpokladať, že až do roku 2025 budú geostrategickými ohniskami nasledujúce regióny: Panamský prieplav a Karibik, Stredozemné more – Blízky východ, severná a stredná Afrika, Stredná Ázia, širší kaspický región, celá oblasť od Čierneho mora až po mongolské a čínske hranice, priestor medzi Pakistanom a Indiou a región Indického oceánu, celý región (najmä severný) Indonézie, región okolo Tchaj-wanu, región Kórejského polostrova a Sibír. Geopolitické smerovanie aktérov, smer ich pôsobenia je ovplyvňovaný aj geopolitickými priestormi, kde prebiehajú vojenské akcie, alebo geopolitickými ohniskami, kde sa môže rozpútať *vojenský konflikt*. Regióny, kde v súčasnosti prebiehajú vojny a ozbrojené zrážky, sú: Irak, Blízky východ, Stredný východ, Kaspický región, najnovšie celá severná Afrika. Oblasť, kde je možné očakávať

konflikty a ozbrojené zrážky, z ktorých niektoré môžu vyústiť až do vojny, sú: stredná Afrika, Senegal, Somálsko, Kaukazský región (aj východne od Kaukazského mora), Čierna diera, Indonézia a Kórea. Oblasti, kde sú ozbrojené zrážky a vojny pravdepodobné, hoci aj menej, sú: Latinská Amerika (Mexiko, Venezuela, Kolumbia a Brazília), Balkán (európsky) a oblasť medzi Indiou a Tchaj-wanom.

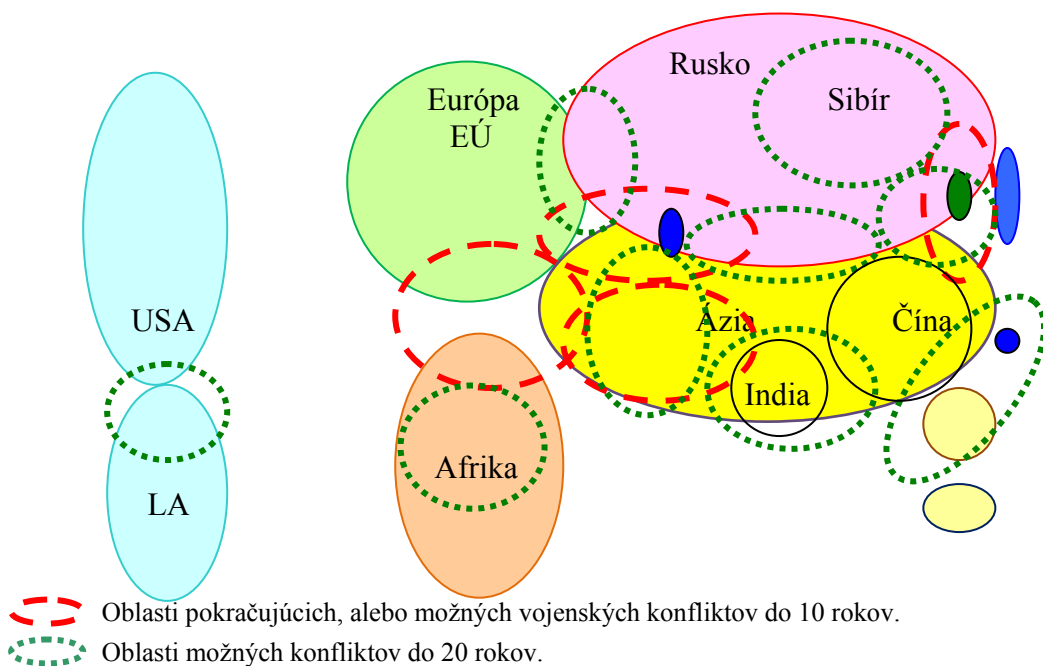
O b r á z o k 1.3

Hlavné surovinové (ropa a plyn) mocnosti a priestory

O b r á z o k 1.4

Globálne geostrategické ohniská 2010 – 2025

Globálna geostrategická štruktúra a osi sú určované aj hlavnými globálnymi *geopolitickými komunikáciami*. Ide o trasy, spájajúce jednotlivé štáty, regióny a kontinenty; trasy, po ktorých sa pohybujú ľudia, tovar, surovina a energia. Ide o trasy, ktoré umožňujú jednotlivým aktérom pohybovať sa po globálnom geopolitickom priestore. Ich strategický význam spočíva v tom, že zablokovanie týchto ciest by mohlo vážne ohroziť existenciu a plynulý rozvoj aktérov. Mohlo by ich nútiť hľadať si náhradné trasy, ktoré by však mohli u mnohých aktérov priniesť obrovské komplikácie a náklady. Hlavná globálna geostrategická trasa je od Atlantického oceánu, Karibiku, cez Stredozemné more, celou Áziou až k Japonsku, k Tichému oceánu. Ďalšia globálna geostrategická trasa vedie od Nórska až k Severnej Afrike. Táto sa delí na tri kontinentálne: smerom k Maroku, k Alžírsku a Turecku. Geostrategickými komunikačnými uzlami sú oblasti: Barentsovho mora, Japonského mora, Juhočínskeho mora, Srí Lanky, Stredozemného mora. Hlavnými kontinentálnymi komunikačnými uzlami sú: Panamský prieplav, Severné more, Keltské more, Biskajský záliv, región od Kaspického po Čierne more, región okolo Kapského mesta, Tasmanovo more, Rafurské more, Východočínske more a Ochotské more.

V tejto súvislosti však treba poznamenať, že ich geostrategický význam a hodnota sa budú meniť v súvislosti s rozvojom novej techniky, materiálov, alternatívnych surovín a energetických zdrojov. Napríklad podmorské dopravné cesty, nová letecká technika, vývoj a zavádzanie obojživelníkov, nové alternatívne zdroje energie, nové umelé suroviny atď. Napriek dynamickému rozvoju dopravnej a komunikačnej technológie možno predpokladať, že hustota a prepojenosť geostrategických komunikačných trás sa bude zvyšovať. Do roku 2025 vzniknú ďalšie geostrategické komunikácie. Predĺži sa komunikačná trasa od Nórska až po Nigériu. Pravdepodobne pribudnú: kontinentálna trasa od Nórska až po Indiu, od Kaspického mora až k Stredozemnému moru, od Barentsovho mora, cez kaspický región až po Indiu, od Ochotského mora, cez Sibír až po Holandsko, od Sibíri k Japonsku, k Číne a k Indii, od Číny až do Európy. V prípade zhoršenia vzťahov medzi Európskou úniou, NATO a Ruskom, ako i v súvislosti s možným vyvažovaním Ruska s juhoázijskými mocnosťami (Čína, India, Irán a Japonsko) by mohlo dôjsť k „blokovaní“ komunikačnej trasy z Ruska (Sibír), z Kaspického regiónu a z Číny.

Energia – hlavný cieľ geopolitického pôsobenia

Ak chceme hovoriť o geopolitike 21. storočia, potom nie je možné obísť problém energie, problém základných energetických zdrojov existencie a rozvoja ľudstva, štátov. *Zaisťovanie energie* pre existenciu a rozvoj štátov je *základnou potrebou a záujmom, hlavným cieľom a zmyslom geopolitického pohybu aktérov*. Odtiaľto odvíjame celý mechanizmus príčin a cieľov správania sa a pohybu geopolitických aktérov. Je málo aktérov, štátov, ktoré majú energetickú autarkiu. Asi len Rusko, vo veľkej miere USA. Tí ostatní *musia* energiu získavať, dovážať z iných krajín, regiónov. Permanentne sa preto budú usilovať o zaistenie energie

a zdrojov pre svoju existenciu a rozvoj. Nakoľko sú tieto zdroje na našej planéte rozložené nerovnomerne (čo do lokality, druhu a množstva), *musia* takmer všetci aktéri geopoliticky pôsobiť – aby sa k nim nielen dostali, ale ich aj dopravili do svojich krajín, štátov, k spotrebiteľom.

Ešte dlhú dobu budú mať kľúčový význam *energetické zdroje Zeme*. V súvislosti so skúmaním problému využívania zdrojov a energie Zeme pre ďalší rozvoj ľudstva však treba urobiť tri dôležité poznámky, resp. skúmať tri významné vzťahy:

- *Vzťah prírodného a spoločenského.* Hlbšie skúmanie toho vzťahu ukazuje, že dochádza k ich *protichodnému vývoju a pohybu*. Zatiaľ, čo sa príroda Zeme využíva, vyčerpáva a devastuje, početnosť a nároky obyvateľstva stúpajú a s nimi i dynamika jeho rozvoja a spotreby. Hrozí, že na istom stupni, na istej úrovni, hranici, môže dôjsť k stretu, ktorý vyvolá *globálny konflikt* týchto dvoch protichodných pohybov. Môže reálne hroziť kolaps, existenčná kríza ľudstva.
- *Vzťah množstva prírodných (zemských) zdrojov a spotreby ľudstva.* Podľa súčasných prognóz svetová spotreba energie sa počas posledných dvadsať rokov zvýšila viac ako o 50 % a do roku 2050 sa zdvojnásobí. Vzniká otázka, či bude dosť energetických zdrojov na našej planéte? Objaví a nahradí ľudstvo túto energiu alternatívnou, či obnoviteľnou energiou v dostatočnom množstve?
- *Vzťah vonkajšej a vnútornej energie a zdrojov.* Naša planéta je otvoreným, ale i uzavretým prírodným systémom. Už štyri a pol miliardy rokov existuje práve preto, že je spojená s vonkajším svetom, vonkajšou energiou. Je otvorená neustálemu pôsobeniu toku energie zo Slnka, gravitačnému pôsobeniu Slnka a Mesiaca, pôsobeniu kozmického žiarenia atď. Pozitívne je to, že táto vonkajšia energia (mimo Zeme) je nevyčerpatel'ná (ak, tak až o 5 miliárd rokov). Negatívne je to, že ju ľudstvo cieľavedome využíva len na niekoľko percent (všetko ostatné je dielo prírody a biosféry). Negatívne u vnútorných zdrojov surovín a energie je to, že sú *uzavretým systémom*. Ak sa vyčerpajú zásoby Zeme, nemajú sa odkiaľ a prečo doplniť a obnoviť; príroda, najskôr však ľudstvo, môžu skolabovať.

Aby ľudstvo prežilo, potom by malo vytvoriť prostredie (prírodné i spoločenské), ktoré by spĺňalo niekoľko podmienok, kritérií *energetickej dostatočnosti*:

1. Izolované a uzavreté energetické systémy čerpajú energiu *len z vnútra* daného systému (napr. fosílné zdroje a suroviny). Ak chcú ďalej existovať, „*musia*“ sa napojiť na vonkajšie zdroje energie, musia sa stať otvorenými systémami (kozmickej energia, slnečná energia).
2. „Výroba“ (čiastočne i obnoviteľnosť) vnútornej energie a zdrojov je možná v *autokatalytických systémoch*, kde prebiehajú samousmerňujúce, samusporiadajúce a samoregujúce procesy v istom požadovanom čase a cykle. Ak tvorba ropy, uhlia, plynu a iných nerastných surovín trvala státisíce rokov, potom ich nie je možné obnoviť (ak by aj bol zdroj, ale ten sa vyčerpáva) za sto rokov.

3. Naša Zem je otvorený systém, ktorý čerpá svoju energiu aj z okolitého vesmíru. Je len na ľuďoch, či dokážu túto energiu (napr. slnečnú, kozmickú, gravitačnú atď.) cieľavedome využiť a (najmä) nahradiť ju za fosílnu. Zatiaľ to ešte nedokážu.
4. Čerpať energiu z okolia môžu len tie systémy, ktoré sú schopné *penikáť* do okolia, *komunikovať* s okolím, *vymieňať si s ním informácie a energiu*, merať okolie a štruktúrne s ním splývať, *vytvárať nové štruktúrne vzťahy a spojenia*. Toto bude možné až človek penikne do kozmického priestoru, ak tu vytvorí paralelné a alternatívne energetické zdroje svojho ďalšieho rozvoja, ak bude penikať do ďalších sfér Zeme (k jadru a k morskému dnu) a ak penikne do nanosveta.
5. Premieňať energiu, transformovať ju na užitočné bezpečnostné pôsobenie môže len systém, ktorý má *usmerňovače* energie, resp. takú štruktúru a nástroje, ktoré umožňujú systému získať kozmickú a zemskú, vonkajšiu i vnútornú energiu *premeniť* a účelne ju využiť. Takouto optimálnou a bezhraničnou energiou pre ľudstvo je napríklad slnečná, hydro, termálna atď. energia. Zatiaľ ňou ľudstvo nemôže nahradiť fosílnu surovinu a energiu (otázka, či nadnárodné energetické korporácie majú vôbec záujem o vzdanie sa fosílného hospodárstva), lebo nemá vybudovanú technológiu a sieť usmerňovačov až k jednotlivcovi (Slnečné hospodárstvo s takým kalkuluje).
6. Akékoľvek poruchy vo vesmíre a na našej Zemi, narušenie jej prirodzenej „stability“ môžu narušiť energetické toky, teda ohroziť život na Zemi.
7. Ľudstvo nevystačí len s kapacitou Zeme, jej surovinovými a energetickými zdrojmi. Alternatívne zdroje energie, ako fotovoltické články, solárna, termálna energia, geotermálna energia, vodík, veterná energia, prílivová energia, biomasa, oceánové termické rozdiely, fúzia a satelity na solárnu energiu, sa pritom nevyvíjajú dostatočne rýchlo, aby zaplnili medzeru a uspokojili budúci energetický dopyt. Musí sa otvoriť aj do vesmíru, prekonať vnútorné energetické a surovinové hranice (obmedzenia) Zeme, peniknúť do kozmu a využívať jeho energiu, využívať nanotechnológiu a nanoprocessy na objavenie alternatívnej energie (napr. fúzia, plazma, lasery atď.).

Základom a hlavným zdrojom existencie a rozvoja dnešného ľudstva je *výroba a spotreba založená na fosílnych zdrojoch energie* (najmä ropa, uhlie, drevo a plyn) a metalických surovinách. Ľudstvo ešte funguje na *fosílnom hospodárstve*, ktoré sa dostáva do svojej *záverečnej fázy*. Objavovanie, získavanie a spracovávanie fosílnych zdrojov je preto základom existencie a hlavným zdrojom aktivity, ale i konfliktov dnešných geopolitických aktérov. Takéto hospodárstvo má však *veľmi obmedzenú* perspektívu.

Po prvé preto, že fosílnu zdroje sú *vyčerpatel'né, obmedzené*.

Po druhé preto, že ich *spotreba* sa neustále *zvyšuje*.

Po tretie, že ich ťažba, spracovávanie, doprava a použitie sú čoraz *nákladnejšie*.

Po štvrté, že ťažba, spracovávanie, likvidácia, spotreba a spaľovanie fosílnych palív veľkou mierou *poškodzuje ekosystém* našej planéty.

Problém je o to vážnejší, že *historická obmedzenosť dnešnej geopolitiky aktérov (založenej na fosílnom hospodárstve) sa približuje k svojej kritickej hranici*. Svoju aktivitu budú musieť v najbližšej budúcnosti zamerať na iné energetické zdroje, iný systém hospodárstva, iné geopolitické priestory (napr. kozmický, morský, lokality s vysokým výnosom biomasy atď.). Iný systém hospodárstva a iná (napr. slnečná, hydro, fotovoltická, obnoviteľná atď.) energia a zdroje budú potom základom inej aktivity a zamerania geopolitických aktérov v 21. storočí. Vyvolá to zmeny v hierarchii záujmov a štruktúre politických systémov, ekonomických systémov štátov i geopolitického globálneho systému.

Na *geopolitický priestor* budú kladené nové požiadavky. Tie ovplyvnia ciele a celý proces a smerovanie geopolitického pôsobenia. Pre dnešných geopolitických aktérov už nestačí sa len k surovinám v konkrétnych priestoroch dostať, ale musia urobiť celý priestor (región, štát) celistvý, bezpečný a sieťovo, komunikačne prepojený s vlastným priestorom. Tu nachádzame zdroj záujmu geopolitických aktérov o vytváranie aliancií, únií či spojenectiev. Nakoľko elektrické vedenia, ropovody, dopravné komunikácie sú kľúčovým prvkom energetického reťazca, majú aktéri záujem aj o *geopolitickú, ba aj vojenskú kontrolu* takýchto priestorov. Presnejšie, dnešní geopolitickí aktéri sa sústreďujú na: objavenie náleziska, prienik do priestoru, vybudovanie zariadení pre ťažbu, dopravu k rafinériám, spracovanie na potrebné palivá a deriváty pre chemický priemysel, likvidáciu odpadov, skladovanie, dopravu k tankovacím a dopravným miestam a prostriedkom, skladovanie a dopravu k ďalším spotrebiteľom. Geopolitické prostredie sveta je preto rozdelené na: geopolitický priestor – náleziská, geopolitický priestor – komunikačné (napr. ropovodné, námorné, cestné atď.) trasy, geopolitický priestor – spracovanie suroviny a geopolitický priestor – distribúcia pre spotrebu a využitie energie. V tejto súvislosti však chceme upozorniť na „novú“ formu geopolitického prieniku do priestoru a jeho ovládania. Ak v minulosti prevažovalo „fyzické“ prenikanie štátov, použitie armády, hrubej sily (15. až 20. storočie), potom dnes to robia nadnárodné spoločnosti nevojensky, sofistikovanejšie. Ovládajú, či vlastnia zdroje surovín, trasy a energetické trasy a energetické spoločnosti, bez použitia vojakov, ale i bez spoločenskej a ekologickej zodpovednosti za osud štátov a ľudí v týchto „ovládaných“ priestoroch. Ak si v tomto kontexte uvedomíme, že zdroje sú len na niektorých miestach, a k tomu ešte obmedzené, teda, že záujem geopolitických aktérov o ne rastie a silnie, potom je zákonité, že sa svet stal pre dnešných geopolitických aktérov (hlavne mocností) *malý*, že je záujmovo prerozdeľovaný, že sa na tejto našej planéte neustále *krížia* geopolitické záujmy geopolitických aktérov, najmä štátov a nadnárodných spoločností. Snaha kontrolovať prírodné zdroje našej planéty podnietila dnešných geopolitických aktérov k ráznejšiemu a razantnejšiemu geopolitickému pôsobeniu predovšetkým v Ázii a v geopolitických priestoroch (štátoch) bývalého ZSSR, v Latinskej Amerike a v Afrike. Tam, kde sa už aktérom nedarí sofistikovanejšie prenikať a ovládať cudzie priestory, tam sme svedkami rôznych „vnútorných nepokojov“ a vojenských zásahov. Závislosť na zdrojoch energie silnie, ale tým aj náchylnosť ku krízam a vojenským zásahom. Je preto logické a vysoko pravdepodobné, že aj v ďalších desiatich rokoch 21. storočia bude skôr *narastať*

počet konfliktov a vojen. Aká citlivá a riskantná môže byť budúca globálna geoenergetika hlavných aktérov, ukazuje aj energetická situácia a rastúce energetické a surovinové potreby v Indii, Číne a v Japonsku. V roku 1976 bola v Číne spotreba fosílnych palív v elektrárnach 175,80 miliónov ton TOE a v roku 1996 vzrástla na 877,8 miliónov ton – za dvadsať rokov teda došlo k päťnásobnému nárastu. Samotná spotreba ropy, v čase, keď sa Čína ešte bola schopná zásobovať sama, stúpala medzi rokmi 1986 a 1996 o 85 % pri významne rastúcom importe. Indická spotreba fosílnych palív na výrobu elektrického prúdu medzi rokmi 1976 a 1996 vzrástla z 57 na 357 miliónov ton TOE – teda šesťnásobne. Spotreba fosílnych palív v elektrárnach vzrástla medzi rokmi 1976 a 1996 z 300 miliónov ton na 1,66 miliardy ton TOE, teda asi 5,5-krát. Ropná spotreba Ázie – bez Japonska, Kórei a ázijských častí bývalého Sovietskeho zväzu – sa od roku 1976 strojnásobila (Scheer, 2004, s. 110).

Zdroje a toky energií

V súčasnosti takmer vo všetkých regiónoch majú dominantný vplyv Spojené štáty, Rusko, Čína a Európska únia. Zo stretu geopolitických pohybov najsilnejších aktérov možno očakávať nové problémy, protirečenia a konflikty. „*Energetický a surovinový svetový monopol*“ bude chcieť silnejšie „pritlačiť“ Rusko, arabské štáty, Európsku úniu, štáty kaspického regiónu a Strednej Ázie, štáty severnej a strednej Afriky, ale aj štáty Latinskej Ameriky. Do „ropnej aliancie“ budú chcieť výraznejšie zasahovať aj Čína, Nigéria, Alžírsko, Líbya, Japonsko, Turecko, India, Indonézia, Brazília, Mexiko, Venezuela atď. Je možné (skôr nevyhnutné), že „nezrovnalosti“ začnú kvôli zabezpečeniu strategických prístupových ciest k surovinám, kvôli vybudovaniu a zaisteniu bezpečnosti energetických tokov, najmä plynovodov, ropovodov a pohybu tankerov. Treba očakávať veľký záujem mocností a štátov o Severný ľadový oceán, Perzský záliv, Kaspický región, Strednú Áziu, Latinskú Ameriku, severnú a stredo-západnú Afriku, presnejšie región Guinejského zálivu, kde sa nachádzajú najväčšie a najkvalitnejšie zásoby ropy v Afrike (Nigéria, Gabon, Angola). Zásadnejší „obrat“ môže spôsobiť využívanie fosílnych zdrojov z *bridlíc a LNG*. V súvislosti s úvahami o ropovodoch smerujúcich do EÚ, do „hry“ vstupujú i budúce tranzitné krajiny, ako napríklad Poľsko, Ukrajina, Rakúsko, Maďarsko, Slovensko, Rumunsko, Bulharsko, Srbsko, Grécko a Chorvátsko, teda všetky tie, ktoré figurujú v plánoch na užívanie či budovanie ropovodov a plynovodov, smerujúcich do západnej Európy. Tu je však situácia nejasná, nakoľko navrhované ropovody a plynovody si menia svoje trasy, podľa geopolitických vzťahov s kľúčovými globálnymi hráčmi (napr. NATO-Rusko, USA-Čína, USA-Irán, Rusko-Azerbajdžan, Rusko-Gruzínsko, Rusko-Kazachstan, Rusko-Poľsko, Rusko-Ukrajina, Rusko-Bielorusko atď.).

Pre USA má geopolitickú hodnotu *Aljašský ropovod*, tiahnucci sa od severného pobrežia Aljašky k južnému. V roku 1968 boli na severe Aljašky objavené bohaté ložiská ropy. O deväť rokov neskôr už Spojené štáty uviedli do prevádzky 1 270 km dlhý ropovod, pretínajúci Aljašku od Severného ľadového oceánu (Prudhoe Bay) až k nezamrzajúcemu prístavu

Valdez na južnom pobreží Aljašky. Tu sa ropa prečerpáva do obrovských tankerov a odváža sa do rafinérií v ostatných štátoch USA. Ropovod dopravuje asi 20 % celkovej spotreby v USA a jeho vybudovanie stálo 8 miliárd dolárov. Po celej svojej dĺžke sa vplyvom teplôt rozťahuje a zmršťuje až o 240 metrov (http://sk.wikipedia.org/wiki/Alja%C5%A1sk%C3%BD_ropovod).

Mimoriadne zaujímavým geopolitickým priestorom sa ukazuje *Arktída*. V auguste 2008 oznámilo americké Národné centrum pre údaje o snehu a ľade, že polárna „čiapka“ v Arktíde je najmenšia od čias, keď sa začal merať tento údaj. V tom istom mesiaci bola už druhý rok za sebou priechodná Severozápadná cesta a prvý raz v histórii, odkedy sa zaznamenávajú tieto údaje, boli naraz priechodné Severozápadná cesta aj Severná morská cesta. Začiatkom roku 2000 vzbudili záujem vedecké štúdie, napríklad materiál Geologického prieskumu Spojených štátov (USGS), ktorý hodnotil potenciál neobjavených a v prípade nezamrznutého mora aj technicky dostupných a získateľných zdrojov ropy a plynu. Po nej nasledovala spoločná geologická štúdia Dánska a Grónska (GEUS) a v roku 2007 ďalší prieskum USGS zameraný na potenciál ropných ložísk v Arktíde, konkrétne vo východnom Grónsku. Tento materiál bol „prvou systematickou a komplexnou analýzou neobjavených ropných ložísk vo verejnom vlastníctve v arktickej polárnej oblasti (Shadian, 2009, s. 27). Je teda logické, že veľký záujem o náleziská na Severnom póle prejavuje najmä osem „arktických“ štátov, ale aj ďalšie, vrátane Japonska, Kórey, Indie a Číny. Ozvala sa aj Európska únia. Pre Európu Arktída predstavuje budúcnosť EÚ v oblasti energetickej bezpečnosti a je aj priestorom na rozširovanie vzťahov medzi EÚ a Ruskom (Shadian, 2009, s. 27). Rusko ešte v roku 2005 predložilo UNCLOS svoj nárok na Lomonosovov chrbát a odvtedy sa sporí, že je súčasťou ruského pobrežia. No nie je to len Rusko, Kanada si napríklad nárokuje na kontrolu Severozápadnej cesty, ktorá vraj spadá do jej výsostných vôd. Ďalšie nevytýčené hranice sa nachádzajú medzi Ruskom a Spojenými štátmi v Beaufortovom mori, medzi Nórskom a Ruskom v Barentsovom mori, Grónsko a Kanada sa sporia o Hansov ostrov a diskutuje sa aj o nórskom nároku na špicberský šelf (Shadian, 2009, s. 27). Pokiaľ ide o rozvoj aktivít mimo pevniny, Nórsko už napríklad prerobilo jeden celý ostrov neďaleko Hammerfestu (nazýva sa Snohvit) na prvú továreň na spracovanie plynu mimo pevniny a v súčasnosti posudzuje ďalšie možné lokality. Rusko buduje Stockmanovo „pole“, ktoré by sa malo stať najrozsiahlejším „mimopevninským“ rezervoárom plynu na svete. V Čukotskom mori na Aljaške sa nachádza Burgerovo nálezisko zemného plynu, ktoré je dvakrát väčšie ako nórske Snohvit, no zatiaľ je kvôli ľadu dosť riskantné niečo na ňom budovať. V marci 2008 sa však uskutočnil lízingový predaj časti tohto poľa a federálna vláda získala 2,7 miliardy amerických dolárov, čo znamená, že išlo o najrozsiahlejší lízingový predaj v histórii Aljašky, ale aj o podporu vízie budúceho rozvoja a plánov na získavanie energie z Arktídy. Dôsledky tohto vývoja sú obrovské. Podľa Svetového fondu na ochranu prírody (WWF) 70 % svetových zásob rýb sa nachádza v arktickej oblasti a najväčšia populácia atlantickej tresky na svete je v Barentsovom mori. Podobne aj očakávané zhustenie lodnej dopravy v Arktíde bude mať bez príslušných regionálnych

smerníc zásadný vplyv na životné prostredie a celý morský ekosystém v Arktíde sa ocitne v rizikovej situácii. Zatiaľ, čo Medzinárodná námorná organizácia (IMO) má vypracované smernice pre lode, záväzné predpisy pre medzinárodné vodné cesty zatiaľ neexistujú. Celú situáciu ešte komplikuje aj to, že aj pôvodní obyvatelia majú svoje práva, finančné nároky aj práva na viaceré arktické náleziská (Shadian, 2009, s. 28).

Z pohľadu energetických zdrojov je ďalším kritickým geopolitickým priestorom tzv. *Globálny Balkán*. Môžeme ho ohraničiť na západe Suezom (Egypt), na východe západočínskymi provinciami (Xinjiang – Čína), na severe kazachstansko-ruskou hranicou a na juhu Arabským morom. V tejto časti sveta je sústredených 68 % svetových zásob ropy a 41 % zemného plynu (Panoráma, 2004, s. 283). Tu je odpoveď, prečo je táto oblasť plná konfliktov a vojen. Vzhľadom na životný význam energetických surovín z krajín Globálneho Balkánu a jeho konfliktný potenciál možno očakávať pokračovanie rivality a vznik konfliktov v snahe o strategickú kontrolu nad týmto územím.

Po roku 1990 došlo v energetickej geopolitike štátov k najvýznamnejším strategickým posunom v *Iraku, Iráne, Ruskej federácii, v Kaukazsku a v Strednej Ázii*.

Podľa väčšiny odhadov má *Irak* tretie najväčšie zásoby ropy vo výške 115 mld. barelov (843 mld. ton), pričom ako-tak preskúmaných je iba 10 % z irackého územia. V Iraku sú dve hlavné produkčné oblasti – Sever a Juh – prepojené sieťou ropovodov medzi sebou a exportnými terminálmi v Turecku, Sýrii, Saudskej Arábii a vlastnými v Perzskom zálive. Ropný priemysel v Iraku bol počnúc vojnou s Iránom v 80. rokoch v každej dekáde zdecimovaný vojnovými udalosťami. V súčasnosti je situácia v priemysle zložitá kvôli zastaraným technológiám ťažby, poškodeným prepravným kapacitám a celkovej opotrebovanosti zariadení. Časť existujúcich exportných ropovodov je ťažko poškodená, časť slúži inému účelu. Kvôli problému s exportnou priepustnosťou a nedostatočnou kapacitou rafinérií bolo v roku 2003 denne 200 – 300 tisíc barelov vyťaženej ropy opätovne vtlačených do severných nálezísk. Z hľadiska energetickej geopolitiky bude však význam Iraku vzhľadom na jeho obrovské zásoby a nízke náklady na ťažbu vzrastať. Z pohľadu dlhodobých stratégií nie sú súčasné objemy ťažby rozhodujúce, kľúčový význam má pomer ťažby a rezerv, resp. priebežné dopĺňanie priemyselných rezerv, v čom má Irak vzhľadom na svoje relatívne nepreskúmané náleziská veľmi dobré vyhladky. Irak má potenciál, podobne ako Saudská Arábia, vytvoriť rezervnú ťažobnú kapacitu globálneho významu, ktorá môže ovplyvňovať stabilitu trhov a cien. Osobitne citlivým aspektom boja proti terorizmu je dilema, ako zabezpečiť energetickú bezpečnosť, nepretržitosť dodávok ropy a ich primeranú cenu v podmienkach asymetrického konfliktu. Charakter ropného priemyslu vo všetkých jeho fázach – od ťažby, cez dopravu až po spracovanie – z neho robí priam ideálny objekt teroristických útokov. Rozľahlosť ropných nálezísk, dĺžka potrubných spojení, ktoré často vedú na povrch, veľkosť ropných tankerov, horľavosť ropy a produkcie ropných rafinérií sú významnými rizikovými faktormi. Fyzický nedostatok ropy by spôsobil veľký skok v cenách, čo by zase viedlo k celosvetovej ekonomickej

recesii a politickým otrasom. Pretrvávajúca neistota, ktorá panuje na trhu a tlačí ceny ropy hore, odráža obavy, že podobný vývoj nie je vylúčený (Panoráma, 2004, s. 286).

Irán si tiež posilňuje svoju geoenergetickú pozíciu v regióne. Podporuje výstavbu hlavného exportného ropovodu cez svoje územie, ale tiež tzv. oil swaps s krajinami Kaspického regiónu. Ich podstata je veľmi jednoduchá: Irán odoberie napríklad od Kazachstanu či Turkménska vo svojich kaspických prístavoch určité množstvo ropy a spracuje ho vo svojich rafinériách na severe krajiny, ktoré majú dohromady kapacitu až 370 000 barelov za deň. Rovnaké množstvo potom predá príslušným krajinám zo svojej vlastnej produkcie v oblasti Perzského zálivu. Táto možnosť je stále lákavejšia, lebo je veľmi lacná a nevyžaduje veľké investície do ropovodu. Irán tak ušetrí značné finančné čiastky za transport ropy zo svojich bohatých nálezísk v Perzskom zálive (Rybář, 2005, s. 93). Teherán tiež trvá na okupovaných strategických ostrovoch Abu Musa a Tunbs, ktoré ležia v blízkosti strategických trás pre dopravu ropy z Perzského zálivu.

Z hľadiska energetických zdrojov a tokov je významným globálnym hráčom *Rusko*. Má vybudovanú obrovskú sieť plynovodov, ropovodov, vagónov a plavidiel (tankerov). Energeticky (teda aj geopoliticky) ovplyvňuje ekonomický vývoj celej Eurázie. Export ruského plynu do Európskej únie bol v roku 2007 168,5 mld. m³. Čo sa týka zásob, Rusi majú asi 48 biliónov m³ zemného plynu. Záujem Ruska je diverzifikovať export primárnej energie. V podstate možno hovoriť o niekoľkých smeroch transportných trás: „ruská trasa (severná)“, počíta s transportom ropy a zemného plynu cez ruské územie (prístav Novorossijsk); „kaukazská cesta“ s prepravou ropy a zemného plynu cez územie Gruzínska, Arménska, Turecka cez Čierne more na západ; „južná cesta“, vedúca cez Irán do Perzského zálivu; juhovýchodný smer cez územie Turkménska, Afganistanu a Pakistanu; „východná cesta“, ktorá by mala zaisťovať dodávky do Číny, Kórey, Japonska a ďalších štátov vrátane priblíženia k trhu USA (Vošta a kol., 2008, s. 55). Posilniť prepravné kapacity sa pritom usilujú aj Rusi projektom Nord Stream, ktorý má prepravovať ruskú ropu z petrohradskej oblasti popod Baltské more do Nemecka, a plynovod South Stream, ktorý má popod Čierne more a cez Balkán obísť Ukrajinu. Osobitná aktivita Ruska je zameraná na Čínu. Rusko spustilo prevádzku ropovodu Východná Sibir – Tichý oceán (VSTO) (2 700km), ktorým bude prepravovať 15 milión ton ropy ročne do Číny. Mal by byť dokončený o tri roky. V tom čase by mal mať 4 740 km (Trend, 1, 16. 1. 2011, s. 19).

Toky ropy a plynu do Európskej únie

Podstatným impulzom k dohode o formovaní európskej energetickej politiky boli tri udalosti, ktoré obmedzili dodávky zemného plynu a ropy do niektorých krajín Európskej únie. Na prelome roku 2005 a 2006 došlo k sporu medzi Ruskom a Ukrajinou o ceny zemného plynu, ktorý vyústil až k výraznému obmedzeniu dodávok ruského plynu, ktorý prúdi do krajín EÚ. Druhou udalosťou bol spor medzi Ruskom a Bieloruskom o ceny dodávanej ropy v januári

2007 (zopakoval v roku 2010). I on vyústil v obmedzení dodávok ropy do niektorých európskych krajín. Treťou udalosťou bolo zastavenie dodávky plynu z Ruska a Ukrajiny v roku 2009 (zdá sa, že sa 27. 9. 2011 našla medzi nimi dohoda). Značný negatívny vplyv mali i spory medzi Nórskom a Ruskom o hraniciach v Barentsovom mori. Posledné udalosti naznačujú, že sa dopracovali k dohode, čo pre Rusko a EÚ prinesie nové energetické zdroje a „bezpečnejšie“ budovanie energetických tokov a transport LNG (Trend, 36, 8. 9. 2011. s. 23).

Jedným z riešení pre EÚ je realizácia plynovodu *Nabucco*. Ide o projekt celoeurópskeho významu, ktorý predstavuje skutočnú diverzifikáciu zdrojov plynu. Mal by priviesť do strednej a juhovýchodnej Európy plyn z oblasti Kaspického mora a Iránu (druhé najväčšie zásoby zemného plynu po Ruskej federácii), z východného Turecka cez Bulharsko, Rumunsko a Maďarsko do Baumgartenu v Rakúsku. Ide o 3 300 km dlhý plynovod s ročnou prepravnou kapacitou 31 miliárd m³ a s rozpočtovým nákladom 8 miliárd eur. Projekt Nabucco tvorí konzorcium piatich spoločností z krajín, ktorými by mal plynovod prechádzať, a to OMV (Rakúsko), MOL (Maďarsko), TRANSGAZ (Rumunsko), BULGARGAZ (Bulharsko), BOTAS (Turecko). Vo februári 2008 sa šiestym členom konzorcia stala nemecká spoločnosť RWE Gas Midstream. Národné spoločnosti budú zodpovedať za konkrétne úlohy v súvislosti s výstavbou plynovodu vo svojich krajinách. Európska únia sa s Tureckom dohodla na tom, kde sa začne plynovod budovať a zároveň na finančnej pomoci na vybudovanie potrebnej infraštruktúry pri meste Ahioboz ([http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/\\$FILE/Zdroj.html](http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/$FILE/Zdroj.html), s. 57). Problémom celého projektu je, odkiaľ zohnať zdroje zemného plynu, keď plyn z kaspických štátov (Turkménsko, Uzbekistan, Kazachstan) z väčšej časti už vykúpili Rusi a Irán čelí embargu a kritike medzinárodného spoločenstva pre svoj jadrový program. EÚ zatiaľ vo výstavbe plynovodu Nabucco veľmi nepostúpila. Nemecko uprednostňuje Nord Stream, Taliansko South Stream, čo je konkurenčný projekt Nabucca a stredná Európa sa zrejme bude musieť o seba postarať sama. Z pohľadu možností Nabucca pre dodávky na Slovensko treba spomenúť existujúce prepojenie prepravnej siete s rakúskym Baumgartenom, kde bude plynovod končiť. Takisto je známy zámer ďalšieho rozšírenia vzájomného prepojenia Slovenska a Rakúska (Vysoká – Baumgarten). Výstavba tohto plynovodu nepredstavuje priamu konkurenciu pre súčasnú prepravu plynu cez Slovensko, pretože plynovod Nabucco by nemal prepravovať ruský plyn ([http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/\\$FILE/Zdroj.html](http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/$FILE/Zdroj.html), s. 57).

Veľký význam pre EÚ majú dodávky plynu z *Nórska*. Nórsko má záujem byť stabilným dodávateľom plynu na trhu EÚ. Nórsko sa vyznačuje tým, že toto svoje bohatstvo nevyužíva na pokrytie domácej spotreby energie, ale celú produkciu umiestňuje predovšetkým na nemeckom, britskom, francúzskom, belgickom, holandskom trhu a menší objem (cca 1/5 spotreby plynu) i na českom trhu. Je predpoklad, že ťažba zo šelfov v Severnom mori, Nórskom mori a Barentsovom mori bude narastať. Podľa predbežných analýz sa očakáva nárast dovozu pre EÚ na 117 mld. m³ v r. 2030 (pre porovnanie 88,8 mld. m³ v r. 2005), ([http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/\\$FILE/Zdroj](http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/$FILE/Zdroj).

html, s. 58). Nórsky plyn, ktorý sa do EÚ prepravuje plynovodmi o dĺžke cca 6 600 km je v súčasnosti pre Slovensko tou drahšou alternatívou. Nórsko sa pripravuje na skvapalnenie zemného plynu (LNG – liquid natural gas). Prvý závod postavili v roku 2007 neďaleko Hammerfestu, s produkciou 4,3 milióna LNG (Trend, 36, 8. 9. 2011, s. 23).

Nemecký energetický koncern RWE, resp. jeho česká dcéra RWE Transgas Net, chce investovať 15 miliárd českých korún do projektu *Gazela*, ktorý má spojiť plynovod pri nemeckom hraničnom priechode Rozvadov s Horou sv. Kataríny, pričom sa zvažujú tri varianty spojnice. Hlavným cieľom je prostredníctvom plánovaného plynovodu OPAL pripojenie na plynovod Nord Stream. Pri vybudovaní tohto plynovodu je možnosť, že sa istý objem prepravy v dlhodobom výhľade presunie zo Slovenska do týchto nových plynovodných koridorov. Vybudovanie plynovodu súvisí s plynovodom Nord Stream a vznikom súvisiacich prepravných trás. Jedna z vetiev napojených na Nord Stream – plynovod OPAL, by mala končiť na česko-nemeckých hraniciach a Transgas Net plánuje pokračovať na českom území projektom *Gazela* ([http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/\\$FILE/Zdroj.html](http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/$FILE/Zdroj.html), s. 60).

V rámci medzinárodnej prepojitelnosti ropovodných systémov je vhodné podporovať kroky vedúce k možnosti sprevádzkovať vetvu Družby v Českej republike tak, aby mohla byť využitá i v opačnom smere, t. j. z Česka na Slovensko. Spoločnosť MERO, ktorá je prevádzkovateľom ropovodu Družba v Českej republike, má od minulého roku vypracovanú štúdiu potrebných technických úprav na spätné čerpanie ropy, na ktorej základe realizuje úpravy svojich technických zariadení. Spoločnosť Transpetrol, a s. v súčasnosti zabezpečuje štúdiu, na ktorej základe bude stanovený rozsah potrebných úprav slovenskej časti ropovodného systému.

Veľký význam má i budovanie ropovodu *IKL* (vrátane skladovacích kapacít), najmä s súvislosťou s opakujúcimi sa konfliktmi medzi Ruskou federáciou a Ukrajinou, ktoré súviseli s často sa meniacou politikou tarifných poplatkov za prepravu ropy zo strany Ukrajiny. Česká republika je okrem ropovodu Družba napojená na ropovod IKL, vedúci z nemeckého Ingolstadtu do rafinérie v Kralupoch a jeho ročná kapacita, ktorá sa nevyužíva – 10 mil. ton o vyše 2 mil. ton preyšuje aktuálnu potrebu Českej republiky ([http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/\\$FILE/Zdroj.html](http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/$FILE/Zdroj.html), s. 45).

V budúcnosti by sa mohlo zásobovanie ropou v krajinách EÚ výrazne zlepšiť, ak sa podarí vybudovať projektovaný ropovod z rumunského prístavu Constanza cez Srbsko, Bosnu a Hercegovinu, Chorvátsko, Slovinsko až do talianskeho Terstu. Tento ropovod o projektovanej ročnej kapacite 60 až 90 mil. t/r by spájala Čierne more so strednou a južnou Európou a zlepšil by bilanciu ponuky ropy nepriamo i pre Slovensko, keďže ostatné dopravné trasy, najmä Adria, by mohli byť vo väčšej miere využité pre potreby Slovenska. Navyše z Terstu je možné realizovať prípadné dodávky ropy ropovodom TAL a AWP prostredníctvom prepojenia Bratislava – Schwechat. Je tiež možné, že v budúcnosti by sa k tomuto paneurópskemu ropovodu napojil aj ropovodný systém v Maďarsku, čím by sa praktický prínos tejto novej

trasy pre Slovensko umocnil ([http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/\\$FILE/Zdroj.html](http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/$FILE/Zdroj.html), s. 45).

Plynovod Severný potok – *Baltský potok* – predstavuje pre EÚ jeden z najvýznamnejších plynovodov. Jedna linka, ktorá by mala byť dokončená okolo roku 2011, by sa mala začínať v severnom Nemecku, odkiaľ by cez Rakúsko viedla až do Talianska. Druhá časť povedie cez celé severné Nemecko do krajín Beneluxu. Druhý projekt – projekt južného plynovodu, ktorý by privádzal plyn opäť po morskom dne, tentoraz Čierneho mora, z Ruska. Viedol by cez Bulharsko, Srbsko, Slovinsko, Maďarsko. To by bola prvá vetva. Druhá by išla cez Grécko do Talianska. Ide o obrovský projekt, ktorý vychádza priamo z ruských zdrojov. Mal by byť ukončený približne v roku 2014 a zabezpečoval by dostatočnú diverzifikáciu a bezpečnosť dodávok pre celý Balkán a Taliansko (<http://www.ata-sac.org/section-9-archiv-clankov/Domov>Archív článkov>Energetická bezpečnosť>Budúcnosť nových plynovodov vedúcich cez Európu>, s. 30).

Dôležitým riešením pre energetickú bezpečnosť EÚ je dovoz *skvapalneného zemného plynu* – LNG (*Liquified Natural Gas*). Technologický postup je taký, že plyn, ktorý sa vyťaží v geograficky vzdialených lokalitách, odkiaľ nie je možné vybudovať plynovody (napr. Katar, Nigéria), sa pri teplote $-161\text{ }^{\circ}\text{C}$ transformuje do kvapalného skupenstva. Výhoda toho postupu je v tom, že 1 m^3 LNG sa rovná 576 m^3 potrubného plynu. Kapacita prepravných tankerov je dnes 130 000 až 160 000 m^3 LNG, čo je takmer 100 miliónov kubíkov. To sú už zaujímavé čísla aj pre vnútrozemské štáty, ako Slovensko. Náklady na stavbu LNG splyňovacích terminálov sa pohybujú okolo 500 miliónov eur. V tomto čase je v Európe v prevádzke 17 takýchto terminálov, ktoré sú zásobované plynom z Egypta, Líbye, Alžírsku, Nigérie, Trinidadu a Nórska. V ostatných rokoch sa cena LNG priblížila cene potrubného zemného plynu, hlavne kvôli redukcii nákladov reťazca LNG a stala sa tak jednoducho konkurencieschopnou (Klepáč, 2009, s. 24). Význam LNG rastie nielen vo svete (podľa agentúry Wood Mackenzie sa svetová spotreba LNG 158 miliónov ton v roku 2006 zvýši na 328 miliónov ton v roku 2012), ale aj na európskom kontinente. Podľa záverov LNG kongresu v Barcelone v apríli 2007 sa súčasný podiel LNG v Európe – 76 miliárd m^3 za rok – zvýši v priebehu dvoch rokov na 140 miliárd m^3 za rok. Výstavba nových regazifikačných terminálov postupne ovplyvní aj dodávku plynu do vnútrozemských štátov EÚ. Medzi najvýznamnejšie projekty z pohľadu možného využitia pre EÚ i SR patria najmä (mimo už spomínaného nórskeho LNG):

- *Adria LNG*, ktorého kapacita by mala byť 10 mld. m^3 . So spustením prevádzky sa predbežne počítalo v roku 2011. Terminál by mohol rozšíriť možnosti o dodávky z Líbye, Alžírsku, Kataru atď. Alžírsko, ktoré je významným dodávateľom zemného plynu najmä pre krajiny EÚ, a to najmä pre Taliansko, Španielsko, Francúzsko, plánuje zvýšenie dodávok v r. 2030 na 117 mld. m^3 (v r. 2005 pre porovnanie 55,8 mld. m^3). Rovnako i Líbya zo súčasných 5,4 mld. m^3 plánuje zvýšenie exportu na cca 30 mld. m^3 . Do projektu tohto terminálu sú v súčasnosti zapojené významné spoločnosti z odvetvia – OMV, Total, INA, RWE Transgas, Geoplin. Zároveň existuje aj dohoda so spoločnosťou E.ON Ruhrgas.

- *Polskie LNG*, terminál na brehu Baltského mora v Poľsku. Jeho výstavbu schválila poľská ropná a plynárenská spoločnosť PGNiG v decembri 2006 v lokalite Swinoujscie blízko Štetína. Ukončenie výstavby bolo plánované v r. 2011 s počiatkovou kapacitou 2,5 mld. m³ za rok a s postupným nárastom na 7,5 mld. m³ za rok ([http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/\\$FILE/Zdroj.html](http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/$FILE/Zdroj.html), s. 59).

Bezpečnostné problémy geopolitického pôsobenia Európskej únie

Európska únia je novým významným globálnym geopolitickým hráčom v 21. storočí. Svoju pozíciu a funkčné pôsobenie si bude musieť však presadzovať jednak vo veľmi zložitom a dynamicky sa vyvíjajúcom geopolitickom svetovom priestore, ktorý prechádza značnými zmenami, jednak za situácie, keď je svet „nasýtený“ mnohými konfliktmi a zrážkami, množstvom bezpečnostných hrozieb a rizík, situácií, kedy prežíva značné ekonomické integračné problémy.

Vytvorením EÚ (hoci sa tento proces ešte neukončil) sa evidentne vylepšilo geopolitické postavenie, moc, hodnota a pozícia Európy (EÚ). EÚ má väčšiu možnosť a predpoklady aktívnejšie sa podieľať jednak na utváraní novej globálnej geopolitickej štruktúry, mapy sveta, má oveľa viac predpokladov a možností (poloha, rozloha, obyvateľstvo, ekonomická a technologická úroveň, priaznivé klimatické podmienky, vybudované komunikácie do celého sveta atď.) efektívnejšieho geopolitického pôsobenia na ostatné kontinenty.

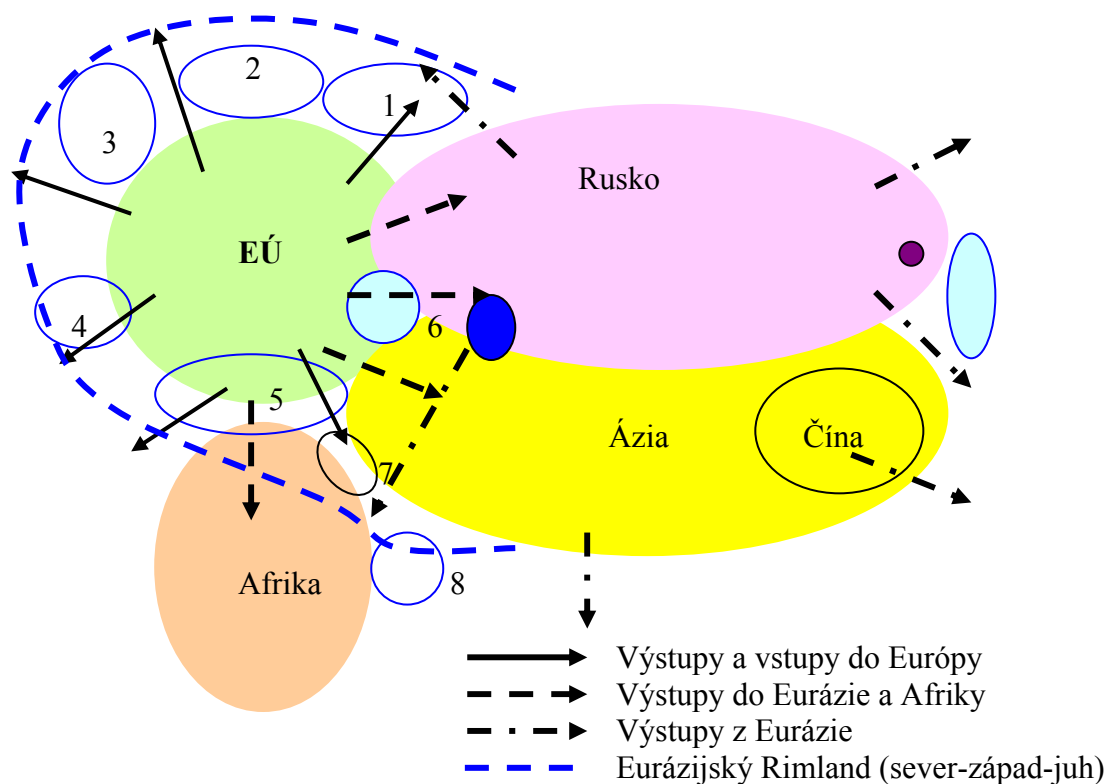
Geopolitický rozlet EÚ po svete bude znamenať aj nový rozptyl a nové strety geopolitických záujmov a aktérov, nový odpor, nové spojenectvá, ale i nepriateľstvá, nové hrozby a ohrozenia, nové nároky na vlastnú bezpečnosť. Európska únia sa síce stane „slobodnejšou“, ale zároveň aj „zodpovednejšou“ za bezpečnosť sveta, rozvoj a budúcnosť ľudstva. Stane sa viac prepojenou a oveľa závislejšou od ostatných geopolitických priestorov a aktérov.

Geopolitická hodnota a význam Európskej únie vyplýva aj z geopolitického postavenia Európy, jej geostrategickej polohy a významu geopolitických výstupov a vstupov. Geostrategický význam majú Atlantický oceán (AO) a moria: Barentsovo more (1), Nórske more (2), Baltské more (3), Severné more (4), Stredozemné more (5), Čierne more (6), Červené more (7) a Arabské more (8) (obr. 1.5). Celá táto prímorská zóna spolu s prímorskými štátmi sa v geopolitike nazýva „*Európsky Rimland*“. Bezpečnosť a geopolitická sila, hodnota a váha Európskej únie bude závisieť od toho, ako dokáže zjednotiť, kontrolovať a využiť európsky Rimland vo svoj prospech. To je ďalší geopolitický význam európskej integrácie (EÚ). Rast jej moci a vplyvu nie je vítaný zo strany kľúčových geopolitických aktérov. Tento moment by bolo žiaduce vnímať pri skúmaní príčin krízy eurozóny, stability eura, ktoré nie sú len vnútorné.

Geopolitické myslenie a pôsobenie aktérov budú (už vlastne začali) v 21. storočí podstatne ovplyvňované predovšetkým vznikom dvoch nových priestorov: *kozmickeho priestoru*

(kozmos, vesmír) a kybernetického priestoru (kyberpriestoru, infopriestoru). V budúcnosti sa predovšetkým tu bude odohrávať *boj o prvenstvo*. Geopolitickú pozíciu aktérov bude určovať predovšetkým ich *kozmicá a kybernetická moc a sila*, schopnosť prenikať a ovládať tieto priestory. Nová kozmická a kybernetická technológia moci a sily podstatne ovplyvní a zmení samotných geopolitických aktérov, geopolitickú štruktúru planetárneho systému, hodnotu a význam planetárneho a zemského geopolitického priestoru. Len ten, kto ovládne kozmický a kybernetický priestor, má šancu ovládať planetárny geopolitický priestor; len ten, kto bude disponovať kozmickou a kybernetickou mocou a silou, bude určovať a ovládať ostatné priestory, ostatné moci a sily (pozemnú, morskú a vzdušnú) a ostatných aktérov. Tie štáty, ktoré sa „zriekli“ poznania, vedeckého výskumu a vývoja novej technológie 21. storočia, alebo na to nemajú finančné prostriedky (jeden z ďalších aspektov, prečo je „dobrá“ finančná kríza pre geopolitických rivalov!), sa stanú geopolitickými hráčmi len „zemského“ typu, teda druho- či treťotriednymi.

Obrázok 1.5
Strategické výstupy a vstupy do EÚ

Kozmický priestor

Kým zemský geopolitický priestor máme preskúmaný a pre rozvoj ľudstva sa stáva zo dňa na deň „menším“, kozmický priestor nie je dostatočne poznaný a pre ľudstvo otvára „nekonečnú“ perspektívu jeho rozvoja a pôsobenia. Ľudstvo nemá kam ísť, ak neprenikne do kozmu. Jedna z kľúčových ciest a spôsobov budovania otvoreného zemského systému je cesta

do kozmu, prenikanie do kozmického priestoru (vesmíru). Geopolitika budúcnosti bude (podľa nás už začala byť) predovšetkým *astropolitikou* (kozmicou politikou, vesmírnou geopolitikou). Budúci geopolitickí hráči (aktéri) budú vesmírnymi mocnosťami. Hovoriť len o pozemnej geopolitike je točenie sa okolo prítomnosti, znamená diskusie o terajších krokoch pozemných mocností (perspektívne cca 20 – 50 rokov).

Prienik do kozmu bude predstavovať rozhodujúce geopolitické pôsobenie, od ktorého bude závisieť najskôr existencia a rozvoj aktérov, a neskôr i existencia ľudstva vôbec. Prienik do vesmíru je základnou podmienkou budovania astropolitického priestoru a zahájenia astropolitiky (planetárnej geopolitiky, vesmírnej geopolitiky) zemských aktérov. Astropolitický priestor sa stane novou dimenziou životného priestoru ľudstva, aktérov. Dôjde k rozširovaniu geopolitického priestoru. Osobitosť nového priestoru bude vyžadovať i osobitné pôsobenie, osobitnú politiku aktérov – vesmírnu geopolitiku (alebo astropolitiku).

Pre ľudstvo bude najrevolučnejšou udalosťou fyzické *ovládnutie medziplanetárneho priestoru*, resp. obsadenie a trvalejšie obývanie planét. Robotika a miniaturizácia budú znižovať úlohu pilotovaných kozmických letov. V nasledujúcich desiatich rokoch budú na obežnej dráhe okolo Zeme krúžiť celé roje miniatúrnych i obrovských umelých družíc. Slnečnú sústavu budú preskúmať sondy vybavené senzorickým zariadením a robotické systémy budú konštruovať obrovské stavby či dokonca ťažiť suroviny na Mesiaci, alebo iných planétach. O 50 rokov, ak ľudstvo prekoná všetky nástrahy a hrozby civilizácie, by sme sa mohli dočkať obdobia prieskumu vesmíru prostredníctvom pilotovaných kozmických letov. Budeme mať už pravdepodobne základne na Mesiaci, Marse a na obežnej dráhe okolo Jupitera. Optimizmus do tohto úsilia vnáša pripravovaný projekt ORION, nová raketa, ktorá má nahradiť raketoplán na vynesenie ľudí do kozmu. V budúcnosti budú lety do vesmíru organizovať i súkromné osoby, podobne ako dnes organizujú dovolenky, výlety či pracovné cesty. Udomácnia sa tu ľudia a začnú zakladať prvé kozmické (planetárne, mesačné atď.) spoločenstvá (Rees, 2005, s. 30).

Objavenie a osídľovanie planét bude prvým krokom k *planetarizácii* ľudského dosahu a aktivity (ak ešte človek naďalej zostane najinteligentnejšou bytosťou a ak sa dovedy sám nezničí). Radikálne sa zmení vzťah k Zemi a planétam. Nastúpi tzv. *planetárna* (kozmicá, vesmírna) *geopolitika*. Čo je obzvlášť dôležité – že po obývaní kozmického priestoru, by ľudstvo mohlo prežiť aj prípadné katastrofy na Zemi, pandémie, vojny atď.

Ovládnutie vesmíru, niektorej (niektorých) planéty, bude mať na vývoj ľudstva, osobitne na rozvoj kozmických štátov, doslova planetárny význam. Budú tu existovať permanentne obývané základne, pravidelné spojenie, komunikácia a preprava, výroba a výskum. Budú to základne pre nový výskum, skúmanie kozmu pre novú výrobu, komunikáciu, výrobu a prenos energie. Obývanie planét neobyčajne podnieti vznik a výrobu novej technológie, nových výrobkov, nových dopravných zariadení. Štáty, ktoré budú ovládať tieto priestory, sa stanú ešte mocnejšími a vplyvnejšími.

Ovládanie kozmického priestoru však môže pre ľudstvo, alebo niektoré štáty, národy, regióny, priniesť aj nové hrozby a riziká. Dynamika planetárnych (vesmírnych, kozmických) aktérov, ich ekonomický, technologický i spoločenský vývoj bude rásť exponenciálne a geometricky oproti ostatným štátom na Zemi. V tomto období vývoja ľudstva, už len „čisto zemskí“ aktéri nebudú môcť dobehnúť vesmírnych aktérov. Nastane konflikt, ktorého výsledkom bude zásadne nová planetárna (globálna zemská a vesmírna) geopolitická aktivita. Mnohí aktéri sa nebudú musieť „tiesniť“ na Zemi s ostatnými „zemskými“ aktérmi, trápiť sa nad ich zemskými problémami, „znášať“ sociálne tlaky a napätia „tých dole“, ale začnú si budovať nový svet, nový geopolitický priestor mimo našej Zeme. Ako sa však začnú správať k našej planéte, keď budú mať nový domov? Dnes, keď taký kozmický domov ešte nemajú – ju drancujú. Čo s ňou a ľuďmi na nej urobia, keď už nebudú (plne) závislí od darov našej Zeme? Pri vládnutí dnešného človeka veľmi reálne hrozí, že sa do kozmického priestoru rozmiestnia aj zbraňové systémy. Vojenské kozmické zbrane, ktoré budú určené na vedenie kozmickej (hviezdnej) vojny budú rozmiestnené tak, aby dokázali uskutočňovať prieskum, varovanie, útok (vesmír – Zem), obranu (proti medzikontinentálnym raketám Zem – Zem a Zem – vesmír, vesmír – vesmír), kozmický boj, resp. zneškodňovanie kozmických nepriateľských objektov. Celé to bude napojené na nový kozmický energetický systém, na výrobu a prenos energie (elektrickej, laserovej, magnetickej atď.), ktorý bude využívať predovšetkým energiu slnka a kozmu a ostatných planét. Predpokladá sa, že na niektorých planétach sa bude civilne i vojensky ťažiť a využívať surovina a energia na výrobu civilných i vojenských výrobkov. Kozmický priestor by mal byť jedným obrovským výskumným, výrobným, spojovacím a bezpečnostným centrom (zatiaľ pravdepodobne len) pre niektoré štáty (či skupiny ľudí?).

Kyberpriestor

Radikálnym zásahom do teórie a praxe geopolitiky bol (a je) vznik *kybernetického priestoru* (*kyberpriestoru*). Podstatne vplýva na predstavy o geopolitickom priestore, podstatne mení náš geopolitický priestor. Významnou zmenou je to, že pohyb a „prítomnosť“ v istom geopolitickom priestore sú možné aj bez fyzickej prítomnosti aktérov (ľudí); že prekonávanie prírodných prekážok sa stáva „bezproblémové“ a „bezpredmetné“; že sa náš (pôvodný) geopolitický priestor stal už „bezvzdialenostný“, resp., že sa „stratili“ vzdialenosti. Pre kybernetickú technológiu je každý bod našej planéty „tu“ a „teraz“. Prekonávanie vzdialeností a šírenie informácií v geopolitickom priestore je okamžité. V tomto kontexte sa mení význam a obsah takých pojmov geopolitiky, ako sú napríklad: geopolitický aktér (hackeri, kybernetickí útočníci, kybernetickí bojovníci, kybertetoristi, štátne i súkromné kybernetické organizácie atď.), geopolitický pohyb (pôsobenie, geopolitický prienik) aktérov, geopolitická hranica, geopolitická moc a sila, geopolitická komunikácia atď. Prostredníctvom kybernetických systémov (napr. internetu), satelitov, GPS atď. sa bezhranične a bezbariérovo šíri kultúra, hodnoty, financie, robia sa obchody, vyučovanie, organizuje sa život ľudí, cestovný ruch, ale aj násilie, predchádza sa katastrofám, ale sa i riadia vojenské operácie. Kybernetická technológia, kybernetická

sieť sa stala neodmysliteľnou súčasťou nášho pozemného i kozmického geopolitického priestoru. Kyberpriestor ich spája. Kybernetický priestor sa stal realitou, ktorá mení charakter, hodnoty a dimenzie nášho geopolitického priestoru. Náš terajší geopolitický priestor už (dávnejšie) nie je len geografické (alebo prírodné) prostredie, ale i čoraz viac ovládaný kozmický priestor i ľudstvom vytvorený kybernetický priestor. Bez uvedomenia si týchto reálnych zmien v geopolitickom priestore nie je možné o novej geopolitike, resp. geopolitike 21. storočia hovoriť. Preto nová geopolitika Európskej únie musí byť predovšetkým aj o budovaní toho druhého kľúčového geopolitického priestoru – kybernetického.

Za vznik kyberpriestoru vďačíme predovšetkým trom revolučným objavom: *počítaču, satelitu, GPS a internetu*. Bez nich o kyberpriestore nie je možné hovoriť. Kybernetická sieť je vážnym „konkurentom“ dnešných geopolitických aktérov. Inými slovami povedané, subjekty, ktoré nebudú ovládať kybernetickú sieť, ktoré sa nebudú suverénne pohybovať v budúcom kybernetickom priestore, sa nestanú geopolitickými aktérmi, teda subjektmi budúceho nového geopolitického pôsobenia. Dnes je situácia zatiaľ taká, že človek ešte stojí nad počítačom, v každom prípade aspoň v rámci istých kľúčových pozícií intelektu, pretože najmä v oblasti kreativity sa dnešný počítač človeku ani zďaleka nevyrovná. Nikto však nemôže ani len tušiť, aké prekvapenia nám chystajú počítače budúcich generácií (tu sme už za hranicami 2050). To, čoho sú schopné dnes, je len nepatrným zlomkom toho, čo dokážu už o niekoľko desaťročí.

Je dôležité si uvedomiť, že nielen tieto technické prostriedky sa budú prepájať do veľkých *komplexných sieťových systémov*, ale že budú vytvárať novú sieť spolu s ľudskou sieťou. Presnejšie, práve vďaka novej technológii, informačnej, komputerovej a komunikačnej sieti, vďaka objavom v biológii a genetike, sa bude ľudská spoločnosť „*zasieťovávať*“. Ľudská sieť v 21. storočí bude bez tejto techniky a technológie nepredstaviteľná. Jej nezastupiteľnosť pre život človeka bude natoľko významná, že bez techniky a technológie ani nebude možné hovoriť o ľudskej sieti, nakoľko významnými uzlovými bodmi, dôležitými spojovacími väzbami, nezastupiteľnými komunikátormi a spätnoväzbovými ľudskými, spoločenskými systémami a sieťami bude nová technika a technológia, informačný systém. Sieťové prepojenie miliónov jednotlivcov so svetom a vesmírom bude len vďaka novej technológii. Pôjde o akúsi, nazvime ju, *ľudsko-technologickú alebo ľudsko-komunikačnú sieť*. Takmer v plnom význame to bude platiť aj pre geopolitických aktérov a geopolitický priestor.

Nanotechnológia, „minituriarizácia“ počítačov, objavenie kvantových počítačov prinesie so sebou aj *kvantovú komunikáciu*. Komunikácia v 21. storočí sa bude ešte ďalej zrýchľovať. Súčasťou jej siete budú: nové generácie počítačov (nanopočítače, kvantové počítače, softvéry i hardvéry), internetu, faxov, mobilných telefónov, kamier, serverov, hologramovej komunikácie, nových druhov káblov, novej generácie bezdrôtového spojenia (lasery, komunikačné a informačné lúče), prehrávačov, 3-D obrazovky, moderná kancelárska technika (obrazovka ako papier), hologramy, satelitné komunikačné systémy, nová generácia čipov a aktivizačných kariet atď.

1.3. Vztah stát – firma, i v globálním měřítku¹

Dvojitý pohled na stát umožňuje jednak různé výklady vztahu státu a firem obecně a jednak vztahu států a nadnárodních integračních seskupení na jedné straně a nadnárodních a globálních firem na straně druhé. Problém se koncentruje do konfrontace ekonomické governance, kde nadnárodní firmy představují vrchol a politickou (organizační) governance, kterou reprezentují státy a případně i nadnárodní seskupení. Stát, pokud je chápán jako suverénní, pak je firmám de facto soupeřem. V tomto směru jsme svědkem oslabování státu. Pokud je stát však chápán jako nástroj, pak o ovládnutí státu je veden velmi tvrdý boj. Demokratický deficit nebo spíše tradiční demokracie se dostává do krize. Pro budoucnost to znamená, že hlavní problém se bude při rostoucí omezenosti zdrojů koncentrovat do otázky udržení demokracie jako takové a její proměny do funkční podoby. V tomto směru jsou diskutovány možné scénáře.

Ve zkoumání vztahu státu a firem je nejprve nutné vyjít z pojetí státu jako takového. V literatuře existují v podstatě dva pohledy na stát. V takovém případě nehraje roli, zda je stát zkoumán v obecné rovině nebo v jeho dosud nejrozvinutější formě – tedy na národní úrovni jako stát národní. První pohled chápe stát jako společensky nezávislý subjekt. Druhý pohled pak vidí stát jako nástroj a jednotlivé skupiny ve společnosti vedou boj o jeho ovládnutí.

Stát jako společensky nezávislý subjekt

Věnujme se blíže nejprve prvnímu pohledu, který chápe stát jako společensky nezávislý subjekt. V tomto případě je stát na společnosti závislý pouze ve smyslu voleb. Předpokládá se, že jsou demokratické. Výsledkem voleb se vybírá a formuje politická elita, která je bez většího odlišování součástí státu. Toto je tradiční angloamerický pohled a nejlépe mu odpovídá anglický termín „government“.² Pojem „government“ se v tomto kontextu používá pro stát na všech úrovních – od lokální až po národní a případně i mezinárodní.

Jaké jsou cíle, které takto pojatý stát sleduje ve své činnosti? Předpokládá se, že sleduje celospolečenské zájmy, které jsou vyjádřeny v platném právu (legislativním systému). Změny celospolečenských zájmů jsou revidovány pouze pomocí změn platné legislativy – tedy vydáváním nových právních předpisů. Ty jsou výsledkem práce parlamentu, který byl zvolen demokraticky. Proto všechny změny legislativy se odvíjejí od volebního programu, se kterým politické strany v demokratických volbách zvítězily a dostávají se tak do pozic ve státě. Výsledek voleb a volební program jsou chápány jako vyjádření celospolečenského konsensu, od kterého se následně odvíjí práce parlamentu a vlády. Celospolečenský konsensus jim tak dává legitimitu. Je ovšem pravda, že některé zvlášť důležité zákony (v českém právním

¹ Příspěvek byl zpracován v rámci Výzkumného záměru FMV VŠE v Praze (MSM613884399909): Governance v kontextu globalizované ekonomiky a společnosti.

² Viz například Holzer – Callahan (1998).

systému jsou to ústavní zákony) vyžadují větší (celo)společenský konsensus než bývá hlasovací většina vládních koalic. Prohloubení a zabezpečení takového konsensu pak musí jít cestou vyjednávání s parlamentní opozicí. Jedná se ale o vyjednávání mezi parlamentními stranami a s účastí jiných zájmových skupin (např. lobby) se v podstatě nepočítá.

Lobbismus je ale i v takovém pohledu přípustný. Předpokládá se totiž, že zájmové skupiny přinášejí politikům dodatečné informace, kterých je při každém rozhodování vždy nedostatek. V zásadě každé politické rozhodování je rozhodováním při neúplné informaci. Současně předpokládáme, že platí nejen, že nedostatek informací snižuje kvalitu rozhodnutí, ale i opak – tedy, že více informací může zvýšit jejich kvalitu. Pak lobbisté kvalitu rozhodnutí mohou zvýšit, případně i zvyšují. O jiném ovlivňování politiků ze strany lobby se neuvažuje. Posledním předpokladem je, že se lobbisté (i koneckonců sami politici) chovají podle zákonem stanovených pravidel – kodexů chování, které lobbismus upravují. Tato pravidla představují nejen mantinely činnosti lobbistů (např. jejich registrace) ale i maximální míru jejich vlivu na politiky. Příkladem je třeba v USA, kde je přesně stanovená maximální hodnota oběda, který může lobbista za člena Kongresu či za senátora zaplatit, aniž by byli oba nařčeni z uplácení.

Přestože je zřejmé, že takto pojatý stát se blíží obrazu předkládanému žákům v hodinách občanské nauky, zjistíme, že je často ve formě nevysloveného předpokladu přítomen v mnoha studiích o vztahu státu a firem.

Vztah státu jako nezávislého subjektu a firem

Při zkoumání vztahu firem a státu nejprve začneme zkoumat proces přípravy průběhu voleb a až následně budeme zkoumat oblast hospodářské politiky, které je těžištěm těchto vztahů.

Bezprostřední vliv firem na stát jako nezávislý subjekt v přípravě a průběhu voleb se nepředpokládá. Soukromé firmy mohou přispívat na volební kampaně jednotlivých politických stran, ale tyto příspěvky jsou transparentní stejně jako financování politických stran. Transparentnost vylučuje možnost skrytého ovlivňování. Co se rozumí pod pojmem transparentnost, je definováno zákonem, a předpokládá se, že se takový zákon dodržuje. Volba, kterou politickou stranu firma podpoří, je na úvaze vlastníků soukromých firem (případně jejich sdružení), na úvaze vlastníků jako občanů, kteří mají svůj politický názor. Výše příspěvku však může být zákonem omezena.

Výsledky voleb určují vítěznou vládní koalici stran. Parlament pak mění zákony země transparentně na základě celospolečenského konsensu. Společenský konsensus je dán samotným výsledkem voleb a předpokládá se, že vládní koalice bude v mezích možností dodržovat svůj volební program, protože na základě soutěže myšlenek a navrhovaných řešení ve volebních programech ostatních stran, právě vládní strany zvítězily. Tímto způsobem se stává vítězný volební program součástí celospolečenského konsensu.

Pojďme ještě dále v tomto zjednodušeném a do jisté míry idealizovaném pohledu a předpokládejme, že nejsou problémy s výkladem zákonů a jejich prosaditelností (vynutitelností) v praxi. Tento předpoklad je pro vztah firem a státu velmi důležitý, jak se ukáže u druhého pohledu na stát jako nástroj.

Těžiště vztahu mezi státem a firmami představuje hospodářská politika a její zpětná vazba. Tento vztah může být chápán jako statický, může být chápán i jako dynamický. V tom případě se budou jeho parametry i parametry zpětné vazby v čase měnit. Můžeme očekávat změny zejména kvalitativních parametrů.

Hospodářská politika

Hospodářská politika státu může být definována různě, použijme však definici nám nejbližší: „Hospodářská politika je vztah státu k ekonomice vlastní země“.³ Dělíme ji jednak na mikroekonomickou a jednak na makroekonomickou (prorůstovou stabilizační). Hospodářská politika představuje velkou šíři nejrůznějších vztahů, kde vztahy mezi firmami a státem jsou jen součástí, sice podstatnou, ale jen součástí. Stát kromě toho vstupuje jako prostředník do vztahů mezi jinými subjekty v ekonomice (mezi firmami navzájem či mezi zaměstnanci a firmami nebo spotřebiteli a firmami).

Nebudeme zmiňovat všechny oblasti hospodářské politiky, ale omezíme se jen na nejcitlivější oblasti bezprostředních vztahů mezi firmami a státem: jsou to především daně, dále oblast hospodářské soutěže a na ní do jisté míry navazující oblast státních dodávek. Dále se pak dotkneme dvou regulovaných oblastí, kde stát vystupuje nikoli jako přímý účastník vztahů, ale jako ten, který stanovuje pravidla a vynucuje jejich dodržování. Tím ovšem do jisté míry spoluurčuje výši nákladů firem a tím ovlivňuje následně i jejich ziskovost.

Daně jsou tradičně nejviditelnější a nejčastější přímo pociťovanou vazbou mezi státem a firmami. V našem pojetí státu, je stát vnímán jako jednotný subjekt, který daně nejprve vybírá a pak s vybranými prostředky hospodaří. To, že se jedná o proces přerozdělování není v tomto pohledu příliš zřejmé. Většina používaných myšlenkových zkratk se zaměřuje na porovnávání efektivnosti následného použití prostředků.

Výběr daní se řídí podle daňových zákonů, které stanovují míru zdanění i jeho progresivitu. Můžeme konstatovat, že hospodářsky vyspělé země, které měly původně v druhé polovině 20. století stát blahobytu, měly také vysoké míry zdanění většinou ve formě progresivních daní. Zlomovým momentem ve vývoji je uvolnění mezinárodního pohybu kapitálu. V nejlukvidnější formě se jeho pohyb neustále zrychluje.

V závislosti na postupující globalizaci a nastupující krizi státu blahobytu, země postupně snižovaly míru zdanění i jeho progresivitu. Tyto politické kroky byly důsledkem nejen tzv. Laferrovy křivky, ale i sice sporné, ale přesto existující konkurence států v míře zdanění. Od 90. let, kdy se ve velké míře uvolňuje pohyb kapitálu v mezinárodním měřítku, platí

³ Němcová – Žák (1997), s. 26.

v podstatě, že se daňové břemeno přesouvá na ty, kteří nemohou uniknout do zahraničí, tedy na zdanění konečné spotřeby, nemovitostí atd.

Nízké nebo dokonce nulové daňové zatížení mají jednak země, které se s jejich pomocí snaží přilákat zahraniční investory (daňové prázdny) a jednak země, které se nazývají daňové ráje. Tyto ráje firmám umožňují se pomocí formálních, ale legálních zahraničních operací, zdanění zcela vyhnout. Existence daňových rájů sice byla bezprostředně po vypuknutí světové finanční krize v roce 2008 kritizována i na G20, ale praktické omezení dosud nenastalo. Že tento daňový únik není bezvýznamný, dokazuje i příklad z ČR. Nizozemsko se podílelo na celkovém kumulovaném objemu zahraničních investic v ČR v roce 2010 12 %. Nejsou to však nizozemští investoři, ale firmy, které jen využívají registraci v Nizozemsku k přímému napojení na daňové ráje. Mnohdy se jedná o české firmy.⁴ Statickou zpětnou vazbou daní je jednak jejich placení (neplacení), případně i daňový únik. Dynamickou zpětnou vazbou je tlak ze strany firem na snižování jejich daňového zatížení a také výše popsané využívání daňových rájů.

Politika ochrany hospodářské soutěže je další velmi citlivou oblastí. Zastavme se u několika zvláštních situací ve vztahu státu a firem. V oblasti protikartelové politiky je velmi obtížné dokazovat firmám, které se domluvily na (tajném) kartelu, jejich jednání. Určitý průlom zaznamenalo až odpuštění trestu těm firmám, které kartel úřadům oznámí. V EU je to tzv. leniency program. Za nejcitlivější část ochrany hospodářské soutěže je možné bezpochyby považovat povolování fúzí. Veškeré fúze či převzetí podniků jsou v hospodářsky vyspělých zemích podřízeny regulaci. Stát se snaží omezit vznik firem, které by svým dominantním postavením ohrožovaly samotnou podstatu konkurence. Dominantní postavení představuje takovou situaci, kdy firma může jednat nezávisle na ostatních účastnících trhu. Dominantní postavení vzniká přirozenou cestou – koncentrací – a samo o sobě není porušením zákona. Jakmile však vznikne takto silná firma, není už v moci státu jí zabránit toto postavení zneužít. Povolování musí mít i fúze a převzetí, která probíhají globálně. Není bez zajímavosti, že plně respektována i těmi největšími globálními firmami jsou rozhodnutí soudů USA a rozhodnutí Evropské komise.

V nadnárodním měřítku je soutěžní politika plně uplatňována jen v EU. Proto jen zde (zatím) nalezneme i regulaci vztahu národních států a firem: jedná se o státní pomoc. Každý příjem od státu (i od EU), který by zakládal podezření na státní pomoc, musí být nahlášen. Evropská komise tak hlídá, aby tato pomoc nepřekročila určitou mez, která by vedla k narušení hospodářské soutěže na vnitřním trhu EU. Existují ale i v mezinárodním měřítku případy podobného charakteru. Příkladem je spor mezi leteckými firmami Boeing a Airbus, které se vzájemně v roce 2004 žalovaly před Světovou obchodní organizací (WTO) kvůli nepřípustné státní pomoci. Dodejme na okraj, že se jednalo o spor v souvislosti se soutěží o velké dodávky letadel na čínský trh.

⁴ Czechinvest: Investment Climate in the Czech Republic, <<http://www.czechinvest.org/data/files/investment-climate-53-en.pdf>>, 12. 11. 2011, s. 8.

Hospodářsky vyspělé země, zejména pak členové EU, mají přísnou legislativu, která upravuje způsob zadávání státních zakázek. Jedná se o nerovnovážnou situaci, kdy na jedné straně je jediný subjekt – stát – a na druhé straně firmy. Simulace konkurence pomocí vypisování soutěží má vést k vybrání nejlepší možné nabídky, a tím umožnit i maximálně hospodárné nakládání s veřejnými prostředky. Tolik teorie. Veřejné zakázky spolu se státní pomocí představují přímý hospodářský vztah mezi firmami a státem, ve kterém stát používá nashromážděné veřejné prostředky. Vládní zakázky, a platí to i v o veřejném sektoru, by měly směřovat do oblastí, kde plně nefunguje trh (tržní selhání). Často sledují i neekonomické cíle, které není možné kvantifikovat. Tím se ovšem zhoršuje možnost přesných propočtů a odhadů nákladů a hlídání efektivnosti. Tlak na úsporu nákladů může vést k tomu, že se sníží nejen kvalita, resp. užitná hodnota, ale někdy i popře neekonomický smysl. Tato nejasnost a obtížnost jednak vede k horším možnostem hlídání nákladovosti a efektivnosti vládních zakázek.

Stát jako regulátor stanovuje v oblasti sociální i environmentální (ekologické) svými předpisy a vynucováním jejich dodržování v konečném výsledku náklady firem v těchto oblastech. Sociální oblast nepředstavuje jen vazba na oblast sociálního pojištění a zabezpečení, na jehož spolufinancování se firmy spolupodílejí, ale částečně i oblast pracovně právní a také oblast, která je nazývána „social responsibility“.

Social responsibility firem zahrnuje četné vztahy mezi firmami a jejich lokálním prostředím, místní komunitou. V hospodářsky vyspělých zemích je „social responsibility“ důležitou součástí image firmy. Zejména na některých trzích jsou zákazníci (spotřebitelé) na chování firem velmi citliví a případné nerespektování dobrovolně přijatých standardů může vyústit v bojkot výrobků. Tuto oblast uvádíme hlavně proto, že je tradičně spjata s dobrovolností – firmy dobrovolně a uvědoměle přijímají své závazky. Je to tedy protipól donucovací regulace ze strany státu.

Environmentální (ekologická) oblast je v mezinárodním měřítku velmi různě upravována. Ačkoli se většina států zeměkoule hlásí k trvale udržitelnému rozvoji jako formě hospodářské politiky, náklady firem na zamezení škod na životním prostředí či na jejich kompenzaci, jsou velmi rozdílné. Proto představují pro firmy podobně jako různé náklady na sociální systém a mzdové náklady významnou možnost nákladových úspor. Při volném pohybu kapitálu, firmy mohou své náklady optimalizovat a opouštět ty země, kde jak ekologické, tak mzdové a sociální náklady jsou vysoké. Dynamickou zpětnou vazbou je tlak firem na jejich snižování i v těch zemích, kde byly dosud vysoké. Je to tlak firem na stát, respektive na takovou úpravu regulujících norem, která alespoň část nákladů znečišťujících firem přenesne na jiné subjekty, ve velké většině na stát. Je to návrat k situaci na počátku environmentální (ekologické) politiky, kdy poškozovatel nenesl (plně) náklady svého chování. Tedy situaci popisovanou jako ekonomická externalita, v případě poškozující firmy jako pozitivní externalita.

Zobecnění vztahů

Jestliže zkoumáme vztah státu jako nezávislého subjektu na jedné straně a firem na straně druhé, je možné jej vidět jako druh hry. K jejímu definování by měly být zodpovězeny následující otázky.

První otázkou je, zda pozice a síla obou protihráčů – státu na jedné straně a firem na straně druhé – jsou vyrovnané. Má proto smysl porovnávat například následující parametry: počet, ekonomická síla (měřeno třeba velikostí obrátu firem na jedné straně a velikostí HDP či HNP na straně státu).

Další otázkou je, kdo jsou reprezentanti protihráčů, jak nazvat tyto skupiny lidí a jak jednotné jsou ve svých zájmech. V tomto případě hovoříme o elitách.⁵ Politická elita reprezentuje stát, firmy pak reprezentuje elita ekonomická. Tu tvoří vlastníci a vrcholový management firem.

Vztah je chápán jako soutěž politických a ekonomických elit a tuto soutěž můžeme interpretovat i jako vztah konfrontační. Konkrétní konfrontace může mít podobu snahy o regulaci, vyjednávání o zadávání veřejných zakázek či o velikosti a formě veřejné podpory.

V teorii hospodářské politiky jsou zmiňovány tři parametry, které ovlivňují vyjednávání a konečnou podobu jeho výsledku (konsensu). Jsou to moc, informace a čas. Informace a čas nechme stranou a zaměříme se na moc. Jsou popsány tři typy moci. Jedná se o moc osobnosti, která je uplatňována individuálně v závislosti na kvalitách vyjednávajících. Dále je to moc organizační a moc vlastnictví (případně ekonomická).⁶ Stát představuje vrchol moci organizační a firma vrchol moci ekonomické. Do výsledku vyjednávání se prostřednictvím moci promítají faktory jako velikost a ekonomická síla soupeřů – u státu je to počet obyvatel, které reprezentuje, či velikost trhu (měřeno například kupní silou obyvatelstva). V případě firem lze měřit obrát firmy, počet pracovníků, velikost kapitálu či velikost podílu na trhu. Čím větší soupeř je, tím větší šanci na úspěch ve vzájemné soutěži má.

V tomto pojetí vztahů zdůrazníme, že i firmy, podobně jako stát, jsou chápány jako zájmově jednotné subjekty. Neuvažujeme tedy problémy corporate governance ve firmách – tedy situace, kdy v chování firem převažují zájmy jiných stakeholderů než vlastníků.⁷ Skupinu firem (podniková sféra) si můžeme definovat podle potřeby: buď jako skupinu zájmově jednotnou – nebo pro jiné účely, jako jsou například otázky posuzování fúzí firem či liberalizace odvětví, pak uvažujeme i vzájemné konkurenční vztahy firem. Prosazení například regulace může být vnímáno jako oslabení firem.⁸

⁵ Například Krejčí (2004).

⁶ Němcová – Žák (1997), s. 80 – 81.

⁷ Vysoká nesourodost zájmů se projevuje více ve státních firmách či firmách veřejného sektoru. Ty představují specifickou skupinu firem. Od této skupiny však v tomto příspěvku abstrahujeme.

⁸ Zde nepochybně je nutné zdůraznit, že existuje dobrovolná samoregulace či společenská odpovědnost firem. Jejich praktické uplatnění má však své limity.

Stát jako nástroj

V úvodu zmiňovaný druhý pohled na stát předpokládá, že stát je nástroj: nástroj, který má své funkce. Tyto funkce jsou spojeny s organizační mocí a funkcí přerozdělování.

Cíle fungování státu jako nástroje by sice měly odpovídat potřebám společnosti, ale v tomto pohledu se podřizují více či méně potřebám těch, kteří stát jako nástroj ovládli. Na stát se tedy můžeme dívat jako na soustavu institucí, které je možné použít k plnění vlastních potřeb a cílů. Tyto zájmy jsou jednak mocenské a jednak ekonomické. Ekonomické zájmy lze přiblížit jako udržení či zvýšení podílu vítězné skupiny na finálním rozdělení produktu. Kdo však v tomto pohledu je ta vítězná skupina, která může stát ovládnout? Stále předpokládáme, že se jedná o demokratický systém s demokratickými volbami, které určují vítěznou vládní koalici politických stran a hnutí. Klíč je v tomto případě v bližším prozkoumání vítězné skupiny. Ovládnutí státu nevzniká jen jako důsledek voleb, i když politické ovládnutí státu je v demokratických společnostech vlastně cílem voleb. Tak se to může jevit jen v případě, že se na stát díváme opět jako na zájmově jednotný subjekt, kde profesionální státní aparát je s cíli těch, kteří stát ovládli plně konformní.

Nižší míra abstrakce už ale vyžaduje přiznat, že stát je tvořen několika skupinami lidí. První skupina jsou volení politici, kteří jsou v politické (zejména pak volební) oblasti podporováni politickými stranami, a v nich pak zejména profesionálním (poloprofesionálním) stranickým aparátem.

Cesty ovládnutí nástroje

Politické strany vystupují oficiálně jako vítězové zápasu o ovládnutí státu. Jejich fungování má ale svou ekonomickou stránku – něco stojí běžný provoz strany a jejího aparátu, velké náklady představují volební kampaně. Přestože většina států ve vyspělých demokratických zemích finančně politické strany podporuje, ukazuje se, že skutečné náklady fungování stran jsou vyšší. Proto politické strany, pokud to právní systém dovoluje, tak otevřeně, pokud ne, tak skrytě hledají své sponzory. Někteří tito sponzoři ale berou svou podporu ne jako altruismus pro dobrou věc, ale jako obchodní vztah, nebo ještě lépe jako investici: dnes vynaložené prostředky třeba na volební kampaň se vrátí později v různých formách zvýšení jejich příjmu. Tím se jim podaří zavázat si, nebo ještě lépe ovládnout, vítěznou politickou stranu tak, že bude v budoucnu ovládnutý stát používat i v jejich prospěch. Při tom ekonomická nezávislost nebo alespoň neutralita politických stran – i s pomocí státních příspěvků, by teoreticky mohla být zárukou, že strany jsou skutečně nezávislé. Praxe posledních let ukazuje, že dokonce vznikají politické strany a hnutí jako podnikatelský projekt. Investor již neinvestuje do etablované politické strany, ale zakládá vlastní, s ní jde do voleb a v nich uspěje po volbách. Tím přímo získává přímý podíl na moci – na ovládnutí státu jako nástroje.

Druhou skupinu ve struktuře státu tvoří úředníci a další zaměstnanci, kteří by měli uplatňovat zejména své odborné (technokratické) znalosti a dovednosti. Skupina volených politiků a skupina vládních úředníků a zaměstnanců nejsou nutně zájmově jednotné. Pro fungování státu je potřeba jejich zájmy koordinovat. Koordinace se předpokládá jednak přes oblast ideologickou/morální – úředník i politik slouží zájmu státu – a jednak přes rovinu ekonomickou (platy atd.). Ukazuje se ale, že jejich vzájemný vztah může být komplikovanější.

Vztah mezi úředníky a politiky byl W. Niskanenem popsán jako „Principal – Agent“ (ředitel – agent). V čele institucí státu stojí volení politici, jejichž chování je motivováno spíše snahou o znovuzvolení, zároveň jsou veřejnosti odpovědní za fungování své instituce, tedy i za chování profesionálního aparátu. Úředníci a zaměstnanci sledují spíše jiné cíle – stabilitu a kariérní postup. Ve vyspělých demokratických zemích je zvykem, že postavení profesionálního aparátu je do určité míry autonomní a nepodléhá personálním změnám vždy po volbách. Tím je umožněna stabilita a hlavně růst odbornosti úředníků a zaměstnanců. A předpokládá se, že obojí je v zájmu společnosti a země, protože takový aparát může být zárukou korektivu chování neodborných politiků při správě státu. Vztah, který Niskanen popsal, ale má tedy i charakter skrytého boje o moc. Skutečnost, že například ČR dvacet dva let po sametové revoluci nemá dosud služební zákon, a to i přes urgence ze strany Evropské unie, ukazuje, že pro ČR stabilní a vysoce odborný státní aparát není důležitý. Důležitější je maximální závislost úředníků a zaměstnanců na volených politicích, která do jisté míry překonává onu zájmovou nekoordinovanost. Stabilní a vysoce odborný státní aparát je nástroj, jehož ovládání je mnohem těžší, než v případě maximální závislosti.

Rostoucí nejednotnost zájmů institucí státu – nazvěme ji eroze zájmů jednotlivých skupin v rámci státu zkoumají řady ukazatelů. V kompozitních ukazatelích konkurenceschopnosti je najdeme například v sekcích government, business environment. Další aspekty se měří třeba Indexem vnímané korupce, který zjišťuje a publikuje Transparency International. Eroze zájmů vede k celkovému oslabování státu ve všech vztazích, které jsme pojmenovali.

Korupce a klientelismus navazují na cílovou nejednotnost institucí státu, skupin uvnitř nich a hlavně jednotlivců. V tomto případě nezáleží na tom, zda patří mezi politiky či úředníky a zaměstnance. Jejich chování popisované jako „rent-seeking behaviour“ (vyhledávání renty) vlastně vystihuje prokorupční nastavení a vyskytuje se na všech úrovních státu (státní a veřejné správy).⁹ K tomu navíc přistupuje fakt, že ani úředníci a ani politici nenesou náklady svých rozhodnutí, a pokud ano, nikdy v plné míře. Jinými slovy – jejich odpovědnost je omezená. Korupce nemusí mít vždy podobu předávaných peněz či jiných forem majetku. Odměna může být vybrána v budoucnu v podobě lukrativního postavení (například členství ve správních radách). Sice slabším, ale přeci jen prokorupčním jednáním je přijímání různých vyznamenání či ocenění, která posilují prestiž dotyčného politika či úředníka.

⁹ Němcová – Žák (1997), s. 147.

Obecně jsou to zájmové skupiny, které se snaží prosadit své vlastní zájmy a pomocí uvedených metod útočí jak na politické strany, tak i na jednotlivce. Přestože mají často silné ekonomické zázemí, dělat vždy rovnítko mezi nimi a firmami by bylo nekorektní.

Slabost demokracie

Budeme-li tedy akcentovat soutěž (zápas) o ovládnutí státu jako nástroje, musíme brát v úvahu politické systémy a jejich pravidla. V případě demokracie nejen demokratické volby, ale i její slabá místa. Tato slabá místa mají legální podobu jako je lobby, ale i podobu nelegální – korupce, postupné vytváření klientelistických skupin a systémů, případně i prorůstání organizovaného zločinu. Proto, pokud budeme uvažovat nad budoucností vztahu mezi státem na straně jedné a firmami na straně druhé v demokratických politických systémech, je třeba brát v úvahu právě tyto slabosti demokracie a faktory, které je ovlivňují. Je tedy nutné se ptát na budoucnost demokracie jako politického systému.

V souvislosti s demokracií je zmiňován pojem „demokratický deficit“. Přestože je v první řadě spojován v evropských studiích s omezeností pravomocí Evropského parlamentu, v širších souvislostech odráží právě slabost demokracie. Vystihuje omezené možnosti průměrného občana nejen se podílet na fungování zastupitelské demokracie, ale zejména možnosti kontrolovat chování jím zvolených politiků a dodržování volebního programu, pro který ve volbách hlasoval. V následující části se podíváme, jak demokracii a následně také organizační sílu státu ovlivňují globalizační a integrační procesy, ale před tím v tabulce shrneme hlavní poznatky z porovnání obou přístupů ke státu.

T a b u l k a 1.1

Porovnání hlavních rysů vztahů státu a firem v různých pojetích státu

	Stát jako nezávislý subjekt	Stát jako nástroj
Vztah státu k politickým stranám	Vítězná vládní koalice mění zákony země transparentně na základě celospolečenského konsensu – dáno výsledkem voleb a dodržováním volebního programu	Stát je nástrojem vítězných politických stran vládní koalice k ovládnutí společnosti a ekonomiky (koaliční smlouva určuje jednotlivé podíly stran na moci). Samotné strany jsou pod vlivem zájmových skupin s ekonomickou (a další) mocí.
Mohou firmy ovlivňovat volby?	Transparentní příspěvek na volební kampaň politických stran	Investice do politiky (vliv na financování stran i kampaně, vliv na volební program), založení vlastní strany
Vztah firem a politických stran po volbách	Nezávislost, resp. transparentní podpora občanů (včetně vlastníků firem)	„Sponzorování“ politické stran firmami, vítězné politické strany splácejí formou úlev a veřejných zakázek investici zájmové skupině

Samozřejmě, že se zde otvírá otázka kontroly – její možnosti a účinnosti. Byla by dobrým námětem na hlubší zpracování, pro to, že se v ní možná ukrývá klíč k řešení.

Integrační procesy a jejich dopady do hospodářské politiky

V průběhu 70. a zejména pak 80. let 20. století se postupně uvolňoval pohyb kapitálu v míře do té doby nevídané. Firmy „unikali z těsné teritoriální klece národních států“ a vytvářely nadnárodní a později globální firmy, které začaly operovat v globálním měřítku.¹⁰ Použijeme-li terminologie z teorie elit, pak ekonomická elita se dostala z podřízenosti elitě politické. A úměrně s růstem velikosti firem rostla i její ekonomická moc. Tato změna postavila národní státy do nové situace. Nadnárodní firma rozhoduje, do které národní země umístí své aktivity a svůj kapitál, hledá pro něj nejvýhodnější možnosti zhodnocení. Národní stát se jako možná destinace ekonomických aktivit nadnárodní firmy dostává do konkurence s jinými zeměmi. Národní politik se tak stává manažerem svého území v rámci této soutěže. Vyplyvá to z jednoduché úvahy, že ekonomická aktivita přináší pracovní místa a ekonomický růst, tedy to, co zajímá voliče.

Proces internacionalizace a globalizace firem na jedné straně má na druhé straně relativně slabou „odpověď“ v politické a ekonomické integraci států. Existují sice nadnárodní instituce, jako je OSN, skupina Světové banky či Mezinárodní měnový fond s globální působností, ale síla jejich organizace je omezená. Platí to stejně i pro WTO či G20. Reprezentují v první řadě národní státy, které v jejich rámci hledají všestranně přijatelný kompromis. Jsou tedy na úrovni mezivládní. Pro firmy to znamená, že jejich původní partneři – národní státy zůstávají. Výjimkou jsou pouze některé orgány Evropské unie, které vykazují znaky nadnárodní – tzv. supranacionální integrace. Členské státy v takovém případě (po dohodě a dobrovolně) delegují část svých pravomocí v dané oblasti (např. měnová politika) na společné instituce (např. Evropská centrální banka a tzv. Eurosystem). Následně pak plně respektují rozhodnutí těchto institucí. Supranacionální forma integrace v EU však nepřevládá. Aktem o Jednotné Evropě (1985) byla zavedena pojistka příliš centralizované moci na nadnárodní úrovni a to principem subsidiarity.

Přesto si v zásadních otázkách EU vyhrazuje nejvyšší možnou organizační úroveň rozhodnutí. Je to v první řadě politika ochrany hospodářské soutěže a ve vztahu k firmám zvláště citlivá kontrola fúzí, která má zabránit vzniku a následnému zneužití dominantního postavení na vnitřním trhu EU. Tuto exekutivní pravomoc si ponechala přímo Evropská komise. Její rozhodnutí, jak už jsme dříve zmínili, jsou spolu s rozhodnutími soudů USA všeobecně respektována i globálními firmami. Důvody, proč tomu tak je, jsou jednak velikost a kupní síla trhů EU a USA, které jak tyto orgány do určité míry reprezentují, a jednak transparentnost a vynutitelnost přijatých právních rozhodnutí.

Příkladem naopak nedostatečné pravomoci dané společným institucím je uspořádání makroekonomické politiky EU, resp. eurozóny. Supranacionální měnová politika byla a dosud je doplněna mezivládní strukturou Rady EU pro finanční a ekonomické záležitosti

¹⁰ Beck (2007), s. 97.

(ECOFIN), která pracuje s rozpočtovou částí makroekonomické politiky na bázi dobrovolného dodržování dohodnutých pravidel.¹¹ Sankce, které byly dohodnuty v rámci Paktu stability a růstu, nebyly ve skutečnosti nikdy použity. Vzájemná jednání mezi Francií a Německem otevřela možnost, že jedním z kroků v řešení současné dluhové krize eurozóny přece jen bude (organizační) posílení – tedy zvýšení pravomocí společných orgánů v oblasti národních rozpočtů a veřejných financí. *Koneckonců současná dluhová krize je výbornou ilustrací vzájemné konfrontace nadnárodních firem (z finančního sektoru) a omezeně funkčního státu v nadnárodní formě.*

Nedávná světová finanční krize dokázala mimořádné postavení nadnárodních firem z finančního sektoru. V odvětví je vysoká míra globalizace, která je umocněna nejen rostoucím objemem ale i rychlostí pohybu likvidních forem kapitálu. Tyto velké firmy mají schopnost vytvářet a výrazně ovlivňovat (manipulovat) trh. Dokazují to v literatuře popsány případy spekulací, která vedly nejen k vytvoření „spekulační bubliny“, ale k následnému rozvrácení příslušné oblasti a násilnému přerozdělení zdrojů. Příkladem je Asijská krize (1999 – 2000) či Potravinová krize (2005 – 2007). Útok na eurozónu bude pravděpodobně dalším příkladem.

V případě krizí je důležité rozpoznat, zda se jedná o tzv. kreativní destrukci (Schumpeter), která uvolňuje místo a zdroje novému. Otázkou je, zda působení, např. hedgeových fondů, které slibují výnos nezávisle na vývoji trhu a ekonomik a uvedeným spekulacím a manipulacím se také věnovaly, už zmíněnou kreativní destrukci opravdu představuje. Není proto ani divu, že jedním z požadavků na řešení krize, který byl součástí i nadnárodních dohod (G20, EU) bylo zavedení regulace těchto fondů. Reálné poměření sil mezi státem na národní a nadnárodní úrovni a firmami, v tomto případě finančními skupinami a jejich hedgeovými fondy na straně druhé bude představovat výsledná míra skutečné regulace.

Poznamenejme na okraj, že postup jednotlivých států vůči firmám (bankám), působícím v národním finančním sektoru, byl mimořádný. Obava ze zhroucení velkých finančních firem a možného následného kolapsu národní ekonomiky vedla k jejich podpoře a sanaci z veřejných zdrojů. V praxi se zde projevil případ morálního hazardu, který je charakterizován pojmem: „too big to fail“. Vzhledem k povaze nestability těchto finančních institucí (tzv. toxická aktiva) není vyloučeno, že se bude situace opakovat a jejich sanace vytvořila nebezpečný precedens.

Shrňme-li, můžeme konstatovat, že firmy zejména z finančního sektoru, mají nad národními i nadnárodními státy praktickou převahu. V rámci finanční krize se jim podařilo významně na úkor států (národní veřejné finance) snížit riziko a přispět tak výraznému přerozdělení zdrojů. Fakt, že základem například dluhové krize eurozóny je vysoká zadluženost vybraných členských zemí, dokazuje, že stát se nechoval dostatečně obezřetně a půjčoval si v míře, ve které již není svým závazkům schopen dostát. Jedná se tedy o selhání státu. Je však

¹¹ Vzhledem k poslání a velikosti společného rozpočtu EU, je těžiště rozpočtové politiky eurozóny stále na úrovni rozpočtů a veřejných financí členských států.

spíše námětem pro další výzkum, nakolik bylo takové jednání důsledkem ovládnutí státu ze strany zájmových skupin (v tomto případě propojených na hlavní věřitele).

Podíváme-li se na dosavadní vývoj globalizace, můžeme konstatovat, že soukromé firmy internacionalizací svých operací vytvořily globální struktury – transnacionální, globální korporace. Došlo tedy ke globalizaci firem a následně i národních ekonomik ve formě kapitalismu. Došlo i ke globalizaci společnosti orientované na spotřebu, vznikla globální konzumní společnost. Integrace na straně států na regionální i na globální úrovni je v porovnání s tím poměrně slabá a její praktické fungování má omezeně demokratický charakter. Pouze přímé volby do Evropského parlamentu vykazují demokratické rysy. Zbývající globální či nadnárodní struktury jsou založeny na mezivládních strukturách a jako takové se opírají o demokratické volby (a procesy) na národní (státní) úrovni. Lze tedy říci, že globalizace demokracie zatím neproběhla a je otázkou, zda vůbec a v jaké podobě demokracie globalizace proběhne. Zatím spíše pozorujeme krizi demokracie na národní úrovni.

Otázku budoucnosti demokracie pro vztah státu a firem na všech úrovních považujeme za klíčovou. Vazba mezi ekonomickou a politickou mocí je velmi silná a je otázka, jak a zda vůbec je ji možné změnit. Z toho důvodu uvažujeme tři možné jednoduché scénáře budoucího vývoje pro 21. století – „černý, naivní a optimisticky realistický“:

1. V prvním případě demokracie ustoupí v důsledku systematického oslabování státu a využívání jeho slabostí. Rozhodující moc získají firmy a na ně navázané klientelistické struktury.
2. Ve druhém – spíše teoretickém případě – občanská společnost dokáže obrodit demokracii a najde lék na její slabosti. Jedná se o změnu hodnotové orientace společnosti i jednotlivců. Znamenalo by to odmítnutí alespoň části ryze konzumní hodnotové orientace.
3. Pravděpodobně nejrealističtější scénář bude představovat kombinaci předchozích dvou: nejdříve demokracie ustoupí v důsledku systematického oslabování státu a využívání jeho slabostí. Společenská a pravděpodobně i ekonomická a možná i ekologická krize povede k hledání nových léků na slabosti demokracie a nových cest jejího naplňování v delším horizontu. Pak můžeme počítat s určitou formou obnovy demokracie.

Závěr

Pro pochopení vztahu státu a firem je určující výchozí chápání státu. Pokud je stát chápán jako společensky nezávislý subjekt – závislý jen ve smyslu voleb – pak se vztah mění na konfrontační. Tato konfrontace může mít podobu snahy o regulaci, veřejné zakázek či formu veřejné podpory. Na výsledku konfrontace se podílí konkrétní podoba moci a její síla, která mimo jiné závisí i na velikosti subjektů na obou stranách a na jednotě a sladění zájmů jednotlivých skupin, struktur a jednotlivců uvnitř firem i v institucích státu. Právě nejednotnost zájmů v mnohém vysvětluje oslabující pozici státu vůči firmám.

Druhý pohled na stát předpokládá, že stát je nástroj: nástroj, který má své funkce, ale cíle jeho fungování vyplývají z potřeb těch zájmových skupin, které nástroj ovládly. V tom

případě je stát používán ve prospěch jejich skupinových zájmů. Tyto zájmy jsou jednak mocenské a jednak ekonomické. Ekonomické zájmy lze nepochybně přiblížit jako udržení či zvýšení podílu zájmové skupiny na finálním rozdělní produktu. Příklady z chování firem v době světové finanční krize a současné krize eurozóny dokazují převahu firem zejména ve finančním sektoru.

Specifickým problémem je demokracie, která má těžiště – i když stále oslabované – na úrovni národního státu. Procesy globalizace, zejména pak volného pohybu kapitálu, a krize státu blahobytu vedou nejen k (systematickému) oslabování státu ve vztahu k firmám (nikoli nutně vůči občanům), ale i ke krizi demokracie. Nadnárodní úroveň, pokud je vůbec vytvořena, má rysy jen omezené demokracie (EU). Proto, pokud budeme uvažovat nad budoucností vztahu mezi státem na straně jedné a firmami na straně druhé v demokratických politických systémech, je třeba brát v úvahu právě tyto slabosti demokracie a faktory, které je ovlivňují. Je tedy nutné se ptát na budoucnost demokracie jako politického systému.

Při hledání paradigmatu pro 21. století, za základ řešení považujeme možný budoucí vývoj demokracie v globalizované společnosti. Ekonomické firemní struktury jsou již plně globalizované, globalizovaná je i společnost orientovaná na spotřebu. Globalizace v podobě integrace států na globální i regionální úrovni je organizačně dosud slabá a mechanismy fungování se o demokracii opírají jen velmi omezeně. Ze tří možných scénářů budoucího vývoje demokracie v globalizovaném světě nám jako nejpravděpodobnější připadá varianta, kdy nejdříve dojde ke krizi demokracie, které bude následována krizemi v dalších oblastech společnosti a jejího života. Předpokládáme (nebo spíš doufáme), že vyhrocení krizí může přinést řešení slabých míst demokracie a její následnou podobu v méně zranitelné formě.

1.4. Futurologické myšlení jako podpora politických rozhodnutí

Úvodem

Zájem o výsledky futurologického myšlení nabízené formou předpovědí, vizí, popřípadě věsteb či proroctví, je tradičně rozšířený a je motivován potřebou snižovat nejistoty při rozhodování o cílech jednání člověka v nejrůznějších oblastech lidské praxe. K tomuto historicky a kulturně velmi tradičnímu zájmu se v posledních desetiletích v industriálně rozvinutých společnostech, které budují svou kulturu v podmínkách velmi členěných mezilidských energetických a informačních interakcí, přidává zájem o futurologické myšlení samotné. Je zkoumáno v souvislosti se snahou nalézt takové jeho formy, ve smyslu postupů anebo metod zpracování informace pro tvorbu představ o budoucí skutečnosti, které se mohou osvědčit při likvidaci případů rozhodovacích nejistot vznikajících v těchto civilizačně nových podmínkách pro rozhodování.

V následující úvaze o možnostech využití futurologického myšlení pro podporu politických rozhodnutí se autor pokusil o shrnutí zkušeností a poznatků týkajících se uživatelských

kvalit futurologického myšlení. Jde o výsledky pozorování těch, kdo prostřednictvím tohoto způsobu myšlení nabízejí informační podporu nejistým subjektům rozhodnutí v různých oblastech současné praxe, zejména vědecky poznávací, technické tvorby, hospodářské a praxe mocenské a politické. Autor nechce tajit, že právě tato praxe reprezentuje pro futurologické myšlení nejtěžší poznávací problém jak po stránce metodologické tak sémantické. Politik jako uživatel představ o budoucí skutečnosti totiž v těchto představách potřebuje nalézt informaci, která z hlediska příčinného vysvětlování obsahu jeho problémů souvisí s rozpoznáváním všech právě zmíněných oblastí společenské praxe a navíc takovou, která mu umožňuje likvidovat jeho rozhodovací nejistoty vyvolané prosazováním zájmových postojů aktérů na politických scénách. Autor zastává názor, že již dnes je možné vyhledat v repertoáru zkušeností získávaných myšlením na budoucí skutečnosti nové formy informační ochrany politických rozhodnutí před civilizačními riziky, která plynou z rozhodování v podmínkách nejistoty a z neznalosti vhodných forem učení.

Pro shrnutí poznatků a zkušeností získávaných praxí tvorby představ o budoucí skutečnosti je v následující úvaze zvolena cesta popisu příčinných souvislostí mezi myšlením a jednáním člověka prostřednictvím modelu jeho strategického jednání jako takového, v němž je časoprostorové uspořádání lidských činů tvořeno účelově vedeným rozhodováním a je podporováno jeho učící aktivitou. Prostřednictvím tohoto modelu se poukazuje na zvláštnosti strategického jednání v politické praxi a na potřebu chápat rozhodování politika jako tendenci k časoprostorovému uspořádání jeho činů na politické scéně, kterou lze podporovat vhodnými formami učení v průběhu tvorby představ o cílech jeho jednání na ní.

O pojetí a významu strategického jednání

Vyhledávání pravidel podle kterých je možno postupovat při výběru činností za účelem dosažení požadovaného stavu světa v němž se aktér činností nachází, má svou historickou tradici. Uvědomění si, že takováto pravidla lze nacházet prostřednictvím učení je zaznamenáno například v historii antického řeckého státu v kontextu se zájmem o kultivaci velitelského vojenského umění. Velitel, který zmíněná pravidla při vykonávání vojenské praxe našel, zapamatoval si je a uplatnil při rozhodování o vojenských aktivitách, získával statut стратега a jeho způsob myšlení, rozhodování i jednání mu přinášely společenské uznání často i za hranicemi vojenské praxe. Také v myslivé praxi člověka se takováto pravidla hledala a nadále hledají. V devátém století kalendáře křesťanského světa se uzbecký matematik Al Chorezma pouští do hledání univerzálně platných pravidel, podle kterých lze rozhodovat při provádění operací s číslicemi tak, že dochází k požadovanému výpočtu jejich číselných hodnot (Trachtenbrot, 1963). Také současní matematici či logici, například programátoři výpočetní techniky, pokračují v nalézání takovýchto pravidel, označovaných k jeho počtu termínem algoritmus, a disponují tak zásobníky pravidel zaručujících „správná“ rozhodnutí v procesu řešení číselně či verbálně formulovaných logických úloh. Z matematického a logického hlediska tak jednají či

mohou při řešení zadané úlohy jednat dokonale strategicky i když sami nemusili být tvůrci algoritmu jejího řešení a ten přijali sdílením od jeho autora.

Hledání pravidel pro rozhodování v určitých životních situacích je pro aktéra činů tím naléhavější potřebou, čím jistější si chce být výsledkem svého jednání. Bývá spojeno s trpělivě vykonávanou učicí praxí, při které hledající vykonává pokusné výběry určitých činů z možných, dopouští se omylů ve smyslu selhání vybraných činů jako prostředku k dosažení požadovaného užitku a zapamatovává si pokusy úspěšné v tomto smyslu. Případný nálezk časoprostorové uspořádání činů vedoucích k požadovanému užitku a jeho vyjádření formou pravidla pro rozhodování, otevírá možnost, aby každý aktér, který se nachází v témže rozhodovacím světě jako autor pravidla, mohl svým rozhodováním vybírat z množiny možných rozhodnutí právě ty, kterými autorem přislíbený užitek dosáhne.

Návody k takto pojatému strategickému jednání lze však nalézt učením jen za určitých předpokladů. Aktér jednání se musí nacházet v rozhodovacím světě tvořeném množinou standardních činů jako takových, které je schopen vnímat a pocitově popřípadě i obsahově vymezit jako časově stálou a reprodukovatelnou součást řešení jeho rozhodovacího problému. Rovněž musí být schopen pocitově anebo uvědoměle určit požadovaný stav svého rozhodovacího světa ve smyslu užitku, který chce dosáhnout svým jednáním spojeným s řešením tohoto rozhodovacího problému. Protože rozhodovací svět tvoří autor rozhodnutí svou vědomou i podvědomou aktivitou v určitém prostředí přírodním a společenském, jde o svět proměnný v němž dospět ke strategickému jednání učením je více či méně obtížné, popřípadě i nemožné z důvodů omezené učicí schopnosti aktéra činů. V právě zmíněné historii hledání a nalézání algoritmů jako pravidel pro rozhodování při řešení logických anebo matematických úloh, při kterém si řešitel vybírá určité logické anebo matematické operace z konečné množiny možných a to takové, které jsou nutné pro vyřešení zadané úlohy, jsou takovéto předpoklady o rozhodovacím světě splněny. Jejich splnění může nastat i při rozhodování doprovázejícím řešení praktických situací při zacházení s předměty, jestliže je možné jednoznačně přiřadit standardní logické či matematické operaci standardní čin při zacházení s předměty a k vyřešení příslušné úlohy přiřadit určitý stav těchto předmětů jako požadovaný stav rozhodovacího světa aktéra. Je to možné v případě, že aktér jednání se nalézá v časově relativně neproměnném rozhodovacím světě ve kterém jsou ustaveny standardní činnosti například herním plánem tohoto jednání anebo přírodními či technickými okolnostmi stabilizujícími podmínky pro jeho rozhodování vymezením jeho možných činů pro požadovaný účel jednání. Například je možné nalézt algoritmus pro rozhodování zaručující hráči vítězství v určité hře, jestliže je možné v každé herní rozhodovací situaci nalézt pro něj právě takovou herní operaci mezi těmi, které jsou pravidly této hry povoleny, která je nutná pro docílení jeho vítězství jako jím požadovaného stavu jeho rozhodovacího světa. U jednodušší hry lze takový nálezk docílit například rozkreslením tak zvaného stromu hry, což je rozhodovací graf v němž je zapotřebí znázornit veškerá pravidla hry dovolená rozhodnutí hráčů v každém jednotlivém kroku hry a v grafu nalézt takový sled rozhodnutí, který vede hráče k vítězství. Logické anebo matematicko logické

zformulování příslušného výběrového pravidla, tedy vítězího algoritmu této hry, má pro hráče hodnotu návodu, jehož dodržení při rozhodování mu zaručuje dosažení vítězství a tedy dokonale strategické jednání v ní. Jeho jednání však tím pro něj ztrácí svůj půvab hry a stává se rutinním jednáním řízeným tímto návodem.

Ve většině případů společenské praxe nejsou naznačené předpoklady spojené se standardizací činností a s vymezením finálního stavu rozhodovacích světů aktérů splněny. Jejich rozhodovací světy jsou v čase, který mají aktéři k dispozici pro vykonání činů vedoucích k požadovaným užitkům proměnné, takže vyhledávání standardizovaných operací i jejich časoprostorového uspořádávání pro dosažení požadovaných užitků probíhá v měnících se podmínkách pro rozhodování aktérů a navíc i představy o užitcích se v čase mění. Proměnlivost rozhodovacího světa dnešního manažera či politika je možné charakterizovat prostřednictvím známé antické báje o Theseovi a Ariadně, která pro něj vytvořila elegantní „algoritmus“ rozhodování a vybavila jej pomůckou pro snadnou standardizaci jeho jednání, totiž klubkem nitě a návodem k jeho použití při každém rozhodování, potřebném pro dosažení požadovaného účelu jednání. Theseus tak mohl úspěšně rozhodovat při nalézání cesty skalním bludištěm k tam ukrytému netvoru Minotaurovi a z přání Ariadny jej zlikvidovat. Rozhodovací světy politicky angažovaných manažerů však nerepresentují skalní bludiště ve smyslu časově stabilizovaného rozhodovacího světa, obsahujícího konečné množství chodeb a jejich vzájemných zkřížování. Rovněž přání dnešních politicky angažovaných aktérů dosáhnout určitého finálního stavu rozhodovacího světa jednáním v tomto bludišti, není tak jednoznačně vyjádřeno a ani není tak stále v čase jednání aktéra, jakým bylo společné přání Ariadny a Thesea. Jejich rozhodovací světy připomínají spíše bludiště neustále přetvářené jejich představivostí a zájmovými postoji, takže vymezení jeho požadovaného stavu je možné jedině nalezením dočasných společných zájmů těchto aktérů a jejich konsensuálním či mocenským donucením k vykonávání právě těch činů, které k dočasně požadovanému stavu rozhodovacího světa vedou. Čím nestálější je takové bludiště v čase tím frekventovaněji musí bloudící společné zájmy vyhledávat a „novelizovat“ normy svého chování, chtějí-li v něm pro ně žádoucí stav rozhodovacího světa dosáhnout.

Na druhé straně výsledky studií informačních výměn doprovázejících udržování životních funkcí jeho organismu dovolují usoudit, že strategické jednání je projevem jeho snahy kontrolovat prostředí i vlastní organismus za účelem přizpůsobování se měnícím podmínkám pro život (Ashby, 1963). Je možné zavést domněnku, že ztráta schopnosti strategického jednání je signálem ztráty schopnosti této kontroly s odpovídajícími důsledky pro ohrožení jeho života způsobené ztrátou adaptability jeho organismu v měnícím se rozhodovacím světě. Přijetí takovéto domněnky dovoluje nahlížet jednání dnešních politiků v podobenství shora zmíněného proměnného bludiště jako nebezpečný stav deficitu informace způsobený jejich nedostatečnou učící výkonností ve vztahu k neustále se měnícímu prostředí, v němž jednají na politických scénách. Abychom mohli zhodnotit varovný význam takovéhoho úsudku je však nutné přibrat v úvahu okolnost, že procesy adaptace živých organismů založené na kontrole

stavů prostředí v němž realizují své životní funkce, jsou založeny též na formách učení metodou pokusu a omylu bez účasti vyšší formy nervové aktivity člověka, tedy prakticky bez operací s pojmy o obsahu rozhodovacího světa, které jsou pro algoritmizaci forem lidského jednání nezbytné. Živé organismy a tedy i lidský organismus, disponují schopnostmi učit se jednat cílově prostřednictvím pokusného opakování činů a nalézáním a zapamatováním činů úspěšných v smyslu dosažení určitého finálního stavu prostředí i organismu samotného. Takovýto formálně „utajený“ způsob strategického jednání spočívající v cílovém chování lidského organismu, předpokládá mimo vědomé formy jeho biologické paměti, jejichž prostřednictvím organismus získává potřebnou informaci pro časoprostorové uspořádání vykonávaných aktivit za účelem dosažení určitého užitku. Schopnost organismu učením dosáhnout strategického jednání v určitém prostředí je tedy zřejmě určena primárně způsobem výměny informace mezi aktérem a prostředím a teprve následně intenzitou aktivity vyšší nervové soustavy, která na této výměně participuje a může ji informačně podporovat, ale i blokovat. Z hlediska forem učení je proto strategické jednání člověka nutné problematizovat a zkoumat v širším kontextu souvislostí než nakolik to dovoluje studium algoritmizace rozhodovacích procesů.¹²

Možnost jednat strategicky úspěšně si může vytvářet sám aktér činu tím, že si záměrně připravuje podmínky pro vznik identických rozhodovacích světů pro svá následná rozhodnutí v rámci určitého účelově vedeného jednání. Strategicky úspěšný může být řemeslník, který si zapamatovává úspěšná rozhodnutí při opakované tvorbě určitého artefaktu v určitých podmínkách jeho dílny a rovněž tak i vědecky postupující badatel při objevné aktivitě, jestliže si z předchozí zkušenosti zapamatoval situace, kterými si připravil podmínky pro úspěšná rozhodnutí v některých opakujících se fázích jeho badatelského úsilí, například při tvorbě hypotéz, při jejich ověřování pozorováním anebo experimentem, popřípadě i při formalizaci takto získaných údajů prostřednictvím jejich induktivního zobecňování do formy obecných poznatků čili zákonů o proměnách obsahu poznávaného světa. Oba tyto aktéři činů si mohou své účelové jednání vykonávané zprvu spontánně také usnadnit tím, že si zapamatované podmínky pro úspěšné pokusy pojmovým myšlením obsahově interpretují, takže svůj rozhodovací svět „přemísťují“ do modelu tvořených vědomím jeho obsahu a na něm mohou vykonávat i mentální experimenty při hledání standardních činů a jejich časoprostorového uspořádání nutného pro dosažení jeho obsahu odpovídajícího účelu jejich jednání. Představa o obsahu jejich rozhodovacího světa se tak z hlediska učení stává pomyslným informačním prostorem v němž se učí nalézat pravidla pro přiřazování svých činů stavům obsahu jejich rozhodovacích světů. Při rozhodování o činech v některých úsecích společenské praxe vede takováto forma mentálních forem učení k zakládání inženýrsky vedeného jednání, při kterém je časoprostorové

¹² Výzkumy vzájemného působení vědomí a činnosti člověka při řešení problémových situací (Linhart a kol., 1976; Kagan, 1977; Luria, 1976) dovoluji usuzovat, že lidský organismus ve srovnání s jinými organismy disponuje rozsáhlejší schopností učit se cílevědomě jednat prostřednictvím pojmově založeného myšlení o obsahu jeho rozhodovacího světa a rovněž že tato forma učení umocňuje avšak nikoli nahrazuje jeho informační výkon docílený pokusným vykonáváním činů a podvědomě vedeným zapamatováváním si činů z hlediska obhájení jeho životních funkcí úspěšných.

uspořádání činů aktéra vedeno návodem či je programováno, což přináší možnost svěřit toto vedení technickému zařízení jako automatu operujícímu se standardními činnostmi podle tohoto návodu.

V případě politické praxe je výskyt opakovaně vznikajících rozhodovacích světů závislý na mnoha časově proměnných přírodních i na společenských podmínkách v nichž politik rozhoduje. Jeho rozhodovací svět nenabízí podmínky pro jeho logicky zřetelnou interpretaci jeho obsahu a tím brání i logicky transparentnímu experimentování s tímto obsahem při hledání standardních operací a jejich časoprostorového uspořádání pro požadovaný účel. Komplikace z tohoto pohledu přináší zejména lidské volní jednání spoluutvářející rozhodovací svět politika. Ten se stává obsahově nestabilní a také nestacionární, ve smyslu nemožnosti zařídit si pozorovatelnou pro jeho vnímání a pojmové zpracování vjemů do formy jeho obsahu tak, aby mohl poznatky o tomto světě následným pozorováním anebo experimentem ověřit. Politici si zvyšují naději na dosažení kontroly nad takto utvářeným rozhodovacím světem ve smyslu možnosti jednat strategicky tím, že neurčitost jeho chování zmenšují standardizací lidského jednání prostřednictvím nástrojové politiky. Prakticky, ustavením politického režimu utvářejí podmínky pro určitý z možných způsobů rozhodování členů určité zájmové komunity, což se projevuje v přípustnosti určitých způsobů mezilidské kooperace a komunikace informací a určitého způsobu chování i zájmového jednání jednotlivců. Politik, který na scéně hájí zájmy určité zájmově vyhraněné lidské komunity, se pak pojímá postup svého jednání jako postup řešení určité konstrukční úlohy, řízený ustaveným politickým režimem jako režimem pracovním, který vymezuje způsob chování každého člena zájmové skupiny. Pojetí strategického jednání v takto nastolených podmínkách politickým režimem je blízké pojetí jednání manažera, který jedná ve prospěch plnění společenského poslání jím řízené korporace. Jeho úspěch na scéně závisí na politicky funkčním pracovním režimu, jehož dodržování zájmově vyhraněnou komunitou zaručuje plnění politických priorit. Takovéto pojetí ovšem vyžaduje, aby více či méně strategické jednání politika bylo hodnoceno ze dvou odlišných hledisek. Jednak z hlediska kvality politického režimu jako metodologického návodu pro jednání členů zájmově řízené společenské jednotky, jednak z hlediska schopností politika ovlivnit vůli obyvatel jako členů zájmových skupin použít tento návod v jejich rozhodovací praxi.

Výzkumy organizace společenských korporací jako relativně autonomně rozhodujících společenských jednotek vedou k závěru, že organizace rozhodovacích pravomocí i dělby činností v těchto jednotkách reprezentuje inženýrsky obtížně řešitelný problém. Za příčinu této obtížnosti často považují působení tak zvaného „lidského faktoru“, který se autorům teorií organizace jeví z hlediska dosažení strategického jednání jako nedokonale programovatelný a jeho stav jako nedokonale predikovatelný (Kast – Rosenzweig, 1970).

Představy o vytváření a fungování algoritmu jako modelové představy vysvětlující strategické jednání politiků tedy zřejmě k vysvětlení účelné časoprostorové uspořádanosti činů politiků nepostačují. Jednání na politické scéně se odvíjí v režimu akce a odezvy na ní, což umožňuje vzájemnou konfrontaci a konsensuální vyladění zájmových postojů aktérů při

řešení politických problémů na jedné straně, a činí jejich uspořádání závislým na průběhu tohoto vyladování. Informační výměny doprovázející negociace aktérů na politických scénách tak probíhají v rytmech herních režimů, jejichž rozpoznání učením buď přímou účastí při rozhodování v průběhu politických negociací anebo prostřednictvím pokusně tvořených modelů herních režimů může přispět k informační podpoře rozhodovací praxe cílevědomě jednajících politiků. Pokud však je interpretační praxe při modelování proměn obsahu politických scén zakládána pozorováním průběhu herního jednání člověka, vznikají úskalí při nalézání pravidel tohoto jednání a to tím větší, čím rozmanitější a časově proměnnější jsou zájmové postoje aktérů (Burkov, 1977). Tato úskalí reprezentují pro politiky usilující o cílevědomé vedení jednání na politické scéně výzvu k simplifikaci jejich rozhodovacích světů prostřednictvím mocenského omezování stupňů volnosti v rozhodování ostatních aktérů politické scény s dopadem na omezení jejich svobody rozhodování. Jsou prosazována politickou mocí a týkají se normativních zásahů vymezujících jim povolené anebo zakázané zájmové postoje.¹³

¹³ Na dopady politickým režimem tvořených omezení stupňů volnosti rozhodování na strategické jednání vládních i podnikových manažerů, narazila doslova nečekaně i mezinárodní konference, uspořádaná Evropskou hospodářskou komisí v roce 1970 za účelem výměny informací o metodách předvídání technického rozvoje (Tolkačev, 1970). Konala se v období prvních pokusů o ukončení studené války, takže na stůl položili účastníci konference projekty strategií jednání vládního managementu pocházející z tehdy jak liberalisticky tak z dirigisticky politicky spravovaných států. Zatímco v prvním případě byla politická omezení stupňů volnosti rozhodování utvářena požadavky na fungování institucí zajišťujících demokratický režim rozhodování obyvatelstva, dodržování jejich právních nároků a zabezpečujících jejich svobodný přístup ke zdrojům krytí jejich potřeb účastí na trzích, byla ve druhém případě politická omezení utvářena požadavky na racionální vybilancování kvalit a kvantit vstupů a výstupů do a ze státního plánu jako právní normy. V důsledku této rozdílnosti omezení způsobu rozhodování vládních aktérů jako manažerů, byly projekty strategií jejich jednání v prvním případě zakládány na optimalizaci výběru způsobu technického rozvoje a to prostřednictvím tvorby scénářů možných budoucích rozhodovacích světů aktérů vládní politiky v těchto státech. Ve scénářích se autoři snažili o respektování dopadů možných rozhodnutí aktérů trhů, regionální politiky i politiky právní na budoucí rozhodovací svět vládního managementu z hlediska vybavování obyvatelstva technikou. Strategie státní technické politiky byla v tomto případě pojata jako výsledek optimalizace v takovýchto omezujících podmínkách pro jednání vládního managementu. Metodologie předvídání z hlediska formulace zadání i výběru metod byly tomuto účelu podřízeny a byly rozvíjeny v rámci školy tak zvaného assessmentu nové techniky. Metodologie předvídání vyvíjená v dirigisticky a centrálně spravovaných státech respektovala omezení daná normou státního plánu produkčních i spotřebních aktivit obyvatel a byla zaměřena na vyhledávání vědecky a technicky řešitelných postupů realizace cílů obsažených v tomto plánu. Tím i učení projektantů technického díla tvořilo základ této metodologie a finální stavy jejich rozhodovacích světů splývaly s hodnotami technických parametrů přikázanými normou státního plánu. Tím i standardizace aktivit a účel rozhodování aktérů technické politiky se v obou případech lišily. V prvním případě byla standardizace činů obtížná protože autor strategického jednání jako projektant strategie rozhodování pojmával rozhodovací svět jako proměnný v závislosti na proměnnosti zájmu aktérů politických scén, kdežto ve druhém byla standardizace činů snadnější, protože chování obyvatel pojmával jako řešitelské při existenci určitého zadání a přípustných metod jeho řešení. Případy alternativního jednání zájmově se lišících aktérů byly pojaty jako poruchové jednání, které je nutno likvidovat mocensky souborem norem vymezujícím přípustné chování obyvatele jako řešitele státního plánu technického rozvoje. Pozoruhodný byl rovněž předpoklad o požadovaném finálním stavu rozhodovacího světa, který v dirigisticky řízených státech byl svěřen jednak racionálně vybilancovanému plánu a tedy prakticky vymezen výpočtem očekávaných naturálních hodnot produkce minulých období a tedy extrapolacími výpočty spojenými s očekáváním setrvalého růstu výkonu zdejších ekonomik. S hlediska vědeckovýzkumného zabezpečení takového předpokladu se zdejší projekty vládních strategií opíraly o představu řízeného procesu tvorby a aplikace nových vědeckých objevů do produkční praxe centrálním politickým rozhodovacím centrem, tehdy ovládaného z hlediska politiky přípustných priorit komunistickou ideologií. Megalizace využívání takto koncipovaného technického pokroku pokračovala ještě téměř deset let po zmíněné konferenci a to v projektech společenského pokroku ve smyslu kultivace centrálního mozku, který inspiruje a instruuje objevnou a aplikační činnost občanů těchto států.

Z pohledu vzájemné výměny informací mezi účastníky politických scén mají pro pochopení jejich strategického chování význam i postuláty teorie informace týkající se vzniku lidských potřeb jako motivujících a vědomě i podvědomě vytvářených informačních stavů lidského organismu (Pelikán, 1967). Stav potřeby může být podle takto vedených výkladů vyvolán jak změnou informačního stavu prostředí rozhodování tak změnou informačního stavu lidského organismu samotného. V politické praxi se zájem o určitou činnost dá vysvětlit vznikem vědomí její potřeby vyvolaného vnímanou proměnou rozhodovacího světa, i vznikem vědomí potřeby vyvolaného činností lidského vědomí samotného. Důsledky takového chápání zájmového pozadí lidských činností jsou mnohačetné, nicméně, strategické chování člověka v politické praxi může být chápáno tak, že je vyvoláváno oběma mechanismy informačních výměn a že jejich vzájemná kombinace je příčinou vzniku různých způsobů učení při jeho dosahování. V prvním případě je způsob učení závislý na schopnostech politika získávat poznatky o proměnách rozhodovacího světa utvářeného na politické scéně přímým pozorováním a pojmovým zpracováním vjemů získaných vykonáváním politické praxe, ve druhém pak na schopnosti získávat sdílením poznatky o postupech rozhodování jiných aktérů v jiných dobách a geopolitických podmínkách a tyto poznatky využívat jako informaci pro rozhodování v aktuální politické praxi.

Futurologický pohled na strategické jednání

Výzkum postupů získávání a užívání představ o budoucí skutečnosti v rozhodovací praxi je pro pochopení vzniku strategického jednání zajímavý zejména proto, že přináší zkušenosti o vzniku těchto představ v různých rozhodovacích situacích, takže výzkumník se musí těmito situacemi zabývat a pozorovat jak souvisejí rozhodovací světy aktérů s jejich jednáním a se způsobem myšlení. Dostává se tak opětovně k otázkám o významu různých praktik učení pro lidskou představivost i k otázkám funkcí představivosti při tvorbě představ o cílech jednání aktérů. Lze dokonce pozorovat, že futurologické studie se zhruba od šedesátých let minulého století aktivně podílejí na tvorbě představ o cílech používaných pro kultivaci strategického jednání nejen v technické, ale i v manažerské a politické praxi.¹⁴

Futurologická studia, chápeme-li jejich předmět zkoumání jako tvorbu a užití představ o budoucí skutečnosti, zkoumají vznik časových dimenzí lidského myšlení i strategického jednání tím, že sledují průběhy informačních výměn při utváření vědomí i podvědomí v rozhodovací praxi člověka a to v reálném čase vykonávání jeho praxe. Potřeba takovýchto studií a výzkumů počala růst zejména v důsledku rostoucích rozhodovacích nejistot aktérů podílejících se svým rozhodováním na tržní a vojenské soutěži prostřednictvím inovací jimi užívaných technických systémů výzkumu. V šedesátých letech minulého století došlo k prvnímu celosvětově organizovanému sběru metod předvídání (Jantsch, 1966). Z hlediska rozhodovacích

¹⁴ Podrobněji se zabývá autor vznikem a praktickým užitím představ o budoucí skutečnosti v předchozích pracích zaměřených na metodologii a na hodnocení společenského významu praxe předvídání, jmenovitě v rozhodovací praxi vědní, technické tvorby, hospodářské a politické (Petrášek, 1969; 1975; 1978; 1988; 2009).

nejistot bránících strategickému jednání podnikatelů respektive vlád operujících v průmyslově praktikujících komunitách to bylo období, kdy se jejich rozhodovací světy rychle obohacovaly o problematiku rozhodování o finanční i politické podpoře výzkumu, vývoje a produkce nových technologií a produktů určených pro tržní a pro vojenskou soutěž v tehdy geopoliticky výrazně bipolárním mocenském světě. Obohacování se počalo objevovat u aktérů světových trhů a vojenské soutěže sice již před první světovou válkou, kdy vznikaly první výklady podnikatelských funkcí přinášejících i nová rozhodovací rizika, avšak teprve v průběhu padesátých a šedesátých let narostly problémy optimalizace spojené s rozhodováním podnikatelů i vlád natolik, že poznávací i hodnotící praxe aktérů zmíněné tržní a vojenské soutěže vytvořená z historických zkušeností získávaných při soutěžení objemem tržní produkce respektive soutěžení objemem vojsk, nepostačují k překonání jejich rozhodovacích nejistot (Petrášek, 1981). Poptávka adresovaná výzkumníkům budoucí skutečnosti tehdy obsahovala nejprve převážně rozhodovací problémy techniků a iniciovala vznik a zdokonalení metod předvídání hodnot technických parametrů produkce respektive zbraňových systémů. Rozpoznávání a hodnocení proměn obsahu manažersky i politicky nově vznikajících rozhodovacích světů v důsledku soutěžení inovacemi produkce a trhů se proto zprvu opíralo především o učící praxi technické tvorby. To dobře dokumentuje i termín „technological forecasting“, užitý tehdy pro souhrnné označení veškerých postupů vyvíjených a užívaných pro identifikaci budoucí skutečnosti v podnikatelské i vládní praxi. Termín byl přijat i do názvu prvního celosvětově šířeného periodika zabývajícího se poznatky o předvídání budoucí skutečnosti a již zmíněného prvního encyklopedicky provedeného sběru používaných metod předvídání, který se objevil v roce 1966.

Výzkum budoucí skutečnosti této době stanul před novým a z hlediska rozhodovacího světa uživatelů jeho výsledků obsahově širším úkolem. Ve srovnání s rozhodovacím světem technika jako tvůrce artefaktu pro daný užitek, musili manažeři operující strategicky v inovačně aktivních průmyslových komunitách tvořit své rozhodovací světy rozsáhlejším zahrnutím lidského faktoru jak do standardních operací tak do představ o užitecích plynoucích z jejich rozvojových projektů. Odpovědí na růst rozhodovacích nejistot, které jim přinesla soutěž inovacemi, se v praxi předvídání stala v šedesátých letech škola odhadů budoucích forem a společenských dopadů inovovaných produkčních procesů a produktů (angl. technology assessment), která přinášela metody instruující k více kriteriálnímu hodnocení vztahů mezi náklady a efekty plynoucími z podnikatelských i vládních projektů inovačních aktivit (Hetman, 1973). Představy o budoucí skutečnosti vytvářené touto školou byly založeny na poznatcích a zkušenostech širšího okruhu odborníků a dovozovaly podnikovým i vládním manažerům rozsáhleji taktizovat při výběru prostředků pro úspěšnou inovační soutěž. Informaci o budoucí skutečnosti nabízela tato škola ve formě variety scénářů možných budoucích stavů jejich aktuálního rozhodovacího světa. Mohli si tak vybírat pro založení cílů strategie svého jednání takový scénář, který vyhovoval jejich zájmovým postojům a usilovat o jeho prosazení v politické, manažerské i technické praxi.

Způsob učení aktérů, které nabídla škola assessmentu se postupně obohacoval o hodnotící kriteria, takže vznikly metody dovolující odhadovat dlouhodobější náklady a efekty v rámci přípravy projektů rozvoje měst a regionů i dlouhodobějších projektů úvěrové či investiční politiky. Charakteristickým znakem způsobu učení iniciovaného školou assessmentu je rozšíření obzoru aktéra jako subjektu rozhodnutí za hranice krátkodobého hodnocení proměn jeho rozhodovacího světa napodobením či simulací dlouhodobějších důsledků možných zásahů do něj. Z hlediska poptávky po strategickém jednání ze strany manažerů, posílila tato škola jejich schopnost tvořit si prostřednictvím experty vyargumentovaných odhadů reálnější a proto i politicky přijatelnější představy o cílech jednání těchto aktérů. Nicméně z politického hlediska pokulhává její informační hodnota pro tyto účely zejména proto, že nedává návod, jak zvolené strategie jednání podnikatele či vlády prosazovat na politické scéně. Je proto dodnes sice rozsáhle užívána, ale je vždy spojena s potřebou aktualizace obsahu vypracovávaných scénářů budoucnosti a to v rytmu proměn zájmových postojů aktérů politických scén. Je to velmi nepravidelný rytmus a snad s výjimkou dnes rozšířeného čtyřletého politického cyklu vlád států nepřipomíná žádný rytmus známý z milých hudebních scén.¹⁵

Jestliže zmíněnou školu více kritériálních odhadů vztahu nákladů a efektů hodnotíme jako metodu přípravy strategického rozhodnutí, pak její informační hodnota pro rychlé a všestranné učení aktérů je dnes bezesporná. Lze ji označit termínem škola scénaristického učení, v jejímž rámci jsou aktéři iniciováni k rozvinutí své představivosti o proměnách jejich rozhodovacího světa a v důsledku toho jsou schopni rozsáhleji taktizovat nalézáním nových kombinací technických a organizačních aktivit pro dosažení požadovaných cílových stavů. Jsou i lépe připravováni na případnou alternaci požadovaných cílových stavů a mohou disponovat v tomto smyslu návrhy alternativních strategií jednání, že se budou nuceni přizpůsobit jednáním novým rozhodovacím situacím. V tomto ohledu tvoří dodnes metodologie assessmentu významnou informační podporu učícího procesu zájmově angažovaných vládních či korporátních aktérů, pokud se dostávají do stavu rozhodovacích nejistot v důsledku krizových situací jejichž příchod považovali za možný a dokázali pro takové případy vytvořit modely očekávaných rozhodovacích světů svého jednání prostřednictvím scénaristické metodologie. Metodologie tohoto způsobu učení se rozvíjí i díky pokrokům v modelovací a simulační technice a využíváním virtuální reality pro učení při vyhledávání optimálních postupů řešení zadaných rozhodovacích situací.¹⁶

¹⁵ Od sedmdesátých let byla škola assessmentu metodologicky dále propracována do formy diskursivních procedur pro účely optimalizace rozhodování o chování technických, technicko ekonomických i sociálních systémů a to podle požadavků rozhodovací praxe doprovázející středně a dlouhodobé plánování vojenských a civilních aktivit. Umožnila plánovacím centrům již v průběhu přípravy rozvojových projektů realističtěji odhadovat jejich efektivnost ve smyslu vztahu vložených nákladů k předvídaným efektům a tím se vyhýbat jednání ve smyslu strategickém neefektivnímu respektive obracet pozornost aktérů k jednání efektivnímu. Také současné úvahy o budoucím rozhodovacím světě vládního, regionálního i podnikatelského managementu se opírají o učící procesy, které tato škola předvídání budoucí skutečnosti zahrnuje a nabízí pro optimalizaci rozvojových záměrů (Potůček – Mašková, 2009).

¹⁶ Prognostické simulační modely s výraznou učící funkcí od sedmdesátých let tvoří významnou součást poradenských informačních systémů používaných pro plánování dlouhodobějšího rozvoje měst a regionů a objevují

Od šedesátých let s objevením se krizových situací navozených intenzivní industrializací praxe obyvatel a doprovodnými efekty rostoucích materiálově a energeticky transformačních výkonů, se počala obracet i pozornost výzkumu budoucí skutečnosti k těmto efektům inovačních aktivit a reagovat tak na potřebu učením rozšiřovat rozhodovací svět manažera. Optimum užitku ve strategickém jednání manažera se začíná nahlížet jako jednání jehož efekty nepoškozují originální přírodní i společenské rovnováhy natolik, aby vyvolané změny zneumožnily pokračovat ve výkonově růstové politice států i korporací. Ekonomizace a nyní i ekologizace manažerské politiky vyvolala nejprve celosvětovou diskuzi o nutnosti a možnostech realizace brzděného popřípadě nulového růstu tržně hodnocených výkonů a postupně i diskuzi takového přístupu vládního a korporátního managementu k vyhodnocování rozvojových projektů, který by zajistil výběr takových jejichž realizace by přispívala k trvale udržitelnému tempu růstu těchto výkonů a to v měřítku vládních, regionálních, podnikatelských i globálních projektů rozvoje. V sedmdesátých a osmdesátých letech došlo v této souvislosti k posílení zájmu o analýzy zprostředkovaných efektů inovačních politik různých subjektů a to v mnohem dlouhodobějším a analytičtějším pohledu, než který byl a je dosud běžně používán pro zajištění konkurenceschopnosti na trzích prostřednictvím analýzy parametrů tržní konjunktury a výpočtu návratnosti investic či je používán ve vojenské soutěži na bojištích, v nichž se prostřednictvím monitoringu a špiónážní techniky identifikují stavy a komparují objemy bojového potenciálu armád a odhaduje se náročnost nákladů a její vztah k požadovaným efektům plynoucím z bojové aktivity. Ekonomické chování státu či korporace počalo být z hlediska strategického jednání jejich politicky angažovaného managementu pojmáno jako jednání dlouhodoběji stabilizující podmínky pro dostup obyvatelstva ke zdrojům potřebným pro růst vybavenosti obyvatele materiálními i nemateriálními prostředky za účelem zachování jeho tvůrčího potenciálu v jeho kulturní komunitě. Nové pojetí vneslo do výzkumu budoucí skutečnosti potřebu analyzovat politické prostředí manažerských aktivit v jeho historii a též studovat geopolitické a geografické podmínky pro udržení ekonomického růstu a to i v pojetí globálním.¹⁷

Reakce metodologie předvídání budoucí skutečnosti na nové informační potřeby manažersky angažovaných politiků je více směrná. Jednak lze pozorovat tendenci k pojmání proměn obsahu rozhodovacího světa manažerů praktikujících politická rozhodnutí prostřednictvím historicky dlouhodobějšího pozorování proměn jejich rozhodovacích světů a prostřednictvím

se v této funkci i při zpracování podkladů pro vojenské a hospodářské politiky vládní a podnikové, pokud je zdejší management schopen uhradit jejich nelacinou přípravu a údržbu ve smyslu aktualizace jejich obsahu (Zeman a kol., 1981; Meadows – Meadows – Randers, 1992; Forrester, 1980).

¹⁷ Období od sedmdesátých let je až nápadně plodné z hlediska světové literární produkce děl o dlouhodobějších proměnách podmínek života obyvatel národů a o zvláštních efektech civilizačních procesů v národech praktikujících industrializaci. Účastní se jej autoři a instituce specializující se na výzkum budoucnosti ale i historici, filosofové, geopolitikové a geografové a jejich instituce, pokud mají zájem o identifikaci skutečných a možných změn stavu lidstva i planety. Při identifikaci se používají jak více či méně logicky sofistikované a datově náročné modelovací procedury tak verbální popisy civilizačních scén jak je to zvykem v praxi historických studií. V první dekádě našeho století se začínají objevovat studie i konference přinášející podněty pro tvorbu hypotéz či přímo hypotézy o optimálních politických režimech různě civilizovaných lidských komunit, jejichž autoři využívají výsledků zmíněné identifikace pro tvorbu vizí dalšího vývoje lidských civilizací (Dahrendorf, 2007; Popper, 1994; Inglehart, 2005).

hledání opakujících se vzorů lidského chování v určitých standardizovaných rozhodovacích situacích charakterizovaných stálejším kulturním a přírodním prostředím rozhodování. Futurologicky orientovaní badatelé stále ochotněji čerpají poznatky z analýz příčin proměn lidského chování a myšlení v různých kulturních prostředích (Capra, 1982; Laszlo et al., 1988). Jejich úsudky pak prostřednictvím historické anebo geopolitické analogie přenášejí do vizí budoucích politických režimů. Zejména vládní politici, obhajující zájmy obyvatel států či regionů v pro ně nepřehledně zájmově diferencovaných komunitách rozvinutých industriálních společností, využívají takto historicky zdůvodňovaných představ o budoucích stavech jejich aktuálních rozhodovacích světů k argumentaci potřeby určitého nastavení zájmových postojů obyvatel. Prakticky tak v současnosti s podporou masmedií a sítí mohou na veřejnosti argumentovat své zájmové postoje historickou respektive prostorovou zkušeností týkající se chování obyvatel. To jim usnadňuje standardizaci zájmového světa obyvatel, jim potřebnou pro strategické jednání při zabezpečování zdrojů a ochrany života obyvatel.

Druhou tendencí pozorovatelnou v metodologii současné praxe předvídaní je její kultivace do forem usnadňujících učení o očekávaných anebo možných proměnách rozhodovacích světů manažersky angažovaných politiků tím, že kognitivní a hodnotící aktivity tvůrců představ o budoucí skutečnosti a aktérů rozhodnutí probíhají v bezprostředněji organizované vzájemné výměně informací mezi oběma těmito spolutvůrci obsahu rozhodovacích světů politiků. Proměnnost zájmových postojů aktérů politických scén jako příčina proměn obsahu jejich rozhodovacích světů a zdroj jejich rozhodovacích nejistot je tak kompenzována zrychlením učícího procesu ve smyslu zvýšení počtu vykonaných pokusů a omylů za jednotku času. Prakticky se tato tendence prosazuje především budováním modelových zobrazení rozhodovacích světů aktérů, kteří se učí používat tyto modely při tvorbě rozhodnutí v rámci přípravy a realizace projektů konkrétních rozvojových akcí, jejichž účel je politicky obhajován na politických scénách. Modely dovolují simulovat průběh změn stavu rozhodovacího světa pro budoucí časové horizonty s využitím širokých databází o dosavadním vývoji rozhodovacích světů aktérů podílejících se na tvorbě a realizaci těchto projektů a jsou rovněž vybavovány umělou inteligencí potřebnou pro logické anebo matematicko-logické zpracování dat v průběhu interpretace a jazykové reprezentace změn obsahu rozhodovacího světa. Subjekty rozhodování operující s těmito pomůckami získávají rychleji adekvátnější informace o důsledcích svých možných zájmově motivovaných rozhodnutí pro budoucí stavy politické scény a tím si posilují schopnost nalézat alternativní řešení problémů objevujících se při rozhodování na politických scénách.¹⁸

Třetí tendencí pozorovatelnou v praxi učení strategicky jednajících aktérů prostřednictvím tvorby představ o budoucí skutečnosti je snadnější prohlubování učící aktivity v podmínkách

¹⁸ Zabudovávání predikčních systémů do systémů informační podpory rozhodování politiků posiluje jejich úspěšnost při negociacích podmínek pro uskutečnění anebo odmítnutí určitých rozvojových projektů a to natolik významně, že se objevují i pokusy o soustavnou středoškolsky organizovanou přípravu k vykonávání profese politika, která obsahuje znalosti a dovednosti nezbytné pro zacházení s těmito systémy (Brom, 2008). Profese politika touto kultivací získává novou externí paměťovou, kognitivní a hodnotící základnu, což ovlivňuje jeho schopnost aktivněji spoluvytvářet rozhodovací svět v průběhu jednání na politické scéně.

inženýrského přístupu k transformační aktivitě člověka, při kterém je jednání připravováno v modelové formě určitého účelového řešení transformace ve formě projektu. Inženýrsky kultivovaná technická tvorba se však odehrává v rozhodovacím světě, který nedovoluje adekvátně rozhodovat manažerovi a to úměrně k jeho angažovanosti v politické praxi. Jeho rozhodovací svět spoluvytvářejí zájmové postoje aktérů politických scén, které z hlediska výměn informace ovlivňují a zároveň jsou ovlivňované transformacemi mezilidských vztahů. Politicky angažovaný manažer proto nemůže spoléhat na standardizaci aktivit ani na procesy učení nabízené materiálově angažovaným tvůrcem technických systémů jako na záruky adekvátnosti jeho rozhodovací praxe.¹⁹

Přirozenou reakcí na rozhodovací nejistoty vznikající v případech snah o politicko-manažerské ovládání a kontrolu chování rozsáhlých společenských komunit, je snaha o parcelaci rozhodovacího prostoru a jeho pomyslné vyklenutí nad rozhodovací praxí vymezenou dílčími projekty, které jsou z ovladatelné z hlediska strategického jednání, které jsou blokovány. Parcelace při uplatňování projektového respektive multi-projektového přístupu rozděluje i rozhodovací svět realizátorů projektu. Zatímco užitková hodnota projektu je opečovávána politickým konsensem je průběh jeho realizace opečováván zmíněným inženýrským přístupem. Tento přístup, označovaný z hlediska plánování společenských aktivit termínem sociální inženýrství, mění praxi rozhodování politicky angažovaných manažerů. Rozhodují nikoli o předmětech, ale o projektech jako procesech změn předmětů. Projekty zabezpečené z hlediska jejich technické a organizační proveditelnosti se mohou opírat o empiricky nahromaděné poznatky z technické a organizační praxe, kdežto politické podmínky pro jejich realizaci vyžadují hromadění zkušenosti politické.

Vznikající rozdělení rozhodovacího světa strategicky jednajících aktérů do části poznatelné diskursivně vedenými procesy vysvětlování jeho obsahu a do části v němž takovéto vysvětlení je nahrazováno výměnou informací o průběhu a výsledcích politického dialogu, vytváří v současnosti nový typ společenské poptávky po představách o budoucí skutečnosti a tedy i po způsobu učení za účelem strategické jednání aktérů politických scén. Je to poptávka vymezená zájmem vedoucích projektů o využívání aktivit obyvatel jako spolutvůrců a spoluřešitelů užitkově vymezených inovačních anebo rozvojových vládních i korporátních projektů, jejichž obhajoba na veřejných politických scénách probíhá sice paralelně s realizací těchto projektů, avšak strategické cíle se vedoucí těchto projektů snaží přizpůsobovat obsahově i významově výsledkům této obhajoby.²⁰

¹⁹ Výzkum procesu učení v průběhu tvorby a aktualizace strategií jednání profesně různě specializovaných aktérů se mohou a zřejmě i musí opírat o zkušenosti získávané sledováním souvislostí mezi zdroji a metodami zpracování informace používanými při diagnózách a predikcích obsahu rozhodovacích problémů jednotlivých aktérů jednání na jedné straně a jejich schopnostmi tvořit reálná očekávání a reálné představy o cílech na straně druhé. Podrobněji se klasifikací rozhodovacích problémů v těchto souvislostech zabývá autor v dřívějších pracích o metodologii prognózování (Petrášek, 2009).

²⁰ Projektové řízení regionálního rozvoje je konceptuálně zajímavě řešeno například v pracích polského politika a futurologa Jana Waszkiewiczze, a to na základě učení účastníků projektů. Učení probíhá v režimu herního modelu setkávání zájmově specializovaných autorů aktivit podnikatelských, regionálně vládních a občanských.

Projektový přístup k managementu mění strukturu společenské objednávky představ o budoucí skutečnosti ve smyslu její selektivity v relaci k danému projektu. Strategické jednání vedoucích projektů vyžaduje sice se vzdálenějším horizontem realizace projektu stále rozsáhlejší pole údajů o příčinách proměn obsahu rozhodovacího prostoru, ale pokud je toto pole členěno do účelových sestav může iniciovat i formulaci politických problémů, na jejichž řešení závisí úspěšné dokončení prací podle projektu vedených. O tom, jak tato informační interakce, na které závisí kvalita učení aktéra strategického jednání při řízení projektu v určitém politickém prostředí probíhá, svědčí specializované metodologie předvídání koncipované pro realizaci jednotlivých projektů. Jsou někdy souborně označovány termínem foresighting (vidění dopředu), čímž se rozumí pohled do budoucnosti konaný z určité konkrétní pozorovatelné tvořené rozhodovacím světem manažera projektu (EU, 2008).

O tom jak se v současné národní i mezinárodní politické praxi vytvářejí podmínky pro aplikaci projekty směřovaného procesu učení a předvídání svědčí i zkušenosti týkající se projektového přístupu k managementu v nadnárodních organizacích sloužících pro zajišťování zdrojů a bezpečnosti života obyvatel. V činnosti organizací plní toto poslání je zajímavé, že rozhodovací světy klenoucí se pomyslně nad rozhodovací praxí technickoorganizační na jedné a politickou na druhé, se mění v důsledku informačních výměn mezi těmito světy v průběhu realizace projektu. Například Mezinárodní měnový fond a Světová banka jako nadnárodní instituce pověřené vládním mezistátním politickým konsensem poskytováním úvěrového kapitálu subjektům ovlivňujícím řešení lokálních problémů v rozvojových zemích, počaly v minulém století tvořit projektový management na základě mezivládních dohod o účelu úvěrů respektive terminovaných půjček. Strategie těchto věřitelských institucí byla od počátku jejich působení v této funkci odvozena zprvu převážně ze zkušeností týkajících se vztahů mezi dárce respektive věžitelem a příjemcem účelově přijímaného daru respektive dlužníkem a to ve standardních podmínkách obchodní světové praxe. Jednotlivé tak zvané rozvojové projekty tímto úvěrovým kapitálem investičně nastartované, byly z hlediska požadovaných užitků politicky dohodnuty s lokálními národními vládami, které však počaly hromadně selhávat v roli manažerů jejich realizace, jako vlády politicky slabé. Nezdary se opakovaně vyskytly i v případech, kdy se partnerem nadnárodního věřitele či dárce stali podnikatelé, kteří snadno podlehli korupčním tlakům a kapitál získaný z účelově poskytnutého úvěru či daru převedli do odlišné, nejčastěji zbrojní oblasti podnikání a to i v jiných státech, než pro které byla pomoc určena, pokud v nich našli podmínky pro jeho výhodnější zpeněžení. Od devadesátých let minulého století se však zdokonalením projektového přístupu k managementu počala měnit efektivnost plnění poslání nadnárodních institucí. Rozhodovací svět projektu počal být v jeho politické části pojímán analyticky ve vztahu k diferenciaci zájmů obdarovávaných a v praxi managementu projektu se počal rozprostírat nad jejich rozhodovací tým, že do rozhodování o jeho osudu počali být zváni representanti obdarovaných lokálních obyvatelských institucí

Tuto koncepci autor experimentálně ověřil v rámci managementu rozvoje Dolnoslezského regionu Polska (Waszkiewicz, 2008).

(postup tzv. *embedded financing*). Sepětí rozhodování podle původního projektu se zájmy přizvaných a lokálně politicky angažovaných spolu-manažerů projektu, změnil ovšem i pojetí způsobu jeho řízení, které se tak stává manažersko-politickým projektem. Na řízení projektových prací se podílejí dárce a množina lokálních příjemců daru a všichni se učí krokově při realizaci etapově zadávaných cílů a při kontrole postupu jejich plnění vykonávané odborníky i politiky. Výsledky průběžných oponentur získávané při kontrole plnění úkolů, dávají možnost pro reformulaci původních operativních cílů projektu v odpovědi na výkonové dispozice i na politickou situaci v lokalitách.²¹

Závěrečná úvaha

Strategické jednání manifestované schopností člověka časoprostorově uspořádávat činy za účelem dosažení určitého užitku je i zajímavým objektem výzkumu zejména proto, že se na jeho vzniku podílí souhra lidských mentálních i fyzických schopností. Dosažený stav této souhry prostřednictvím různých forem učení umožňuje udržovat životně důležité funkce lidského organismu v jeho měnícím se přírodním i společenském prostředí.

Poznatky získávané výzkumem futurologických forem myšlení jsou nápomocné pro porozumění strategickému chování i jednání člověka. Myšlení při vytváření představ o budoucí skutečnosti podněcuje značně učící aktivitu člověka jako aktéra činů a to prostřednictvím impulsů pro vykonávání mentálních experimentů s rozpoznaným obsahem rozhodovacího světa v němž se nalézá. Tím umocňuje učící výkony člověka, které jsou primárně založeny na neuvědomělé kontrole informačních výměn mezi lidským organismem a prostředím v němž vykonává životní funkce prostřednictvím konání činů metodou pokusu a omylu v rámci účelového chování. Učení myšlením tak dovoluje kvalifikovat jeho jednání jako strategické i v takových případech, kdy proměnnost prostředí by v podmínkách výhradně neuvědomělé kontroly informačních výměn a podvědomě vedeného učení neumožnila adaptaci jeho organismu a ohrozila výkon jeho životně důležitých funkcí.

²¹ Postupy informační podpory projektově založeného jednání učním je možné založit na přirozené, protože pokusem a omylem při postupu učení se objevující strategii kultivace učícího procesu aktérů rozhodování. Zkušenosti po tento účel nabízí praxe poskytování informačních služeb představami o budoucí skutečnosti, realizovaná v centry strategických informačních služeb napomáhajících vládním i podnikatelským klientům informační podporu při tvorbě koncepcí, programů i prováděcích projektů realizace jejich rozvojových aktivit. Tato centra podporují učící aktivitu klienta ve prospěch tvorby preferencí, koordinačních schopností i jeho schopnosti regulovat výkony ve prospěch realizace projektu. Opakované poskytování služeb takovými centry různým klientům dovoluje usoudit, že efektivní strategie rozvíjení učícího procesu jejich klientů lze dosáhnout postupnou kultivací jejich schopnosti rozpoznávat obsah jejich rozhodovacích problémů na základě zprvu logicky jednodušších úloh týkajících se hodnot univerzálně používaných parametrů chování jimi vnímaného rozhodovacího světa, což se děje v praxi monitorováním hodnot dohodnutých množin jeho vlastností hodnotitelných racionálními stupnicemi, a teprve následně přizváním klientů těchto služeb k participaci na tvorbě a užití modelové interpretace chování rozhodovacího světa, která vyžaduje rozvinutí kauzálního způsobu uvažování o něm jednak prostřednictvím zmíněných vlastností, ale v případě politicky angažovaných manažerů i prostřednictvím učení se režimům tvorby dohod o politických podmínkách pro realizaci aktivit ve prospěch účelově zakládaných projektů. Přirozenou strategii rozvoje metodologie poskytování informačních služeb v souvislosti s učícím procesem manažerů řešících rozhodovací problémy strategického, taktického a operačního charakteru se zabývají předchozí práce autora (Petrášek, 2009).

Podněty pro zájem o výzkum zvláštností strategického jednání v současné praxi přináší vznik rozhodovacích nejistot manažerů a politiků jako členů inovačně aktivních komunit. Jejich rozhodovací praxe v uměle transformovaném přírodním prostředí a ve frekventovaně se měnící organizaci společenských vztahů a zájmových postojů členů industriálně civilizovaných komunit je frekventovaně umísťuje jako aktéry rozhodnutí do rozhodovacích světů, které nejsou schopni rozpoznávat ani neuvědoměle vykonávat výběry činů tak, aby dokázali účelově jednat ve smyslu zachování kontroly nad měnícím se prostředím života členů těch zájmových komunit, které politicky zastupují a jejichž kooperační aktivity se snaží ovládat a kontrolovat.

Výzkum metod tvorby a uplatnění představ o budoucí skutečnosti hromadí zkušenosti, které napomáhají identifikovat strukturu učících procesů strategicky více či méně hodnotně jednajícího aktéra činu. Důvodem pro toto hromadění je potřeba těch kdo chtějí kultivovat proces tvorby představ o budoucí skutečnosti porozumět nejprve průběhu informačních výměn v jednotlivých fázích jejich vzniku. Zajímají se proto o tyto výměny ve fázích vnímání signálů o chování prostředí v němž se aktér činu ocitá, ve fázích pojmového anebo pocitového zpracování vjemů získávaných jeho pozorováním tohoto prostředí do formy pojmů anebo pocitů o obsahu prožívané skutečnosti i ve fázích jazykové reprezentace vědomí tohoto obsahu z hlediska potřeb mezilidské komunikace informace. Další zkušenosti hromadí výzkum procesu tvorby představ o budoucí skutečnosti sledováním postupů využívání těchto představ v rozhodovací praxi aktérů jednání a zpětného vlivu jejich jednání na vědomí či pocit potřeby rozhodovat využíváním představ o budoucí skutečnosti. Nabývání takovýchto zkušeností z opakovaných informačních služeb prostřednictvím tvorby představ o budoucí skutečnosti nabízených aktérům usilujícím o strategicky vedené jednání, dovoluje hlouběji porozumět jak mentálním tak fyzikálně výkonovým znakům chování člověka umístěného do informačních sítí tvořených industriální praxí.

Jednou z frekventovaných příčin ztráty schopnosti strategického jednání je deficit informace pro adekvátní rozhodování o mezilidských vztazích v podmínkách, kdy tyto vztahy aktér není schopen ovládat a kontrolovat podvědomě využíváním mimo-vědomého zapamatování úspěšného jednání a je nucen si „vypomáhat“ učením založeným na mentálních experimentech s pojmy. V takových případech, vznikajících běžně v rozhodovací praxi členů inovačně aktivních komunit s rozsáhlou dělbou činností a rozhodovacích aktivit mezi jejich členy, se naděje na dosažení strategického jednání na jedné straně zvyšuje tím, že zde vznikají empiricky zakládané teorie vysvětlující obsahy rozhodovacích problémů s nimiž lze operovat při mentálním experimentování s těmito obsahy. Tyto teorie, pokud jsou odvozené ze zkušeností poznávací a hodnotící praxe evropské empirické přírodovědy, však značně pomíjejí vysvětlení příčin změn mezilidských vztahů, takže při použití pro interpretaci obsahu rozhodovacích problémů vznikajících v manažerské a politické praxi dochází k redukci skutečného obsahu rozhodovacího světa aktéra činu. Teorie, s nimiž se setkáváme v empiricky zakládané společenskovědní praxi, jmenovitě teorie ekonomické, sociologické a politologické, se snaží

tento nedostatek překonávat zaváděním spekulativně tvořených předpokladů či hypotéz o chování člověka a jeho společenství, které při použití pro rozhodnutí o cílech jednání nedovolují deterministické určení časoprostorového uspořádání činů pro dosažení stavu rozhodovacího světa požadovaného autorem činu. Politici nemohou proto praktikováním učení mentálním experimentováním nikdy dospět k nalezení adekvátní informace pro strategicky dokonale vedené jednání na politické scéně a zůstávají odkázáni na kombinace mentálně a fyzicky výkonových forem učení pro tento účel.

Pro porozumění problematice vhodných kombinací forem učení pro zabezpečení strategického jednání politika jsou důležité poznatky týkající se vztahu informací z přijímaných zpráv k jeho rozhodovacím úlohám, které řeší, když rozhoduje na politické scéně. Velmi relevantní pro tento účel je postulát teorie mezilidské komunikace zpráv, že totiž tato komunikace je strukturovaným procesem informačních výměn (Milles – Martin, 1963). Příjemce zpráv si za účelem kontroly svých činů vybírá z přijaté zprávy informaci pro rozhodování o hodnotě svého jednání, o způsobu časoprostorové koordinace činů a o obsahu těchto činů. Takovýto model struktury informačních výměn dovoluje vybrat metody předvídání jako metody potřebného zpracování určitých dat do formy představ toho obsahu budoucí skutečnosti, který příčinně souvisí s obsahem rozhodovacích nejistot uživatelů (Petrášek, 2009). Nenabízí se tedy ani důvod k odmítnutí pokusu o prozkoumání stavu informačního zásobení politiků jako aktérů činů z těchto hledisek a tím i k hlubšímu porozumění kombinacím forem učení vhodným pro řešení jejich takto strukturovaných nejistot projevujících se zejména selháváním jejich schopnosti tvořit reálné cíle v podmínkách proměnného obsahu politických scén.

Rostoucí obtíže při cílotvorbě v současné politické praxi na scénách industriálně civilizovaných komunit vznikají také tím, že aktéři volí vzory hodnotových postojů obsažených v historických politických doktrínách jako jediné kritérium pro výběr cílů jejich koordinační politiky uskutečňované prostřednictvím politických programů. Jakési spočínutí myslí politika v historické analogii a v ní obsažených hodnotových preferencích znemožňuje vytvořit reálná očekávání a reálné představy o cílových stavech programového řešení těchto preferencí v aktuálním stavu praxe, pokud nemá k dispozici ještě také informace o realizovatelnosti tohoto řešení v aktuální institucionální struktuře komunity, jejíž zájmy má hájit. Tato struktura se však, jak bylo ukázáno na nemožnosti časově stabilizovat strategické chování politiků bez aktualizace obsahu cílů jednání politika, v inovačně aktivních komunitách frekventovaně mění. Tím méně naděje má politik když chce takto tvořené programy projektově zpracovat do formy reálně působících norem jednání obyvatel jako členů komunity, jejíž zájmy hájí. Výhradně na historických vzorech chování zakládané politické doktríny iniciují potřebu mocenských a legislativních opatření, které mohou omezit chování obyvatel na míru hraničící s jejich manipulací v zájmu dosažení idealizovaných cílových stavů rozhodovacího světa politika.

Alternativními extrémními přístupy k rozvíjení učícího procesu politika jako aktéra činů na politické scéně, reprezentují případy, kdy se učení rozvíjí nejprve v rámci tvorby cílů operativních. Politici jako aktér činů využívají v tomto případě znalosti týkající se rozložení

zájmových postojů aktérů politické scény jako potenciálů, z nichž konstruují návrhy priorit politických programů a popřípadě tyto priority i zastřešují dodatečně vypracovanými politickými doktrínami s příslušným ideologickým zpracováním potřebných hodnotových postojů obyvatel. Tato cesta rozvoje učící aktivity, charakteristická pro konjunkturně zaměřenou a z hlediska ideologického oportunistickou politickou praxi, je riskantní proto, že učení politika se soustřeďuje na interpretaci parametrizované části rozhodovacího světa a pomíjí jeho část tvořenou volným jednáním člověka. Zkušenosti s přetvářením mezilidských vztahů prostřednictvím volného jednání člověka uložené v aktuálních i historických kodexech norem omezujících svobodu jeho rozhodování, mohou takto zůstávat mimo pozornost politika. Při tvorbě cílů ovlivňujících rozhodování o zásazích do institucionální struktury komunity a při ustavování norem společenského soužití členů institucí se takto postupující politik v rozvoji své učící praxe snadno dopouští riskantních rozhodnutí. Ještě podstatněji se pak projeví rizika spojená se spoléháním se na zkušenost získanou při rozhodování v operativní praxi při tvorbě představ o cílech v oblasti hodnotových preferencí určujících chování obyvatel. Cíle politických doktrín jsou pak tvořeny pomíjením hodnotového světa tvořeného zkušenostmi týkajícími se praktik vzájemné výměny informací mezi členy vzájemně komunikujících a kooperujících členů lidských komunit, potřebných pro zajištění stability způsobu jejich vzájemného soužití a sociální koheze těchto komunit. Takto tvořené politické doktríny pak obsahují nereálné představy cílových stavů tohoto soužití, které mohou reprezentovat nejen nereálné, ale i společensky a tím i lidsky nebezpečné rozhodovací světy politika.

Hledání postupů jak likvidovat rozhodovací nejistoty učním za účelem zvýšení strategické hodnoty lidského jednání je z tohoto pohledu hledáním takového režimu výměn informací, v němž se cílotvorba aktéra jednání podřizuje nabídce zkušeností a poznatků získávaných při řešení všech tří typů rozhodovacích problémů. Nicméně, stabilizovat jednání v čase tak, aby zůstávalo pod kontrolou aktéra a mohlo být v tomto smyslu vedeno cílevědomě, vyžaduje zavedení učících procesů usnadňujících vzájemnou konfrontaci a vzájemné přiřazování představ o obsazích cílů tvořených v uvedených typech rozhodovací praxe.

Lze tedy závěrem usoudit že pokusy o kultivaci strategického jednání politiků lze založit na koncepci kultivace jejich učících procesů za účelem dosažení informačně vyváženého jednání a to z hlediska mentálně docílené idealizace jeho smyslu, z hlediska časoprostorové koordinace činů uskutečňovaných v průběhu jednání politika s representanty ostatních zájmových skupin na dané politické scéně a z hlediska obsahu politických intervencí do způsobu jednání aktérů politických scén v reálném čase.

2. ZDRAVIE A BEZPEČNOSŤ

2.1. Dynamická interakcia medzi civilizačnými zmenami a infekčnými chorobami

Dôraz kladený na skúmanie interakcie civilizačných zmien a infekčných chorôb nado-
búda v globalizovanom svete 21. storočia na významnosti najmä v dôsledku nárastu ohrozenia
prepuknutia pandémie s dopadom na človeka a na celú spoločnosť. Následky série pandémie
by bolo možné očakávať vo všetkých oblastiach spoločnosti, od ekonomickej až po kultúrnu.
Pritom existujú aj významné súvislosti, ktoré sú v rovine interakcie potenciálu infekčných
chorôb a výživy obyvateľstva, ako aj zásadných zmien v poľnohospodárstve v dôsledku kli-
matických zmien. Tieto môžu mať až zásadný dopad na ekonomiku jednotlivých krajín a na
smerovanie spoločenských procesov. V súčasnom krízovom období, v dôsledku obmedzenia
verejných finančných zdrojov (aj v oblasti zdravotníctva), sa prejav týchto súvislostí podieľa
na prehlbovaní príjmových nerovností a v rozvojových krajinách generuje chudobu.

Do začiatku minulého storočia boli infekčné choroby hlavnou príčinou mortality
v ľudskej populácii. Okolo roku 1900 spôsobovali približne 50 % všetkých úmrtí v západnom
svete. V nasledujúcich desaťročiach došlo vďaka rôznym verejno-zdravotníckym opatreniam
a tiež vďaka vývoju vakcín a rôznych antibakteriálnych a protivírusových látok k poklesu na
približne 5 %. Hlavným úspechom bola z tohto hľadiska eradikácia čiernych kiahní²² prostred-
níctvom celosvetovej vakcinačnej kampane, riadenej Svetovou zdravotníckou organizáciou
(WHO). Na základe tohto úspechu niektorí politici a vedci predpovedali, že ľudstvo bude
schopné dostať pod kontrolu všetky infekčné choroby. Bohužiaľ sa tak nestalo a ľudská popu-
lácia je konfrontovaná s narastajúcim počtom vynárajúcich sa nových alebo staronových in-
fekcií, pričom niektoré z nich spôsobujú pandémie. Predpokladá sa tiež, že v budúcnosti sa
staré vírusy a baktérie môžu stať voči liekom odolné.

Tie vírusy, ktoré stovky rokov žili v ústraní riedko osídlených oblastí v rozvojových
krajinách, ako sú Kongo, Sudán, Sierra Leone alebo Pakistan, potichu mutujú v dôsledku
zmien prostredia. Keďže si človek v priebehu 21. storočia mieni podmaniť aj posledné ne-
osídlené miesta planéty, nevyhne sa stretu s nimi. Obyvatelia týchto riedko osídlených oblastí,
síce nakazení, ale v mnohých prípadoch imúnni voči neznámym druhom infekcií, budú pri-
chádzať do miest, kde choroby s veľkou pravdepodobnosťou rozšíria.

Človek je počas svojho života infikovaný rozličnými vírusmi, ktoré napádajú jeho or-
gány a tkanivá (obr. 2.1). Niektoré vírusy spôsobujú akútne infekcie, pri ktorých sa vírus
z poškodených buniek a tkanív dostáva do prostredia v aerosole, alebo v telesných tekutinách
a výlučkoch a prenáša sa na ďalších jedincov (napr. vírus chrípky). Iné vírusy zas dlhodobo
a bez výrazných symptómov perzistujú²³ v organizme človeka, kde môžu postupne spôsobovať

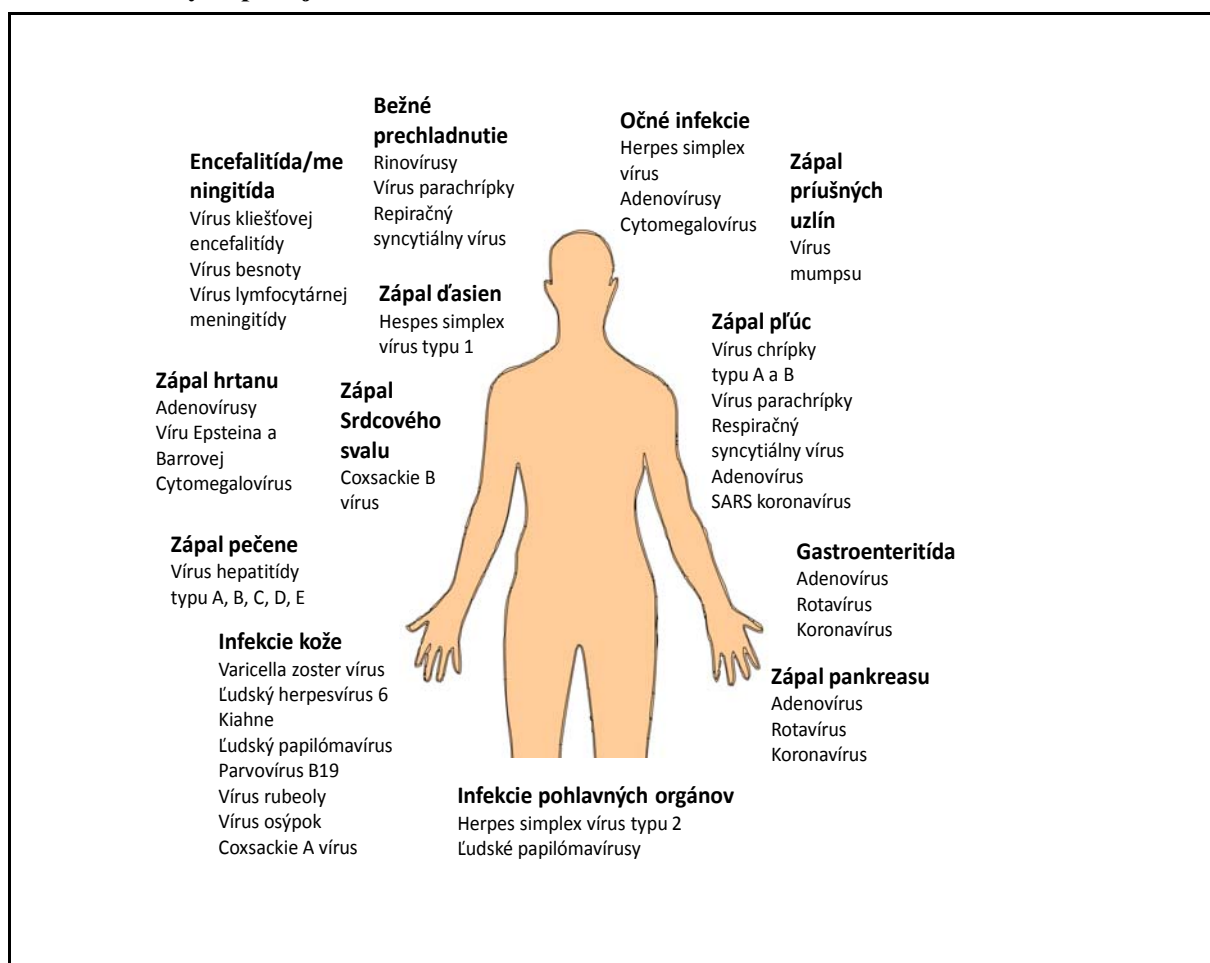
²² Zničenje (aj keď v prípade vírusu, ktorý ich spôsobuje, je skutočne ťažko hovoriť o totálnom zničení) čiernych kiahní sa podarilo v roku 1979, len v 20. storočí usmrtili až 500 miliónov ľudí.

²³ Prežívajú v nervových bunkách blízko miesta vstupu.

rôzne poškodenia orgánov a narušiť rovnováhu imunitného systému (napríklad herpesvírusy). Niektoré akútne infekcie prechádzajú do chronického štádia, alebo majú asymptomatický²⁴ priebeh a zostávajú „neviditeľné“. Zdravotné problémy však nastávajú pri oslabení organizmu inou infekciou alebo nadmerným stresom a pri imunosupresii²⁵ či už cielenej (napr. z dôvodu zabezpečenia prijatia transplantovaného orgánu), alebo v dôsledku liečby (napr. pri protinádorovej terapii). Mnohé infekcie, ktoré považujeme za banálne, môžu byť nebezpečné pre určité subpopulácie ľudí: gravidné ženy, seniorov, onkologických pacientov atď.

O b r á z o k 2.1

Niektoré vírusy napádajúce človeka

Všetky javy spojené s prenosom, rozmnožovaním a patogenézou vírusov sú predmetom virológie, čo je relatívne novodobá veda, s obrovským praktickým dopadom. Od začiatku dvadsiateho storočia virologický výskum priniesol rad kľúčových poznatkov, ktoré objasnili základné biologické fenomény, ako je podstata, regulácia a tok genetickej informácie, prenos bunkových signálov, nádorová transformácia (pozri tab. 2.1). Viroológia tiež prispela k rozvoju molekulárnej biológie a nových liečebných stratégií, vrátane génovej terapie. Napriek tomu,

²⁴ Bezpríznakový priebeh.

²⁵ Obmedzenie schopnosti organizmu reagovať na podnet tvorbou protilátok a obrannými bunkami.

alebo práve preto, že vírusy sú najmenšie živé systémy (v mnohých prípadoch zložené len z niekoľkých typov bielkovín a z nukleovej kyseliny)²⁶ a sú plne závislé na mašinérii hostiteľskej bunky, pochopenie ich rozmnožovania, ekológie a epidemiológie je stále nedokonalé a zostáva veľkou výzvou (Enquist et al., 2009).

T a b u ľ k a 2.1

Historický náhľad do výsledkov virológie

- 1798 – prvá antivírusová vakcína (Jenner)
- 1882 – prenos vírusu bezbunkovým extraktom (Meyer)
- 1885 – vakcína proti besnote (Pasteur)
- 1911 – objav prvého nádorového vírusu (Rous)
- 1933 – objav vírusu chrípky (Smith)
- 1964 – objav prvého ľudského nádorového vírusu (Epstein, Barr, Burkitt)
- 1966 – objav špongiformnej encefalopatie (Gajdušek, Gibbs)
- 1967 – objav vírusu hepatitídy B (Blumberg)
- 1972 – príprava prvých rekombinantných DNA molekúl (Berg)
- 1976 – objav onkogénov (Bishop, Warmus)
- 1979 – *globálna eradikácia čiernych kiahní*
- 1983 – objav papilómavírusov (zur Hausen) a HIV (Montagnier, Barre-Sinoussi, Gallo)
- 2002 – pandémia SARS
- 2006 – *protinádorová preventívna HPV vakcína*

V počiatkoch virológie bola pozornosť vedcov zameraná na vírusy ako na agensy spôsobujúce choroby a aj v súčasnosti sa v tejto oblasti dosahujú veľké úspechy. Proti viacerým akútnym infekciám existuje prevencia alebo sú kontrolované vakcináciou, takže osýpky, obrna,²⁷ besnota a žltá horúčka sú v rozvinutých krajinách zriedkavé. Boli vyvinuté viaceré antivírusové látky²⁸ a všeobecne sa používajú. Uvedomujeme si, že veľká časť celosvetového bremena nádorových chorôb je spôsobená vírusovými infekciami, najčastejšie vírusom hepatitídy B a ľudskými papilómavírusmi.²⁹ Proti týmto nádorovým vírusom sú dostupné aj preventívne vakcíny.

V súčasnosti sme svedkami toho, že sa v ľudskej populácii vynárajú nové infekcie, alebo sa znova objavujú staré nákazy. Len za posledných 60 rokov sa objavilo 335 nových alebo staronových vírusov. Syndróm nedostatočnej imunity AIDS (spôsobený vírusom ľudskej

²⁶ Od priemeru okolo 20 nm až po 800 nm (nanometer – miliardtina metra), niektoré obsahujú len svoj genóm a bielkoviny, iné sú obalené ešte lipidickou membránou s povrchovými bielkovinami.

²⁷ Podľa odborníkov práve v 21. storočí dôjde k zlomu a obrna bude jedno z prvých ochorení, ktoré sa podarí odstrániť. Má sa na mysli predovšetkým pomoc populácii v krajinách tretieho sveta, vyspelé krajiny sa chránia očkovaním.

²⁸ Jedným z posledných objavov v laboratóriách v americkom Lexingtone (súčasť Massachusettského technologického inštitútu) je špeciálna látka, ktorá využíva prirodzenú obranu živých buniek proti vírusom. Ide o liečivo DRACO, jeho molekuly dokážu preniknúť do bunky a zostať tam. Pokiaľ vírus neútočí sú v pokoji a nezasahujú do bunkových reakcií. Akonáhle vírus prenikne membránou a bunka proti nemu vyšle špecifický proteín, DRACO spustí program bunkovej apoptózy, teda samovraždy bunky. Vírus ju takto nemôže ovládnuť a tým sa znemožní jeho množenie. Výsledky testov sú veľmi úspešné, pracovalo sa s 15 druhmi najproblémovších patogénnych vírusov. Medicínske testy pokračujú.

²⁹ Niektoré spôsobujú napríklad rakovinu krčka maternice.

imunodeficiencie HIV³⁰) je typickou novodobou infekciou, ktorej skutočné dopady a náklady sa nedajú vyčíslit'. Hoci epidémia vírusu ťažkého respiračného syndrómu SARS bola krátka, vírusy dengue³¹ a West Nile sa stále šíria a vírusy Chikungunya, Ebola³² a iní pôvodcovia hemoragických horúčok (t. j. horúčok s vnútorným krvácaním) „čakajú na príležitosť“. Vírus vtácej chrípky H5N1 sporadicky infikuje ľudí v juhovýchodnej Ázii a v iných oblastiach sveta. Vznikajú nové chrípkové epidémie,³³ ktoré sa veľmi rýchlo šíria, napríklad v roku 2009 sa vírus chrípky v priebehu jedného mesiaca rozšíril až do 23 krajín sveta. Je pravdepodobné, že nová chrípková pandémia by mala katastrofické následky na verejné zdravie, hospodárstvo a spoločnosť ako takú. Veľké riziko tiež predstavujú koinfekcie nepríbuznými vírusmi alebo vírusmi a baktériami.

Prečo sa tieto infekcie stávajú takým vážnym zdravotníckym problémom a ohrozujú celú ľudskú populáciu? Dôvodom je komplexný, multifaktorový súbor meniacich sa podmienok (pozri tab. 2.2). So zväčšovaním sa ľudskej populácie sa zvyšujú nároky na výživu, ktorých výsledkom je intenzifikácia poľnohospodárstva, často spojená s enormnými počtami zvierat, alebo viacerými druhmi zvierat chovanými v tej istej oblasti. Tým sa môže uľahčiť prenos infekcie cez medzidruhové bariéry. Okrem toho sme svedkami globalizácie, ktorá vyvoláva zvýšený pohyb ľudí, zvierat a obchodných produktov po celom svete. Tento pohyb znamená bezprecedentné šírenie infekcií rýchlosťou, ktorá často znemožňuje zavedenie striktných kontrolných mechanizmov. V posledných rokoch exponenciálne narástol turizmus, čoho výsledkom je zvýšený počet importovaných infekcií. Denne sa uskutoční viac než milión medzinárodných ciest a približne 700 miliónov turistov cestuje najmenej raz za rok.

Navyše, súvislé prenikanie ľudí do prírodných habitatov či už z dôvodu populačného rastu, alebo turizmu, ich privádza do nových ekologických podmienok a poskytuje príležitosti na expozíciu novým infekciám, najčastejšie tzv. zoonózam (t. j. infekciám prenášaným na človeka zo zvieracích rezervoárov alebo prenášačov-vektorov).³⁴

³⁰ AIDS sa „objavil“ v roku 1981. Vírus HIV má dve podoby HIV1 a HIV2. Oba kmene sa významne líšia tak, že nemožno hovoriť o mutácii. Kým HIV2 je relatívne príbuzný s vírusom SIV, ktorý sa vyskytuje u afrických opíc, HIV1 sa podľa doktora Josepha Bendorfa McCormicka vyskytoval dávno pred rokom 1981. V odľahlých oblastiach strednej Afriky sa udržiava niečo ako stabilizovaný AIDS, u vidiečanov epidémia neprepuká.

³¹ Vo väčšine ázijských krajín je hlavnou príčinou detskej úmrtnosti.

³² Usmrť 9 z 10 nakazených a môže sa kedykoľvek rozšíriť z Afriky do celého sveta. Vírus sa objavil v roku 1976 na pomedzí Sudánu a Zairu. Druhýkrát epidémia Eboly prepukla v Sudáne v roku 1979 a v roku 1995 v Zaire a následne sa objavila na ďalších miestach v Afrike. V roku 2010 zaútočila v Ugande.

³³ Pritom prvé doložiteľné pandemické prepuknutie chrípky, ktoré prekonalo vo svojom účinku moderné zbrane prvej svetovej vojny, bolo v roku 1917 vo Fort Riley v Kansase, kam sa pravdepodobne dostala z Číny. Mladí americkí vojaci ju potom preniesli do Európy, kde dostala označenie „španielska chrípka“. Šírla sa neuveriteľnou rýchlosťou a agresívnou chrípkový vírus odolával všetkým protiopatreniam, pohotovo sa prispôboval novým podmienkam. Podľa odhadov chrípke podľahlo 20 až 50 miliónov ľudí. V priebehu roku 1919 nákaza zmizla tak rýchlo, ako sa objavila. V roku 1957 ďalšou pandemickou chrípkou bola Ázijská chrípka, ktorá si vyžiadala 1 až 4 milióny ľudí a v roku 1968 Hongkongská chrípka, ktorá usmrtila 750 000 osôb.

³⁴ Rizikom invázie nových infekcií je nárast obľúbenosti konzumácie mäsa z pralesných zvierat v treťom svete. Podľa juhoafrického vedca Roberta Swanepoela sú mnohé zvieratá len prenášačmi chorôb. Vírus koluje potravinovým reťazcom, a tak sa nakazí aj človek, ktorý mäso konzumuje a na rozdiel od zvierat nie je imúnny. Nedávne virologické vyšetrenie kamerunských lovcov pralesných zvierat odhalilo vírusy pochádzajúce z opíc, ktoré veda dovtedy nepoznala.

Ľudská populácia narástla z 1 miliardy na začiatku 20. storočia na 7 miliárd na začiatku 21. storočia a predpokladá sa, že toto číslo stúpne na 10 miliárd v roku 2050. V súvislosti s tým narastá urbanizácia populácie z 39 % ľudí žijúcich v mestskom prostredí v roku 1980 na 46 % v roku 1997 a predpokladaných 60 % v roku 2030. Toto zoskupovanie ľudskej populácie s vysokou hustotou podporuje prenos infekcií.

T a b u ľ k a 2.2

Prehľad globálnych antropogénnych zmien, ktoré prispievajú k šíreniu vírusových nákaz

- ☐ *Prenikanie ľudí do doposiaľ nedotknutého prírodného prostredia*
- ☐ *Intenzifikácia poľnohospodárstva a produkcie hospodárskych zvierat a hydiny (medzi 1960 – 2000 nárast produkcie hydiny na 500 %)*
- ☐ *Globalizácia obchodu (za posledných 10 rokov krajiny EÚ exportovali z USA vyše 18 miliónov kusov hydiny a 750 tisíc kusov ošipaných)*
- ☐ *Neregulovaný obchod medzi rozvojovými krajinami a ilegálny obchod s divými zvieratami*
- ☐ *Klimatické zmeny*
- ☐ *Masívna migrácia na veľké vzdialenosti, vzdušná preprava*
- ☐ *Zvýšená hustota osídlenia*
- ☐ *Nedostatočná/prehnaná hygiena*
- ☐ *Stres a životný štýl – znížená odolnosť*
- ☐ *Nadmerné užívanie liekov*
- ☐ *Geneticky podmienená premenlivosť vírusov – zvyšuje sa ich patogénny potenciál a/alebo dochádza k úniku z vakcinačnej ochrany (chrípka, detská obrna, rôzne vírusy zvierat)*

Klimatické zmeny významne prispievajú k vytváraniu podmienok vhodných pre niektoré prenášače (napríklad komáre alebo kliešte) a menia dynamiku potenciálne nových alebo staronových nákaz. V nasledujúcich dvoch dekádach budú klimatické zmeny najväčším problémom, ktorý bude dominovať pri rozšírení patogénov do nových regiónov. Klimatické zmeny ovplyvňujú aj evolúciu patogénov a ich vektorov. Kontinuálne prípady genetických zmien (mutácií a rekombinácií) vedú k vzniku variantov so zmenenými schopnosťami pretrvávajúť v organizme a šíriť sa. Zmeny v ekologických podmienkach a diverzite patogénov menia aj ich patogénny potenciál. Zmeny nastávajú aj u hostiteľa. Predĺženie života a terapeutické zásahy voči iným chorobám (ako aj nadmerné užívanie liekov) môžu modulovať vnímavosť hostiteľa a súbežné infekcie a podporujú rozvoj a dynamickú rovnováhu infekcií.

Typickým príkladom globálnej infekcie, ku ktorej výrazným spôsobom prispeli antropogénne zmeny je chrípková infekcia. Vírus influenzy typu A spôsobuje ročne približne 500 000 úmrtí a oveľa viac subletálnych ochorení. Globalizácia ovplyvnila spôsob a rýchlosť ich šírenia a zmenila ich povahu zo sezónnych na pandemické. Len v priebehu jedného mesiaca sa nový kmeň H1N1 subtypu vírusu chrípky typu A rozšíril z Mexika do USA a 23 ďalších krajín, až do 15 000 km vzdialeného Nového Zélandu. Počet infikovaných súhlasí s množstvom cestujúcich leteckou dopravou.

Letecká doprava tiež zvýšila globálnu konektivitu z chovov hydiny a asociovaných vírusov. Vírusový kmeň, ktorý prispel k nedávnej H1N1 chrípkovej pandémie je trojitý reasortant (vznikol kombináciou úsekov genetickej informácie pochádzajúcich z človeka, vtákov a prasiat). Je známe, že prasatá sú zvlášť vhodným „zmiešavacím“ hostiteľom, pretože v dýchacom

trakte majú receptory, na ktoré sa môžu prichytiť aj vtáčie aj ľudské vírusy chrípky. Je dokázané, že interkontinentálny obchod s hydinou a ošípanými napomohol „mixovaniu“ vírusu a vzniku jeho nových variantov.

Najväčšiu hrozbu pre ľudské zdravie predstavuje vírus chrípky, voči ktorému v ľudskej populácii neexistuje imunita, ktorý je prenosný podobne ako sezónna chrípka a ktorého virulencia³⁵ pripomína H5N1 a má úmrtnosť väčšiu než 50 %. Odhadovaný ekonomický dopad vírusu s týmito charakteristikami v USA je v rozmedzí 71 – 166 miliárd dolárov, bez zarátania kolapsu obchodu a spoločnosti.

V snahe predísť takémuto scenáru boli navrhnuté viaceré stratégie zamerané na zvýšený dohľad v oblastiach s vysokou pravdepodobnosťou infekcií (pozri tab. 2.3). Súčasťou týchto stratégií je zlepšená detekcia patogénov v rezervoároch, odhalenie skorých únikov infekčných agensov, rozsiahly výskum na identifikáciu faktorov, ktoré podporujú vznik nových a návrat starých infekcií a efektívnu kontrolu (t. j. karanténu a zlepšenú hygienu). Na rozoznanie a odstránenie infekčných chorôb musí byť objasnená epidemiológia týchto chorôb. Je potrebné identifikovať patogény, ich hostiteľov a spôsoby ich prenosu. Identifikácia by mala zahŕňať poznatky o distribúcii infekcií a ich zmenách v čase. To je dôležité pre predpovede šírenia infekcií.

Dohľad nad infekciami u ľudí musí byť spojený so zvýšenou veterinárnou kontrolou u zvierat produkujúcich potravu a tiež u divoko žijúcich zvierat. Rýchla detekcia a zavedenie kontrolných nástrojov, ako je vakcinácia, sú mimoriadne dôležité pre prevenciu rozširovania chorôb. Podľa odporúčaní WHO je dôležité, aby mali jednotlivé krajiny sveta národný pandemický a vakcinačný program, ktorý by im umožnil flexibilne reagovať na nové alebo staronové infekcie a zabezpečiť rýchlu dostupnosť vakcín a zavedenie kontrolných mechanizmov.

T a b u ľ k a 2.3

Obranné stratégie namierené voči vírusovým infekciám

☐ Zlepšenie detekcie vírusov u infikovaných ľudí a v rezervoároch
☐ Rozsiahly výskum faktorov prispievajúcich k vynoreniu sa infekcie a jej priebehu
☐ Výskum nových vakcín a antivírusových látok
☐ Efektívna kontrola (karanténa, hygiena)
☐ Prevencia vakcináciou
☐ Národný pandemický program (WHO)
☐ Národný vakcinačný program (WHO) |
|---|

V súčasnosti máme k dispozícii moderné molekulárne metódy, ktoré ponúkajú nové možnosti na rýchlu identifikáciu a detekciu infekčných patogénov a tiež produkciu bezpečných rekombinantných vakcín. Preto je v záujme celej spoločnosti podporovať intenzívny výskum infekčných patogénov, ktorý je dôležitý nielen z hľadiska obohatenia poznatkov, ale aj z hľadiska dopadov na zdravie a hospodárstvo. Nevieme, ktorá infekcia príde a kedy sa vynorí, preto by sme mali byť pripravení a rýchlo a účinne reagovať.

³⁵ Nákazlivosť, schopnosť mikroorganizmu prenikať do tela a vyvolať chorobu.

Záverom nemožno opomenúť súvislosti, ktoré vplývajú na podporu šírenia infekčných chorôb, a tou je podvýživa v krajinách tretieho sveta a potenciál nových patogénov u obilnín.³⁶ Je vážny predpoklad, že Ug99 ohrozuje globálne zásobovanie potravinami. Európa je síce chránená tým, že hrdza neznáša mráz, ale na druhej strane, Európa nie je v pestovaní obilia sebestačná. Bezprostrednému nebezpečenstvu sú okrem ďalších afrických krajín vystavené oblasti od Červeného mora k mongolským stepiam, od Afganistanu po Pakistan, od Indie po Čínu. Spóry môžu byť zanesené zo severnej Indie a Pakistanu do Ruska a nakoniec až do Severnej Ameriky.³⁷ Možno sa len dohadovať o „efekte“ spoločnej „práce“ podvýživy v dôsledku šírenia sa uvedeného patogénu a pandémie niektorej z infekčných chorôb.

2.2. Etika a regulácia vo farmaceutickom priemysle

Ochrana či prinavrátenie zdravia človeku sa považujú za prirodzené etické princípy modernej spoločnosti. Významnú úlohu pritom zohráva dostupnosť modernej, účinnej a najmä bezpečnej liečby. Lieky, ako jeden z prostriedkov na jej realizovanie, predstavujú aktuálnu, živo diskutovanú a veľmi citlivú tému. Kvalita, účinok, spoľahlivosť, bezpečnosť, ekonomická výhodnosť, spoločenský a terapeutický prínos sú základné atribúty, ktoré sa automaticky očakávajú od každého lieku uvedeného na trh.

Segment hospodárstva a zároveň prostredie, v rámci ktorého sa formujú predpoklady dosiahnutia uvedených základných atribútov liekov, predstavuje farmaceutický priemysel, operujúci v diferencovaných podmienkach rozvinutých, rozvíjajúcich sa a málo rozvinutých krajín. Tieto podmienky determinujú prístup aj k dodržiavaniu etických princípov a k vytváraniu adekvátneho regulačného rámca vo farmaceutickom priemysle.

Očakávania v smerovaní farmaceutického priemyslu v budúcnosti

Vývoj farmaceutického trhu

V súčasnosti je možné registrovať rýchly rast farmaceutických trhov a vytváranie podmienok pre výskum liekov v rozvíjajúcich sa ekonomikách Brazílie, Číny a Indie. To spôsobuje migráciu ekonomických a výskumných aktivít z Európy na uvedené rýchlorastúce trhy. Odhadovaný očakávaný rast farmaceutického trhu v týchto krajinách dosiahne 14 – 17 % do roku 2014, oproti predpokladanému len 3 – 6 % rastu na rozvinutých trhoch. Uvádzanie väčšiny inovatívnych liekov na európske trhy zostáva spomalené. Farmaceutický trh USA sa

³⁶ Parazitická hrdza trávna ničí obrovské plochy obilia a zatiaľ ju nedokáže zastaviť nič. V roku 2010 bolo zaregistrované značné rozšírenie tejto zmutovanej hrdze, ktorá sa prvýkrát vyskytla na ugandskej vysočine, neskôr v Keni, Etiópii a v Sudáne, v 2006 v Jemene a v 2009 v Iráne. Hrozí, že agresívna Ug99, ktorá napadá aj geneticky modifikovanú pšenicu, doposiaľ proti patogénom imúnna, zasiahne viac ako 80 % pšeničných polí na celom svete.

³⁷ Ug99 sa nešíri len vetrom, ale tiež prostredníctvom turistiky.

rozvíjal v rokoch 1995 až 2005 dvakrát rýchlejšie než európsky trh. Jeho jasná dominancia sa odrazila vo významnom presune ekonomických a farmaceutických aktivít, súvisiacich s výskumom, do USA. Pritom, kľúčovým prínosom európskej ekonomiky je práve farmaceutický priemysel zameraný na výskum, ako jeden z najvýznamnejších sektorov vyspelej technológie. V období 2005 – 2009 61 % predajov nových liekov tvorili lieky uvedené na trh USA a len 29 % lieky uvedené na európske trhy (EFPIA, 2010). Oslabenie prílevu skutočne inovatívnych liekov so zásadným posunom výsledkov liečby, vyčerpanie patentovej ochrany tzv. liekových trhákov, nákladný a riskantný proces vyvíjania nových liekov vedú k častým fúziám alebo akvizíciám farmaceutických spoločností. Novým trendom je posilnenie postavenia spoločností kedysi výhradne orientovaných na výskum, vývoj a prinášanie originálnych liekov na trh, súčasným zameraním sa aj na produkciu generických liekov.

Významným problémom farmaceutického trhu Európskej únie (EÚ) je jeho fragmentácia, ktorá vedie k paralelnému obchodovaniu. Ten pripravuje farmaceutický priemysel o zdroje, ktoré by mohli tvoriť významnú investíciu do výskumu a vývoja. Paralelný obchod s liekmi zásadne podkopáva súťaživosť vo farmaceutickom priemysle. Ide pri ňom o zakúpenie liekov za nižšie ceny v jednej krajine a ich následný predaj za vyššie ceny v inej krajine. Možno tvrdiť, že paralelné obchodovanie s liekmi v Európe je výsledkom deformácie obchodu a odrazom faktu, že vlády jednotlivých krajín EÚ používajú rôzne pravidlá pre stanovovanie cien a úhrad liekov, a zároveň neustále tlačia na ich znižovanie. Paralelný obchod teda využíva cenové rozdiely medzi jednotlivými krajinami, ale neprináša hodnotu pre zdravotnú starostlivosť, spoločnosť a ekonomiku v rámci EÚ. Zároveň signifikantne komplikuje vytváranie dostatočných zásob lieku v krajinách a logistické problémy môžu byť príčinou výpadku lieku na niektorom trhu. Farmaceutické spoločnosti zaznamenali celý rad problémov v bezpečnosti a kvalite, ktoré sa prejavili pri zaobchádzaní s liekmi vystavenými paralelnému obchodu, keď sa lieky vyhli tradičnej ceste zásobovania a zaužívanej účinnej kontrole ich kvality (<http://www.efpia.org/Content/Default.asp?PageID=536>).

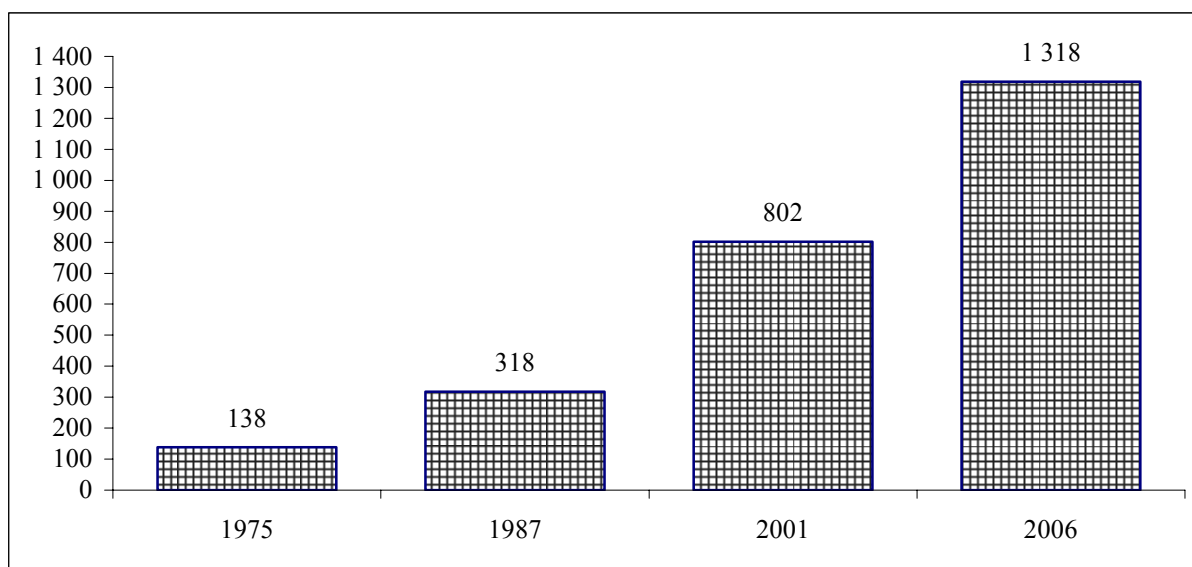
Ako sa dotýka ekonomická kríza farmaceutického priemyslu? Tlak na rast predajov v najpriemyselnejších krajinách zvyšuje potrebu farmaceutických spoločností redukovať náklady na všetkých úrovniach a prehodnotiť projekty vo výskume a vývoji z hľadiska objemu investícií. Vlády v európskych krajinách sa pokúšajú vyvážiť vzájomne protichodné všeobecné politické ciele a ciele zdravotnej starostlivosti, najmä pokiaľ ide o celkovú kontrolu rozpočtu a pokrytie komplexných potrieb populácie v oblasti zdravotnej starostlivosti. Zavedenie krátkodobých opatrení, zameraných na úsporu nákladov, predstavuje totiž riziko oslabenia stability a predvídateľnosti, potrebnej pre realizáciu farmaceutického priemyslu.

Výrazné náklady každého významného klinického výskumu a objem zdrojov potrebných na dosiahnutie schválenia regulačnými autoritami sú primárnymi dôvodmi exponenciálneho rastu nákladov na výskum a vývoj. Sľubné nové substancie často dosiahnu pokročilý stupeň klinického výskumu, kým sa prejaví nepriaznivé výsledky a výskum sa musí zastaviť. Šance nových substancií, vhodných na uvedenie na trh, zostávajú relatívne malé. Údaje zo

štúdií ukazujú, že len jednu až dve z desaťtisíc sa podarí úspešne uviesť na trh. Financovanie nákladov, vynaložených na výskum a vývoj, vyžaduje udržateľný a veľký peňažný tok, ktoré sú farmaceutické spoločnosti schopné generovať len vtedy, keď sa nové lieky uvádzajú na rôzne národné trhy veľmi rýchlo.

O b r á z o k 2.2

Odhadované náklady na výskum, vývoj a administratívne úkony, kým sa nový liek uvedie na trh (v mil. USD)

Prameň: DiMasi – Grabowski (2007).

Budúca orientácia farmaceutického priemyslu

V 21. storočí sa očakáva pokračovanie inovácií vo forme nových technológií a postupov, ktoré môžu zmeniť budúcnosť starostlivosti o zdravie a zameranie farmaceutického priemyslu. Veda dnes ponúka väčší prísľub pre nájdenie novej liečby než kedykoľvek predtým, vďaka novým poznatkom a novým technológiám. Obyvatelia Európy môžu očakávať, že budú žiť o 30 rokov dlhšie než žili ľudia v minulom storočí. Výrazná redukcia mortality na AIDS, rakovinu alebo kardiovaskulárne ochorenia a významný progres v kvalite života sú výsledkom pokroku v biofarmaceutickom výskume. Predpokladá sa, že obyvatelia Európy budú žiť nielen dlhšie, ale aj zdravšie. Zvýšený krvný tlak a kardiovaskulárne ochorenia sú kontrolované liekmi na znižovanie tlaku krvi a liekmi znižujúcimi hladinu cholesterolu, náhrady kolenných a bedrových kĺbov umožňujú predchádzať imobilnosti, niektoré formy rakoviny možno kontrolovať alebo dokonca vyliečiť vďaka novšej cielej liečbe. Mnohé ochorenia, ako sú napríklad Alzheimerova choroba, multipločetná skleróza, mnohé nádorové, ale aj zriedkavé ochorenia zostávajú obrovskými výzvami pre výskumníkov. Významným príspevkom farmaceutického priemyslu, orientovaného na výskum k medicínskemu pokroku, je zameranie základného výskumu na inovatívnu liečbu, ktorá je široko dostupná a dosiahnuteľná pre pacientov. Vedecký a technologický pokrok vo farmaceutickom priemysle umožnil

výskumníkom sústrediť sa na stále väčší komplex ochorení najprv objavením biochemických procesov v tkanivách a následne analýzou jednotlivých buniek. Mapovanie ľudského genómu otvára vedcom priestor pre koncentráciu na príčiny ochorení, vychádzajúcich z ľudskej molekulárnej štruktúry. V súčasnosti sa farmaceutický priemysel začína koncentrovať na hľadanie ciest k farmakoterapii, ktorá bude „ušitá pacientovi individuálne na mieru“ na základe genetickej informácie a genetických charakteristík ochorenia u konkrétneho pacienta, napríklad pri rakovinových ochoreniach. Aplikácia poznatkov o ľudskom genóme do klinickej praxe a vývoja liekov poskytuje možnosť predpovedať pacientovu odpoveď na liečbu a vytvoriť nové lieky „podľa vlastných potrieb“ na základe genetických variácií. Príchod takýchto nových liekov nezasiahne len komplexnú podstatu ochorenia, ale taktiež nastavenie systému starostlivosti a manažovania pacienta, s presunom dôrazu z akútnej liečby do prevencie. Približne jedna pätina nových molekulových entít, uvedených každý rok na celosvetový trh, pochádza z biotechnológie. Hoci európsky biotechnologický sektor rastie rýchlo, v USA je tempo jeho rozvoja promptnejšie.

V budúcnosti môžeme očakávať tiež zvýšený dôraz na hľadanie účinných substancií v profylaxii jednotlivých ochorení identifikovanej rizikovej populácie pri odhalení prítomnosti rizikových génov. Ďalšou oblasťou, na ktorú sa sústreďuje pozornosť, je vakcinácia pri niektorých typoch závažných ochorení, ako sú HIV, malária alebo zhubné nádory. V poslednom desaťročí za zaznamenal narastajúci počet biologických liekov, ktoré sa vyznačujú vysokou presnosťou a schopnosťou vyhľadať choré orgány alebo bunky. Väčšina biologických liekov, ktoré sa dnes používajú v praxi, sú monoklonové protilátky. Ako súčasť imunitného systému denne pomáhajú bojovať s chorobami. Pri podaní človeku sú schopné nájsť špecifické miesta v tele a cielene ich liečiť.³⁸

Demografické údaje z vyspelých krajín sú dokladom starnutia populácie a s tým súvisiaceho zvýšeného výskytu ochorení, postihujúcich staršiu generáciu. Znečisťovanie životného prostredia v priemyselne vyspelých lokalitách, životný štýl, ako aj stres majú spojitost s civilizačnými ochoreniami. Časté a pravidelné cestovanie je dôvodom zvýšeného rizika infekčných ochorení. Na mnohé choroby doteraz neexistuje účinná liečba. To všetko sú výzvy, ktoré vytvárajú priestor pre významné uplatnenie úlohy farmaceutického priemyslu v spoločnosti.

Budúci vývoj liekových inovácií a ich zavedenie do terapeutickkej praxe na trhu bude súvisieť predovšetkým so stúpajúcou finančnou náročnosťou farmaceutického výskumu a vývoja, akceleráciou implementácie reštrikčných opatrení regulačných autorít do legislatívy na národnej či európskej úrovni, s cieľom obmedzenia nákladov vynaložených na lieky z verejných zdrojov, využitím farmakoekonomických metód na poskytnutie objektívnych informácií o efektívnosti liečby, poskytnutím dostatočných klinických overení liekov, potvrdzujúcich ich účinnosť a bezpečnosť a najmä terapeutický prínos, za predpokladu dodržania zavedených etických štandardov.

³⁸ Používajú sa napríklad na liečbu reumatoidnej artritídy, chronických ochorení hrubého čreva, astmy alebo onkologických ochorení.

Etika a regulačný rámec

Uvádzanie liekov na trh

Formovanie požiadaviek na uvádzanie liekov na trh prešlo svojím vývojom od minulosti po súčasnosť a je v záujme zachovania zdravia človeka a existencie spoločnosti, že sa bude aj naďalej rozvíjať. Kritériá na hodnotenie liekov v Európe sa sprísnilo najmä od 60-tych rokov 20. storočia v súvislosti so zaznamenaním závažných nežiaducich účinkov s trvalým poškodením zdravia v prípade lieku thalidomid.³⁹

Do polovice 50-tych rokov v Nemecku neboli zavedené pravidlá pre vývoj, výrobu a predaj liekov. Neexistoval ani zákon o liekoch a ani lieková agentúra, ktorá by testovala a schvaľovala uvedenie liekov na trh. V roku 1961 bolo vyslovené podozrenie, že príčinou deformít u detí matiek, ktoré užívali thalidomid počas prvých mesiacov tehotenstva, je thalidomid. Výrobca do 12 dní stiahol liek z trhu. V roku 1962 vedci po prvýkrát demonštrovali teratogenitu (poškodenie vyvíjajúceho sa plodu počas tehotenstva) thalidomidu na experimentálnych modeloch zvierat. V roku 1972 bola založená Nadácia na pomoc postihnutým deťom, ktorá pomáhala nielen obetiam thalidomidu, ale aj iným ľuďom so zdravotným postihnutím. Výrobca thalidomidu poskytol do nadácie 114 miliónov DM a federálna vláda prispela ďalšími 100 miliónmi DM (Thalidomide – The Facts).

Až v roku 1961 vstúpil do platnosti prvý nemecký zákon o lieku a zaviedol regulačné opatrenia pre výrobu, označenie a registráciu liekov. V roku 1964 parlament Nemeckej spolkovej republiky ustanovil povinné testovanie nových liekov a paralelne s týmto opatrením Farmakologická Univerzita západného Nemecka navrhla pravidlá a postupy pre výskum a vývoj liekov. Neskorším výskumom sa ukázalo, že thalidomid je možné úspešne využiť v liečbe lepry a niektorých typov rakoviny pri prísnom monitorovaní a dodržaní pravidiel bezpečného podania lieku.

V 70-tych rokoch sa začal nezávislými regulačnými inštitúciami dôsledne zvažovať pomer prínosu a rizika liekov. V 80-tych a 90-tych rokoch 20. storočia sa čoraz väčší dôraz kládol na dôslednú kontrolu a testovanie účinnej látky v lieku a dôsledné sledovanie, hlásenie a vyhodnocovanie akýchkoľvek nežiaducich účinkov liekov. Začiatkom 21. storočia pribudlo hodnotenie lieku na základe spoločenských a farmakoeconomických kritérií a terapeutického prínosu.

Náklady na výskum a vývoj nových liekov

Väčšina liekov v minulosti bola objavená identifikovaním účinnej látky v tradičných prírodných liečivých prostriedkoch alebo šťastnou náhodou. Porozumenie ochorení v súčasnosti

³⁹ Thalidomid, liek na spanie, zapríčinil koncom 50-tych a začiatkom 60-tych rokov minulého storočia tragédiu, keď sa narodilo v Nemecku približne 5 000 detí s deformitami rúk a nôh.

pokročilo. Na základe spoznania kontroly mnohých chorôb a infekcií na molekulovej a fyziologickej úrovni sa vedcom podarilo odhaliť zložky, ktoré špecificky modulujú tieto molekuly. V niektorých prípadoch vedci dokonca porozumeli forme biologických molekúl na úrovni atómu a použili túto vedomosť na dizajnovanie kandidátov na nové lieky. Proces objavovania nových liekov zahŕňa identifikáciu kandidátov, syntézu, charakterizáciu, skríning a chemické analýzy orientované na terapeutickú účinnosť. Ak potenciálna nová účinná látka preukáže svoju hodnotu v týchto testoch, začína sa proces vývoja lieku.

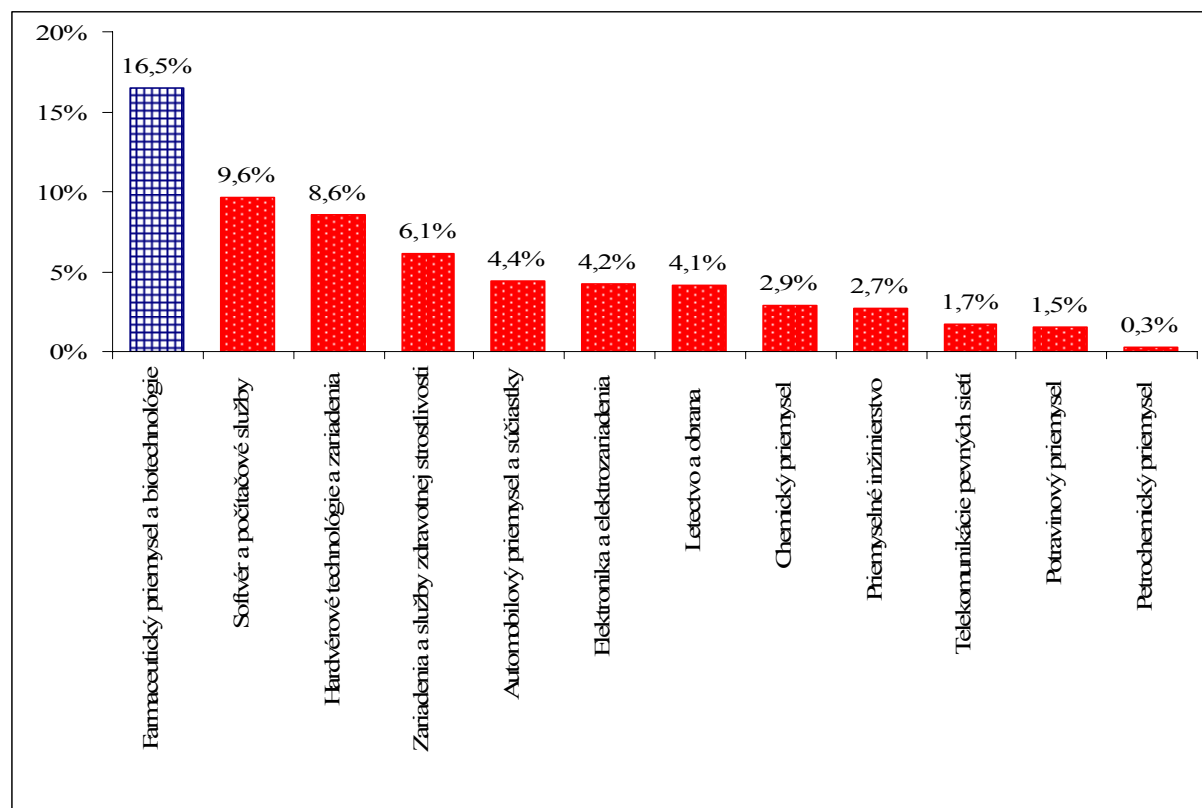
Napriek pokrokom v technológii je objavovanie liekov stále pomalý, nákladný, náročný a neefektívny proces s nízkou pravdepodobnosťou nového terapeutického prínosu.

Výskum a vývoj nového originálneho lieku stojí v súčasnosti viac ako 1 miliardu eur. Liek, na výrobu ktorého sa použila novoobjavená účinná látka, sa nazýva originálny liek. Okrem vysokých nákladov na vývoj a výskum výrobcovia originálnych liekov nesú aj vysoké riziko, keďže priemerne len 3 z 10 liekov vráti investície vložené do vývoja a výskumu. Ide o časovo náročný proces, najmä kvôli vysokým požiadavkám na bezpečnosť liekov, ktorý trvá 10 – 12 a viac rokov (Krištofičová, 2008).

Farmaceutické spoločnosti investujú do výskumu a vývoja liekov priemerne 16,5 % z obratu, čo je najviac spomedzi všetkých priemyselných odvetví.

O b r á z o k 2.3

Poradie priemyselných odvetví podľa pomeru investícií do výskumu a vývoja verzus dosiahnutý obrat (2008)

Prameň: The 2009 EU Industrial R&D Investment Scoreboard, European Commission, JRC/DG Research.

Vďaka novým originálnym liekom sa za posledných 20 rokov darí úspešne liečiť väčšinu nádorových ochorení, ktoré sa podarilo včas zachytiť. Skrátili sa, prípadne odstránili, pobyty pacientov s duševnými chorobami v nemocniciach. Významne poklesla úmrtnosť na kardiovaskulárne ochorenia. Pacienti infikovaní vírusom HIV žijú desiatky rokov bez zdravotných komplikácií. Astma neobmedzuje plnohodnotný život pacientov, trpiacich týmto ochorením (http://www.euractiv.sk/zdravotnictvo/zoznam_liniek/vyskum-a-vyvoj-liekov).

Vývoj nového lieku sa obyčajne začína v laboratóriu, kde sa preveruje veľké množstvo molekúl. Avšak len pri malom počte z nich sa zistí možný terapeutický efekt. Tieto sa stávajú kandidátmi na predklinický výskum, ktorý predchádza testovaniu na ľudských jedincoch. Hlavným cieľom predklinického skúšania je určiť základný bezpečnostný profil nového lieku. Na zvieratách sa stanovujú údaje o toxicite, mutagenite, teratogenite, karcinogenite, vhodnej farmaceutickej forme a dávkovaní, osude a účinkoch testovanej látky v organizme (Drug Development and Review Definitions). Skúšanie na zvieratách sa obmedzuje pre etické a nákladové dôvody. Nemožno ho však úplne vylúčiť kvôli podobnosti organizmu ľudí a zvierat v anatómii a fyziológii. Regulačné úrady vyžadujú od výrobcov liekov predkladať výsledky predklinického výskumu pri posudzovaní vhodnosti a možnosti skúšania lieku u ľudí a uvedenia lieku do klinickej praxe.

Proces výskumu a vývoja liekov podlieha prísnyim regulačným štandardom na medzinárodnej úrovni.

Klinické skúšanie liekov

Ak nazrieme do histórie, zistíme, že prvé pokusy robili oduševnení výskumníci na sebe, aby preukázali fungovanie teoretických poznatkov v klinickej praxi. Podujali sa podstúpiť určité riziko, ak verili, že experiment môže priniesť pomoc chorým jedincom. Vedeckí pracovníci dôsledne zvažujú podmienky, za akých sa uskutočňuje pokus na človeku. Posudzuje sa vedecký plán, ciele, záťaž zdravých dobrovoľníkov alebo pacientov, miera rizika z hľadiska možného poškodenia.

Počas druhej svetovej vojny v koncentračných táboroch boli klinické experimenty zneužívané na likvidáciu jedincov z rôznych dôvodov. Po skončení druhej svetovej vojny v roku 1947 v Norimbergu zasadal medzinárodný súdny tribunál, ktorý vypracoval po prvýkrát v dejinách kritériá na posúdenie rozdielov medzi klinickým experimentom s cieľom prínosu pokroku pre spoločnosť a naopak likvidačným pokusom, tzv. Norimberský kódex. Zdôrazňoval dobrovoľnosť účasti v experimente, šetrnosť voči účastníkom bez zbytočného utrpenia, riziko nesmie byť nikdy väčšie ako predpokladaný efekt, pokus môžu riadiť len kvalifikované osoby, účastník experimentu môže v ktorejkoľvek fáze požiadať o jeho ukončenie a experimentátor musí byť pripravený na prerušenie pokusu (Munzarová, 2007).

Najvýznamnejším medzinárodným dokumentom, ktorý vymedzil základné etické princípy pre medicínsky výskum s účasťou ľudských subjektov, je Helsinská deklarácia

svetovej asociácie lekárov z roku 1964 s následnými dodatkami a novelami (<http://www.wma.net/en/30publications/10policies/b3/>).

Registrácii lieku, teda získaniu povolenia na uvedenie na trh, predchádzajú tri fázy klinického skúšania. V prvej fáze výskumníci prvýkrát skúšajú experimentálny liek na malej skupine ľudí (20 – 80), aby zhodnotili jeho bezpečnosť, určili bezpečný rozsah dávkovania a identifikovali nežiaduce účinky. V druhej fáze klinického skúšania sa sledovaný liek podáva väčšej skupine pacientov (100 – 300), aby sa zistilo, či a v akej dávke je klinicky účinný a ďalej sa hodnotila jeho bezpečnosť. V tretej fáze klinického skúšania sa liek podáva veľkým skupinám pacientov (1 000 – 3 000), aby sa potvrdila jeho účinnosť, sledujú sa nežiaduce účinky, liek sa porovnáva s inou dostupnou liečbou a zbierajú sa ďalšie informácie, ktoré umožnia bezpečné používanie lieku. Po registrácii lieku nasleduje štvrtá fáza, ktorá môže zahŕňať desiatky až stovky tisíc pacientov, a zameraná je na overenie účinnosti lieku a jeho bezpečnosti v praxi (<http://www.clinicaltrials.gov/ct2/info/understand>).

Informácie o lieku, ktoré sa získajú pri jeho klinickom skúšaní, tvoria bázu pre rozhodovanie regulačných orgánov o povolení používať liek v každodennej praxi. Výsledky klinického skúšania musia byť presné a spoľahlivé a zároveň sa musí zachovávať dôvernosť informácií o účastníkoch klinického skúšania. Na tento účel bol vypracovaný detailný medzinárodný štandard o postupoch, ktoré treba dodržať pri správnom vedení a vykonávaní klinického skúšania. Každý účastník sa zaraďuje do klinického skúšania na základe jeho predchádzajúceho dobrovoľného písomného súhlasu s účasťou po dôkladnom informovaní a poučení o cieľoch, možných prínosoch, rizikách, následkoch a možnosti kedykoľvek odstúpiť od klinického skúšania.

Od 60-tych rokov 20. storočia vykonávajú dohľad nad etickými aspektmi biomedicínskeho výskumu skupiny ľudí, ktorí sa organizujú v tzv. etických komisiách. Úlohou etickej komisie je ochrana života, zdravia, ľudských práv a záujmov účastníkov výskumu, dodržiavanie etických princípov a zaručenie dôveryhodnosti a spoľahlivosti získaných výsledkov. V roku 1992 Ministerstvo zdravotníctva Slovenskej republiky publikovalo národné smernice pre založenie a činnosť etických komisií. Vstupom našej krajiny do Európskej únie sme sa zaviazali k povinnej aplikácii legislatívy Európskej únie do našej národnej legislatívy a harmonizácii národných odborných usmernení (Glása, 2006).

Registrácia liekov

Povolenie na uvedenie lieku na trh (registrácia lieku) vydáva v Slovenskej republike Štátny ústav pre kontrolu liečiv (ŠÚKL) na základe predloženia žiadosti o registráciu lieku. Žiadosť môže predložiť fyzická alebo právnická osoba, ktorá má bydlisko alebo sídlo v Slovenskej republike, prípadne v inom členskom štáte Európskej únie. Žiadosť obsahuje presne definované údaje o lieku, opis výroby, použité metódy a výsledky predklinického a klinického skúšania, návrhy balení a obalov, v ktorých bude liek dostupný na trhu, návrh príbalového letáku, vzorky lieku, účinnej látky a pomocných látok, doklady o tom, že dokumentácia o lieku

bola vypracovaná podľa požiadaviek správnej laboratórnej praxe, správnej klinickej praxe a správnej výrobnnej praxe. Ďalej výrobca uvádza v sprievodnej dokumentácii ku žiadosti údaje o vplyve lieku na životné prostredie. Žiadateľ musí tiež preukázať, že zabezpečil oznamovanie podozrení na nežiaduce účinky lieku.

Štátny ústav pre kontrolu liečiv posúdi žiadosť o registráciu lieku do 210 dní, ak bola predložená dokumentácia kompletná. ŠÚKL posudzuje predovšetkým či liek spĺňa požiadavky účinnosti, bezpečnosti a kvality, a či profil prínosu a rizika lieku je priaznivý. Registrácia lieku je platná päť rokov. Na základe žiadosti a splnení požiadaviek môže ŠÚKL predĺžiť platnosť registrácie. V právomoci ŠÚKL je taktiež pozastavenie a zrušenie registrácie lieku z rôznych dôvodov, napríklad, ak liek do troch rokov od vydania povolenia nebol reálne uvedený na slovenský trh, ak sa pri lieku zistia také nežiaduce účinky, ktoré neboli známe pri posudzovaní žiadosti o registráciu, alebo ak účinnosť či bezpečnosť lieku nezodpovedajú súčasnemu stavu medicínskych poznatkov. O zrušenie môže požiadať aj držiteľ rozhodnutia o registrácii. Ak Štátny ústav pre kontrolu liečiv zruší registráciu lieku, zároveň nariadi jeho stiahnutie z trhu (Zákon č. 362/2011 Z. z. o liekoch a zdravotníckych pomôckach).

Držiteľ registrácie lieku v niektorom členskom štáte Európskej únie podáva v Slovenskej republike štátnemu ústavu žiadosť o vzájomné uznanie registrácie lieku u nás, pričom je povinný predložiť hodnotiacu správu o lieku, vypracovanú referenčným členským štátom, v ktorom bol liek už zaregistrovaný.

Od roku 1995, a v Slovenskej republike od mája 2004, je ďalšou a stále častejšie používanou možnosťou registrácie nových originálnych liekov tzv. centralizovaná procedúra v rámci krajín Európskej únie, ktorá umožňuje žiadateľovi získať registráciu lieku prostredníctvom Európskej liekovej agentúry (EMA) so sídlom v Londýne, platnú v rámci celej Európskej únie. Tento spôsob registrácie je povinný pre lieky, ktoré sú vyrobené použitím biotechnologických procesov, pre „osirotené“ lieky na liečbu zriedkavých ochorení a pre lieky, ktoré obsahujú nové aktívne látky na liečbu HIV/AIDS, rakoviny, neurodegeneratívnych ochorení alebo cukrovky.

Držiteľ povolenia na uvedenie lieku na trh má tiež povinnosť zabezpečiť kvalitu lieku na trhu zodpovedajúcu dokumentácii predloženej v žiadosti o registráciu lieku. Musí zaznamenávať podozrenia na nežiaduce účinky lieku, viesť a uchovávať záznamy o nich a predkladať ich Štátnemu ústavu pre kontrolu liečiv.

Farmakovigilancia (farmakobdelosť)

Farmakovigilancia je definovaná ako veda a aktivity, ktoré vedú k detekcii, vyhodnoteniu, porozumeniu a prevencii nežiaducich účinkov liekov alebo iných problémov, spojených s podávaním liekov. Nežiaduci účinok lieku je každá škodlivá a nechcená reakcia, ktorá vznikla po podaní lieku. Svetová zdravotnícka organizácia zaviedla Program na medzinárodné monitorovanie liekov v súvislosti s thalidomidovou tragédiou v roku 1961. Koncom roku

2010 evidovala 134 krajín zapojených do tohto programu. Cieľom programu je zabezpečiť starostlivosť o pacienta a jeho bezpečnosť pri používaní liekov a podporovať verejné programy zdravia poskytovaním spoľahlivých a vyvážených informácií pre účinné hodnotenie pomeru prínosov a rizík liekov (http://www.who.int/medicines/areas/quality_safety/safety_efficacy/pharmvigi/en/index.html).

Farmakobdelosť sa začína realizovať od klinického skúšania a pokračuje počas celého životného cyklu lieku. Keďže klinické skúšky zahŕňajú len niekoľko tisíc pacientov, môže sa stať, že niektoré nežiaduce účinky nie sú známe v čase uvedenia lieku na trh. Po uvedení lieku na trh sa kontinuálne sleduje výskyt nežiaducich účinkov lieku formou spontánnych hlásení od zdravotníckych pracovníkov a pacientov. Vykonávajú sa tiež ďalšie štúdie zamerané na sledovanie bezpečnosti lieku a vyhodnocuje sa súvislosť medzi liekom a zaznamenaným nežiaducim účinkom.

Patentová ochrana liekov

Patenty poskytujú ich vlastníčkovi legálny spôsob prevencie voči výrobe, používaniu alebo predaju nových invenčných liekov inými subjektmi do určitého času. Európska únia podpísala medzinárodnú dohodu Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) o obchodných aspektoch práv duševného vlastníctva. Podľa tejto dohody všetkým vynálezom musí byť umožnená ochrana patentom po dobu 20 rokov, či už ide o produkt (liek), alebo proces (metóda výroby účinnej látky v lieku). Aby bol na vynález uznaný patent, musí preukázať, že je nový a disponuje priemyselnou využiteľnosťou. Patentované vynálezy musia byť zverejnené, aby umožnili iným študovať vynálezy dokonca aj vtedy, keď sú patentovo chránené. Patent je udelený vynálezčovi národnými alebo regionálnymi úradmi. Podľa toho sa rozlišuje národný patent, patent v rámci Európskej únie alebo medzinárodný patent a je aj takto teritoriálne obmedzený (http://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/t_agm0_e.htm).

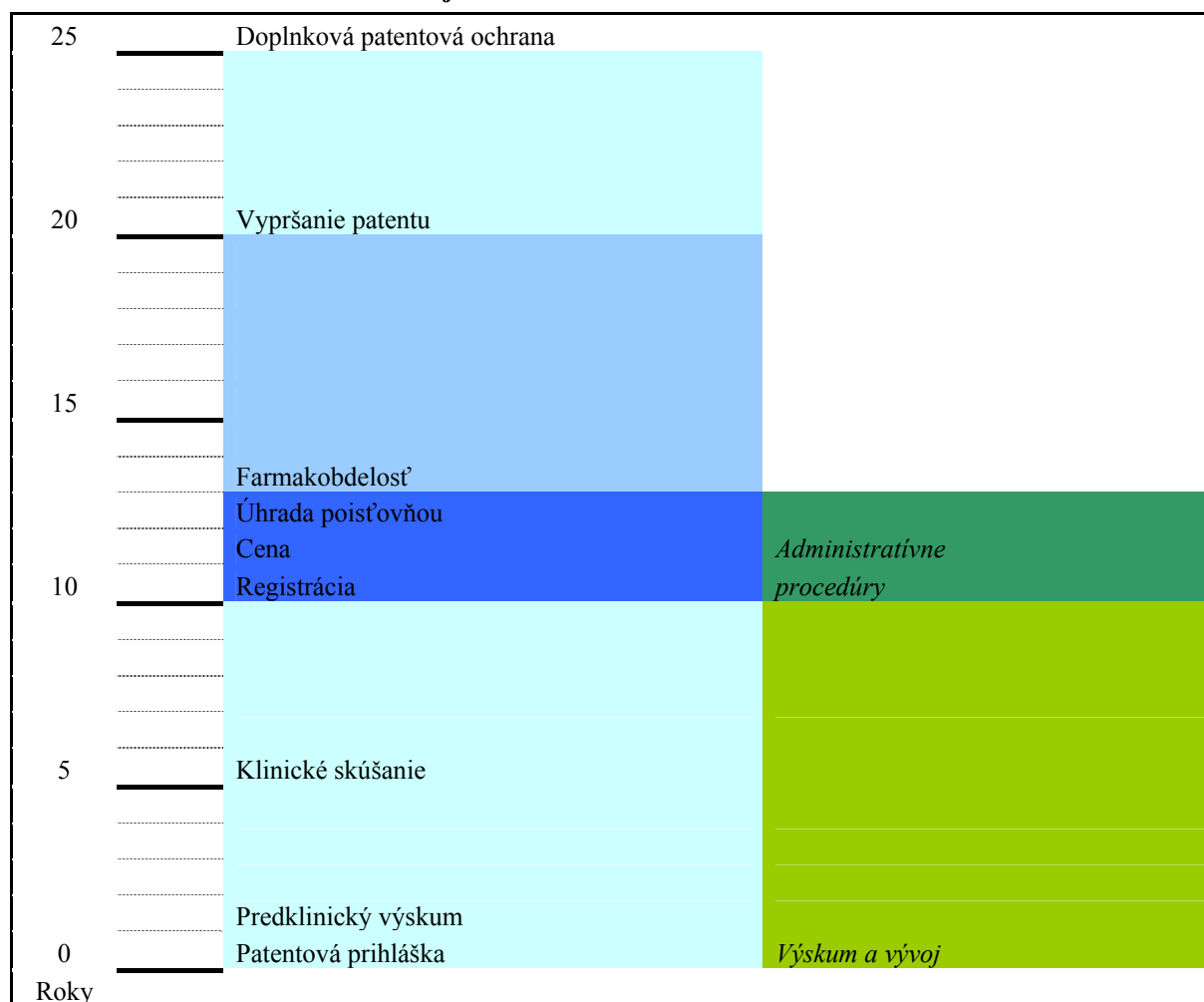
Patentová ochrana liekov je charakteristická špecifickými odlišnosťami. Hoci platí 20 rokov, 10 až 12 rokov pohlť výskum a vývoj. Takže od uvedenia lieku na trh prakticky trvá len 8 až 10 rokov, zatiaľ čo v iných odvetviach 18 rokov. Aby sa zabezpečila primerane dlhá doba na umožnenie návratnosti investícií, má farmaceutická spoločnosť nárok na požiadanie o doplnkovú patentovú ochranu a to v tom prípade, keď od prihlásenia patentu po prvú registráciu uplynie viac ako 5 rokov, pričom za každý rok navyše môže získať jeden rok patentovej ochrany, ale celkovo maximálne päť rokov.

Patent umožňuje farmaceutickej spoločnosti vrátiť vložené investície, súvisiace s výskumnou činnosťou, vývojom a procedúrami nevyhnutnými pre uvádzanie liekov na trh. Ak je liek na trhu úspešný, dosahuje návratnosť investícií asi za 18 rokov (Krištofičová, 2008). Po vypršaní limitovaného trvania patentovej ochrany originálneho lieku prichádzajú na trh generické lieky. Generický liek je podľa zákona č. 362/2011 Z. z. o liekoch a zdravotníckych pomôckach definovaný ako liek, ktorý má rovnaké kvalitatívne a kvantitatívne zloženie účinných látok

a rovnakú liekovú formu (napr. tablety) ako referenčný originálny liek, a ktorého rovnocennosť s referenčným liekom bola dokázaná skúškami biologickej dostupnosti. Nimi sa dokazuje, ako rýchlo a v akom množstve sa generický liek absorbuje v ľudskom organizme v porovnaní s originálnym liekom. Biologická dostupnosť generických liekov sa obvyčajne overuje len u niekoľkých desiatok zdravých ľudí, na rozdiel od klinického skúšania originálnych liekov, ktorého sa zúčastňujú tisíce pacientov (www.zdravie.sk/sz/content/676-36940/originalne-lieky-a-generika.html). Generické lieky sú kópie originálnych liekov, ktoré teda prichádzajú na trh po uplynutí patentovej ochrany.

O b r á z o k 2.4

Patentová ochrana lieku na časovej osi

Originálne lieky prinášajú pokrok a inovácie vo farmaceutickom priemysle. Vo svojej cene zahŕňajú náklady na vývoj a výskum, a preto bývajú drahšie. Generické lieky zohrávajú úlohu pri šetrení zdrojov. Sú lacnejšie, keďže do ich ceny sa nezapočítavajú náklady na výskum a vývoj. Pri vstupe prvého generického lieku na slovenský trh musí byť jeho cena v porovnaní s originálnymi liekom o 30 % nižšia podľa platnej legislatívy. Viaceré generické lieky ako náhrady jedného originálu si vzájomne konkurujú predovšetkým cenou, a aj preto je

znásobená snaha generických výrobcov ponúknuť čo najvýhodnejšiu cenu. Podiel generických liekov na trhu Slovenskej republiky činí približne 70 % (http://www.sukl.sk/sk/servis/faq?page_id=288).

Výdaj a reklama liekov

Podľa spôsobu výdaja liekov v lekárni ide o dve skupiny liekov: lieky s výdajom viazaným na lekársky predpis a lieky s výdajom bez lekárskeho predpisu, teda voľnopredajné lieky alebo tzv. OTC lieky (z angl. Over The Counter).⁴⁰ O spôsobe výdaja lieku pri jeho registrácii rozhoduje regulátor, v podmienkach Slovenska Štátny ústav pre kontrolu liečiv. Zákon č. 362/2011 Z. z. o liekoch a zdravotníckych pomôckach definuje kritériá na zatriedenie liekov podľa výdaja. Voľnopredajný liek preukázal v predklinickom skúšaní nízke až bezvýznamné riziko toxicity, nízke až veľmi nízke riziko výskytu závažných nežiaducich reakcií a žiadne interakcie s bežne používanými liekmi. Mal by byť určený najmä na krátkodobú liečbu. Dôležitá je aj dobrá čitateľnosť a zrozumiteľnosť príbalového letáka, aby bol pacient schopný rozhodnúť, či ide o vhodný liek na samoliečenie ochorenia, ktorým trpí (Palágyi – Gibala, 2007).

Propagácia a reklama liekov smerom k laickej verejnosti je možná na Slovensku podľa zákonných noriem iba na voľnopredajné lieky. Lieky s výdajom viazaným na lekársky predpis majú možnosť reklamy vymedzenú len na odbornú verejnosť. Reklama liekov sa riadi špeciálnymi požiadavkami ukotvenými v zákone č. 147/2001 Z. z. o reklame a zákone č. 362/2011 o liekoch a zdravotníckych pomôckach a dohľad nad ich dodržiavaním vykonáva Štátny ústav pre kontrolu liečiv. Držiteľ registrácie lieku má povinnosť oznamovať Štátnemu ústavu pre kontrolu liečiv pripravovanú reklamu lieku, každoročne predložiť ministerstvu zdravotníctva Slovenskej republiky správu o výške výdavkov na propagáciu, marketing a nepenažné plnenia, poskytnuté poskytovateľom zdravotnej starostlivosti, oznamovať národnému centru zdravotníckych informácií zoznam zdravotníckych pracovníkov, ktorí sa zúčastnili odborných a vedeckých podujatí v rámci ďalšieho vzdelávania zdravotníckych pracovníkov, financovaných držiteľom registrácie. Platná legislatíva zakazuje držiteľovi registrácie navádzať, podnecovať alebo ovplyvňovať lekárov pri predpisovaní lieku a lekárnikov pri výdaji lieku pacientovi.

Voľnopredajné lieky sa v 21. storočí dajú zakúpiť aj cez internet. Veľkú výhodu tejto možnosti predstavuje rýchlosť, pohodlnosť či anonymita. Avšak pri internetovom obchode s liekmi je potrebná ostražitosť voči nezriedkavým ponukám falošných liekov. Najčastejšie ide o prostriedky na chudnutie, zvýšenie potencie, rast svalovej hmoty, proti chrípke alebo antikoncepčné pilulky. Na Slovensku môže zásielkový výdaj realizovať iba kamenná verejná lekáreň, pričom vydávať týmto spôsobom sa môžu len lieky registrované Štátnym ústavom na kontrolu liečiv, ktorých výdaj nie je viazaný na lekársky predpis (Zákon č. 362/2011 Z. z. o liekoch a zdravotníckych pomôckach).

⁴⁰ Voľnopredajný liek si môže pacient zakúpiť v lekárni bez nutnosti predchádzajúcej návštevy lekára a lekárskeho predpisu.

Cena, úhrada liekov a farmakoeconomická analýza lieku

Lieky, ktoré sú sčasti alebo úplne uhrádzané z verejného zdravotného poistenia, podliehajú cenovej regulácii, ktorej pravidlá sa na národných úrovniach neustále sprísňujú. Po udelení povolenia na uvedenie lieku na trh v Slovenskej republike môže výrobca požiadať ministerstvo zdravotníctva o schválenie ceny lieku a jeho úhradu zdravotnou poisťovňou, ak ide o liek s výdajom viazaným na lekársky predpis. Tvorba cien a úhrad liekov sa riadi zákonom č. 363/2011 Z. z. o rozsahu a podmienkach úhrady liekov, zdravotníckych pomôcok a dietetických potravín na základe verejného zdravotného poistenia. Pri voľnopredajných liekoch a liekoch, ktoré nemajú nárok na úhradu z verejných zdrojov, výrobca stanoví cenu bez nutnosti schválenia regulátorom. Liek od výrobcu sa dostáva ku konečnému spotrebiteľovi, teda pacientovi, cez liekový distribučný reťazec, do ktorého je okrem výrobcu zapojený distributér a lekáreň.

Cenu lieku vydaného alebo zakúpeného v lekární tvorí cena výrobcu s maržou distributéra, maržou lekárne a daňou z pridanej hodnoty. Na Slovensku je zavedená tzv. degresívna marža, čo znamená, že čím je cena výrobcu lieku vyššia, tým je marža distributéra a lekárne nižšia, aby sa redukovalo riziko prednostného záujmu o distribúciu a výdaj drahších liekov. Marža distributéra sa v závislosti od ceny výrobcu lieku pohybuje v rozmedzí od 1,8 % do 14,1 % a marža lekárne od 4,2 % do 32,9 %. Dolná hranica percentuálneho vyjadrenia marže sa týka liekov s cenou výrobcu od 663,88 € a horná hranica s cenou výrobcu do 2,66 € (http://www.health.gov.sk/swift_data/source/dokumenty/prechod_na_eur/Model_degres_prirazky.doc). Úhrada lieku z verejného zdravotného poistenia môže byť úplná alebo čiastočná.⁴¹

O cene a výške úhrady jednotlivých liekov v Slovenskej republike rozhoduje ministerstvo zdravotníctva v procese kategorizácie liekov na základe odporúčaní kategorizačnej komisie a kategorizačnej rady, ktoré tvoria členovia z radov odborníkov, zástupcov zdravotných poisťovní a ministerstva zdravotníctva. Pri kategorizácii liekov ministerstvo zdravotníctva Slovenskej republiky rozhoduje napríklad aj o tom, či liek môže predpísať všeobecný lekár alebo niektorý špecialista, či je predpísanie lieku obmedzené výhradne na určité diagnózy pacienta, prípadne, či je úhrada lieku viazaná na predchádzajúci súhlas revízneho lekára zdravotnej poisťovne.

Medzi základné kritériá pri kategorizovaní liekov z hľadiska nároku na úhradu z verejného zdravotného poistenia patria okrem preukázanej účinnosti a bezpečnosti aj prínos lieku pri znižovaní chorobnosti a úmrtnosti, porovnanie lieku s inými možnosťami liečby, ktoré sa používajú v liečebnej praxi, ako aj nákladová efektivita lieku (Zákon č. 363/2011 Z. z. o rozsahu a podmienkach úhrady liekov, zdravotníckych pomôcok a dietetických potravín na základe verejného zdravotného poistenia).

⁴¹ Pri čiastočnej úhrade lieku zdravotnou poisťovňou pacient v lekární zaplatí časť ceny lieku formou doplatku. Doplatok pacienta tvorí rozdiel medzi cenou lieku v lekární a úhradou zdravotnej poisťovne.

Farmakoekonomické hľadisko zohráva významnú úlohu v procese rozhodovania o pokrytí nákladov na lieky z verejných zdrojov. Vo farmakoekonomickej analýze nejde len o cenové porovnanie viacerých terapeutických alternatív, ale aj o dlhodobý pohľad na efektivitu vybranej liečby pre pacienta, kvalitu jeho života a spoločenské prínosy. Farmakoekonomika využíva celosvetovo dohodnuté vedecké postupy a metódy hodnotenia, vďaka ktorým sa získavajú správne, spoľahlivé a zároveň porovnateľné výstupy (Babeľa – Tesař – Foltán – Ilavská, 2008).

Zoznam kategorizovaných liekov zverejňuje Ministerstvo zdravotníctva Slovenskej republiky na svojej internetovej stránke a aktualizuje ho každý mesiac. Ak je liek zaradený v zozname kategorizovaných liekov, výrobca, resp. držiteľ registrácie lieku, musí zabezpečiť jeho dostupnosť na trhu. Cena lieku v Slovenskej republike sa pravidelne dvakrát za rok porovnáva s cenami zo všetkých krajín Európskej únie. Platí pravidlo, že cena lieku na Slovensku nesmie presiahnuť úroveň druhej najnižšej ceny tohto lieku v Európskej únii.

Po podaní žiadosti držiteľa registrácie lieku rozhoduje ministerstvo zdravotníctva o zaradení lieku do kategorizačného zoznamu do 180 dní. Inovatívne originálne lieky môžu naraziť pri vstupe na slovenský trh v súčasnosti na niektoré obmedzenia, vyplývajúce z legislatívnych opatrení zákona č. 363/2011 o rozsahu a podmienkach úhrady liekov, zdravotníckych pomôcok a dietetických potravín na základe verejného zdravotného poistenia. Ak žiadateľ požaduje zaradenie nového originálneho lieku chráneného patentom a splní kritériá kategorizácie, ministerstvo zdravotníctva môže zaradiť takýto liek do zoznamu len dočasne na 24 mesiacov. 180 dní pred uplynutím dočasného zaradenia má držiteľ registrácie lieku povinnosť predložiť ministerstvu zdravotníctva dôkazy, ktoré potvrdia účinnosť lieku v bežnej terapeutickkej praxi a farmakoekonomickú analýzu lieku. Po ich posúdení ministerstvo zdravotníctva rozhodne o ďalšom zaradení alebo vyradení lieku z kategorizačného zoznamu. Ak nový originálny liek nemá určenú cenu minimálne v piatich členských štátoch Európskej únie, výška úhrady zdravotnou poisťovňou môže dosiahnuť maximálne 20 % ceny lieku v lekárni. Pri finančne náročnejšej liečbe tak vzhľadom na výšku doplatku pacienta môže dôjsť k obmedzenej dostupnosti lieku pre pacientov.

Etický kódex farmaceutického priemyslu

Farmaceutický priemysel sa snaží o samoreguláciu správania sa, konania a vystupovania na verejnosti formou dodržiavania princípov zakotvených v Etickom kódexe. EFPIA (Európska federácia farmaceutického priemyslu) vypracovala súbor pravidiel a štandardov, z ktorých vychádzajú aj národné etické kódexy. Na Slovensku už v roku 1998 SAFS (Slovenská asociácia farmaceutických spoločností združujúca nadnárodné farmaceutické spoločnosti orientované na výskum a vývoj, ktoré podnikajú na Slovensku) prijala Etický kódex a ustanovila Etickú komisiu, ktorá vykonáva dohľad nad dodržiavaním zákonných a etických pravidiel a rieši priestupky voči kódexu. V roku 2004 prijali záväzok o dodržiavaní noriem Etického

kódexu ďalšie dve asociácie pôsobiace na Slovensku, a to ADL (Asociácia dodávateľov liekov a zdravotníckych pomôcok, ktorá združuje 3 sekcie: výrobcov, distribútorov a lekárne) a GENAS (Asociácia generických výrobcov). Každý občan Slovenskej republiky má právo podať podnet a požiadať Etickú komisiu o jeho prešetrenie. Etickú komisiu tvorí 9 členov (6 interných a 3 externí), ktorí sa stretávajú v pravidelných dvojmesačných intervaloch, aby prerokovali podané podnety alebo sťažnosti. Pri ich posudzovaní sa snažia viac o výchovu členov asociácií a zlepšenie ich správania ako o potrestanie alebo penalizáciu. Etická komisia má právo vyžadovať verejné ospravedlnenie a odporúčať vylúčenie členskej spoločnosti z asociácie pri preukázaní viny z vážneho alebo opakovaného porušenia. Výbory asociácií v nadväznosti na odporúčenie Etickej komisie majú právo zverejniť v odbornej a laickej tlači podrobnosti o rozhodnutiach vo vzťahu k spoločnostiam, ktoré porušili kódex.

Poslaním Etického kódexu je zabezpečenie dodržiavania vysokých štandardov pri marketingu humánnych liekov s výdajom viazaným na lekárske predpis. Zaoberá sa zodpovednosťou za poskytovanie správnych, pravdivých, presných, aktuálnych a overiteľných informácií o liekoch, ako aj formou ich poskytovania v súlade so zákonnými ustanoveniami a požiadavkami na reklamu liekov. Medicínski zástupcovia farmaceutických spoločností sa pravidelne školia a získavajú certifikát z vedomostí a aplikácie Etického kódexu. Súčasťou kódexu sú aj pravidlá pre poskytovanie vzdelávacích aktivít, zameraných na odbornú verejnosť, organizovanie výskumu, konzultačnú činnosť, vzťahy a podporovanie organizácií pacientov pri zachovaní zásad transparentnosti, vzťahy s médiami a marketing farmaceutických výrobkov na internete (http://www.safs.sk/Sk/kodex_kodex_1.html).

2.3. Environmentálna a bezpečnostná politika a manažérstvo

V súčasnosti sa na všetkých úrovniach riadenia vážne diskutuje o bezpečnostných dôsledkoch klimatických zmien a migrácie, o terorizme, kybernetickej bezpečnosti, šírení nebezpečných chorôb a pod. Je snahou analyzovať vzniknutú situáciu alebo potenciálne riziká a prijímať adekvátne opatrenia.

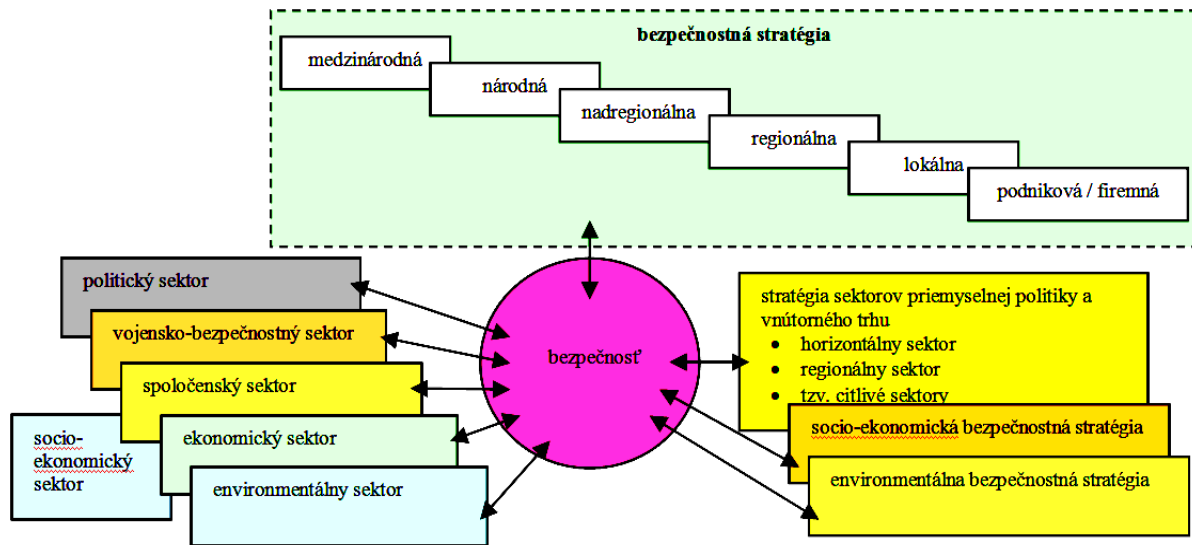
Nárastom a kumulovaním antropogénnych činností rastie riziko, ktoré môže presiahnuť spoločensky prijateľnú mieru, t. j. prekročiť medzné hodnoty, ktoré sú stanovené určitými normami. Úlohou hodnotenia a riadenia rizika je dosiahnutie systému bezpečnosti, t. j. dosiahnutie takých životných a pracovných podmienok v systéme, v ktorom bude človek žiť a pracovať, aby nebezpečenstvo a z neho vyplývajúce ohrozenia, ktoré so systémom súvisia, boli známe a riadené tak, aby neprekročili všeobecne akceptovateľnú úroveň.

Na národnej a nadnárodnej úrovni sú prijímané dokumenty, formulujúce zásady a princípy environmentálnej a bezpečnostnej politiky. Environmentálna a bezpečnostná politika predstavujú široké a všeobecné návody na konanie, ktoré vymedzujú hranice, v ktorých sa usmerňuje a reguluje aktivita subjektov pri implementácii stratégie v oblasti ochrany a starostlivosti o životné prostredie, resp. bezpečnosť.

Z hľadiska rozsahu pôsobenia môže byť environmentálna a bezpečnostná politika medzinárodná, štátna, regionálna, lokálna, podniková. Na všetkých týchto úrovniach, pri uplatňovaní environmentálnej a bezpečnostnej politiky v praxi, sa okrem štandardných nástrojov (právne, ekonomické, informačné, plánovacie, inštitucionálne, administratívne, resp. edukačné) postupne presadzujú manažérske prístupy, a to či už formalizované (štandardizované) alebo nie. Prekrývanie sektorov a stratégií bezpečnostnej politiky uvádza obrázok 2.5.

O b r á z o k 2.5

Prekrývanie sektorov a stratégií bezpečnostnej politiky

Bezpečnostná politika

Bezpečnostná politika obsahuje súhrn bezpečnostných požiadaviek pre riešenie bezpečnosti na všetkých dotknutých úrovniach spoločensko-ekonomických aktivít, napríklad pri manažérstve rizika (Risk Management), hodnotení zdravotného rizika (Health Risk Assessment), hodnotení ekologického rizika (Ecological Risk Assessment), hodnotení environmentálneho rizika (Environmental Risk Assessment), krízovom manažérstve, bezpečnosti a ochrane zdravia pri práci, starostlivosti o zdravie, eHealth, verejné zdravie, pri potravinovej bezpečnosti, bezpečnosti zvierat, bezpečnosti výrobkov, technickej a technologickej bezpečnosti, informačnej bezpečnosti, energetickej bezpečnosti, dopravnej bezpečnosti a zabezpečení komplexnej ochrany majetku.

Bezpečnostná politika EÚ a nástroje na jej uplatňovanie

EÚ vytvárala svoju zahraničnú a bezpečnostnú politiku paralelne s tým, ako rástol jej hospodársky vplyv. Vývoj postupne viedol k vytvoreniu formálnych nástrojov v oblasti diplomacie a intervencie. Bolo potrebné venovať sa asymetrickým hrozbám – terorizmu či organizovanému zločinu. Zásady Spoločnej zahraničnej a bezpečnostnej politiky (SZBP EÚ) sa

formalizovali v Maastrichtskej zmluve. Oblasti SZBP sa významne dotkla Lisabonská zmluva. Dôležité je, že napriek rušeniu pilierovej konštrukcie EÚ v Lisabonskej zmluve sa rozhodnutia v oblasti SZBP budú naďalej prijímať konsenzom. SZBP teda nenahradí zahraničnú politiku členských štátov, ale i naďalej bude predstavovať nástroj na presadzovanie politiky, na ktorú sa členské štáty dohodnú. Vzhľadom na možné prekážky zaviedla Únia flexibilitu pri prijímaní rozhodnutí v oblasti SZBP – jednotlivé vlády sa môžu zdržať hlasovania alebo sa využije väčšinové hlasovanie, prípadne môžu jednotlivé krajiny konať samostatne. Napriek tomu sa však pri rozhodnutiach s vojenským alebo obranným dosahom stále vyžaduje jednomyselnosť.

Základom SZBP EÚ ostáva tzv. jemná sila – diplomacia (v prípade potreby doplnená obchodnými opatreniami, rozvojovou pomocou či mierovými jednotkami), ktorou chce EÚ riešiť konflikty a docieľiť medzinárodné porozumenie. S cieľom zviditeľniť sa a získať slovo v medzinárodnej diplomacii vytvorila Únia funkciu vysokého splnomocnenca pre zahraničnú a bezpečnostnú politiku. Zásady, na ktorých sú tieto činnosti postavené, sú známe ako európska bezpečnostná a obranná politika (EBOP). Agentúry spoločnej zahraničnej a bezpečnostnej politiky boli zriadené na účel plnenia veľmi špecifických, technických, vedeckých alebo riadiacich úloh v rámci spoločnej zahraničnej a bezpečnostnej politiky Európskej únie. V súčasnosti existujú tieto agentúry: Európsky inštitút pre bezpečnostné štúdie (EUISS – European Union Institute for Security Studies), autonómna agentúra so sídlom v Paríži, je súčasťou podporných štruktúr spoločnej zahraničnej a bezpečnostnej politiky Európskej únie. Pokrýva všetky oblasti spoločnej zahraničnej a bezpečnostnej politiky z geografického, ako aj tematického hľadiska, Európska obranná agentúra (EDA – European Defence Agency) – zriadená s cieľom zlepšiť obranyschopnosť EÚ, najmä v oblasti krízového riadenia; Satelitné stredisko Európskej únie (EUSC – European Union Satellite Centre) – zameriava sa na využívanie a poskytovanie informácií, založených na analýze satelitných snímok Zeme. Jej cieľom je podporovať rozhodovací proces EÚ v oblasti Spoločnej zahraničnej a bezpečnostnej politiky. Medzi významné oblasti bezpečnostnej politiky EÚ patrí problematika verejného zdravia, bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci, systém starostlivosti o zdravie, eHealth, problematika bezpečnosti potravín a bezpečnosti zvierat.

Akčný program spoločenstva v oblasti verejného zdravia 2003 – 2008 bol závažným nástrojom na presadenie Zdravotnej stratégie EÚ do konkrétnych činností. Účasť na programoch zabezpečila členským krajinám možnosť na oboznámenie sa s oblasťami politiky a spôsobmi práce EÚ. Program verejného zdravia pokrýva prioritné oblasti – zdravotné informácie, zdravotné hrozby, zdravotné determinanty a prelínajúce sa témy. V súčasnosti sa uplatňuje druhý akčný program Spoločenstva v oblasti zdravia a ochrany spotrebiteľa – spotrebiteľské aspekty na roky 2007 – 2013.

Európska filozofia bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci (BOZP) je založená najmä na holistickom ponímaní všetkých aspektov súvisiacich s prácou, prevenciou, posudzovaním rizík, zapájaním zamestnancov do riešenia problematiky bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci. Smernica 89/391/EHS, tzv. rámcová smernica, vytyčuje všeobecné princípy účinnej bezpečnosti

a ochrany zdravia pri práci spolu s inými právnymi predpismi EÚ, ktoré sa zaoberajú konkrétnymi otázkami v oblastiach chemických látok, hluku pri práci, tehotných pracovníčok atď. Členské štáty ako výkonné orgány dohliadajú na to, aby boli splnené všetky právne požiadavky, týkajúce sa bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci. V mnohých krajinách EÚ existuje úzka spolupráca medzi sociálnymi partnermi, a to medzi zamestnávateľskými organizáciami, zamestnaneckými organizáciami a vládnyimi predstaviteľmi, ktorá zaručuje dobrú úroveň BOZP, keďže je všeobecne známe, že to je podstatným prínosom pre bezpečnosť, zdravie a všeobecnú pohodu pracovníkov, ako aj produktivitu a prosperitu podnikov.

Systémy starostlivosti o zdravie v EÚ napriek nesporným výsledkom v oblasti znižovania chorobnosti a úmrtnosti, predlžovania priemerného veku a skvalitňovania svojich služieb čelia viacerým novým výzvam. Či už ide o rastúcu finančnú náročnosť sektora spôsobe- nú starnutím európskej populácie, rastom nárokov a očakávaní občanov jednotlivých krajín od zdravotníctva, či roztvárajúce sa nožnice medzi možnosťami medicíny a reálne dostupnou zdravotnou starostlivosťou, personálne zabezpečenie zdravotníctva, tlaky na rast kvality poskytovaných služieb, alebo zabezpečenie mobility zdravotnej starostlivosti v rámci EÚ. Jedným z vhodných prístupov, ako čeliť výzvam v systéme starostlivosti o zdravie, je informatizácia procesov v rámci celého zdravotníctva – eHealth (elektronické zdravotníctvo). Problematika eHealth patrila medzi prioritné oblasti EU v rámci programu EU i2010 na roky 2005 – 2010. Základnými dokumentmi pre nové úlohy v oblasti zdravia sú akčné programy Spoločenstva v oblasti zdravia. V súčasnosti platí druhý akčný program pre roky 2008 – 2013. Akcie programu by mali podporovať prevenciu závažných ochorení a prispievať k znižovaniu ich výskytu, ako aj chorobnosti a úmrtnosti, ktoré tieto ochorenia spôsobujú. Hlavnými cieľmi programu sú zlepšenie zdravotného zabezpečenia občanov, podpora zdravia vrátane zmeňovania nerovností v oblasti zdravia, tvorenie a šírenie informácií a poznatkov v oblasti zdravia.

EÚ sleduje aj komplexnú stratégiu bezpečnosti potravín. Táto sa vzťahuje nielen na bezpečné potraviny, ale aj na zdravie zvierat a ich dobré životné podmienky, ako aj na zdravie rastlín. Stratégia zaručuje možnosť sledovať pôvod potravín od farmy až po stôl, a to aj v prípade, že sa potraviny prepravujú medzi členskými štátmi, ale zároveň nebráni voľnému toku obchodu a neobmedzuje výber a sortiment potravín. Prísne normy sa týkajú potravín vyrobených v rámci EÚ, aj potravín z dovozu. Stratégia EÚ v oblasti bezpečnosti potravín má tri hlavné prvky – sú nimi právne predpisy o bezpečnosti potravín a krmív, vedecky podložené informácie, na základe ktorých sa prijímajú rozhodnutia a dozor nad presadzovaním takýchto predpisov a kontrola. Právne predpisy sú komplexné, pokrývajú celú oblasť potravinovej bezpečnosti, od krmív a potravín, až po hygienu. Komisia presadzuje právne predpisy v oblasti potravín a krmív prostredníctvom kontroly riadneho zapracovania právnych predpisov EÚ do právnych poriadkov jednotlivých štátov a ich uplatňovania, ako aj vykonávaním kontrol na mieste v EÚ a mimo nej. V oblasti jej pomáha špecializovaný orgán – Potravinársky a veterinárny úrad (FVO). FVO môže kontrolovať jednotlivé zariadenia na výrobu potravín, jeho

hlavnou úlohou je však kontrolovať, či majú vlády členských štátov EÚ a iných krajín potrebné mechanizmy na kontrolu vlastných výrobcov potravín v súvislosti s dodržiavaním bezpečnostných noriem.

Zásady bezpečnosti zvierat sú rovnaké ako v prípade potravín. Možno ich voľne sťahovať po celej EÚ. Pritom však normy platné pre zdravie a dobré životné podmienky zvierat treba dodržiavať nielen v poľnohospodárskom podniku, ale aj pri ich preprave. Keď dôjde k prepuknutiu chorôb zvierat, v prípade potreby EÚ okamžite zasiahne a zastaví obchodovanie.⁴²

Bezpečnostná politika SR a nástroje na jej uplatňovanie

Bezpečnostná stratégia SR je súbor základných zásad, hodnôt, obmedzení a predpokladov vytvorených na riadenie činnosti, ktorou sa bude dosahovať plnenie hlavných bezpečnostných cieľov a základný strategický a koncepčný dokument bezpečnostnej politiky štátu. Medzi bezpečnostné záujmy SR patrí najmä zaručiť bezpečnosť občanov, chrániť ich ľudské práva a základné slobody; zaručiť územnú celistvosť, zvrchovanosť, nedotknuteľnosť hraníc, politickú nezávislosť a identitu; rozvíjať demokratické štátne zriadenie, právny štát a trhovú ekonomiku; vytvárať predpoklady trvalo udržateľného hospodárskeho, sociálneho, environmentálneho a kultúrneho rozvoja spoločnosti; posilňovať transatlantické strategické partnerstvo a byť spolugarantom bezpečnosti spojencov.

Jednou z úloh Koncepcie štátnej politiky bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci, formulovanej v Národnom programe BOZP, je podpora zavádzania systémov riadenia BOZP v podnikoch SR a organizovanie kampane „Bezpečný podnik“. Konkrétne úlohy Akčného plánu realizácie štátnej politiky BOZP ukladajú vypracovať ciele a pravidlá programu „Bezpečný podnik“, kritériá na hodnotenie práv a povinností hodnotiteľov, organizačné zabezpečenie a návrh na finančné zabezpečenie programu.⁴³

V marci 2004 bola predložená vláde Slovenskej republiky Koncepcia verejného zdravotníctva, ktorá vychádzala z analýzy stavu riešenia problematiky verejného zdravotníctva vo svete a z potrieb Slovenska, ako aj z rozhodnutia č. 1786 Európskeho parlamentu a Rady Európy zo dňa 23. 9. 2002 o programe a činnostiach v oblasti verejného zdravia na roky 2003 – 2008, v rámci Európskej únie zlepšiť informovanosť a vedomosti pre vývoj verejného zdravia vrátane bioterorizmu koordinovaných spôsobom, podporovať zdravie a predchádzať chorobám sledovaním a hodnotením determinantov zdravia. Problematiku ochrany verejného zdravia v súčasnosti upravuje zákon č. 126/2006 Z. z. o verejnom zdravotníctve a o zmene a doplnení niektorých zákonov.

⁴² Na základe iniciatívy EÚ došlo k zavedeniu tzv. pasov spoločenských zvierat, ktoré umožňujú ľuďom vziať si so sebou na cestu svojho domáceho miláčika. Bezpečnostné opatrenia sa však vzťahujú na všetky zvieratá rovnako, aby sa predišlo šíreniu chorôb.

⁴³ Riešením tejto úlohy sa naplňa príslušná časť Novej stratégie ES v oblasti BOZP na roky 2002 – 2006 a výzva Medzinárodnej organizácie práce na presadzovanie zavádzania systémov riadenia BOZP v Príručke ILO-OSH 2001.

Významnú úlohu v rámci bezpečnostnej politiky zohráva ochrana spotrebiteľov. Pojem bezpečný výrobok vymedzuje zákon č. 250/2007 Z. z. o ochrane spotrebiteľa, podľa ktorého „bezpečný výrobok je výrobok, ktorý za bežných alebo rozumne predvídateľných podmienok používania, inštalácie alebo údržby nepredstavuje po dobu určenú výrobcom, alebo po dobu obvyklej použiteľnosti nebezpečenstvo pre spotrebiteľa, alebo jeho používanie predstavuje pre spotrebiteľa vzhľadom na bezpečnosť a ochranu zdravia len minimálne nebezpečenstvo...“.

Environmentálna politika

Starostlivosť o životné prostredie je neoddeliteľnou súčasťou celkového rozvoja spoločnosti. Realizácia environmentálnej politiky má za cieľ okrem iného vstupovať do výrobných a spotrebných rozhodnutí podnikateľskej sféry a spotrebiteľov s cieľom dosiahnuť zmeny v správaní subjektov tak, aby boli v súlade s udržateľným rozvojom, ochranou prírody a starostlivosťou o životné prostredie. Má tiež za cieľ byť integrálnou súčasťou odvetvových politík s tým, že ekonomické systémy sa z rastových modelov transformujú na trhovo udržateľný rozvoj. Koncipovaniu environmentálnej politiky predchádza identifikácia najdôležitejších problémov životného prostredia. V environmentálnej politike sa uplatňujú najmä princípy: znečisťovateľ platí (PPP – Polluter Pays Principle), podpory/verejného bremena (The Prevention Principle), prevencie (The Prevention principle), subsidiarity (The Principle of Subsidiarity), bezprostrednosti (The Proximity Principle), ekonomickej efektívnosti (The Principle of Economic Effectiveness), spravodlivosti (Fairness Principle) a trvaloudržateľného rozvoja (The Sustainable Development Principle).

Environmentálna politika EÚ

V Rímskej zmluve 1957 neboli environmentálne otázky hlavnou prioritou. Pred 1987 nebola ochrana životného prostredia právnou kompetenciou ES. Právo ochrany životného prostredia bolo vytvorené na odstránenie bariér voľného obchodu, t. j. bolo vytvorené len na určité oblasti (ako radiácia, emisie áut, chemické balenia, označenia) a na vhodné využívanie článkov Zmluvy (s. 2, 100 e 235). Vznik európskych právnych predpisov o životnom prostredí sa datuje na október roku 1972, kedy sa konalo zasadnutie hláv štátov a predsedov vlád, ktorí rozhodli, že je nevyhnutné stanoviť politiku Spoločenstva pre životné prostredie. V júli 1972 na Parížskom summite prezidentov a vlád začala Komisia pracovať na otázkach ochrany životného prostredia pri príležitosti prijatia 1. environmentálneho akčného plánu (EAP). V 1973 boli založené v Európskom parlamente Enviroment and Consumer Protection Committee – DGIII (Komisia pre životné prostredie a ochranu spotrebiteľa) a Committtee on the Environment (Komisia pre životné prostredie). V 1981 reorganizácia Komisie presunula environmentálne zodpovednosti z DGIII (Priemyselná politika) na DG XI (ochrana životného prostredia, Jadrová bezpečnosť a Civilná obrana).

V roku 1993 Maastrichtská zmluva EÚ reprezentovala ďalší krok, prinášajúc pokrok vo viacerých oblastiach. Pridala pojem „udržateľného a neinflačného rastu, rešpektujúceho ochranu životného prostredia“ k povinnostiam ES a prijala bezpečnostný princíp za otázku Európskej politiky (článok 174, ex článok 130r ods. 2 Zmluvy ES). Ochrana životného prostredia sa stala hlavným politickým cieľom EÚ. Amsterdamská zmluva v roku 1997 zachovala princíp udržateľnosti, ako jeden z cieľov ES (článok 2), a zaradila ochranu životného prostredia medzi priority. Vymedzila potrebu zahrnutia ochrany životného prostredia do definícií ostatných politík. Tento prístup bol už predstavený Komisiou v roku 1998 v Prehlásení o zahrnutí ochrany životného prostredia do politík EÚ na Viedenskom európskom zasadnutí (11. – 12. 12. 1998). V roku 1999 vydala Európska environmentálna agentúra (EAP) hodnotiacu správu Životné prostredie v Európskej únii na prelome storočí (Environment in the European Union at the turn of the century). Podľa nariadenia (EHS) č. 880/92 (revidovaného nariadením 1980/2000/ES) o systéme udeľovania environmentálnej značky Spoločenstva môže byť environmentálna značka EÚ udelená výrobkom dostupným v Spoločenstve, ktoré spĺňajú určité environmentálne požiadavky a osobitné kritériá environmentálnej značky. Nariadenie (ES) č. 761/2001 umožňuje dobrovoľnú účasť organizácií na systéme environmentálneho manažmentu a auditu (EMAS). Systém EMAS hodnotila Komisia v roku 2005 prostredníctvom štúdie EVER (Evaluation of EMAS and Eco-label for their Revision – Hodnotenie EMAS a environmentálnej značky na ich revíziu). V roku 2006 Parlament podpísal vyhlásenie o životnom prostredí, v ktorom sa uvádza, že Európsky parlament zabezpečí, aby jeho aktivity boli v súlade so súčasnými osvedčenými postupmi environmentálneho manažérstva. V roku 2004 Komisia navrhla nový jednotný nástroj na financovanie činností zameraných na ochranu životného prostredia, nazvaný LIFE+ (KOM(2004) 621). Tento nástroj, ktorý nahradil existujúce finančné programy, ako LIFE, URBAN, program MVO či Forest Focus, pokrýva obdobie 2007 – 2013. V marci 2007 boli dosiahnuté medzi Radou a Parlamentom politické dohody o LIFE+. V júni 2004 Komisia predstavila európsky akčný plán pre životné prostredie a zdravie na obdobie 2004 – 2010 (KOM(2004) 416), obsahujúci časti zamerané na zlepšenie koordinácie medzi zdravotnými, environmentálnymi a vedeckými odvetvami. V roku 2007 uverejnila EK hodnotenie v polovici trvania európskeho akčného plánu pre životné prostredie a zdravie (KOM(2004) 314). Lisabonská zmluva vstúpila do platnosti 1. decembra 2009. Trvalo udržateľný rozvoj a ochrana životného prostredia síce boli súčasťou existujúcich zmlúv, Lisabonská zmluva však jednoznačnejšie vymedzuje pojmy, čím prispieva k posilneniu účinku opatrení EÚ v tejto oblasti.

Hlavné zásady environmentálnej politiky EÚ sú obsiahnuté v programoch EÚ, zameraných na ochranu životného prostredia, v súčasnosti sú platné pod 6. environmentálnym akčným programom 2010: „Naša budúcnosť, naša voľba“ (2002 – 2012). 6. EAP bol ustanovený rozhodnutím Európskeho parlamentu a Rady, prijatom 22. júla 2002.

6. EAP bol prvým environmentálnym akčným programom, ktorý prijala Komisia, Rada a Európsky parlament v rámci spolurozhodovacieho postupu. Táto skutočnosť zvyšuje

politický význam a poskytuje 6. EAP legitimitu, ktorú predchádzajúce akčné programy nemali. Medzi významné nástroje environmentálnej politiky EÚ patria právne nástroje s presunom ťažiska zabezpečovania plnenia požiadaviek na verejnosť a povinné subjekty.

Operačný program Životné prostredie 2007 – 2013 je program v rámci cieľa Konvergenca spolufinancovaný prostredníctvom Európskeho fondu regionálneho rozvoja (EFRR). Dňa 8. novembra 2007 Európska komisia schválila národný operačný program pre Slovensko v rámci cieľa Konvergenca na obdobie 2007 – 2013 s názvom „Životné prostredie 2007 – 2013“. Celkový rozpočet programu predstavuje približne 2,1 miliardy eur. Finančné prostriedky Spoločenstva prostredníctvom Európskeho fondu regionálneho rozvoja (EFRR) a Kohézneho fondu predstavujú cca 1,8 miliardy eur, čo je približne 15,5 % celkových financií EÚ investovaných na Slovensku v rámci kohéznej politiky v období 2007 – 2013. Globálnym cieľom operačného programu je zlepšiť racionálne využívanie zdrojov, zvýšiť kvalitu infraštruktúry životného prostredia na Slovensku v súlade s legislatívou EÚ a SR a posilniť aspekty životného prostredia, týkajúce sa trvalo udržateľného rozvoja. Uvedený cieľ vyplýva priamo z potreby splniť záväzky SR voči EÚ, ktoré vyplývajú z prechodných období, stanovených v zmluve o pristúpení. Cieľom je prioritizovať zložité a finančne náročné činnosti z hľadiska implementácie environmentálneho európskeho acquis v oblasti vodného hospodárstva, ochrany ovzdušia, odpadového hospodárstva a ochrany prírody. Plnením uvedeného globálneho cieľa sa zvyšuje atraktivita Slovenska, skvalitňujú sa podmienky pre život, posilňuje sa otvorený charakter spoločnosti z jej sociálno-priestorového hľadiska a vytvárajú sa podmienky pre jej udržateľný rozvoj. Prostredníctvom operačného programu sa zvýši počet obyvateľov napojených na verejnú kanalizáciu na 4,4 milióna, percento obyvateľov pripojených na čistiareň odpadových vôd sa zvýši na 81 % a podiel obyvateľov zásobovaných vodou zo siete verejných vodovodov na 91 %. Plocha územia so zabezpečenou protipovodňovou ochranou bude predstavovať 5 970 km² a počet vyhlásených území NATURA 2000 dosiahne 420 území. Množstvo emisií skleníkových plynov bude predstavovať 61 902 milión ton CO₂ a úroveň zhodnocovania odpadu sa zvýši na 60 %. Špecifickými cieľmi Operačného programu Životného prostredia v období 2007 – 2013 sú: integrovaná ochrana a racionálne využívanie vôd, ochrana pred povodňami, ochrana ovzdušia, minimalizácia nepriaznivých vplyvov zmeny klímy, odpadové hospodárstvo a ochrana a regenerácia prírodného prostredia a krajiny.

Environmentálna politika SR

V uznesení vlády SR č. 718/1992 k informácii o priebehu a výsledkoch Konferencie OSN o životnom prostredí a rozvoji bolo ministrovi životného prostredia uložené analyzovať výsledky konferencie a princípy prijatých dokumentov aplikovať v environmentálnej politike vlády SR; ministrom a vedúcim ostatných ústredných orgánov štátnej správy SR využiť výsledky konferencie a zapracovať ich do environmentálnych programov nimi riadených rezortov. V intenciách dokumentov z konferencie, zameraných najmä na dosiahnutie udržateľného

rozvoja, sa začal pripravovať dokument Stratégia, zásady a priority štátnej environmentálnej politiky (SZP ŠEP). V súlade s nimi boli formulované Aktualizované úlohy Programového vyhlásenia vlády SR po vzniku samostatnej SR, ku ktorým v uznesení č. 202/1993 NR SR odporučila vláde SR predložiť do 30. júna 1993 zásady environmentálnej politiky. Dokument bol prijatý v roku 1993. Stratégia vychádza zo zhodnotenia súčasnej environmentálnej situácie v SR a vo svete, teda z určitých vnútorných a vonkajších podmienok. Pod vnútornými podmienkami sa chápal celkový zhoršený stav životného prostredia SR a jeho nežiaduci vplyv najmä na vek a zdravie ľudí, ako výsledku: rozsiahleho priebežného znečisťovania zložiek prírody a vnášania cudzorodých látok do potravinového reťazca, dlhodobej a pretrvávajúcej nešetrnej exploatacie prírodných zdrojov a hromadenia nevyužitých odpadov, nedomyslených zásahov do krajiny a ekosystémov v nej.

Podľa ŠEP SR rozvoj starostlivosti o životné prostredie v SR, ako neoddeliteľnej súčasti celkového rozvoja spoločnosti, jej ekonomických a sociálnych potrieb, závisí od predchádzania vzniku hlavných príčin poškodzovania životného prostredia a odstraňovania jestvujúcich hlavných príčin a negatívnych dôsledkov poškodzovania životného prostredia.

V rámci SEP SR bolo formulovaných jej 70 krátkodobých cieľov do roku 1996, ďalej 59 strednodobých cieľov do rokov 2000 až 2010 a 33 všeobecných a parciálnych dlhodobých cieľov do roku 2030 i dlhšie. Krátkodobé ciele sa zameriavajú na vytvorenie a zavedenie systémov a opatrení, umožňujúcich realizáciu strednodobých cieľov a na eliminovanie rizík bezprostredne ohrozujúcich zdravie ľudí. Strednodobé ciele sa orientujú na spomalenie degračných procesov a zastavenie nepriaznivých dopadov poškodeného životného prostredia na zdravie ľudí, odvrátenie činností, ktoré by zvýšili jeho zaťaženosť oproti súčasnému stavu. Dlhodobé ciele vedú k zásadným pozitívnym zmenám v celom životnom prostredí a k dosiahnutiu udržateľného rozvoja. Preferenciu dostávajú také aktivity, ktorými možno dosiahnuť najväčší a najrýchlejší efekt v zlepšení stavu životného prostredia a znížení jeho nepriaznivého dopadu na vek a zdravie obyvateľstva, ostatné organizmy, rozvoj a globálnu environmentálnu bezpečnosť. Podľa tohto kritéria a východiskovej situácie sa štátna environmentálna politika orientuje najmä na odstránenie príčin znečisťovania ovzdušia, vôd a pôdy. Kvalita týchto zložiek životného prostredia najvýraznejšie ovplyvňuje ostatné zložky životného prostredia a determinuje jeho stav s priamym alebo sekundárnym dopadom na všetky prejavy života. S tým priamo súvisí napríklad ovplyvňovanie úrovne používaných technológií v záujme minimalizovania ich negatívnych vplyvov na životné prostredie a produkcie odpadov, zachytávanie znečisťujúcich látok a využívanie odpadov už priamo vo výrobe a podobne. Stratégiu určuje päť odvetvovo orientovaných priorít na celé obdobie jej platnosti: ochrana ovzdušia pred znečisťujúcimi látkami a globálna environmentálna bezpečnosť; zabezpečenie dostatku pitnej vody a zníženie znečistenia ostatných vôd pod prípustnú mieru; ochrana pôdy pred degradáciou a zabezpečenie nezávadnosti potravín a ostatných výrobkov; minimalizácia vzniku, využívanie a správne zneškodňovanie odpadov; zachovanie biologickej rôznorodosti, ochrana a racionálne využívanie prírodných zdrojov a optimalizácia priestorovej štruktúry a využívania

krajiny. Celkove 162 cieľov Stratégie štátnej environmentálnej politiky a na ne nadväzujúcich programov, projektov a opatrení environmentálnej politiky SR možno zhrnúť do 4 blokov: blok – environmentálna politika v ochrane ovzdušia, vôd a pred rizikovými faktormi, v jadrovej bezpečnosti a odpadovom hospodárstve (environmentálnej bezpečnosti), blok – environmentálna politika v ochrane prírody a krajiny, územnom rozvoji, ochrane a využívaní horninového prostredia, pôdy a lesa, blok – environmentálna politika v ekonomike, blok – environmentálna politika vo výchove, vzdelávaní, verejnej informovanosti, organizácii, riadení a koordinácii starostlivosti o životné prostredie.

Nástroje uplatňované v rámci manažérstva kvality, environmentu a bezpečnosti na podnikovej úrovni

V posledných desaťročiach čoraz významnejšiu úlohu zohráva manažérstvo podnikov a manažérske systémy v kontexte environmentálne a bezpečnostne orientovaného prístupu. V rámci riadiacich činností má podnikový manažment environmentu a bezpečnosti priamu zodpovednosť za činnosti v oblasti bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci, ochrany životného prostredia, bezpečnej prevádzky a údržby, bezpečnosti svojich produktov (výrobkov a služieb) v súlade s príslušnými právnymi predpismi.

Nástroje environmentálne orientovanej hospodárskej politiky môžu byť štruktúrované z rôznych aspektov podľa toho, akým spôsobom zasahujú do mechanizmu fungovania hospodárstva. Výber nástrojov je často podmienený aj tým, do akej miery sú presne špecifikované environmentálne ciele, ktoré je treba dosiahnuť. Diverzita proenvironmentálne orientovaných nástrojov a metód uplatňovaných v rámci environmentálne orientovanej politiky podnikov sa stále rozširuje, a to tak v oblasti normatívnych, ako aj nenormatívnych nástrojov. V poslednej dobe sa presadzuje, aby jednotlivé nástroje politiky životného prostredia vytvárali previazaný systém na úrovni štátu a tiež v rámci naplňovania podnikovej politiky životného prostredia. V praxi sú využívané viaceré nástroje v oblasti manažérstva kvality, environmentu a bezpečnosti, ktorých zameranie a pôsobnosť sa často prekrýva.⁴⁴ Organizácie sú stále častejšie vystavené úlohe preukazovať svoje zodpovedné chovanie.

⁴⁴ Agile Manufacturing (agilná výroba), auditovanie systému manažérstva kvality a/alebo systému environmentálneho manažérstva (ISO 19011), Benchmarking, bezpečnostné manažérstvo – metódy posudzovania rizika, metódy analýzy a hodnotenia rizík (metódy zberu dát, bodové metódy, analytické metódy), Business Process Reengineering (BPR) – reinžiniering podnikateľských procesov, Balanced Scorecard (BSC) – systém vyvážených ukazovateľov, Clean Production – čistá/čistejšia produkcia, Comakership (spoločná tvorba nových produktov), Dobrovoľné prístupy, Dobrovoľné environmentálne dohody, „duté“ korporácie, EFQM (European Foundation for Quality Management), Excellence Model (model výnimočnosti), Ekodizajn, Eko-efektívnosť, Ekologická stopa, EMAS – Schéma environmentálneho manažérstva a auditu, EMS – normy ISO 14001, energetické manažérstvo – EN 16001: 2010, Environmentálne účtovníctvo, Environmentálne značky a vyhlásenia – normy radu ISO 14020, Environmentálny reporting, Expertné systémy, Hodnotenie environmentálneho správania – normy radu ISO 14030, informačná bezpečnosť – normy ISO 17799: 2005, ISO/IEC 20000, ISO 15489, normy radu ISO 27000, ISO/IEC 13335, ISO/IEC 18028 IT, Integrovanie environmentálnych aspektov do návrhu a vývoja výrobku, Integrovaná prevencia a kontrola znečistenia, Jednostranné záväzky, Just In Time (JIT), Kaizen, Kanban, Lean production, OHSAS 18001, Posudzovanie vplyvov na životné prostredie, Posudzovanie životného cyklu – normy radu ISO 14040, potravinová bezpečnosť – HACCP, ISO 2200: 2005, Prevencia závažných

Najčastejšie používaným nástrojom na overenie správnosti takeého chovania je audit. V praxi sa používajú rôzne druhy auditov, špecializované podľa oblasti, ktorú preverujú a účelu, na ktorý sú určené. Medzinárodné normy radu ISO 9000 a ISO 14000 zdôrazňujú význam auditov, ako nástroja manažmentu pre monitorovanie a overovanie efektívnej implementácie politiky kvality a/alebo environmentálnej politiky organizácie. Audity sú tiež neoddeliteľnou súčasťou činností posudzovania zhody ako pri externej certifikácii/registrácii, tak aj pri hodnotení a dozore nad dodávateľským reťazcom.

Manažérstvo bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci

Systematické riadenie bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci je právnou požiadavkou. Podľa § 147 ods. 1 Zákonníka práce „zamestnávateľ je povinný sústavne zaisťovať bezpečnosť a ochranu zdravia zamestnancov pri práci a na ten účel vykonávať potrebné opatrenia vrátane zabezpečovania prevencie, potrebných prostriedkov a vhodného systému na riadenie ochrany práce. Zamestnávateľ je povinný zlepšovať úroveň ochrany práce vo všetkých činnostiach a prispôbovať úroveň ochrany práce meniacim sa skutočnostiam.“ Pri realizácii politiky bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci v praxi je potrebné zohľadňovať ďalšie rôzne faktory a vzťahy – vnútropodnikové aj vonkajšie. Požiadavky systému manažérstva kvality, predovšetkým v oblasti pracovného prostredia, ovplyvňujú nielen vlastných zamestnancov, ale aj verejnosť v bezprostrednom okolí podniku. Preto sa kladie čoraz väčší dôraz na splnenie požiadaviek bezpečnosti a ochrany zdravia pracovníkov podniku pri práci v súvislosti s novými právnymi požiadavkami, týkajúcimi sa nebezpečných havárií i občanov v rizikovej zóne v okolí podnikov. V období, keď sa systémy riadenia čoraz viac integrovali, nebol na trhu jednotiaci materiál v oblasti bezpečnosti, ale existovala spoločenská objednávka na takýto predpis. Preto sa v 90-tych rokoch 14 medzinárodných organizácií, pôsobiacich v oblasti systémových certifikácií, dohodlo a postupne bola navrhnutá a v roku 1999 vydaná smernica OHSAS 18001. Štruktúra smernice OHSAS je kompatibilná so základnými prvkami legislatívy väčšiny európskych štátov a s normami ISO 14001 a ISO 9001.

Základom celého systému je vyhl'adávanie nebezpečenstva a ohodnotenie vyplývajúcich rizík voči zamestnancom, následne podchytenie všetkých rizík a prípadná minimalizácia ich dosahov. Identifikácia nebezpečenstva a posudzovanie rizík je zákonnou požiadavkou pre firmy, ktoré patria do kategórie A alebo B podľa zákona o priemyselných haváriách. Významnú úlohu zohrávajú Smernice ILO (ILO-OSH 2001) pre systémy riadenia BOZP, ktoré predstavujú unikátny medzinárodný vzor, kompatibilný s inými normami a návodmi pre systémy

priemyselných havárií, QMS (Quality Management System) – systém manažérstva kvality – ISO 9000, Reengineering (znovuinžinierstvo), Rengining (radikálne obnoviť), Return on Quality (návrat ku kvalite), RC (Responsible Care) – zodpovedná starostlivosť, Riadenie podnikovej výkonnosti (Business Performance Management – BPM), Sociálna zodpovednosť spoločností – podľa normy ISO 26000, spoločenská zodpovednosť organizácie – podľa SA8000: 2008, Spravovanie výroby, Systém výrobok – služba, TQM (Total Quality Management), Turnaround (znova otočiť), zelené nakupovanie (Green Purchasing – GPU), zelené verejné obstarávanie (Green Public Procurement – GPP), zelený dopyt (Green Demand – GD), Zelený marketing.

riadenia. Smernice nie sú právne záväzné a ich cieľom nie je nahradiť národné právne predpisy a prijaté normy. Premietajú sa do nich hodnoty, ktoré vyznáva ILO, napríklad tripartita, relevantné medzinárodné štandardy vrátane dohody o bezpečnosti a ochrane zdravia pri práci z roku 1981 a dohody o závodných zdravotných službách z roku 1985. Aplikácia smerníc ILO nevyžaduje certifikáciu, ale súčasne ju nevylučuje. Odporúča sa forma osvedčenia dobrej praxe, pokiaľ si to praje štát, ktorý smernice uplatňuje. Smernice ILO vychádzajú z toho, že bezpečnosť a ochrana zdravia pri práci by mala byť integrálnou zložkou riadenia podniku. Avšak dôležitejšie ako formálna integrácia je zaistenie dobrého výkonu a výsledkov v oblasti BOZP. Smernice ILO taktiež zdôrazňujú fakt, že za BOZP v podniku zodpovedá jej vedenie. Smernice obsahujú návod na postup na dvoch úrovniach – celoštátnej a podnikovej. Smernica OHSAS 18001: 1999 a OHSAS 18002: 1999, t. j. Smernica série hodnotenia ochrany zdravia a bezpečnosti pri práci (OHSAS – Occupational Health and Safety Assessment Series) udáva požiadavky na systém manažérstva bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci (BOZP), aby organizácii umožnila riadiť riziká BOZP a zlepšila jej výkonnosť. OHSAS 18001: 1999 neuvádza podrobné špecifikácie pre koncepciu/vypracovanie systému manažérstva BOZP.

Systém informačnej bezpečnosti

V posledných rokoch dochádza k významnému a efektívnemu uplatňovaniu informačných a komunikačných technológií v praxi. Pri úspešnom riadení informačnej bezpečnosti spoločnosti je nevyhnutné vychádzať z rôznych podmienok a vplyvov na spoločnosť, ktoré sú východiskom pre určenie spôsobu riadenia. Systém manažérstva informačnej bezpečnosti (SMIB) pomôže organizácii identifikovať a znížiť kritické bezpečnostné riziká, pretože umožní správne zacielenie úsilia organizácie a ochranu informácií. Bezpečnostná identifikácia sa uplatňuje pri zisťovaní totožnosti – personálnej, technickej, technologickej. Systematický prístup v rámci SMIB je potrebný nielen z procesného pohľadu, ale aj so zameraním na vývoj, obstarávanie a implementáciu samotných informačných systémov. Systematický prístup je možné riešiť prostredníctvom kritérií hodnotenia bezpečnosti samotných informačných systémov.

Systémy manažérstva potravinovej bezpečnosti

Globalizácia neustále prináša do potravinového reťazca nové výzvy a riziká pre zdravie a záujmy spotrebiteľov v EÚ. Hlavným cieľom politiky potravinovej bezpečnosti Európskej únie je dosiahnuť čo najvyššiu úroveň ochrany ľudského zdravia a záujmov spotrebiteľov v tejto oblasti. Preto sa zameriava na bezpečnosť potravín a ich vhodné označovanie – pričom zohľadňuje rozmanitosť tradičných výrobkov – a zároveň sa snaží zabezpečiť efektívne fungovanie vnútorného trhu. EÚ v tejto súvislosti vypracovala komplexný súbor právnych predpisov v oblasti bezpečnosti potravín, ktoré neustále monitoruje a prispôsobuje novým podmienkam. Právne predpisy vychádzajú z analýzy rizika. Založenie Európskeho úradu pre

bezpečnosť potravín (EFSA – European Food Safety Authority),⁴⁵ ktorý poskytuje poradenstvo k súčasným a budúcim rizikám podľa najnovších vedeckých poznatkov, významne prispelo k podpore práce inštitúcií EÚ, zameranej na ochranu spotrebiteľov v EÚ.

S postupujúcou globalizáciou a pohybom tovaru sa objavuje zvýšená potreba zabezpečenia bezpečnosti potravín a ochrany spotrebiteľa. Každý, kto potraviny vyrába, spracováva alebo len predáva, sa nachádza v ohnisku záujmu verejnosti a tiež spotrebiteľov. Organizácie v oblasti potravinárstva sa priebežne snažia posilniť dôveru v bezpečnosť svojich produktov. Novým nástrojom pre túto snahu je aj norma ISO 22000: 2006, ktorá sa zaoberá nadnárodným pohľadom na tému bezpečnosti v celom reťazci výroby, pričom je určená pre riadenie bezpečnosti v sektore potravín pre organizácie a dodávateľov od prímiesí do krmných zmesí, výrobcov potravín, až po dodávateľov obalových materiálov.

Systémy manažérstva potravinovej bezpečnosti preukazujú schopnosť organizácie dodávať zákazníkom bezpečné potravinárske produkty. Systém manažérstva potravinovej bezpečnosti pomôže organizácii znižovať riziká potravinovej bezpečnosti, zefektívniť riadenie nákladov a stabilizovať sa na trhu v potravinárskej oblasti. Spoločným základom všetkých štandardov v oblasti riadenia rizík, bezpečnosti potravín a ochrany spotrebiteľa je systém HACCP, riadenie rizík, bezpečnosť potravín a ochrana spotrebiteľa.⁴⁶

⁴⁵ EFSA sídli v talianskom meste Parma, bol založený v roku 2002 Nariadením (ES) 178/2002. Jeho cieľom je stať sa svetovo uznávaným orgánom pre hodnotenie rizík v bezpečnosti potravín a krmovín, zdravia a ochrany zvierat a rastlín. Úrad poskytuje vedecké poradenstvo Európskym inštitúciám, kompetentným organizáciám, ale aj širokej verejnosti.

⁴⁶ Nariadenie EÚ 183/2005 – stanovuje hygienické a bezpečnostné požiadavky pre celý potravinový reťazec, vrátane krmív a predpripravených zmesí. HACCP (Hazard Analysis & Critical Control Point – Analýza nebezpečenstva a stanovenie kritických bodov) – je systém potravinovej bezpečnosti založený na prevencii. Zahŕňa systematickú metódu analýzy procesov v potravinárstve, identifikácie možných rizík a určenia kritických bodov kontroly, ktoré majú zabrániť tomu, aby sa k spotrebiteľovi dostali nebezpečné potraviny. BRC Global Standard, t. j. Globálny BRC (British Retail Consortium – Britské maloobchodné konzorcium) – vytvorilo Britské konzorcium maloobchodníkov. V súčasnej dobe sa stal tento štandard najlepšou praxou v mnohých dodávateľských reťazcoch. Norma vyžaduje prijatie a zavedenie analýzy rizík, dokumentovaný a efektívny systém manažérstva kvality, riadenia podnikových environmentálnych noriem, produktov, procesov a pracovníkov. BRC Global Storage and Distribution – norma na zaistenie najlepších postupov pre bezpečnosť výrobkov a riadenia v dodávateľskom reťazci pre organizácie pôsobiace v oblasti skladovania a distribúcie potravinárskych i nepotravinárskych výrobkov. BRC IoP – norma pre obaly a obalové materiály potravinárskych výrobkov. Štandard IFS (International Food Standard) – je obdobnou normou ako štandard BRC. Medzinárodnú potravinársku normu IFS vytvorili nemeckí a francúzski obchodníci. Je to štandard uplatňovaný v obchodných reťazcoch. Štandard pre bezpečnosť potravín, ktorý používa jednotný systém hodnotenia pre kvalifikáciu a výber dodávateľov. Štandard Eurep Gap – je určený prvovýrobcom – pestovateľom ovocia, zeleniny, chovateľom hospodárskych zvierat. Princípom je jednotný postup výkonu inšpekcie a auditov a nešťatná kontrola dodržiavania legislatívnych požiadaviek. FAMI-QS (Feed Additives and preMIxtures Quality System) – je štandard vyvinutý pre odvetvie krmív – konkrétne pre obchod a výrobu aditív a premixov. Zmyslom tohto štandardu je minimalizovať potenciálne riziko v oblasti krmív pre zvieratá, ktoré by mohlo znamenať riziko pre človeka. V tomto štandarde sú zakomponované požiadavky regulujúce oblasť hygienických zásad u výrobcov krmív, ktoré stanovuje Európska únia, a preto sú taktiež zásady a princípy štandardov ISO 9001: 2000 a HACCP súčasťou nového štandardu FAMI-QS. Aj z tohto dôvodu je FAMIQS uznané Animal feed productboard (Holandsko), OVOCOM (Belgie) a Qualität und Sicherheit (Nemecko). GMP – séria štandardov pre odvetvie výroby krmív. Zmyslom štandardov je minimalizovať potenciálne riziko v oblasti krmív pre zvieratá, ktoré by vo svojom dôsledku mohlo znamenať riziko pre človeka. GMP FEFCO – norma sa vzťahuje na výrobcov kartónových obalov. ISO 22000: 2006 – systémy manažérstva bezpečnosti potravín – cieľom tejto normy je umožniť organizáciám preukazovať dodržiavanie bezpečnosti potravín, plniť politiku bezpečnosti potravín, získať certifikát alebo vyhlásiť zhodu.

Manažérstvo rizika

Nárastom a kumulovaním antropogénnych činností rastie riziko, ktoré môže presiahnuť spoločensky prijateľnú mieru, t. j. prekročiť tzv. medzné hodnoty, ktoré sú stanovené určitými normami. Úlohou hodnotenia a riadenia rizika je dosiahnutie systému bezpečnosti, t. j. dosiahnutie takých životných a pracovných podmienok v systéme, v ktorom bude človek žiť a pracovať, aby nebezpečenstvo a z neho vyplývajúce ohrozenia, ktoré so systémom súvisia boli známe a riadené tak, aby neprekročili všeobecne akceptovateľnú úroveň. Riziká sa môžu vzťahovať na zdravie a bezpečnosť alebo môžu spôsobovať ekonomické straty.

Manažérstvo rizika (Risk Management) je rozhodovací proces, nadväzujúci na výsledky procesu hodnotenia rizík. Cieľom procesu riadenia rizík je navrhnutie optimálneho spôsobu zníženia rizika na spoločensky prijateľnú mieru rizika. Zníženie rizika je realizované rozhodnutím – konečným produktom etapy riadenia rizika. Optimálny spôsob zohľadňuje ekonomické, sociálne, technické, politické i ďalšie faktory. Súčasťou procesu riadenia rizík je proces účasti verejnosti (Risk Communcation) a vnímanie rizík (Risk Perception).⁴⁷ Hodnotenie rizika môže byť definované ako systematický proces identifikácie a kvantifikácie rizík, vyplývajúcich z možného ohrozenia, ktorého zdrojom môžu byť hmotné substancie a objekty, procesy, aktivity, udalosti, ale aj samotný človek.

Hodnotenie zdravotného rizika (Healt Risk Assessment) predstavuje metódu, pomocou ktorej sa za určitých definovaných podmienok stanovuje kvalitatívna alebo kvantitatívna miera ohrozenia zdravia človeka vybraným rizikovým faktorom, pričom sú brané do úvahy potenciálne nepriaznivé účinky aj pre citlivé subpopulácie. Hodnotenie rizika sa v rámci európskej legislatívy vykonáva pre konzumentov, pracovné prostredie a cez zložky životného prostredia (Technical Guidance Document on Risk Assessment).

Hodnotenie ekologického rizika (Ecological Risk Assessment) predstavuje metódu, pomocou ktorej sa stanovuje pravdepodobnosť výskytu alebo možnosti výskytu nepriaznivých ekologických účinkov, ako výsledku expozície živého systému jednému alebo viacerým stresorom. Proces hodnotenia ekologického rizika môže hodnotiť jeden alebo niekoľko stresorov. Proces je založený na dvoch dôležitých častiach, t. j. hodnotenie expozície a hodnotenie ekologických účinkov.

Hodnotenie environmentálneho rizika (Environmental Risk Assessment) predstavuje metódu, ktorá sa používa v Európskej únii pre hodnotenie rizík, existujúcich a nových chemických látok pre vodné a terestriálne prostredie, pričom primárnymi oblasťami je hodnotenie rizika pre mikroorganizmy čistiarní odpadových vôd, vodné organizmy, terestriálne organizmy a tzv. „sekundárnu jedovatosť“, ktorá predstavuje ohrozenie organizmov na konci potravného reťazca.

⁴⁷ V SR je problematika hodnotenia a riadenia rizík upravená Metodickými pokynmi MŽP SR z 22. 10. 1998 č. 623/98-2 – postup hodnotenia a riadenia rizík.

Krízové manažérstvo

Akákolvek aktivita človeka v prírode i spoločnosti je spojená so značnou mierou neurčitosti. Len výnimočne je možné niektoré činnosti naplánovať a následne i uskutočniť bez zmien a korekcií. Javy i vplyvy prostredia, v ktorom prebiehajú, majú väčšinou stochastický, nie deterministický charakter. Na druhej strane je nutné zdôrazniť, že i v prostredí krízových javov existuje kauzálny vzťah medzi príčinou a dôsledkom. Všeobecne je možné tvrdiť, že každý dej, jav, prípadne proces prebieha v štandardných podmienkach spôsobom, ktorý je možné s určitou pravdepodobnosťou predvídať a popísať, prípadne ktorý je priamo plánovateľný. Ak sa však zmenia vnútorné alebo vonkajšie podmienky, niektorý z prvkov systému sa začne chovať neštandardne, alebo ak sa zmení postupnosť krokov v danom procese, môže spôsobiť vychýlenie systému z normálnej dynamickej rovnováhy (v závislosti na druhu, štruktúre a funkciách daného systému) z hľadiska politického, vojenského, sociálneho, humanitného, ekologického, technologického, energetického, materiálneho, štrukturálneho, informačného atď.

Ľudskej kontrole sa najviac vymykajú prírodné činitele, možnosti ich eliminovania a najmä predpovedania. Preto je pripravenosť štátnej správy a záchranného systému na tieto krízové javy nižšia ako v prípade zlyhania ľudských, ale aj technologických činiteľov. Krízové situácie prírodného charakteru sú v prevažnej miere nezávislé od ľudského vedomia a vôle. Človek ich väčšinou nemôže predvídať ani ovplyvniť rozsah ich negatívneho pôsobenia na ľudstvo, životné prostredie aj materiálne hodnoty. Najproblematickejšou kategóriou tejto skupiny sú požiare, ktoré sú do značnej miery vyvolané samotným človekom, jeho nepozornosťou, chybou, prípadne priamo úmyslom. Z hľadiska svojich deštruktívnych účinkov, ich charakteru a ničivých faktorov však patria skôr medzi krízové situácie prírodného charakteru.

Zabezpečenie komplexnej ochrany majetku

Žiadny podnik alebo organizácia nemá záujem na existencii dočasných alebo trvalých hrozieb, a ani na vzniku krízy, ktorá vždy vedie k materiálnym, informačným, finančným alebo ľudským stratám. Pôsobnosť bezpečnostného systému v organizáciách je zameraná na ochranu nasledujúcich aktív: osôb, nehmotného majetku, hmotného majetku, financií a cenín, informácií, dát a údajov. Na zabezpečenie komplexnej ochrany majetku sa používajú viaceré spôsoby ochrany. Predchádzať rizikám znamená ich predvídať a pri čo možno najnižších nákladoch za týmto účelom je potrebné vytvoriť finančné zdroje, aby sa mohla realizovať efektívna prevencia rizík. Predpokladá to kontrolu tých situácií a stavov, ktorých riziká sa eliminujú, minimalizujú alebo sú prenášané na iné miesto a tým sú optimalizované. Ide tiež o to, aby sa dôsledky týchto rizík predvídali a optimalizovali tak, aby škody na zdraví a majetku boli čo najmenšie. Pozornosť je sústredená na tvorbu a realizáciu takých preventívnych aktivít,

ktoré by zamedzili vzniku nesprávneho konania, poruchám, haváriám a iných neželaných udalostí buď v samotnom sledovanom objekte (systéme), alebo ako dôsledok možného zlyhania sledovaného objektu (systému). Je prirodzené, že tento proces pre jeho obsažnosť a komplexnosť takmer vždy bude ovplyvňovať ekonomický faktor.

Energetické manažérstvo a energetická bezpečnosť

Energetická bezpečnosť znamená spoľahlivú dodávku energie a prístup k energetickým zdrojom a palivám v požadovanom množstve a kvalite a za primerané ceny. Závisí od bezpečnosti zásobovania a tiež od technickej bezpečnosti energetických zariadení. Je determinovaná mnohými premennými, pretože na globálnom energetickom trhu nie je spojená len s domácimi a medzinárodnými dodávkami energie, ale aj so spoľahlivosťou obchodných partnerov.

Energetická bezpečnosť regiónov úzko súvisí s decentralizáciou energetiky a dekoncentráciou vplyvu v tomto sektore. Sú to procesy, ktoré môžu obrátiť ekonomickú stagnáciu vidieckych regiónov na cestu k prosperite a rozvoju. Základným predpokladom je však dobre premyslený systémový prístup, začlenenie energetickej bezpečnosti medzi najdôležitejšie politické priority samospráv a jej postavenie do čela rozvojovej agendy regiónov.⁴⁸

Dopravná bezpečnosť

Dopravnú bezpečnosť možno definovať ako zabránenie vzniku alebo riziku zranenia. Týka sa to bezpečnosti v dopravnom procese (absencia kolízií a nehôd v cestnej premávke). Bezpečná doprava znamená, že všetky jazdy/cesty vykonané do určených miest sa uskutočnili bez akýchkoľvek nehôd alebo pocitov nebezpečenstva. Európska únia prispieva k tomuto cieľu nielen prostredníctvom výmeny skúseností z praxe, ale aj prostredníctvom aktivít na dvoch úrovniach: harmonizácia pokút a podpora nových technológií, vedúcich k zlepšeniu cestnej bezpečnosti. Technické normy, ktoré najviac ovplyvňujú dianie v globalizačnej legislatíve automobilového sektora a významne sa podieľajú na tvorbe technických požiadaviek a špecifikácii v automobilovom priemysle sú normy ISO, IEC, EN, normy národných a medzinárodných združení výrobcov automobilov VDA, SAE, ANSI a národné normy štátov integrovaných na svetovej výrobe automobilov.

⁴⁸ V júli 2009 publikoval Európsky výbor pre normalizáciu (CEN – European Committee for Standardization) v spolupráci s CENELEC (European Committee for Electrotechnical Standardization) novú európsku technickú normu EN 16001: 2009 Energy Management Systems Energy Management Systems – Requirements with guidance for use (Systémy energetického manažérstva – Požiadavky s návodom na použitie). Norma sa zameriava na dosahovanie úspor energie prostredníctvom zavádzania systému energetického manažérstva v podnikateľskom sektore. Tým podporuje aj implementáciu smernice 2006/32/ES, najmä v sektore priemyslu, ale aj vo verejnej správe, doprave, budovách a inde. Norma si kladie za cieľ poskytnúť organizáciám a spoločnostiam jednotný rámec a nákladovo efektívny nástroj na podporu systémov a procesov potrebných na zvýšenie energetickej efektívnosti. Zároveň by mala zabezpečiť, že sa energetický manažment stane integrálnou súčasťou organizačných štruktúr spoločností.

Environmentálne manažérstvo

Prístup organizácií k ochrane životného prostredia je dôležitý, pretože určuje stratégiu ochrany životného prostredia, ktorú bude organizácia v praxi uskutočňovať. Vývoj prístupu organizácií k ochrane životného prostredia prešiel niekoľkými etapami od prístupu pasívneho, ktorý sa spoliehal na silu prírody zneškodňovať odpady jej vlastnou asimilačnou schopnosťou, cez tzv. prístup reaktívny, založený na stratégii kontroly a riadenia hlavne v nadväznosti na prijaté legislatívne opatrenia, až po princíp preventívny, uplatňovaný od deväťdesiatych rokov dvadsiateho storočia vo vyspelých krajinách. Je založený na tom, že predchádzať vzniku znečisťovania životného prostredia je lacnejšie a účinnejšie, ako ho dodatočne odstraňovať, prípadne znášať jeho dôsledky. Namiesto sústredovania sa na kontrolu a riadenie (najmä koncové, resp. separačné technológie), sa sústredila pozornosť na hľadanie ciest, ako predchádzať vzniku negatívnych javov (málo odpadové technológie, čistejšia produkcia, BAT atď.).

Dôležitú úlohu zohral a naďalej zohráva posun prahu citlivosti u laickej aj odbornej verejnosti na problematiku znečisťovania životného prostredia. Na základe tlaku spotrebiteľov došlo k posunu k proenvironmentálnym aktivitám v oblasti výskumu, výroby a manažmentu organizácií, s následným informovaním spotrebnej sféry, napríklad o environmentálne vhodných výrobkoch. Nasledovala spätná väzba, t. j. spotrebitelia sa stali hybnou silou, t. j. tými ktorí rozhodujú na trhu: primárne, ktorý výrobok je pre nich akceptovateľný z pohľadu ochrany životného prostredia, sekundárne, zakúpením environmentálne vhodného výrobku (alebo zohľadňovaním pri kúpe produktu, či má organizácia zavedený EMS/EMAS), rozhodujú o tom, ktorá organizácia je úspešnejšia na trhu.

Environmentálne manažérstvo je riadenie tých aktivít organizácie, ktoré majú alebo môžu mať environmentálny vplyv na životné prostredie. Pri rozvoji environmentálneho manažérstva sa uplatňujú viaceré technické predpisy. Moderné prístupy environmentálneho manažérstva od pôvodnej britskej normy BS 7750, neskôr ISO 14001, EMAS I, EMAS II, zdôrazňujú princíp trvalého zlepšovania. Tento moderný princíp manažérstva vychádza z Demingovho cyklu. Cieľom environmentálne orientovaného riadenia je minimalizovať negatívne vplyvy na životné prostredie, optimalizovať využívanie surovínových a energetických zdrojov, minimalizovať tvorbu odpadov a vytvoriť predpoklady pre trvalo udržateľný rozvoj. Možnosti uplatnenia vhodného proenvironmentálne orientovaného dobrovoľného nástroja v rámci manažérskeho prístupu umožňujúceho zavádzanie proenvironmentálne orientovaných nástrojov do riadiacej manažérskej praxe závisí od konkrétnej situácie danej organizácie, a snahy proaktívne pristupovať k riešeniu svojich súčasných aj potenciálnych environmentálnych problémov. V praxi sa najčastejšie vyskytujú cesty integrácie jednotlivých systémov riadenia pre kvalitu, životné prostredie a bezpečnosť ako: vývoj integrovaného systému riadenia od svojho začiatku, najmä v prípadoch, kde neexistujú žiadne systémy riadenia, čo je pre mnohé organizácie komplikované, vývoj systémov riadenia pre rôzne aspekty oddelene a po úspešnej implementácii ich integrácia, postupné pridávanie ďalších aspektov k prvkom už existujúceho systému, t. j. využívanie skúseností z prvého systému pri integrácii.

Spoločným procesom implementácie viacerých, podľa potrieb organizácie vybraných systémov riadenia sa vrcholovému manažmentu podniku vytvára možnosť spracovať modul integrovaného manažérstva vhodný pre daný typ organizácie. Je možné integrovať:

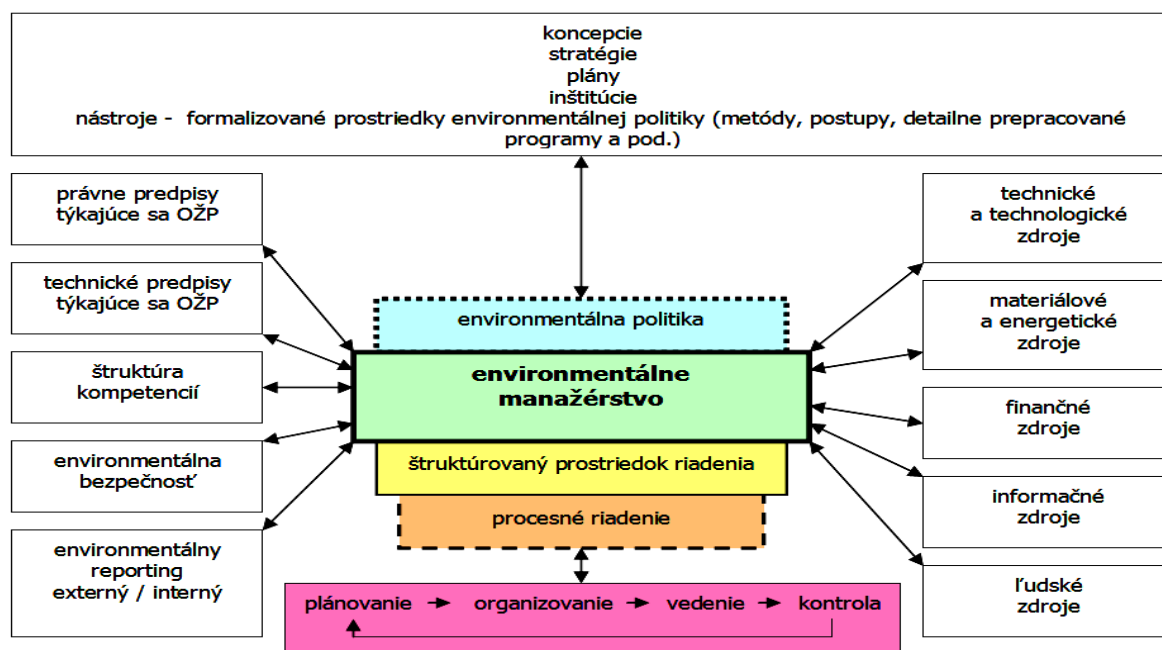
- Systém manažérstva kvality (QMS – Quality Management System), podľa ISO 9001: 2008 [v SR – STN EN ISO 9001: 2009 Systémy manažérstva kvality. Požiadavky (ISO 9001: 2008)]. Táto medzinárodná norma určuje požiadavky na systém manažérstva kvality tam, kde organizácia: a) potrebuje predviesť svoju schopnosť trvalo poskytovať produkt, ktorý spĺňa požiadavky zákazníka a použiteľných požiadaviek predpisov a legislatívnych požiadaviek; b) chce zvýšiť spokojnosť zákazníka prostredníctvom efektívneho využívania systému vrátane procesov trvalého zlepšovania systému a zabezpečovania zhody s požiadavkami zákazníka a použiteľných požiadaviek predpisov a legislatívnych požiadaviek.
- Systém environmentálneho manažérstva (EMS – Environmental Management System) podľa ISO 14001: 2004 [v SR – STN EN ISO 14001: 2005], resp. EMAS II podľa Nariadenia EÚ 761/2001 z 19. 3. 2001 o dobrovoľnej účasti organizácií v schéme environmentálneho manažérstva a auditu (poznámka: ktoré novelizovalo Nariadenie ES 1836/1993 – EMAS I).
- Systém manažérstva bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci podľa STN OHSAS 18001: 2009 Systémy manažérstva bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci. Požiadavky (OHSAS – Occupational Health and Safety Assessment Series) a súvisiaca OHSAS 18002, bola pripravená ako reakcia na dôraznú žiadosť zákazníkov požadujúcich normu, podľa ktorej by bolo možné posudzovať a certifikovať ich vlastný manažérsky systém riadenia bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci (H&SMS – Health and Safety Management System).
- Systém manažérstva bezpečnosti potravín podľa ISO 22000: 2006 – požiadavky na organizáciu v potravinárskom reťazci. Norma je prispôbena pre organizácie v potravinárskom reťazci, ktoré chcú garantovať svojim zákazníkom, že ich produkty sú vyrobené s nadštandardnými požiadavkami na bezpečnosť potravín.
- Systém riadenia informačnej bezpečnosti podľa ISO/IEC 27001: 2005 [STN ISO/IEC 27001: 2006] – je určený k ochrane informácií a teda k zvládaniu rizík, ktoré tieto informácie môžu potenciálne ohrozovať.
- Systém energetického manažérstva podľa STN EN 16001: 2010 – cieľom je poskytnúť organizáciám a spoločnostiam jednotný rámec a nákladovo efektívny nástroj na podporu systémov a procesov potrebných na zvýšenie energetickej efektívnosti.
- Systém spoločenskej zodpovednosti organizácie podľa SA 8000: 2001. Spoločenská zodpovednosť firiem je dobrovoľný prístup organizácií a podnikov k otázkam rozvoja a zlepšovania stavu spoločenského prostredia, vrátane dosiahnutia udržateľného rozvoja. Norma SA 8000: 2001 je medzinárodný štandard (normu iniciovala Social Accountability International – SAI), ktorý upravuje a monitoruje predovšetkým pracovné podmienky zamestnancov

a je využívaný pri certifikácii pre nezávislé posúdenie organizácie z hľadiska plnenia požiadaviek tejto normy, právnych predpisov a vlastných požiadaviek v oblasti pracovného prostredia.

- Systém sociálnej zodpovednosti organizácie podľa ISO 26000. Organizácia ISO pripravuje vydanie medzinárodnej normy ISO 26000 *Návod na spoločenskú zodpovednosť*, ktorá má pomôcť organizáciám všetkých typov, bez ohľadu na ich veľkosť a lokalizáciu, porozumieť princípom spoločenskej zodpovednosti a jej uplatňovania a tým prispieť k trvalo udržateľnému rozvoju a prosperite organizácií a celej spoločnosti. Dňa 12. 7. 2010 zahájila organizácia ISO hlasovanie o konečnom návrhu ISO/FDIS 26000 *Návod na spoločenskú zodpovednosť*.

Obrázok 2.6

Prostriedky riadenia v environmentálnom manažérstve

Záver

Novým fenoménom na planéte sú antropogénne katastrofy. V posledných desaťročiach sme zľahostajneli, naša viera vo všemocnú silu techniky a umu, ktorá dokáže ochrániť život pred akýmkoľvek problémom, stále v nás pretrváva, aj keď dostáva pri veľkých prírodných aj antropogénnych katastrofách veľké trhliny. Neuvedomujeme si, že často našimi nepremyslenými aktivitami neúmerne čerpáme prírodné zdroje, kontaminujeme prostredie, niekedy nielen z hľadiska našej, ale aj prípadne ďalších generácií, nezvratne.

Negatívne, nežiaduce a nečakané javy sa vyskytujú vo všetkých odvetviach ľudskej činnosti. Nekonzentrujú sa výhradne len na jednu skupinu objektov. Sú súčasťou života spoločnosti. Ľudia sa od nepamäti snažia inštinktívne vyhýbať nebezpečenstvám a chrániť sa

pred ohrozením. Skúsenosti ich vedú k tomu, že podvedome – niekedy aj bez poznania priebehu vzniku negatívneho javu – sa snažia znížiť riziká. Rozvoj civilizácie vytvára čoraz zložitejšie podmienky na vykonávanie práce. Preto je nutné otázky bezpečnosti skúmať systematicky v širších súvislostiach. Veda o bezpečnosti práce a bezpečnosti technických systémov sa vyznačuje multidisciplinárnym charakterom. Objektom vedeckého bádania sú nebezpečenstvá, ohrozenia a predovšetkým riziká.

Technický pokrok priniesol do pracovného procesu množstvo zložitých strojov a zariadení, ktoré sú potenciálnym zdrojom závažných nehôd, úrazov, porúch a havárií. V začiatkoch priemyselnej revolúcie boli technické zariadenia po bezpečnostnej stránke na veľmi nízkej úrovni. Cieľom súčasných aktivít je snaha, aby výrobok neohrozil užívateľov, aby zamestnávateľ zodpovedal za všetky negatívne javy, ktoré môžu počas pracovných činností vzniknúť a aby sa bezpečnosť a ochrana zdravia pri práci stala neodlučiteľnou súčasťou každodenných aktivít v rámci riadiacich činností na všetkých stupňoch riadenia.

V súčasnosti je jednou zo základných podmienok v etape projektovania a konštruovania, ako aj v etape prevádzky, opráv, údržby a recyklovania zohľadnenie požiadaviek bezpečnosti a environmentálnej vhodnosti. Prispieva k tomu aj sústava právnych a technických predpisov v oblasti bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci, bezpečnosti technických zariadení a ochrany životného prostredia.

Medzi významné prvky politiky ochrany životného prostredia a udržateľného rozvoja, uplatňované na konci minulého storočia a v súčasnosti, patria tendencie presadzovať stratégie proaktívnych a proudržateľných prístupov. V súlade s týmto prístupom sa postupne uplatňujú snahy o prechod od riešenia environmentálnych problémov následne po ich vzniku (budovanie koncových technológií zameraných na redukciiu kontaminácie) k riešeniam technicky preventívnym a udržateľným v celom životnom cykle technológie a výrobku. Pozornosť sa venuje nielen jednotlivým etapám v rámci životného cyklu, ale celému životnému cyklu od projektovania, predvýrobnej etapy až po konečné fázy cyklu (tzv. od kolísky po hrob). Postupne sa začína presadzovať nový trend (tzv. od kolísky po kolísku), t. j. už pri návrhu a projektovaní sa pamätá nielen na elimináciu nepriaznivých vplyvov počas životného cyklu daného výrobku, ale už aj na opätovné využitie materiálov v rámci nového cyklu. V rámci procesného riadenia sa teda pozornosť sústreďuje na udržateľné smerovanie materiálových tokov.

3. POLARIZÁCIA BOHATSTVA V 21. STOROČÍ – VÍŤAZI A PORAZENÍ

3.1. Klasické teoretické aspekty formovania príjmov a spotreby z národného a globálneho pohľadu

Úsilie jednotlivých štátov o zabezpečenie rastu agregátnych výdavkov a zvyšovanie životnej úrovne obyvateľstva naráža na problém udržateľnosti procesu generovania dopytu. Vývoj v oblasti príjmov a spotreby je dlhodobý charakteristický poklesom podielu miezd na celkových príjmoch a zároveň, z pohľadu národných ekonomík, nárastom nerovností jednotlivých príjmových skupín. Otázka spotreby je preto jednou z najintenzívnejšie skúmaných oblastí v rámci ekonomickej vedy.

Snaha udržať úroveň spotreby bez primeraného rastu miezd však viedla iba k navyšovaniu dlhového bremena na všetkých úrovniach spoločnosti a vo svojom dôsledku značne zaťažila jednotlivé trhové subjekty a stala sa tak prekážkou trvalejšieho oživenia ekonomiky. Snahy jednotlivcov a štátov o maximalizáciu spotreby, vystupujúce vo vzájomnej interakcii na globálnej úrovni zároveň čelia spoločnej výzve, spojenej s potrebou zabezpečenia primeranej úrovne spotreby pre rastúcu populáciu v okliešťujúcom rámci existencie obmedzení celoplanetárnymi limitmi spotreby.

Spotreba na národnej úrovni

Budúca podoba jednotlivých komponentov agregátnych výdavkov je určujúca pre ďalšie smerovanie konkrétnych ekonomík a ich ekonomickej výkonnosti a tým i pre možnosti zvyšovania životnej úrovne obyvateľstva. Ekonomická teória preto venuje zvýšenú pozornosť analýze jednotlivých komponentov agregátnych výdavkov, determinantom a subdeterminantom ovplyvňujúcim ich veľkosť a štruktúru a ich vzájomnú podmienenosť. Predmetom skúmania sú následne vplyvy zmien vo veľkosti a štruktúre jednotlivých komponentov agregátnych výdavkov na celkovú úroveň outputu, dôchodkov a zamestnanosti.⁴⁹

Najväčšiu a najstabilnejšiu zložku agregátnych výdavkov predstavuje spotreba. Spotrebné výdavky sú primárne determinované výškou dôchodku, časť výdavkov je od výšky dôchodku nezávislá.⁵⁰ Dôchodky, ktoré podmieniajú veľkosť a štruktúru spotrebných výdavkov, ovplyvňujú tiež celkové agregátne výdavky, produkt a zamestnanosť. Teórie spotreby sa snažia zachytiť proces formovania spotreby a reagovať na zmenenú situáciu vznikom nových, modifikovaných teórií.

⁴⁹ Jednotlivými komponentami agregátnych výdavkov, ktorými sa ekonomická teória zaoberá, sú spotreba, investície, vládne výdavky a čistý export. Hlavnú a najstabilnejšiu zložku agregátnych výdavkov predstavuje spotreba.

⁵⁰ Spotrebné výdavky podmienené dôchodkom sa tiež nazývajú indukované agregátne výdavky, spotrebné výdavky, ktoré nie sú od výšky dôchodku závislé, sa nazývajú výdavky autonómne.

Teórie spotreby

Jednotlivé teórie spotreby sa pokúšajú vysvetliť a opísať formovanie súčasnej i budúcej spotreby, určiť jej jednotlivé determinanty a subdeterminanty a ponúknuť tak teoretické východiská pre aplikáciu hospodárskych politík. Za najvýznamnejšie a najčastejšie využívané teórie v oblasti spotreby sa považujú Keynesova teória, teória životného cyklu a teória permanentného dôchodku.

Keynesova teória

Rozhodnutia domácností⁵¹ o tom, koľko zo svojho príjmu použijú na súčasnú alebo budúcu spotrebu⁵² majú rôzne motívy. Chápanie príjmu⁵³ ako základného determinanta spotreby je spojené s menom J. M. Keynesa, ktorý v tridsiatych rokoch položil základy súčasného chápania spotrebného správania.

Nová realita v období Veľkej depresie do značnej miery determinovala ďalší vývoj v chápaní spotreby ako procesu uspokojovania potrieb, v ktorom sa podľa dovtedajšieho vnímania klasických a neoklasických ekonómov ľudia rozhodujú nie priamo o výške spotreby, ale o tom, koľko budú pracovať. Vysokú nezamestnanosť a nízku úroveň spotreby v tomto období nebolo možné vysvetliť nechotou pracovať, ale bola odrazom obmedzenia pracovných príležitostí, ktoré jednotlivец nemôže ovplyvniť. Sayovské chápanie trhov, z ktorého vychádzajú predstavitelia klasickej a neoklasickej ekonómie, premietnuté do oblasti spotreby znamená, že spotreba je vždy v súlade s výrobou. V krátkodobom horizonte sa podľa Keynesa nastoľuje rovnováha na trhu tovarov a služieb prispôbením výšky outputu – output je teda určený výškou dopytu a nie stranou ponuky.⁵⁴

⁵¹ Do sektora domácností patria jednotliví občania ako koneční spotrebitelia a fyzické osoby podnikatelia, ktorí podnikajú podľa živnostenského zákona, alebo iných právnych predpisov a nie sú zapísaní v obchodnom registri.

⁵² Pod spotrebou domácností rozumieme výdavky na konečnú spotrebu domácností, t. j. výrobky a služby, ktoré sa používajú pre priame uspokojenie individuálnych potrieb, bytové služby pre potrebu vlastníkov obydľí, naturálne dôchodky, materiály a práce spojené s malými opravami (malé opravy bytov, predmetov dlhodobej spotreby, ak sa nepovažujú za medzispotrebu), predmety dlhodobej spotreby, ktoré sa nepovažujú za tvorbu hrubého fixného kapitálu, priamo merané finančné služby a nepriamo merané finančné služby, poplatky domácností za služby poisťovníctva a penzijných fondov, platby domácností za licencie a povolenia, ktoré sa považujú za nákup služieb, nákup produkcie za ekonomicky nevýznamné ceny. Metodické vysvetlivky k štvrtročným národným účtom. Charakteristika vybraných makroekonomických ukazovateľov štvrtročných národných účtov. Štatistický úrad SR, Bratislava.

⁵³ Zdroj výdavkov domácností predstavujú dôchodky domácností, ktoré zahŕňajú: odmeny zamestnancov v peňažnej podobe alebo v naturáliách, ktoré platí zamestnávateľ zamestnancovi ako odmenu za vykonanú prácu, ktorú zamestnanec vykonal počas daného účtovného obdobia, členia sa na mzdy a platy a sociálne príspevky zamestnávateľov, a to skutočné a imputované; dôchodky z majetku vyplývajúce z vlastníctva finančných aktív, t. j. vkladov, obligácií alebo hmotných neprodukovovaných aktív, ktoré vlastníak získa za odmenu, že ich poskytol, alebo dal k dispozícii inej inštitucionálnej jednotke, dôchodky z vlastníctva zahŕňajú úroky, rozdelené dôchodky korporácií (dividendy, výbery z dôchodkov kvázikorporácií), dôchodky z majetku patriace držiteľom poisťiek a nájomné z pôdy; sociálne dávky okrem naturálnych sociálnych transferov a naturálne sociálne transfery, ktoré poskytujú individuálnym domácnostiam jednotky sektorov verejnej správy a neziskových inštitúcií, slúžiacich domácnostiam a ostatné transfery. Metodické vysvetlivky k štvrtročným národným účtom. Charakteristika vybraných makroekonomických ukazovateľov štvrtročných národných účtov. Štatistický úrad SR, Bratislava.

⁵⁴ Rozborilová (2002).

Významným prínosom J. M. Keynesa bola formulácia spotrebnej funkcie, ktorá zachytáva závislosť spotrebných výdavkov od vývoja dôchodku. Spotrebné výdavky sú rastúcou funkciou bežného disponibilného dôchodku. Jednoduchá spotrebná funkcia „umožňuje vysvetliť korelácie medzi spotrebnými výdavkami a dôchodkom na základe časových radov alebo prierezových údajov⁵⁵ a je tak nástrojom na vypracovanie dynamických teórií.

Jednou z najvýznamnejších súčastí jednotlivých teórií spotreby je predpoklad proporcionality, resp. neproporcionality spotreby. Keynes vychádzal z klesajúceho hraničného sklonu k spotrebe. S rastúcim príjmom rastie spotreba, ale v menšej miere ako bol rast príjmu, ktorý dodatočnú spotrebu vyvolal.

Pri popretí proporcionality myšlienково nadviazal na Irvinga Fishera. Keynesov predchodca Fisher býva považovaný za hlavného inšpirátora neskorších teórií, najmä teórie permanentného dôchodku. Keynes sa vo svojej práci vzdialil Fisherovmu učeniu a pri analýze spotreby a úspor hlavnú pozornosť venoval spotrebe, úspory chápal skôr ako reziduálnu veličinu. Fisher naopak považoval úspory za zámerný a cieľavedomý proces, čo ho spája s neskoršími teóriami. Nakoľko úspory už zo svojej podstaty predstavujú proces presahujúci jedno časové obdobie, Fisherove analýzy v oblasti úspor zahŕňajú viacero období.

Keynesova teória spotreby sa zvykne označovať aj ako teória absolútneho dôchodku v protiklade k teórii relatívneho dôchodku, ktorú v reakcii na nesúlad jednoduchej spotrebnej funkcie s empirickými údajmi rozpracoval Duesenberry (1949).

Povojnový vývoj spotreby nezodpovedal predpovediam J. M. Keynesa, nenaplnili sa ani očakávania zmien priemerného sklonu k spotrebe v nadväznosti na zmeny výšky príjmov. Podľa hypotézy relatívneho dôchodku, priemerný sklon k spotrebe jednotlivého spotrebiteľa (domácnosti) závisí na pozícii, ktorú zaujíma svojou výškou dôchodku medzi ostatnými spotrebiteľmi, pretože individuálny úžitok nie je závislý len na vlastnej spotrebe jednotlivca, ale aj na spotrebe ostatných subjektov. Tu sa Duesenberryho poňatie sklonu k spotrebe zásadne teoreticky líši od Fisherovho a Keynesovho ponímania. Vyšší sklon k spotrebe nízkopríjmových domácností je spôsobený efektom súperenia, porovnávania sa so spotrebou s ostatnými členmi spoločnosti, s tzv. doháňaním susedovej spotreby, nízky príjem sám osebe neznamená vyšší sklon k spotrebe. Domácnosti s nižším príjmom sú nútené vynakladať väčšiu časť svojho príjmu v snahe vyrovnať sa v spotrebe domácnostiam s vyšším príjmom, v dôsledku toho je ich sklon k spotrebe vyšší. Ak sa teda aj z dlhodobého hľadiska príjmy zvýšia, nebude to mať vplyv na zníženie celkového priemerného sklonu k spotrebe.

Teória životného cyklu a teória permanentného dôchodku

V polovici päťdesiatych rokov vznikajú teória životného cyklu a teória permanentného dôchodku a vnášajú do teórie spotreby významný prvok anticipácie budúcej výšky dôchodkov a plne implementujú prvok bohatstva pri určovaní výšky spotrebných výdavkov.

⁵⁵ Sargent (1987).

Modigliani a Brumberg vo svojej teórii životného cyklu zavádzajú problematiku maximalizácie užitočnosti v rámci existujúceho rozpočtového obmedzenia a spájajú tak makroekonomickú teóriu spotreby s mikroekonomickou teóriou voľby.

Počas životného cyklu spotrebiteľa sa striedajú obdobia, kedy je ekonomicky aktívny (zarába) a ekonomicky neaktívny (v dôchodku). Cieľom je rozdeliť celoživotný dôchodok tak, aby spotrebiteľ maximalizoval svoj úžitok, vyplývajúci z celoživotnej spotreby.⁵⁶ To znamená, že domácnosti šetria najmenej, keď sú najmladší a majú najmenší príjem. Postupom času s rastom príjmu sa ich miera úspor zvyšuje a v dôchodkovom veku čerpajú z úspor.

V rovnakom období, keď Modigliani a Brumberg predstavujú svoju teóriu životného cyklu, prichádza Milton Friedman s hypotézou permanentného príjmu. Permanentný príjem definuje ako maximálnu čiastku, ktorú je možné spotrebovať bez toho, aby sa zmenilo bohatstvo spotrebiteľa. Podľa neho, ak domácnosti čelia poklesu ich bežného príjmu a veria, že je dočasný, čerpajú z úspor. V prípade ak považujú zmenu svojich príjmov za trvalú, prispôbia tomu aj svoje spotrebiteľské návyky. V podmienkach neistoty však majú spotrebiteľia podľa Friedmana ešte ďalší motív k úsporám, a to z titulu potreby vytvárať rezervy bohatstva pre prípad núdze.⁵⁷

Spoločným východiskom teórie životného cyklu a teórie permanentného dôchodku je pritom jednotková elasticita permanentného dôchodku, teda proporcionalita spotreby k permanentnému dôchodku. Hypotéza proporcionality sa javí ako slabé miesto týchto teórií a v súčasných teóriách je odmietnutá.

V oblasti hospodársko-politickej aplikácie jednotlivých teórií spotreby, Keynesova teória vychádzajúca z klesajúceho hraničného sklonu k spotrebe vidí v redistribučných opatreniach možnosť rastu agregátnej spotreby. Nakoľko domácnosti s nižšími príjmami majú vyšší hraničný sklon k spotrebe, redistribúcia príjmu od vyšších príjmových skupín k nižším príjmovým skupinám vyvolá nárast celkovej spotreby.

Teória životného cyklu spolu s teóriou permanentného dôchodku priniesli nový pohľad na hospodársko-politické opatrenia keynesovského typu. Ak je východiskom analýzy proporcionalita spotreby, teda ak všetky domácnosti majú rovnaký sklon k spotrebe, potom stimulácia dopytu prostredníctvom opatrení, ako progresívne zdanenie, neprináša očakávané výsledky.

Dôsledné plánovanie si potom vyžadujú aj opatrenia, upravujúce výšku zdanenia príjmov, nakoľko dostatočne významný vplyv na úroveň spotreby môžu mať iba trvalé zmeny

⁵⁶ Pri overovaní hypotézy modelu životného cyklu na príklade Slovenska sa dospelo k prekvapivému záveru, že vyšší podiel ľudí nad 65 rokov na produktívnom obyvateľstve má na mieru úspor opačný vplyv, ako hovorí teória. Naznačuje to teda, že slovenskí dôchodcovia zvyšujú agregátnu mieru úspor. Jedným z hlavných dôvodov môže byť v tomto prípade motív zanechania dedičstva.

⁵⁷ V roku 2009 došlo v krajinách EÚ aj na Slovensku k nárastu miery úspor domácností aj napriek poklesu ich reálnych disponibilných príjmov. Predpoklad vyhladenia spotreby v zlých časoch sa teda nepotvrdil. Hrozba straty zamestnania či nižších príjmov, ktorú priniesla súčasná kríza, prinútila domácnosti viac šetriť. V tomto prípade sa teda dá povedať, že rozhodnutie domácností bolo do značnej miery ovplyvnené negatívnymi očakávaniami o budúcich príjmoch, čo ich donútilo znížiť spotrebu.

zdanenia, ktoré sa premietnu do výšky permanentného príjmu, nie však krátkodobé dočasné úpravy.

Podľa teórie racionálnych očakávaní, s ktorou prichádza nová klasická ekonómia, pri analýze spotreby a aplikácii hospodársko-politických rozhodnutí je potrebné brať do úvahy aj fakt, že racionálne sa správajúci spotrebiteľ zahŕňa do svojich rozhodnutí i budúce predpokladané zmeny vo vládnej politike.

Nové teórie spotreby

V súčasnosti vystupujú do popredia otázky polarizácie príjmov, a to najmä polarizácie vo vnútri jednotlivých štátov, ktoré boli v ekonomickej teórii a praxi dlho marginálnymi, predovšetkým vplyvom dominantných teórií permanentného dôchodku a životného cyklu s ich predpokladom proporcionality spotreby. Ak by sklon k spotrebe jednotlivých domácností bol skutočne rovnaký, potom by akýkoľvek posun v polarizácii príjmov nemal vplyv na celkovú spotrebu.

Zásadným obratom je tiež návrat k vnímaniu dôchodku jednotlivca nielen ako absolútnej, ale aj ako relatívnej veličiny.⁵⁸ Možno vidieť odklon od ponímania subjektov spotreby, ako izolovaných jednotlivcov, späť k dôrazu na človeka, ako bytosti existujúcej v rámci živých sociálnych interakcií a potrebu zhmotnenia sociálnych a psychologických javov aj v rovine ekonomickej teórie.⁵⁹ Pozornosť sa venuje tiež pozičnej spotrebe, odrážajúcej rastúci trend zvyrazňovania sociálneho statusu jednotlivých členov spoločnosti.

V oblasti hospodárskej politiky sa posun v teoretickej rovine odzrkadľuje v rastúcej podpore pre opatrenia, ako daň na luxusné statky a progresívne zdanenie príjmov.

Ekonomická teória odráža túto zmenu optiky vznikom nových, modifikovaných teórií. Tak vznikajú teórie relatívneho permanentného dôchodku,⁶⁰ alebo teória permanentného relatívneho dôchodku – verzia relatívneho dôchodku, zohľadňujúca permanentný príjem.⁶¹ Výška spotreby je tak závislá nielen od permanentného dôchodku, ale aj od výšky relatívneho dôchodku, teda spotreba jednotlivca je determinovaná jeho postavením v rámci príjmovej pyramídy.

⁵⁸ Individuálne hodnotenie životnej úrovne a blahobytu je do značnej miery ovplyvňované úrovňou ako absolútneho, tak aj relatívneho príjmu a spotreby. Bližšie k tejto téme pozri Alpizar – Carlsson – Johansson-Stenman (2005).

⁵⁹ Ako viaceré štúdie ukazujú, spotrebiteľské správanie je úzko spojené s príslušnosťou jednotlivca k sociálnej vrstve. Niektoré štúdie dokonca považujú vplyv príslušnosti k sociálnej vrstve za významnejší faktor spotrebiteľského správania, ako je výška príjmu. Koncept príslušnosti k sociálnej vrstve môže v tejto súvislosti ponúknuť komplexnejší pohľad na spotrebiteľské správanie, nakoľko príslušnosť k sociálnej vrstve determinuje charakter životného štýlu a hodnoty jednotlivcov. Predpoklad, že bohatý a chudobný jednotlivec majú rovnaké vzorce spotreby a úspor, potiera existujúce psychologické rozdiely, ktoré vyplývajú z príslušnosti k rozdielnej spoločenskej vrstve. Ako ukazujú štúdie, medzi jednotlivcami existujú značné rozdiely. Zatiaľ čo členovia nižších spoločenských vrstiev majú potrebu dôvod sporenia vysvetľovať a obhajovať, ich vnímanie sa sústreďuje na kratší časový horizont s dôrazom na súčasnosť a minulosť, príslušníci stredných vrstiev sa zameriavajú na budúcnosť, zohľadňujúc pri tom dlhší časový horizont, považujú sporenie za cieľ sám osebe, ktorý je zrejmy, a ktorého význam nie je potrebné obhajovať. Bližšie k tejto téme pozri Martineau (1958); Slocum – Mathews (1970).

⁶⁰ Palley (2005).

⁶¹ Alvarez-Cuadrado – Van Long (2008).

Čím vyšší permanentný príjem, tým vyššia je spotreba, čím vyšší relatívny príjem, tým je spotreba nižšia. Hraničný sklon k spotrebe je určený výškou permanentného príjmu jednotlivca v pomere k priemernej výške permanentného príjmu.

Zavádzajú sa tak kategórie efekt absolútneho a relatívneho dôchodku. Efekt absolútneho dôchodku je spojený s už spomenutým rastom spotreby v závislosti od rastu príjmu, efekt relatívneho dôchodku súvisí s prispôsobovaním spotrebného vzorca vzhľadom k zmene relatívneho dôchodku. Skúmanie spotreby z tohto pohľadu umožňuje inkorporovať problém rastu nerovnosti v príjmoch a ich vplyvu na zmeny v spotrebe. Zmeny v spotrebe budú závisieť od toho, s akou intenzitou sa prejavia jednotlivé efekty – teda ktorý efekt – efekt relatívneho alebo absolútneho príjmu bude dominovať vzorcom spotreby.⁶²

Teória relatívneho permanentného dôchodku je konzistentná s výskumom spotreby v tom, že dlhodobý priemerný sklon k spotrebe je relatívne konštantný, domácnosti s nižším príjmom majú vyšší priemerný sklon k spotrebe a nižší sklon k úsporám ako domácnosti s vyšším príjmom, a že existuje väčšia rovnosť v spotrebe ako v príjmoch, vzhľadom k tomu, že v snahe kompenzovať nerovnosti, domácnosti s nižším príjmom vydávajú na spotrebu väčšiu časť svojich príjmov ako domácnosti s vyšším príjmom.⁶³

Empirické východiská súčasnej spotreby

Vývoj príjmov⁶⁴ je už niekoľko desaťročí charakteristický rastom podielu ziskov na celkových príjmoch. Podiel miezd na celkových príjmoch naopak klesá.⁶⁵ Tento vývoj sa odzrkadľuje v raste miezd, ktorý dlhodobo zaostáva za rastom produktivity práce a narúša tým udržateľnosť procesu generovania dopytu. Pretrhnutie pôvodného spojenia medzi rastom miezd a rastom produktivity práce s väzbou na tvorbu dopytu je spojené so stagnáciou reálnych miezd a nárastom dlhového bremena ako v súkromnej, tak aj vo verejnej sfére.

Priemerná globálna mzda vzrástla za dekádu 1999 – 2009 o takmer jednu štvrtinu, regionálny vývoj reálnych miezd bol však značne diferencovaný. Celkový rast bol hnaný najmä regiónmi ako Ázia, kde sa mzdy za dané obdobie viac ako zdvojnásobili a štátmi východnej

⁶² Palley (2005).

⁶³ Palley (2008).

⁶⁴ Príjem sa v ekonomickej teórii spravidla chápe ako suma peňažných prostriedkov, ktoré jednotlivec alebo domácnosť získa za určité časové obdobie. Príjem je teda tokovou veličinou. Možno rozlišovať medzi nominálnym a reálnym príjmom, kde nominálny príjem je peňažným vyjadrením a reálny príjem odráža množstvo tovarov a služieb, ktoré subjekty môžu za daný príjem získať, predstavuje nominálny príjem upravený o zmenu cenovej hladiny (index spotrebiteľských cien). Príjmy môžu nadobúdať rôznu podobu, Lisý uvádza členenie podľa kritéria prvotného, resp. druhotného rozdelenia dôchodkov. Podľa tohto rozdelenia k prvotným dôchodkom patria pracovné dôchodky, ako mzdy, odmeny a iné pracovné dôchodky, teda dôchodky, ktoré sa spájajú s vlastníctvom a využívaním ľudského kapitálu a dôchodky, ktoré vyplývajú z vlastníctva aktív, ako sú renta, úrok, zisk a i. K druhotným dôchodkom potom patria také, ktoré sú získané prerozdelením dôchodkov, teda patria sem rôzne transferové platby. Prvotné a druhotné príjmy tvoria osobný príjem, ktorý podlieha zdaneniu. Osobný príjem po odpočítaní daní tvorí disponibilný príjem (Lisý a kol., 2007).

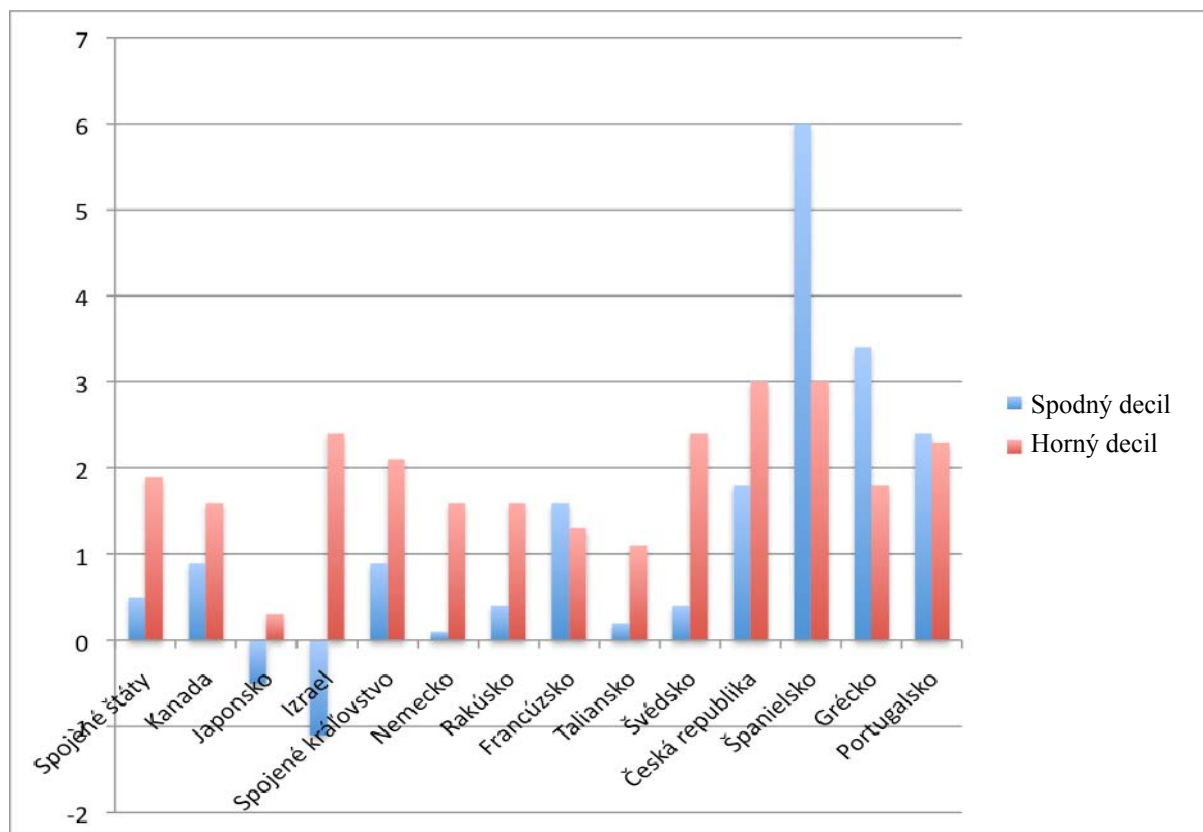
⁶⁵ Tento pokles je výraznejší v rozvojových a novovznikajúcich ekonomikách ako v rozvinutých, pričom pokles tohto podielu sprevádza skôr nekvalifikovanú ako kvalifikovanú pracovnú silu (ILO, 2011).

Európy a Strednej Ázie, kde prišlo k viac ako stonásobeniu miezd, zatiaľ čo reálne príjmy v rozvinutých štátoch stagnovali a za celé obdobie vzrástli iba o niečo viac ako 5 %.⁶⁶

Problém agregátneho dopytu je spojený s už spomínaným poklesom podielu miezd na celkových príjmoch a redistribúciou príjmov od mediánových k vysoko príjmovým skupinám, ktorých hraničný sklon k spotrebe je nižší. Graf 3.1 ukazuje vývoj reálnych príjmov domácností, najvyšších a najnižších 10 % za obdobie 1985 – 2008.

G r a f 3.1

Trendy v reálnych príjmoch domácností

Prameň: Údaje OECD za obdobie 1985 – 2008; vlastné spracovanie autora.

Vývoj príjmov domácností v rámci jednotlivých štátov viedol k nárastu nerovnosti. Graf 3.2 ukazuje rast nerovnosti v štátoch OECD za obdobie 1985 – 2008.

Medzinárodná nerovnosť meraná Giniho koeficientom sa naopak za obdobie 1960 – 2000 znižovala.⁶⁷ Vývoj ukazovateľa v sledovanom období bol ovplyvňovaný hospodárskym vývojom Číny a Indie,⁶⁸ ktoré svojou populačnou silou a intenzitou rastu umožnili zvrátenie trendu inak rastúcej medzinárodnej nerovnosti.

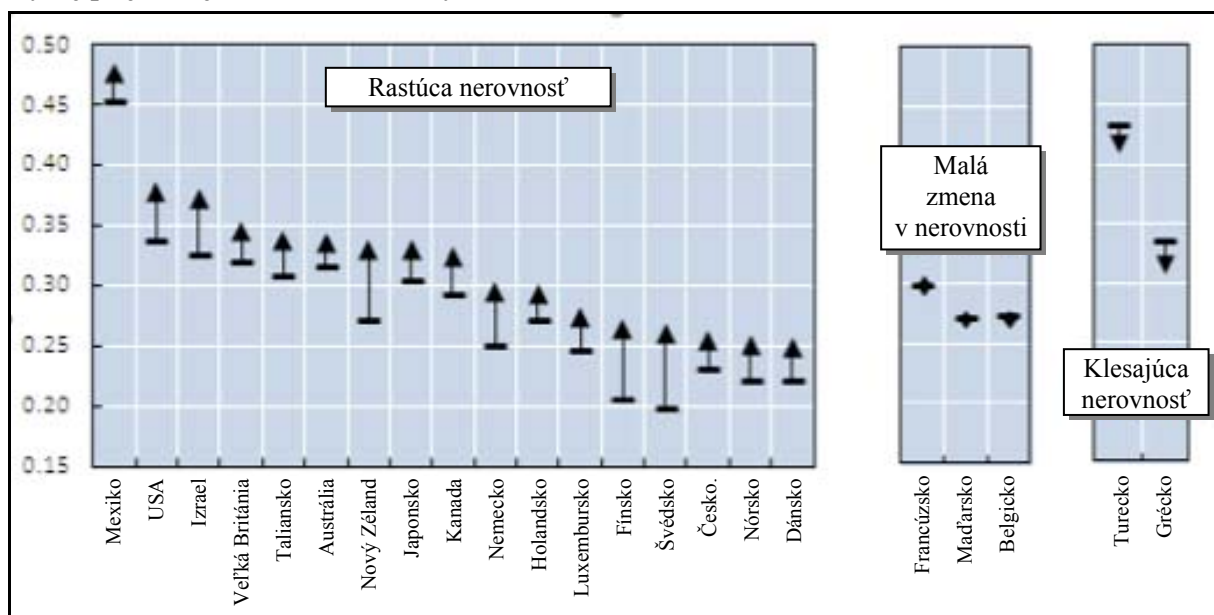
⁶⁶ ILO (2010).

⁶⁷ Populáciu vážená medzinárodná nerovnosť meraná Giniho koeficientom sa v období 1960 – 2000 znižovala, zatiaľ čo nevážená medzinárodná nerovnosť meraná Giniho koeficientom sa v rovnakom období zvyšovala. (Milanovic, 2005).

⁶⁸ Pauhofová – Sivák – Staněk (2007).

Graf 3.2

Vývoj príjmovej nerovnosti meraný Giniho koeficientom 1985 – 2008

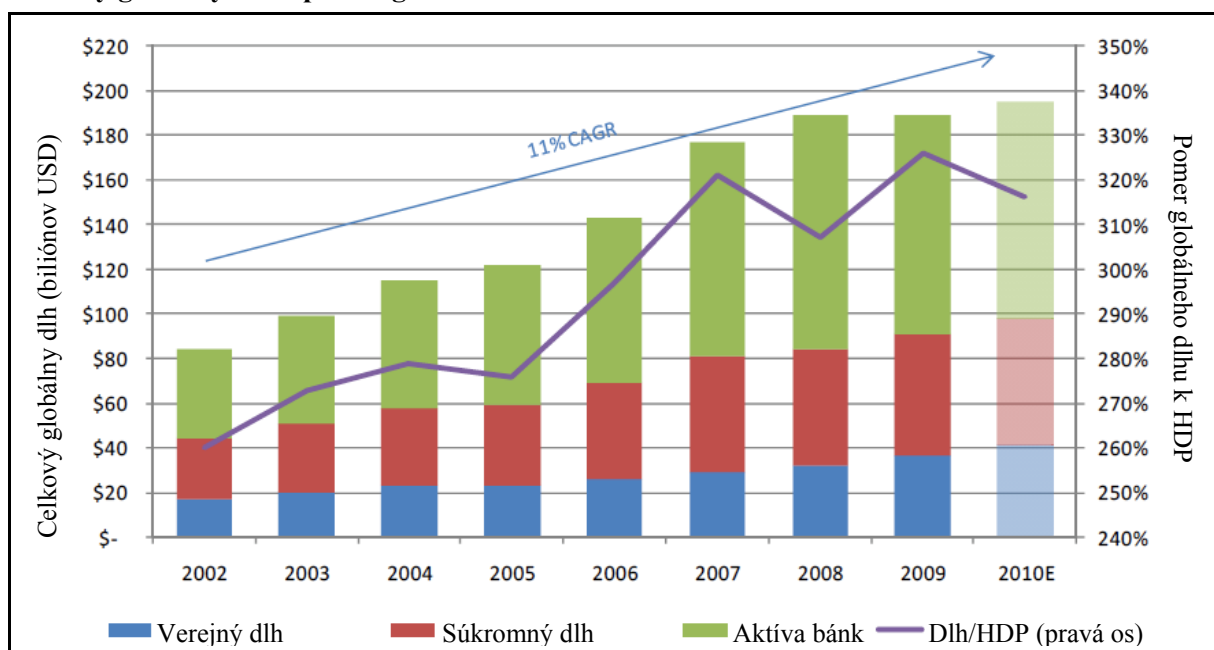

Prameň: OECD (2011).

Naznačený vývoj v oblasti miezd bol sprevádzaný rastom zadlženosti na všetkých úrovniach. Graf 3.3 ukazuje celkovú úroveň globálneho dlhu a jeho pomer k HDP.

Graf 3.3

Celkový globálny dlh a pomer globálneho dlhu k HDP

Poznámka: Ľavá os znázorňuje celkový globálny dlh; pravá os znázorňuje pomer globálneho dlhu k HDP; trendová čiara znázorňuje súhrnný priemerný medziročný nárast dlhu (Compound Annual Growth Rate – CAGR).

Prameň: IMF Global Financial Stability Report, IMF World Economic Outlook, Moody's Country Credit Statistical Handbook, BIS, CIA World Factbook, Hayman estimates.

Veľké objemy dlhov domácností, dlhodobo naakumulované pred nástupom krízy, zaťažujú vývoj súkromnej spotreby a stoja v ceste trvalejšiemu oživeniu ekonomiky. Súčasná úroveň saturácie dlhov poukazuje na neudržateľnosť modelu rastu spotreby na úkor ďalšieho zvyšovania zadlženosti.

Spotreba z globálneho pohľadu

Zložitú problematiku globálnej spotreby z pozície samotných teórií spotreby, tak ako boli predložené, by bolo možné vnímať ako použitie atomistického a jednostranne redukcionistického prístupu. Tento prístup je potrebné doplniť o holistický, celoplanetárny pohľad. Pri spätnom hodnotení vystupuje do popredia potreba zosúladenia týchto dvoch prístupov nie z pohľadu dvoch konkurenčných teórií, ale z nevyhnutnosti ich vzájomnej komplementarity.

Celoplanetárne limity spotreby

Úroveň celoplanetárnej spotreby akceleruje, hnaná v minulosti nepoznaným tempom nárastu globálnej populácie, podporovaná rastom životnej úrovne v jednotlivých krajinách a kultúrou konzumerizmu, do značnej miery formujúcej spotrebné správanie.

Počet obyvateľov v roku 2050 má dosiahnuť 9 miliárd,⁶⁹ väčšina prírastku populácie pritom pripadá na rozvojové štáty.⁷⁰ Bezprecedentný nárast obyvateľstva, ktorý nastal po roku 1950, vytvára neudržateľný tlak na existujúce ekosystémy. Regeneračná schopnosť planéty už nie je schopná držať krok s nárokmi rastúcej populácie.⁷¹

Predpokladá sa, že dnes 21 krajín s celkovou populáciou predstavujúcou 600 miliónov ľudí je postihnutých nedostatkom poľnohospodárskej pôdy a pitnej vody. Do roku 2025 by tento počet mal vzrásť na 36 štátov s celkovou populáciou 1,4 miliardy ľudí.⁷²

Tento tlak bude ešte stupňovaný zvyšujúcou sa životnou úrovňou obyvateľstva, najmä v rozvíjajúcich sa a v rozvojových krajinách. HDP Číny v parite kúpnej sily má prekročiť HDP Spojených štátov v roku 2016 a ukončiť tak vyše storočie trvajúce prvenstvo Spojených štátov. V rovnakom roku by India mala v parite kúpnej sily prekročiť HDP Nemecka a Francúzska dohromady.⁷³

⁶⁹ World Population Prospects (2009).

⁷⁰ Predpokladaný nárast populácie, opierajúci sa o správy OSN, je značne nerovnomerný. Prírastok na roky 2009 – 2050 má predstavovať 2,3 miliardy, väčšina má pritom pripadnúť na rozvojové štáty. Tu má vzrásť počet obyvateľov z 5,6 na 7,9 miliardy v roku 2050. Naopak, prírastok populácie v rozvinutejších regiónoch má byť minimálny, predpokladá sa nárast z 1,23 na 1,28 miliardy. Táto zmena predpokladá ročný prílev migrantov z rozvojových do rozvinutých štátov v počte 2,4 miliardy ročne, inak by prírastok populácie bol záporný – pokles by predstavoval 1,15 miliardy ľudí.

⁷¹ Ekologická stopa prekročila biokapacitu zeme koncom osemdesiatych rokov (WWF, 2006).

⁷² NIC (2008).

⁷³ Údaje na základe IMF (2011).

Trendy v oblasti spotreby budú určované mohutnejúcou globálnou strednou vrstvou. Zatiaľ čo v roku 1990 patrila do strednej triedy jeden z troch obyvateľov v rozvojovom svete, do roku 2005 tento podiel vzrástol na jeden z dvoch obyvateľov, čo znamená dodatočných 1,2 miliardy ľudí.⁷⁴ Rastúca stredná trieda znamená dodatočné nároky na spotrebu potravín, vody a palív, ktoré predstavujú potenciálne limity rastu globálnej spotreby.

Formovanie modelov spotreby bude mať pre budúcnosť kľúčový význam, nakoľko v prípade, ak by všetci obyvatelia implementovali konzumné vzorce obyvateľov Veľkej Británie, boli by na zabezpečenie takejto úrovne spotreby potrebné tri planéty Zem, v prípade, že by všetci kopírovali spotrebné vzorce obyvateľov Spojených štátov, na udržanie takejto úrovne spotreby by sme už potrebovali päť takých planét, ako je Zem.⁷⁵

Už klasickým pohľadom v tejto súvislosti je snaha o budovanie udržateľných modelov spotreby. Udržateľnosť spotreby a výroby znamená využívať statky a služby, ktoré sú schopné uspokojiť základné potreby a zvýšiť kvalitu života pri minimalizácii použitia prírodných zdrojov, toxických materiálov, odpadových emisií a znečisťujúcich látok počas životného cyklu, aby tak neboli ohrozené potreby budúcich generácií.⁷⁶

Nové trendy globálnej spotreby

Zásadný posun v kúpnej sile možno sledovať v dvoch rovinách:⁷⁷ Kúpna sila sa presúva z najbohatších štátov do štátov strednej príjmovej kategórie. Tento proces prichádza spolu s prechodom najľudnatejších štátov do strednej príjmovej kategórie. Tento presun je dostatočne intenzívny na to, aby sa tieto štáty stali hlavnými hráčmi, určujúcimi ďalšie trendy v oblasti spotreby. Týmito hráčmi budú štáty, ako Brazília, Rusko, India, Čína,⁷⁸ ale aj ďalšie štáty, ako Bangladéš, Egypt, Indonézia, Irán, Mexiko, Nigéria, Pakistan, Filipíny, Južná Kórea, Turecko a Vietnam.⁷⁹

Druhým posunom v kúpnej sile je presun k jednotlivcom patriacim do strednej príjmovej kategórie, fenomén označovaný ako explózia globálnej strednej triedy. Už dekádu silnejúci trend, nadobúda ďalej na intenzite a svoj vrchol by mal dosiahnuť v nasledujúcej dekáde. Podiel ľudí v globálnej strednej triede by mal do roku 2030 vzrásť zo súčasných 29 na 50 %.⁸⁰

⁷⁴ Do strednej triedy sú podľa tejto definície zaradení ľudia žijúci v domácnosti so spotrebou medzi 2 – 13 dolármi na deň v parite kúpnej sily z roku 2005. Spodná hranica predstavuje mediánovú hranicu chudoby v rozvojových štátoch, vrchná hranica predstavuje hranicu chudoby v Spojených štátoch (Ravallion, 2009).

⁷⁵ WWF (2006).

⁷⁶ UN (1994).

⁷⁷ Wilson – Dragusanu (2008).

⁷⁸ Tieto štáty sa zvyknú spoločne označovať aj ako BRIC.

⁷⁹ Týchto 11 štátov sa zvykne označovať aj ako N11 alebo Next Eleven. Goldman Sachs tieto štáty spolu so štátmi BRIC označil ako štáty s vysokým potenciálom stať sa najväčšími ekonomikami 21. storočia.

⁸⁰ Wilson a Dragusanu vymedzujú strednú triedu príjmom 6 000 – 30 000 dolárov v parite kúpnej sily z roku 2007. Spodná hranica príjmu približne zodpovedá úrovni príjmu, pri ktorej sa štáty kvalifikujú do vyššej strednej príjmovej skupiny štátov a vrchná hranica približne zodpovedá mediánovým príjmom OECD štátov (Wilson – Dragusanu, 2008).

Globalizácia so sebou nesie búranie národných bariér spotreby, a to ako v náraste sortimentu tovarov a služieb, tak aj v stanovovaní spotrebných štandardov a aspirácií členov globálnej spoločnosti. V rastúcej miere sa formuje globálny konzument, člen globálnej strednej triedy alebo globálnej elity, títo navzájom zdieľajú spoločné preferencie pre jednotlivé značky a trendy v rámci globálnej spotreby.

Zároveň však v súčasnosti žije na planéte okolo 4 miliárd ľudí, ktorí sú vylúčení z pôsobenia globálnych trhov. Títo ľudia na spodku ekonomickej pyramídy (žijúci v relatívnej chudobe – zo zdrojov nižších ako 3 000 USD v miestnej parite kúpnej sily) predstavujú prevažnú časť svetovej populácie. Ich trhy sú prevažne rurálne, s prevahou neformálnej ekonomiky, relatívne neefektívne a nekonkurencieschopné. Väčšina týchto ľudí nemá bankový účet a prístup k moderným finančným službám, nevlastní mobilný telefón. Mnohí nemajú potrebný prístup k pitnej vode, elektrine a k základnej zdravotnej starostlivosti.⁸¹

Zloženie týchto trhov sa však značne líši naprieč jednotlivými štátmi a regiónmi. V Ázii 83 % miestnej populácie žije na spodku ekonomickej pyramídy. Zároveň ale týchto 2,86 miliardy ľudí tvorí 42 % kúpnej sily. Vo východnej Európe tento trh zahŕňa 254 miliónov ľudí, čo je 64 % tamojšej populácie s 36 %-ným podielom príjmov. V Latinskej Amerike je to 360 miliónov ľudí, ktorí tvoria 70 % regionálnej populácie, avšak na kúpnej sile sa podieľajú iba 28 %. V Afrike na spodku ekonomickej pyramídy žije 486 miliónov ľudí, čo je 95 % populácie, ktorí disponujú 71 % kúpnej sily.⁸²

3.2. Polarizácia bohatstva a problémy globálnej spotreby

Súčasná globálna ekonomika sa opäť dostáva do štádia recesie. Tento vývoj sa zaznamenáva krátko po období označovanom ako mierne oživenie. O parciálnych príčinách, ktoré spôsobili zásadné prepady ekonomík v jednotlivých regiónoch sveta pojednávajú viaceré publikácie významných svetových inštitúcií, ako Svetová banka (SB), Medzinárodný menový fond (MMF), Organizácia pre ekonomickú spoluprácu a rozvoj (OECD). Dotýkajú sa predovšetkým príčin finančnej a dlhovej krízy v globálnom rozmere. Taktiež je možné registrovať štúdie, ktoré sa dotýkajú formovania bohatstva a aj práce, ktoré sa zaoberajú vývojom príjmových nerovností s dôsledkami v oblasti chudoby jednotlivých regiónov sveta (napr. Pinkovskiy – Sala-i-Martin, 2009; Ravallion – Chen, 2008; Sala-i-Martin, 2006; Milanovic, 2005; Wade, 2001).

Kým príčiny a dôsledky súčasného vývoja svetovej ekonomiky sú v základoch identifikované, zásadným problémom je nájdenie adekvátnych riešení, ktoré by existujúce negatívne tendencie vývoja globálnej ekonomiky zvrátili. Otázkou je, či zvolené východiská pri identifikovaní príčin súčasných problémov sú správne vo všetkých zvolených aspektoch. Ak aj naďalej

⁸¹ Hammond – Kramer – Tran – Katz – Walkerhe (2007).

⁸² Hammond – Kramer – Tran – Katz – Walkerhe (2007); údaje sa vzťahujú k populácii skúmanej danou štúdiou.

dochádza k prehľbovaniu príjmových nerovností medzi skupinou rozvinutých a rozvojových krajín, medzi rozvinutými krajinami navzájom a taktiež vnútri rozvinutých krajín (o rozvojových ani nehovoriac), je na mieste otázka, akú výpoveď a dôležitosť priradiť vývoju polarizácie bohatstva vo svete pri hľadaní odpovede na budúci vývoj civilizácie. Zdá sa, že v rovine klasických ekonomických teórií je problém tieto odpovede nájsť. Namiesto konvergentných procesov sú zaznamenané procesy divergentné. Teórie spotreby zásadne narážajú na obmedzenia v oblasti vývoja príjmov a generovania bohatstva, na druhej strane na využívanie limitovaných nenahraditeľných zdrojov vo väzbe na environmentálne politiky krajín.

Nasledujúce časti preto obsahujú niektoré poznámky k očakávaniam pri riešení súčasného stavu globálneho vývoja, súvislostiam polarizovania bohatstva, väzbe spotreby a polarizovania bohatstva a tiež poznámky k rizikám pre globálnu spotrebu a niektoré determinanty ďalšieho vývoja.

Očakávania pri riešení súčasného stavu globálneho vývoja

Pri sledovaní vývojových línií súčasnej spoločnosti, ktorá sa dostala do krízy v roku 2008, je možné registrovať, že za hlavný nástroj „záchranu“ sa považuje obnovenie hospodárskeho rastu, ktorý má byť vyvolaný nárastom globálnej spotreby.

Spotreba v 90. rokoch a v prvej dekáde milénia bola založená predovšetkým na hypotekárnych úveroch, spotrebných úveroch, kreditných kartách a pod. Táto spotreba však vo väčšine krajín neodrážala reálne procesy preskupenia bohatstva, postupnú transformáciu strednej triedy, kde sa jej veľká časť posunula medzi nízkopríjmové skupiny a len približne 20 % obyvateľstva sa presunulo do vyšších príjmových skupín. Neodrážal sa ani vývoj poznačený postupnou stratou istých spoločenských statusov. Kedysi v európskych ekonomikách, osobitne v Nemecku platilo, že plat špičkového manažéra nemôže byť vyšší ako 10-násobok platu priemerného pracovníka. V súčasnosti ide o stovky až tisíc násobky tohto príjmu, ktorý dostávajú špičkoví manažéri, a teda dochádza k zásadnému vnútornému preskupeniu odmeňovania v oblasti pracovných procesov. Možno poznamenať, že predpoklady formovania bohatstva obyvateľstva sú v krízovom období v rámci jeho jednotlivých skupín ešte významnejšie diferencované.

Súčasnú staršiu generáciu v európskych krajinách disponujú značným bohatstvom, ktoré sa však akumulovalo desiatky rokov od 2. svetovej vojny, a teda nie je výsledkom práce iba jednej generácie. Aj v USA sa objem bohatstva za posledných 30 rokov významne zväčšil, ale 90 % tohto bohatstva disponuje len 5 % domácností. Je to výsledok výrazne väčšieho nárastu príjmov vysokopríjmových domácností v porovnaní s rastom objemu príjmov domácností nízkopríjmových, v dlhšom časovom období.

Veľké polarizovanie príjmov a bohatstva obyvateľstva v jednotlivých regiónoch sveta by malo byť východiskom pre pochopenie limitov globálnej spotreby. Vo väzbe na krízu

v roku 2000 a od roku 2008 to ukazuje na neudržateľnosť doterajšej formy spotreby, garantovanej žitím na úver.

Ďalším očakávaním je tvorba pracovných miest, ktorá však predpokladá nutnosť obnovy hospodárskeho rastu vo väčšine vyspelých krajín na úrovni 3 – 4 % (World Economic Outlook, apríl 2011, MMF). Počíta sa so zvýšením príjmov, s obnovením globálnej spotreby a schopnosťou „splácať dlhovú krízu“. Do úvahy sa pravdepodobne neberie tá skutočnosť, že priemerná výška skutočného rastu HDP za posledných 40 rokov vo vyspelých krajinách dosahovala ročne len 1,8 %. Spoliehať sa na zásadný rast spotreby a obnovenie hospodárskeho rastu v uvedených hodnotách je pri súčasnej stratifikácii príjmov a bohatstva nereálne. Ak sa rast HDP bude pohybovať v hodnotách 1,0 – 1,5 %, nepôjde o také obnovenie hospodárskeho rastu, ktoré bude viesť k vyriešeniu dlhovej krízy, skôr je možné očakávať vývoj, v ktorom sa zvýrazia problémy prebytkovosti produkčných kapacít.

Možno predpokladať, že väčšina vlád sa pri riešení dlhovej krízy bude dlhodobo orientovať na strednú triedu, ktorá bude jediná „schopná zaplatiť“ dôsledky výrazného navýšenia dlhov v jednotlivých krajinách. Tým sa však bude obmedzovať reálna možnosť rastu domácej spotreby. V tejto súvislosti je potrebné uviesť, že väčšina úsporných opatrení balíčkov „rozpočtovej zodpovednosti“, tiež návrhov zákonov o rozpočtových stropoch, tak ako si to predstavuje EÚ, povedú s veľkou pravdepodobnosťou k prehĺbeniu príjmovej diferenciácie v rámci Európy a USA a spotreba v týchto krajinách bude týmto dlhodobo udržiavaná na nízkej úrovni. Tradičná spotreba predmetov dlhodobej spotreby nebude udržateľná práve preto, lebo veľká časť príjmov obyvateľstva bude „viazaná na dlhovú službu“. Z pohľadu očakávaného problematického budúceho vývoja sa sklon k spotrebe síce zvýši, ale významná časť úspor bude prenášaná do mimorezidentských krajín vzhľadom na globalizáciu finančného sektora a nemožnosť reálne vyššieho zhodnotenia úspor s ohľadom na vývoj inflácie doma. Tento vývoj bude z regionálneho pohľadu diferencovaný. V Japonsku obyvateľstvo i pri záporných úrokových sadzbách tradične ponechá svoje úspory v bankách, kým európske a americké obyvateľstvo bude radikálne podliehať panikám presunu týchto prostriedkov a postupne prijme filozofiu minimalizovať straty z úspor oproti strate zbohatnúť na úsporách.

Ďalšie, nie menej podstatné očakávania riešenia súčasných problémov sa nachádzajú v oblasti nových spotrebných trhov, ktoré reprezentujú predovšetkým krajiny BRIC (Brazília, Rusko, India a Čína), najnovšie aj región Južnej Afriky. Všeobecne sa však predpokladá, že hlavným odbytkom v budúcnosti bude Čína a India. Očakávaný rast priemerných príjmov obyvateľov Číny má prispieť k postupnému zvyšovaniu globálnej spotreby. Predpokladá sa, že to, čo sa „stratí“ na domácej spotrebe v európskych krajinách, USA a Japonsku, bude nahradené vytvorením nového obrovského odbytového priestoru na trhoch Číny a Indie. Posúdenie reálnosti naplnenia tohto očakávania leží predovšetkým v rovine príjmovej stratifikácie v dotknutých krajinách, taktiež v oblasti vývoja schopnosti saturovať domáci dopyt v týchto krajinách domácimi producentmi a vo významnej miere v rovine stratégie podpory domáceho dopytu a producentov zo strany štátu.

Predstavy, že rozvíjajúce sa krajiny postupne zvýšia úroveň príjmov väčšiny populácie sa ukazujú ako problematické aj z ďalších dôvodov. Veľká hospodárska kríza v juhovýchodnej Ázii v roku 1996 bola síce v priebehu troch až štyroch rokov „zvládnutá“, došlo však k zásadnej deštrukcii úspor a bohatstva väčšiny populácie. Správy Svetovej banky a mnohých zdravotníckych inštitúcií dokumentujú, že v Indonézii došlo ku schudobneniu väčšiny populácie a sociálne dôsledky týchto otrasov pretrvávajú do súčasnosti. Veľmi podobná situácia bola charakteristická pre Argentínu v roku 2003. Pokiaľ aj dôjde k zvládnutiu makroekonomických indikátorov globálnych kríz, otázkou je, či „daň“ za tento proces zvládnutia (výrazné znehodnotenie úspor, podstatné prehĺbenie príjmových nerovností obyvateľstva, otvorenie Pandorinej skrinky chorôb a kriminality) nebola príliš veľká za tzv. makroekonomické stabilizovanie. Isté pochybnosti vyvstávajú aj v súvislosti s kvalitou hodnotenia zvládnutia týchto stabilizačných procesov. Má sa na mysli ich oceňovanie ratingovými agentúrami.⁸³ V hodnotení sa neobjavuje posúdenie „ceny“ zvládnutia makroekonomickej stabilizácie. Tieto skutočnosti sa neskôr môžu premietnuť do radikálnych problémov nielen z hľadiska kredibility, schopnosti splácať úvery, ale aj do toho, akým spôsobom sa vyvíja domáca spotreba, príjmová polarizácia a vnútorné trhy krajiny.

Väzba spotreby a polarizácie bohatstva

Ak sa všeobecne predpokladá, že spotrebné trhy Číny a Indie sa stanú v budúcnosti kľúčové, najmä z pohľadu vývoja priemerných príjmov obyvateľstva, potom je potrebné brať do úvahy aj stratifikáciu príjmov, tiež zvláštnosti statusu strednej triedy v týchto krajinách, spotrebné a demografické špecifiká.

V súčasnosti má približne 200 miliónov Číňanov príjem na úrovni nižšej strednej triedy v európskych krajinách (35 tisíc USD), ale ich reálny status je vyšší ako stredná trieda a jej príjem v krajinách EÚ. Približne 1 milión Číňanov má úspory nad 100 tisíc USD a 1/3 obyvateľov má úspory od 10 tisíc do 100 tisíc USD. Čína má najvyšší počet obyvateľov disponujúcich 1 miliónom USD na svete – približne 1 milión. Naproti tomu v Indii má len 7 % obyvateľstva úspory v intervale 10 – 100 tisíc USD a podiel milionárov je podstatne nižší ako v Číne (www.indicus.net).

Z pohľadu formovania spotreby a vývoja produkčných kapacít je možné v uvedených krajinách vysledovať zásadné diferencie. India desaťročia budovala produkčné kapacity predovšetkým v oblasti spotrebného tovaru, orientované na domáci trh. Z toho dôvodu sú v súčasnej dobe predmety dlhodobej spotreby (chladničky, televízory, klimatizácia, sporáky, čističky vody a pod.) zásadne lacnejšie oproti porovnateľným tovarom v EÚ, resp. v USA.

⁸³ Dve z troch ratingových agentúr sú vlastnené súkromnými investorskými skupinami, ktoré určujú rating nie vždy podľa korektných medzinárodných kritérií. Hodnotenie konkurencieschopnosti krajín narába s 99 ukazovateľmi, kde len 23 ukazovateľov je postavených na analýze tvrdých štatistických dát a ostatné sú hodnotené subjektívne, podľa vybraných „posudzovateľov“.

Lacné výrobky, vyrábané indickými výrobcami a určené pre nízko príjmový indický trh, predstavujú rozsiahlu saturáciu tohto trhu. V Indii síce dochádza k nárastu priemerných príjmov a k zvýšeniu domáceho dopytu, vzhľadom na pretrvávajúce krízové obdobie aj globálneho dopytu po týchto výrobkoch, avšak tento dopyt bude uspokojovaný skôr indickými producentmi a nie importom z krajín EÚ a USA. Formovanie spotreby je významne ovplyvňované i demografickým vývojom. India, ktorá má v súčasnosti 782 miliónov obyvateľov, má najväčší podiel na raste počtu obyvateľstva sveta. Očakáva sa, že v roku 2030 bude mať viac obyvateľov ako Čína a v roku 2050 dosiahne počet obyvateľov Indie hranicu 1,6 miliardy.⁸⁴

Aj v Číne sa príjmová polarizácia obyvateľstva prejavuje významným spôsobom geograficky. Vnútrokontinentálne časti Číny ostávajú naďalej veľmi chudobné, preto pokračuje presun obyvateľstva z vnútrokontinentálnych oblastí za prácou buď do metropolitných oblastí, alebo do pobrežných zón. Presun 20 miliónov obyvateľov ročne by znamenal v európskych podmienkach nezvládnuteľný problém, čínska vláda má zatiaľ tento vývoj pod kontrolou.

Špecifikom pri formovaní domácej spotreby je v Číne stratégia vlády, v rámci ktorej sa v procese podpory domácej spotreby poskytujú nenávratné pôžičky, napríklad pri nákupe predmetov dlhodobej spotreby, ako sú chladničky, televízory a autá. V ďalšom sa zvyšovanie spotreby stimuluje podporou nákupu niektorých európskych áut, ako súčasť politiky spoločenskej prestíže. Postupne sa však dovoz európskych áut nahrádza vývojom a výrobou týchto automobilov v Číne, kedy sa súbežne s rastom produkcie zvyšuje podiel čínskych subkontraktorov.⁸⁵ Domáci subkontraktoring je podmienkou získania bonusov pri predaji, čo z dlhodobého hľadiska hendikepuje subkontraktorov v krajinách EÚ. Treťou významnou oblasťou podpory spotreby je bývanie. Tu čínska vláda zásadným spôsobom podporuje výstavbu nových veľkých sídlisk, čo je formálne zdôvodňované obrovskými migračnými presunmi vnútri Číny. Vzhľadom na príjmovú polarizáciu a zdvojnásobenie hodnoty nehnuteľností za posledných päť rokov sa nové byty stávajú predmetom špekulácie. Znamená to, že na jednej strane tieto byty zostávajú prázdne, na strane druhej časť nízko príjmového obyvateľstva, ktoré sa presúva z vnútrokontinentálnej Číny do nových oblastí, nemá reálnu možnosť bývanie získať.

Prudký rast obyvateľstva v Číne bol zastavený tzv. politikou jedného dieťaťa v roku 1979 a pôrodnosť je v súčasnom období na úrovni jednoduchej reprodukcie.⁸⁶ Dôsledkom uvedenej politiky je v dnešnej Číne situácia, kedy sa má 400 miliónov jedináčikov postarať o svojich rodičov podľa tradícií čínskej spoločnosti. Keďže dôchodkovo poistených je približne 30 % populácie, pritom existujú veľké rozdiely v dôchodkoch medzi obyvateľstvom na

⁸⁴ India ako prvá krajina na svete zaviedla v roku 1952 zásady pre kontrolu pôrodnosti. Národná stratégia 2000 stanovila, že v roku 2010 má byť dosiahnutá úroveň jednoduchej reprodukcie (2,1 dieťaťa na 1 ženu), predpokladá sa, že tento stav sa dosiahne až o 10 rokov. Najväčšia pôrodnosť je v tzv. hinduistickom páse krajiny, s vysokou úrovňou negramotnosti žien vo vidieckych oblastiach.

⁸⁵ Dotýka sa to predovšetkým Volkswagenu a sčasti aj BMW.

⁸⁶ Niektoré zdroje uvádzajú len 1,5 dieťaťa na 1 ženu.

vidieku a v mestách, je zrejmé, že táto skupina bude predstavovať veľký problém čínskej spoločnosti v horizonte 5 až 15 rokov. Na jednej strane je možné pozorovať malú schopnosť súčasných produktívnych obyvateľov v strednom veku zabezpečiť si dostatočné finančné prostriedky na život v starobe. Na druhej strane sú obmedzené možnosti mladej generácie, vzhľadom na demografickú štruktúru a pohyb väčšinou v nízkych príjmových kategóriách, reálne sa postarať o svojich rodičov. Je možné očakávať, že uvedené s veľkou pravdepodobnosťou povedie k vzniku sociálnych búrok vnútri čínskej spoločnosti.⁸⁷ Budúcu spotrebu bude významne ovplyvňovať aj asymetrický vývoj pomeru medzi počtom narodených dievčat a chlapcov, ktorý sa vzhľadom na čínske tradičné špecifiká vyvíja v pomere 120 chlapcov na 100 dievčat. Analýzy Čínskej akadémie vied dokumentujú, že sa postupne formuje skupina 20 až 40 miliónov mužov, ktorí budú mať problém nájsť si čínsku partnerku (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/8451289.stm>). Keďže ide o netradične formovanú skupinu obyvateľstva, ktorá v Číne predstavuje nový fenomén, je pomerne ťažko odhadovať jej budúce spotrebiteľské zvláštnosti a zvyklosti. V tejto súvislosti je však možné uvažovať aj o tom, že sa vytvoria určité nové migračné formy, napr. medzi Indonéziou a Čínou, alebo medzi inými ázijskými krajinami a Čínou.

Hospodársky vývoj v Brazílii zaradil túto krajinu medzi budúcich „ťahúňov“ svetovej ekonomiky a všeobecne sa počíta s tým, že spotrebiteľský trh bude vplyvať na rast globálnej spotreby významnejšie až v ďalšom období. Za posledných 15 rokov síce došlo k zásadnému prelomu v príjmovej polarizácii obyvateľstva, kedy sa počet „superchudobných“ znížil zo 41 % na 27 %. Aj naďalej však 11 % populácie Brazílie žije vo favelách a približne 40 až 50 % obyvateľov disponuje veľmi nízkymi príjmami. Reálna spotreba týchto skupín obyvateľstva je teda značne problematická a z dlhodobého aspektu budú na ňu vplyvať predovšetkým pre-rozdeľovacie procesy v krajine. Z toho dôvodu je možné očakávať skôr divergenciu v oblasti príjmov medzi bohatými a veľmi chudobnými vrstvami populácie. Z pohľadu formovania trhu práce je významným masové zapojenie sa veľkého počtu žien. Vedľajším „produktom“ tohto procesu je zásadné zníženie pôrodnosti, bez podpory vlády.⁸⁸ Odmeňovanie žien na trhu práce je tak, ako v iných krajinách sveta, na nižšej úrovni ako mužov, preto aj pri raste príjmov domácností masívnou účasťou žien na trhu práce v porovnaní s predchádzajúcim obdobím, dochádza len k pomalému znižovaniu podielu chudobných domácností.

⁸⁷ Demografický vývoj ovplyvňujú aj také faktory, ako je napríklad znečistenie životného prostredia, čo súvisí s nižšou pôrodnosťou a kratším vekom dožitia. Dve z desiatich najznečistenejších oblastí na svete sa nachádzajú v Číne, kde je zaregistrovaný mimoriadne vysoký výskyt rakoviny, ochorení pečene, obličiek a pod.

⁸⁸ Zásadný pokles pôrodnosti v Brazílii zaujal demografov. Z 6,3 detí na 1 ženu v roku 1960 na 1,9 detí na 1 ženu v roku 2009. Analýzy ukázali, že základným determinantom bola rastúca možnosť vzdelania pre dievčatá, zavedenie elektriny a populárne večerné seriály, v ktorých vystupovali malé rodiny, žena nemala deti, resp. len jedno. Tým, že ženy majú menej detí, zvyšuje sa ich úloha na pracovnom trhu. Až 85 % obyvateľov žije v súčasnosti v mestských oblastiach, kde sú malé rodiny ekonomickou výhodou. Základom pre uvedený vývoj bolo pôsobenie silného ženského hnutia v 70. a 80. rokoch 20. storočia v krajine.

Druhá významná juhoamerická krajina, Argentína, sa v podstate dodnes nespamätala z obrovskej príjmovej polarizácie, ktorá vyplynula z hospodárskej krízy v roku 2003. V tom období došlo k schudobneniu približne 60 % argentínskeho obyvateľstva. Devalvácia argentínskej meny, problémy s kurzom dolára, prenesenie dlhovej služby predovšetkým na nižšiu strednú triedu spôsobilo, že väčšina argentínskeho obyvateľstva sa stala príliš chudobnou na to, aby zásadným spôsobom zasiahla do vývoja globálnej spotreby.

Totálna koncentrácia moci, ktorú na africkom kontinente reprezentujú elity, tvoriace 3 až 5 % populácie, sa významným spôsobom podieľa na polarizácii bohatstva v jednotlivých krajinách. Typickým rysom elit je ich spriaznenosť len s vybranými skupinami populácie. Obrovská nespokojnosť a frustrácia je charakteristická najmä pre mladú generáciu. Táto získala vyššie vzdelanie, ale nemá možnosť uplatniť sa na úzkom trhu práce a zasiahnúť tak do zmien polarizácie bohatstva v pozitívnom slova zmysle. Nepokoje v krajinách, ako Tunisko, Egypt, Alžírsko, sú dôsledkom neriešenia uvedených problémov. „Revolúcia“ v Líbyi však nebola podobným príkladom. Sociálny systém, pracovný trh a snahy o postupné vyrovnanie regionálnych diferencií v príjmoch boli v tejto krajine, v porovnaní so susedmi, na nadštandardnej úrovni.⁸⁹ Je reálny predpoklad, že „porevolučný“ vývoj bude viesť k celkovému schudobneniu krajiny, kde bude dochádzať k významnej polarizácii bohatstva aj na regionálnom základe – bohatý sever, schudobnený juh, a z pohľadu životnej úrovne sa zhorší postavenie niektorých etnických skupín. Z aspektu demografického vývoja a nízkej ekonomickej vyspelosti krajín na juh od Sahary nie je zanedbateľná súčasná pôrodnosť až 5 detí na 1 ženu (v Nigérii až 7 detí na 1 ženu). Táto významne prispieva k polarizácii bohatstva a k evidovaniu extrémnej chudoby, až hladomoru.

Dôsledné prerozdeľovanie časti bohatstva medzi obyvateľstvo realizuje napríklad Saudská Arábia. Ide predovšetkým o zlepšovanie prístupu k vzdelaniu, k medicínskym službám, k využívaniu služieb cestovného ruchu aj pre liečebné účely. Polarizácia bohatstva v krajine je takto menej registrovateľná, je „otupená“ a nevedie k extrémnemu nárastu spotreby. Podobne je to aj v ďalších krajinách na Arabskom poloostrove (s výnimkou Jemenu).

Napriek dlhodobo pozitívne sa formujúcemu bohatstvu vo vyspelých západných ekonomikách je na základe súčasného vývoja evidentné, že sa polarizuje výraznejšie nielen medzi krajinami navzájom, ale aj vo vnútri jednotlivých krajín. Ďalším faktorom, ktorý bude výrazne ovplyvňovať nielen veľkosť, ale najmä štruktúru spotrebiteľského dopytu, je starnutie populácie v uvedených krajinách. Typickým príkladom je Japonsko, kde poproduktívne obyvateľstvo tvorí v súčasnosti až 23 % populácie a má výraznú početnú prevahu nad mladou generáciou.

Pre určitú ilustráciu polarizácie bohatstva vo svete sú v nasledujúcej tabuľke krajiny zaradené do príjmových skupín.

⁸⁹ „Problémom“ Líbye boli obrovské zásoby zemného plynu, ropy a podzemné zásoby vody, o ktoré bol a je mimoriadny medzinárodný záujem. V krajine bolo bezplatné školstvo na vysokej úrovni, rovnaký prístup k vzdelaniu pre chlapcov a dievčatá, napriek tomu, že ide o krajinu vyznávajúcu islam a právo sharia, bezplatné zdravotníctvo, ceny nafty a benzínu takmer zadarmo, štátne nenávratné pôžičky mladomanželom, elektrina v bytoch zadarmo a pod.

T a b u ľ k a 3.1

Skupiny vybraných krajín podľa HDP na obyvateľa v PPS USD (2009)

Menej ako 3 000	3 000 až 9 513	9 514 až 24 999	25 000 až 40 000	Viac ako 40 000
Bangladéš	Alžírsko	Argentína	Austrália	Hongkong
Čad	Brazília	Cyprus	Izrael	Nórsko
Etiópia	Čína	Irán	Island	SAE
Ghana	Egypt	Líbya	Japonsko	Saudská Arábia
India	Filipíny	Malajzia	Južná Kórea	Singapur
Keňa	Indonézia	Mexiko	Kanada	USA
Mozambik	Južná Afrika	nové krajiny EÚ	staré krajiny EÚ ¹	
Pakistan	Kuba	Nový Zéland	Tchajwan	
Severná Kórea	Maroko	Rusko		
Sudán	Thajsko	Turecko		
Vietnam		Venezuela		

¹ Okrem Portugalska.

Prameň: Spracované z údajov Svetovej banky a CIA World Factbook, 2010. Krajiny uvedené v abecednom poradí.

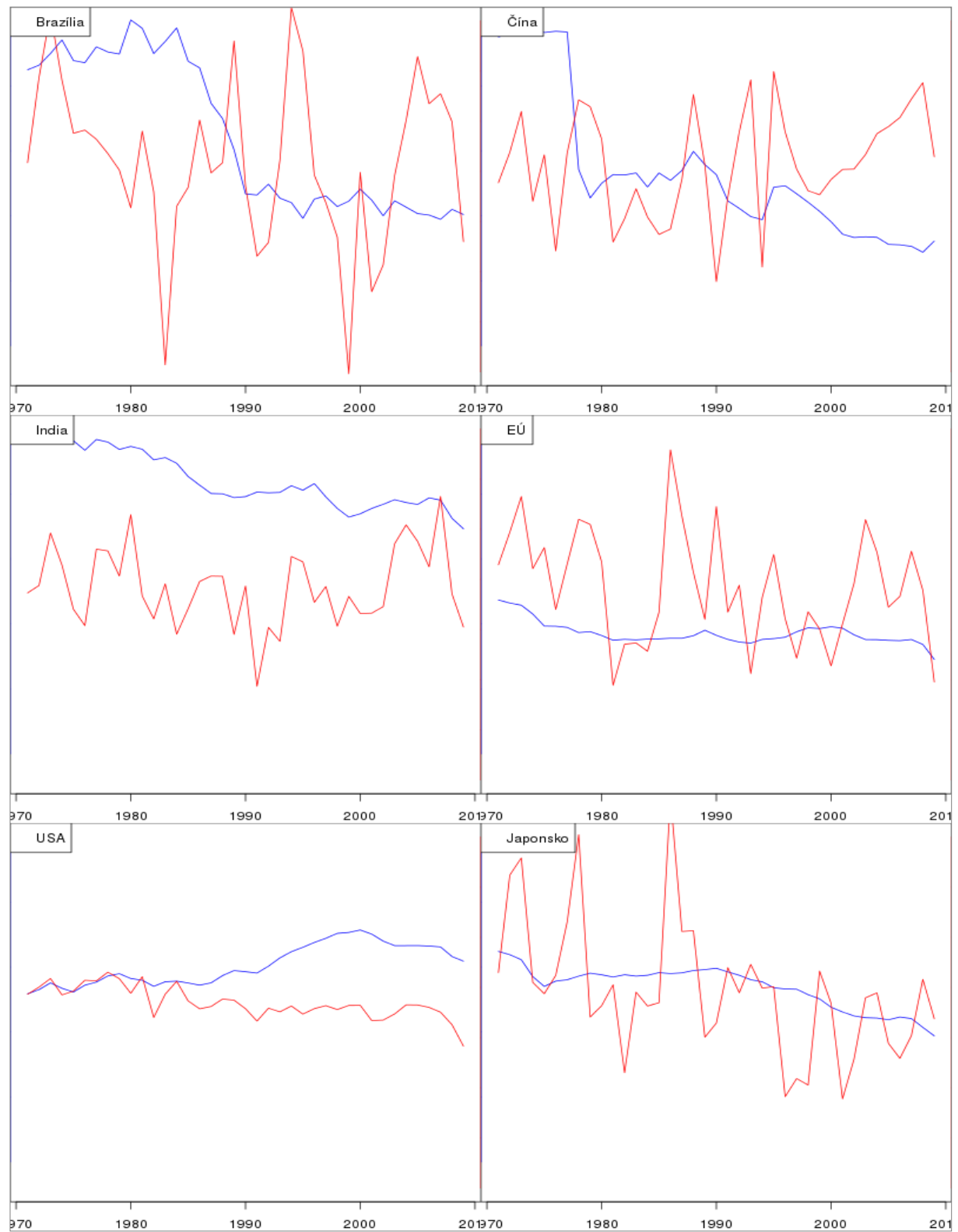
Doplnením obrazu polarizácie sú niektoré údaje o raste HDP od roku 1980 po rok 2009. Najvyšší svetový nárast HDP za uvedené obdobie vykazuje Čína (1 506 %). HDP Indie narástol o 455 %, afrických krajín o 151 %, HDP v Európe o 75 % a v Japonsku o 74 %. V USA, ktoré sú pokladané za najrozvinutejšie hospodárstvo na svete vzrástol HDP v období 1980 až 2009 o 119 %, kým v krajinách Južnej Ameriky o 108 %.

Pohľad na súvislosti a vzťahy medzi vývojom hospodárstva a spotrebou domácností za vybrané krajiny v sledovanom období 1970 až 2010 dokumentuje séria grafov na nasledujúcich dvoch obrázkoch. Obrázok 3.1 prezentuje vývoj v rozvíjajúcich sa ekonomikách, ako Čína, India a Brazília, ako aj v rozvinutých ekonomikách, ako USA, krajiny EÚ spolu a Japonsko. Vývoj spotreby domácností v Číne a Brazílii, ako podiel tejto spotreby na celkovej spotrebe krajiny, vykazuje nízke hodnoty s výrazným poklesom od 80. rokov. V USA možno od tohto obdobia registrovať postupný mierny rast. V tejto súvislosti je zaujímavé sledovať vzťah medzi prírastkami HDP za tieto krajiny a vývojom dotknutého podielu spotreby domácností. Vysoký podiel spotreby domácností v Indii má súvis s dlhodobou orientáciou krajiny na zabezpečovanie domácej spotreby.

Na nasledujúcom obrázku 3.2 vidieť, že vybrané krajiny EÚ, s výnimkou Nemecka, nekopírujú vývojové línie v sledovaných ukazovateľoch za krajiny uvedené na obrázku 3.1. Zásadne odlišnú podielovú líniu za spotrebu domácností, ako majú všetky porovnávané krajiny, má Švédsko.

Obrázok 3.1

Vzťahy medzi vývojom hospodárstva a spotrebou domácností za vybrané krajiny sveta (1970 – 2010)

Poznámka: Modrá čiara – podiel domácností na celkovej konečnej spotrebe (vertikálna mierka je rovnaká, od 63 do 90 %). Červená čiara – tempo rastu HDP (mierka je od -30 do 40 %).

Prameň: Spracované z údajov OSN.

Obrázok 3.2

Vzťahy medzi vývojom hospodárstva a spotrebou domácností za vybrané krajiny Európskej únie (1970 – 2010)

Poznámka: Modrá čiara – podiel spotreby domácností na celkovej konečnej spotrebe (vertikálna mierka je rovnaká, od 63 do 90 %). Červená čiara – tempo rastu HDP (mierka je od –30 po 40 %).

Prameň: Spracované z údajov OSN.

Riziká pre globálnu spotrebu

Riešenie problému globálnej spotreby je kľúčovým nielen pri pohľade na aktuálny vývoj svetovej ekonomiky, ale stáva sa otvorenou výzvou z dlhodobého pohľadu na využívanie prírodných zdrojov, pri rastúcom počte svetovej populácie.

Pokiaľ však globálna spotreba v krátkodobom a strednodobom časovom horizonte vnútri jednotlivých ekonomík nevytvorí dostatočný priestor pre obnovenie hospodárskeho rastu, nie je možné uvažovať ani s reálnym riešením dlhovej krízy. V konečnom dôsledku to znamená urýchlenie procesu deštrukcie bohatstva stredných príjmových skupín obyvateľstva.

Finančný sektor bude požadovať splatenie štátnych dlhopisov, financujúcich súčasne deficitné hospodárenie jednotlivých krajín. Takýto vývoj sa s vysokou pravdepodobnosťou premietne do obrovských problémov s realizovaním globálnej spotreby.

Predstavy o tom, že by ekologizácia spoločnosti mohla byť v súčasnosti prostriedkom pre nový druh spotreby, sa ukázali ako veľmi problematické preto, lebo aj oblasť ekologizácie sa stala predmetom lukratívneho biznisu. Dôsledky je možné sledovať na rastúcich cenách alternatívnych energetických zdrojov, na ich vplyve na vývoj ceny elektrickej energie pre koncového užívateľa, na neistote v oblasti dodávok elektriny, ako aj na problémoch v súvislosti s vývojom ceny pôdy a samotným spôsobom obchodovania s ňou v krajinách, kde sa rozšírili napríklad fotogalvanické elektrárne. Logickým dôsledkom takéhoto vývoja je, vrátane obchodovania s emisiami, že reálne nedochádza k ekologizácii činnosti, ale naopak, vlastný proces ekologizácie sa stal ďalším nástrojom prehlbovania príjmovej polarizácie.

Ďalším v mozaike komplexnosti pohľadov na otázku problémov globálnej spotreby je pohľad na presadzovanie predstáv o tom, že trhy automaticky budú smerovať k rovnováhe, automaticky budú optimálnym spôsobom prerozdeľovať finančné zdroje v spoločnosti. Tento ultra liberálny prístup, ktorý má korene v tzv. Chicagskej škole, sa ukazuje ako úplne mylný. Finančný sektor sa odtrhol od reálnej ekonomiky, zisky bol schopný generovať vlastnou vnútornou metódou zadlžovania sa a virtualizácie. Súčasťou tohto procesu bolo to, že v prípade kolapsu veľkých bankových domov ich manažmenty dostávali mimoriadne vysoké odstupné a „zlaté padáky, a dôsledkom je aj tá skutočnosť, že vlády sa rozhodli sanovať problémy, do ktorých sa finančné inštitúcie dostali, z prostriedkov daňových poplatníkov, a teda zo štátnych rozpočtových zdrojov. „Riešenie“ zatiaľ stálo 5,2 bilióna USD, kryté štátnymi dlhopismi, ktoré bude musieť štát zaplatiť. Je vysoko pravdepodobné, že na takejto sanácii bude mať zásadný podiel stredná vrstva obyvateľstva. Nízkopříjmové skupiny sú z pohľadu daňového zaťaženia mimo hry a bohatí sa s veľkou pravdepodobnosťou dokážu „vyviniť“ z dôsledkov špekulatívneho vývoja na finančných trhoch. Ich podiel na sanácii bude fakticky minimálny. Možno konštatovať, že samotný proces sanovania uvedených problémov v čase krízy príjmovú polarizáciu v rozvinutých krajinách prehľbuje, príjmové nerovnosti sa zväčšujú a ďalší vývoj nadobúda charakter prolongovania divergencie.

Pre lepšie pochopenie hĺbky súčasných problémov v oblasti globálnej spotreby a reálnych rizík v jej ďalšom vývoji je dôležité uviesť aspoň minimálny historický poznámkový exkurz doterajšieho správania sa jednotlivých subjektov svetovej ekonomiky. Východiskom je aj pochopenie toho, čo determinovalo doterajšiu príjmovú polarizáciu, a čo ju prehľbuje ďalej.

Doterajšiu polarizáciu príjmov ovplyvňovali predovšetkým efekty vyplývajúce zo špekulácií na finančných trhoch, rôzne manažérske bonusy, zlaté padáky, obchodovanie s informáciami insiderského typu a s podnikovými akciami. V 80. rokoch minulého storočia sa „objavila“ predstava, že ak budú pracovníci firiem odmeňovaní akciami firiem, budú zásadne stimulovaní pracovať v prospech týchto firiem. Práve pre absenciu vnútropodnikových adekvátnych kontrol sa táto predstava ukázala mylná. Vrcholové manažmenty firiem totiž

„objavili” obrovský priestor pre vlastné obohacovanie sa pri špekulatívnom narábaní s podnikovým majetkom. Akcionári sa zaujímali výlučne o dostatočnú výšku dividend. Pokiaľ bol manažment schopný túto požiadavku splniť, nikto sa ho reálne nepýtal, akým spôsobom dosiahol vysoké zhodnotenie a efektívnosť.

Súčasne ďalšie subjekty svetovej ekonomiky – štáty vo vyspelom svete – pokračovali v sanovaní nadrozmerných sociálnych modelov, aj keď sa zdroje naakumulované v období vysokého hospodárskeho rastu po 2. svetovej vojne minuli. V 90. rokoch sa k zvýšeným výdavkom na sociálne modely pridala aj rozsiahla vlna privatizácie, v dôsledku ktorej štáty stratili podstatnú časť svojho majetku, a teda aj vplyv na vývoj ekonomiky. Uvedené sa premietlo v zásadnom raste deficitnosti najmä v európskych krajinách a znamenalo postupné kumulovanie rozsahu dlhovej služby. Klesajúca neochota investorov podporovať tento mechanizmus vnútorného zadlžovania sa krajín, viedla aj ku zvyšovaniu rizikovej prirážky a celkovej úrovne úrokov a dlhovej služby. Súbežne s uvedeným, veľké transnacionálne firmy unikali pred daňovými povinnosťami a spoločenskou zodpovednosťou voči materským krajinám. Išlo nielen o minimalizáciu daňových povinností a odvodov presunmi do daňových rajov, ale z pohľadu TNK o celkové využívanie nástrojov a opatrení na „hrane zákona”. Dôsledkom bolo celkové zníženie príjmov z daní v jednotlivých krajinách, čo bolo kompenzované nutnosťou zvýšenia nepriamych daní, spotrebných daní, dane z pridanej hodnoty a neskôr aj dane z alkoholu a tabaku. Rozpätie medzi výškou príjmov a nutnými výdavkami sa zväčšovalo. Väčšina obyvateľov bola zvyknutá na sociálne benefity a podpory, preto ich bolo veľmi obtiažne presviedčať o nutnosti úsporných krokov a opatrení. Pokračovanie zadlžovania sa zároveň znamenalo, že štát potichu toleroval zvyšujúcu sa zadlženosť obyvateľstva, nakoľko všetky ekonomické subjekty v podstate pokračovali v stratégii udržania spotreby za každú cenu, a to i za cenu extrémneho navýšenia dlhov pre všetky ekonomické subjekty.

Zadlžovanie sa súviselo aj s nárastom výdavkov na zbrojenie. Konkrétne sa zbrojné rozpočty začali významnejšie navyšovať po 11. 9. 2001, vo väzbe na tzv. vojnu proti terorizmu, vojnu v Iraku a v Afganistane. Konflikty, ku ktorým došlo v severoafrických krajinách viedli k tomu, že mierová dividenda sa stratila a došlo k extrémnemu navyšovaniu výdavkov na obranu. Zásadným problémom v tejto súvislosti je skutočnosť, že tieto výdavky nepredstavovali klasickú spotrebu obyvateľstva, ale neproduktívne náklady, ktoré neslúžili ako stimulačný faktor spotreby. V porovnaní s USA, kde je rozsah výdavkov na obranu približne 800 miliárd USD a ide o jednu z najväčších rozpočtových oblastí krajiny, je v EÚ situácia odlišná, nakoľko výdavky na obranu sú tradične na nižšej úrovni. V EÚ je však rozhodujúcou výdavkovou oblasťou rozpočtu udržanie sociálnych modelov. Aj keď nemožno v EÚ, v porovnaní s USA, konštatovať také zvýrazňovanie príjmových diferencií, predsa len udržiavanie sociálnych modelov predstavovalo pre väčšinu európskych krajín zaplatenie vysokej ceny v podobe postupného, zdanlivo malého, ale trvalého zadlžovania. Dôsledkom vývoja sa stal obrovský problém dlhovej služby, ktorý súbežne so zadlženosťou obyvateľstva vytvoril prvý významný blok problémov.

Druhý významný blok problémov predstavuje vývoj na úrovni podnikov. Čo viedlo k tomu, že sa podniková spotreba prestala na celkovej spotrebe podieľať adekvátne? Významná časť podnikov sa postupne dostala do situácie, v ktorej ich ziskovosť klesala (napr. zisková marža v automobilovom priemysle zo 6,5 % na 2 %). Logicky sa to premietlo v obmedzovaní zdrojov pre ďalší rozvoj podnikov. Súčasne s klesaním ziskovej marže boli podniky nútené realizovať procesy prípravy plnenia série ekologických noriem, čo ich výdavky zvyšovalo. Zároveň sa znížili možnosti poskytovania zdrojov bankovej sféry, ktorá sa orientovala na iné, výnosnejšie oblasti financovania, a tak došlo k presunu úverovania väčšiny dôležitých podnikov z bankového sektora do oblasti emitovania podnikových dlhopisov. Celkový objem emitovaných podnikových dlhopisov predstavuje v súčasnosti viac ako 3,7 bilióna eur a vo väčšine prípadov ide o troj až päťročné financie s ročnou dlhovou službou približne 800 miliárd eur. V krízovom období sa situácia so splácaním ročnej dlhovej služby podnikov komplikuje. Vo väčšine veľkých podnikov sa situácia zhoršuje práve v čase, kedy sa očakávalo a očakáva nasadenie novej generácie technológií vo väzbe na ekológiu, zvýšenie efektívnosti a kvality vyrábanej produkcie. Dôsledkom bola nutnosť zvýšiť celkovú úverovú záťaž. Ale podniky si nedovoľujú realizovať také zásadné technické zmeny, aké boli uskutočnené napr. v 70. rokoch vo väzbe na zmenu energetických systémov (prvý ropný šok a dôsledky ropnej krízy). Tento vývoj zároveň znamenal nutnosť vnútorného zadlžovania podnikov a obmedzil možnosť spotreby podnikovej sféry v procese technologických zmien.

Ďalším subjektom ekonomiky, ktorý mohol významným spôsobom participovať na celkovej spotrebe, sú municipality. Reformy, ktorými prechádzali municipality vo väčšine krajín, boli zamerané najmä na reálnu udžateľnosť ekonomiky sídiel rôznej veľkosti a na zavádzanie informatizácie vo verejnom sektore. V rozpočtoch municipalít sa postupne ukázalo, že úroveň reálnych výdavkov sa vzdďaľuje od reálnych príjmov, čo pri realizácii zdrojovo náročných projektov znamenalo nutnosť úverovej záťaže. Aj keď municipality mohli získať finančné prostriedky na finančných trhoch, tieto neboli dostatočné. Prevzatie zodpovednosti za mnohé nové oblasti, ako zdravotníctvo, doprava na lokálnej úrovni, viedlo k nutnému zvyšovaniu zadlžovania sa municipalít. Vo všeobecnosti bola väčšina objednávok verejného sektora v krajinách EÚ, ale aj v USA, financovaná z dvoch tretín zo zdrojov regionálnych alebo lokálnych municipalít a jednu tretinu zabezpečoval štát. Veľká časť podnikov sa však postavila nezodpovedne k plateniu miestnych daní, a teda obmedzila objem zdrojov na rozvoj regiónov, čo viedlo k postupnému navyšovaniu objemu dlhu v municipálnej sfére. Takýto vývoj znamená napr. v Nemecku dlh municipalít vo výške viac ako 400 miliárd eur a napr. v Španielsku sú municipality zadlžené na úrovni zadlženosti štátu. Z pohľadu ďalšieho vývoja predstavuje zadlženosť municipalít extrémne obmedzenie ich súčasnej a budúcej spotreby, nakoľko ďalšie zadlžovanie sa je neúnosné. Spočíva to nielen v zložitejšej dostupnosti úverov, ale existujúca dostupnosť úverov je podmienená výrazne horšími podmienkami budúceho splácania úverov pre municipality ako doteraz. Negatívum uvedeného sa prejavuje a prejaví i v budúcom období v tom, že municipality mohli skutočne významne participovať na celkovej spotrebe práve tým, že by „obslúžili” najmä oblasť ekologizácie a výstavby miestnej infraštruktúry.

Obmedzenie možnej spotreby na úrovni krajín EÚ, USA a Japonska je nielen komplexné, tzn. že ide o obmedzenie spotreby z hľadiska domácností, podnikov, štátu a municipalít v tom istom čase, ale dochádza aj ku kumulovaným prejavom týchto obmedzení. Nezvládnutie problémov v uvedených oblastiach predstavuje významné riziká v oblasti budúcej globalnej spotreby.

Determinanty budúceho vývoja

Pohľad na možný budúci vývoj v dotknutých oblastiach detailnejšie ozrejmuje regionálny rozmer súčasných vývojových špecifik krajín. Zároveň sa upriamuje pozornosť na otvorenie oblasti využívania produkčných kapacít.

Japonsko je v osobitnej problémovej situácii vzhľadom na pokračujúci proces deflácie za posledných 20 rokov. Napriek miliardovým investíciám sa nedostalo z hospodárskej recesie a obyvateľstvo v prevažnej miere ponecháva svoje úspory v bankách, aj napriek snahám japonskej vlády stimulovať oživenie ekonomiky po strate exportu zvýšením domácej spotreby. Problémy ekonomiky sú zvýraznené katastrofami v roku 2011, predovšetkým zemetraseniami. Krízový vývoj prehĺbuje odbytové problémy globalnej ekonomiky a Japonsko si v porovnaní s Čínou skôr uvedomilo, aký vplyv na ekonomiku môže mať strata odbytového priestoru pri exporte. Japonský export v tomto slova zmysle predbehol čínsku expanznú stratégiu približne o 15 rokov. Zdá sa, že jediným východiskom pre japonské produkčné kapacity je zvýšenie domácej spotreby, alebo získanie nových odbytísk v krajinách Južnej Ameriky. Japonská vláda podporuje skôr domácu spotrebu. Pre Japonsko je totiž charakteristické, že prevažná časť jeho produkčných kapacít je už alokovaná mimo Japonska a tieto sa stali v istom zmysle autonómnymi z pohľadu odbytu tovarov a služieb.

Pre významnú časť hospodárskych politík krajín bolo v rámci doterajšieho procesu globalizácie charakteristické, že vlády stimulovali zvýšenie domácej spotreby veľkými infraštruktúrnymi projektmi (čo je podstata keynesovstva), alebo sa domáca spotreba stimulovala rozsiahlymi podpornými programami (ako napr. v Číne). Vlády vždy vychádzali z predpokladu určitej úrovne domácej spotreby, ktorá mala byť zabezpečovaná produkčnými kapacitami a z predpokladu určitej úrovne produkčných kapacít orientovaných na export. Vo všeobecnosti išlo o približne 50 až 60 % produkčných kapacít zameraných na domácu spotrebu a cca 30 – 40 % na export. Iným príkladom je India, kde sa vychádzalo zo stratégie, že až 70 % produkcie sa spotrebuje na domácom trhu a 30 % sa exportuje. Čína, napriek významnej podpore domácej spotreby, naďalej presadzuje expanznú stratégiu. Dôvodom sú extrémne diferencie príjmov obyvateľstva v rámci krajiny a poznanie, že ani v najbližších 20 až 30 rokoch sa nepodarí túto polarizáciu príjmov zásadne zmeniť. Aj keď súčasná príjmová stratifikácia registruje skupinu približne 200 miliónov bohatých Číňanov, avšak ako dlhodobá stratégia udržania produkčných kapacít je to stratégia neudržateľná. Ak sa totiž nepodarí dostať globálnu spotrebu na predkrízovú úroveň, je zrejmé, že časť produkčných kapacít zostane

trvalo nadbytočná. Východiskom tejto úvahy je skutočnosť, že ak už v predkrízovom období, podľa analýz napr. McKinsey, boli v jednotlivých odvetviach prebytočné kapacity na úrovni 20 až 40 %, tak doterajší krízový vývoj ukazuje nezakryte neudržateľnosť ďalších produkčných kapacít vzhľadom na obmedzený rozsah možnej globálnej spotreby.

Otázka generovania príjmov obyvateľstva na vyššej úrovni, ktoré majú významným spôsobom zasiahnuť do zvýšenia, alebo aspoň udržania spotreby, bola zdá sa doteraz až „vyčerpávajúco” riešená prijatím rôznych opatrení na úrovni jednotlivých vlád. Opatrenia prijaté v oblasti pracovného trhu, napríklad tzv. systémy delených pracovných miest, fondu pracovného času alebo nemeckej metódy „Kurzarbeitu”, zdá sa nestačia a ani nebudú stačiť. Rozdiel medzi celkovou potrebou a reálnym počtom ľudí, ktorí by sa uchádzali o prácu bude totiž veľmi veľký. Napriek uvedeným niektorým snahám je táto skutočnosť jedným zo základných problémov, pred ktorými stoja vládnuce elity. Úvahy a následne rozhodnutia pre budúcnosť totiž nebudú ovplyvnené tým čo v súčasnosti, t. j. že dovozom lacných čínskych tovarov dôjde k zániku domáceho, napríklad textilného alebo obuvníckeho priemyslu. Primárnym bude zohľadnenie tej skutočnosti, že čínski producenti sú schopní už dnes vyrábať 90 % svetového sortimentu tovarov, od luxusných až po priemerné, pri podstatne nižších nákladoch. Ak sa pripustí úvaha, že v rámci domácich produkčných kapacít v ostatných krajinách, napr. v EÚ, nedôjde k významnejšiemu obmedzeniu, reálna príjmová situácia môže byť taká, že neumožní obstarat' si ani čínske, ani európske tovary. Tento, skôr katastrofický pohľad, predpokladá globálny otras celkovej štruktúry spotreby, kde sa zásadným nejaví to, či ide o európsky, alebo čínsky tovar, ale otázkou bude, či sa určitý tovar vôbec nakúpi. Uvedené sa premietne nielen do redukcie produkčných kapacít, ale aj do zníženia úrovne príjmov. Potom prestane byť dôležitou samotná výška mzdy, dôležitou sa stane práca ako taká, získanie a udržanie pracovného miesta. Pravdepodobne dôjde k masívnemu nárastu tzv. chudobných pracujúcich, ktorých príjmy budú buď na úrovni minimálnej mzdy, alebo ešte nižšie. Takáto úroveň príjmov bude môcť zabezpečiť spotrebu len v podobe „záchovného modelu”, bez kvalitatívnej obmeny predmetov dlhodobej spotreby. Dôsledkom takého vývoja bude, že síce formálne sa zamestnanosť udrží, ale kúpyschopný dopyt bude klesať. Súčasne, keďže pre banky vzhľadom na ich finančnú situáciu nebude dôležitým ukazovateľ trvalého príjmu, ale výška tohto príjmu, dôsledkom bude to, že väčšina týchto pracujúcich nezíska ďalšie úvery a pôžičky. Nakoľko aj zdroje určené na sociálnu politiku budú limitované, bude ich obstaranie výrazne obmedzené. Takýto možný vývoj bude znamenať, že pracujúci zostanú trvalo v nízkopríjmových skupinách a nízka úroveň domácej spotreby bude viesť k redukovaniu produkcie orientovanej na domáci trh.

Uvedený mechanizmus sa pravdepodobne rozvinie v priebehu tejto dekády vo väčšine vyspelých krajín. Logickým dôsledkom bude nutnosť pokúsiť sa za každú cenu obnoviť hospodársky rast exportom. Skutočné možnosti exportu sú determinované vonkajším dopytom, ktorý bude tiež výrazne obmedzený a je pravdepodobné, že vyspelé ekonomiky narazia na hranice tejto exportnej stratégie v pomerne krátkom časovom horizonte. Pokiaľ sa potvrdia tieto línie vývoja, bude možné pozorovať nasledovné:

- po kríze dlhovej nastúpi kríza globálnej spotreby,
- po kríze globálnej spotreby sa postupne prejaví kríza produkčných kapacít,
- súbežne s krízou produkčných kapacít nastúpi kríza pracovných trhov s nárastom nezamestnanosti, sociálnymi búrkami a spoločenskými otrasmi.

Regionálne parciálne súvislosti uvedeného môžu byť s veľkou pravdepodobnosťou nasledovné:

- spotrebné trhy v krajinách BRIC nebudú schopné absorbovať produkciu z vyspelých krajín a vlastných krajín súčasne, dôjde alebo k preferencii produkcie vyrábanej v týchto krajinách za cenu obmedzenia importu z vyspelých krajín, alebo dôjde k celkovému obmedzeniu produkčných kapacít v týchto krajinách spolu s výrazným obmedzením importu z vyspelých krajín,
- celková úroveň príjmov vo väčšine rozvinutých a rozvojových krajín nebude stačiť na obnovenie hospodárskeho rastu a ani na vyriešenie dlhovej krízy,
- veľká časť populácie prejde pravdepodobne na záchovný model spotrebiteľského správania sa,
- malá ochota vlád a neochota elit riešiť problém prerozdelenia, ktorý by mohol s veľkou pravdepodobnosťou byť v súčasnosti dobrým, možno jediným nástrojom riešenia, bude určovať pokračovanie uvedeného procesu v dlhšom časovom horizonte.

Zásadným z pohľadu ďalšieho vývoja globálnej spotreby je pokles úrovne príjmov väčšiny populácie v jednotlivých krajinách sveta. Ekologizácia v podobe súčasného absolútneho biznisu, sa nestáva a nestane nástrojom na obnovenie a vytvorenie kvalitatívne inej formy spotreby ako doteraz. Tieto skutočnosti významne prispievajú k tomu, že väčšina spotreby sa stane neudržateľnou v jej dnešnom materiálnom a kvalitatívnom rozmere. Bude nutné hľadať taký nový druh spotreby, ktorý by mohol radikálne zmeniť vzťahy medzi príjmami, spotrebou, produkčnými kapacitami a zamestnanosťou.

Jednu z oblastí spotreby by mohli predstavovať procesy adaptácie spoločnosti na zmeny prírodných podmienok pre dlhodobé vzájomné adekvátne fungovanie spoločnosti a prírody. Ukazuje sa, že ani diskusie a snahy o zníženie emisií skleníkových plynov nebudú relevantnými vo väzbe na vývoj globálneho otepľovania a jeho systémových dopadov na biologickú aj ľudskú diverzitu. Dôsledkom bude nutnosť pripraviť adaptačné procesy na tieto zmenené podmienky. Toto sa javí ako zaujímavá oblasť pre vytvorenie a udržanie nových produkčných kapacít, nárast zamestnanosti a vytvorenie nového druhu globálnej, nie individuálnej spotreby. Predpokladom úspešnosti bude financovanie tejto oblasti cez verejné zdroje. Ukazuje sa, že klasická individuálna spotreba nebude schopná byť východiskom z mechanizmu vnútorných zadlžovaní. Nepôjde ani o klasickú podobu investícií do verejných infraštruktúrnych projektov podľa Keynesa. Pôjde skôr o investície verejného sektora do veľkých ekologických projektov, kde primárnym bude vytvorenie pracovných miest pri prijateľnom vzťahu a dopade na prírodné prostredie, pri primeranej výške nákladov na pracovné sily a spoločensky zodpovednom zhodnotení investícií a efektívnosti.

Hľadanie kvalitatívne novej rovnováhy medzi udržaním, tvorbou nových pracovných miest a zabezpečením prijateľnej miery odmeňovania sa stane jednou zo signifikantných oblastí, ktoré by mali zastaviť špirálu prehlbovania negatívnych procesov v spoločenskom slova zmysle. V tejto súvislosti nie je možné vyhnúť sa otázkam v rovine prerozdeľovacích procesov. Nie je to len otázka presmerovania rozpočtových príjmov a výdavkov. Táto nemusí byť riešená primárne. Najskôr môže ísť o striktné stanovenie limitov obmedzujúcich prehlbovanie príjmovej polarizácie a polarizácie bohatstva obyvateľstva. Má sa na mysli stanovenie úrovne výšky príjmov, napríklad odmien manažérov, stanovenie výšky príjmov pre manažmenty na rôznych úrovniach, zníženie rozdielu medzi pracovníkmi a vrcholovými riadiacimi pracovníkmi, ale aj celkové prehodnotenie odmeňovania vo väzbe na formy zamestnávania. Táto určitá podoba riešenia príjmovej polarizácie môže hneď vo svojej prvej fáze naraziť na bariéry, ktoré je reálne očakávať zo strany vládnych elít. Ich záujem pristúpiť k takýmto radikálnym krokom možno charakterizovať ako výraznú „neochotu“. A to aj napriek tomu, že sa nemá na mysli klasické prerozdeľovanie „bohatým vzali a chudobným dali“. Malo by ísť o novú formu presmerovania finančných prostriedkov v globálnej spoločnosti vo väzbe na globálne ohrozenia a riziká z aspektu neudržateľnosti doterajšieho vývoja. Ide o novú a zásadnú paradigmu budúceho vývoja globálnej spoločnosti.

Na záver ešte niekoľko poznámok k dotknutej oblasti v súvislosti so zadlženosťou krajín a súčasným stavom globálnej ekonomiky. Ak sa vychádza zo skutočnosti výrazného zadlženia mnohých amerických štátov a príjmová polarizácia obyvateľstva dosiahla úroveň, z ktorej už nie je možné späť obnoviť procesy hospodárskeho rastu, potom je splácanie všetkých záväzkov a dlhov výrazne limitované a vedie k ďalšiemu prehlbovaniu polarizácie. Pohľad na takýto vývoj potom vyžaduje nový komplexný prístup ku globálnej spotrebe a pochopenie skutočnosti, že východisko z dlhovej krízy, z krízy finančného sektora a východisko z krízy produkčných kapacít, nie je možné hľadať cez použitie tradičných nástrojov. Dokonca ani použitie tradičných keynesovských stimulačných nástrojov obnovy spotreby verejného sektora nebude schopné prispieť k riešeniu súčasných krízových problémov. Toto poznanie by malo byť východiskom pre koncipovanie nových národných stratégií a globálnej stratégie, ktoré by mali reflektovať snahy o prekonanie stavu absolútneho prehlbovania príjmovej polarizácie a polarizácie bohatstva obyvateľstva v jednotlivých krajinách sveta. Znamená to „nastavenie a prijatie“ nového charakteru individuálnej a spoločenskej spotreby, založenej na iných kritériách, ako doterajší vývoj globálnej materiálnej spotreby. Premietnutie tohto poznania je nutné v nových limitoch a hraniciach hospodárskych politik, ktoré budú determinovať aj novú úlohu štátu v zložitých spoločenských procesoch v budúcnosti.

To, že globalizácia viedla k výraznému priblíženiu jednotlivých krajín v zmysle geografickom, zároveň znamená, že sa zvýšila miera novej „nákazy“ jednotlivých krajín navzájom. Preto hodnotenie rizík a prevencie nadobúdajú zásadný význam a rozmer pri úvahách o ďalšom vývoji globalizovaného sveta v 21. storočí.

3.3. Zmena paradigmy striebornej ekonomiky

Úvod

Ekonomovia sa čoraz viac zaoberajú výzvami spojenými s prebiehajúcimi demografickými zmenami, s ktorými sa bude musieť vysporiadať nielen Slovensko, ale aj jednotlivé krajiny Európskej únie. Starnutie populácie je tak dôsledkom pokroku v ekonomickej, sociálnej, ako aj medicínskej oblasti, pričom dochádza k početnému, ale aj relatívnemu nárastu vyšších vekových skupín obyvateľstva. Starnutie populácie v krajinách Európskej únie je predovšetkým výsledkom demografických trendov, ako nízka miera pôrodnosti, povojnový baby boom a zvyšovanie očakávanej dĺžky života v krajinách EÚ 27, pričom ich intenzita je v jednotlivých krajinách rozdielna (European Commission, 2006). V roku 2009 bola v EÚ 27 miera pôrodnosti 1,6 (na Slovensku bola na úrovni 1,41), čo je pod zachovnou hodnotou 2,1, ktorá je potrebná pre stabilizáciu veľkosti populácie bez vplyvu migrácie. Podľa predpovede Eurostatu, prezentovanej v Demografickej správe Európskej komisie (2008), bude postupne dochádzať k poklesu podielu populácie v produktívnom veku (15 – 64) najmä po tom, ako generácia narodená v období zvýšenej pôrodnosti, t. j. po druhej svetovej vojne, dosiahne postupne dôchodkový vek (najsilnejší tlak sa v tomto smere očakáva v období rokov 2015 – 2035). Počet osôb v produktívnom veku (15 – 64 rokov), pripadajúcich na jednu osobu staršiu ako 65 rokov sa zníži do roku 2060 na polovicu, t. j. zo štyroch na dve osoby. Podľa predikcií Infostatu v roku 2050 budú 65+ roční tvoriť na Slovensku okolo 30 % z celkovej populácie, t. j. ich podiel sa viac ako zdvojnásobí v porovnaní s rokom 2010. Tento trend bude postupne viesť k zvyšovaniu proporcie starších ľudí, ktorých bude potrebné finančne podporovať znižujúcim sa počtom ľudí v produktívnom veku. Donedávna sa najmä z tohto dôvodu vnímalo starnutie populácie ako záťaž pre spoločnosť, avšak v súvislosti so starnutím populácie, resp. striebornou ekonomikou,⁹⁰ dochádza k zmene paradigmy, pričom pozornosť sa začína viac zameriavať na ekonomický potenciál a ekonomickú silu starších ľudí. Autori mnohých zahraničných štúdií vidia v starnúcej populácii nový potenciál ekonomického rastu, ktorý je spojený s rastúcou kúpou silou starších a rastúcou heterogenitou v spotrebe v závislosti od veku.

Ekonomický rozmer starnutia populácie v Európe

Zložky príjmov a bohatstvo domácností seniorov vo vybraných krajinách

Zmenšovanie populácie v Európe je spojené so znižovaním základne potenciálnych zákazníkov, čo môže následne vplývať na veľkosť agregátneho dopytu a tvorbu ziskov v jednotlivých odvetviach (zároveň ale dôjde k rastu tej časti populácie, ktorá má síce nižšie, ale relatívne stabilné príjmy). Absolútna hodnota čistého počtu potenciálnych zákazníkov nie je

⁹⁰ Pod striebornou ekonomikou chápeme adaptáciu ekonomiky na budúce potreby rastúceho počtu starších ľudí. Tento fenomén vytvára nové trhové príležitosti (Deutsche Welle, 2005).

samozrejme jediným indikátorom podnikateľských príležitostí. Dôležitú funkciu pri možnej kompenzácii nižšieho počtu spotrebiteľov zohráva veľkosť ich kúpnej sily (na ňu vplýva napr. veľkosť naakumulovaného bohatstva, veľkosť čistých príjmov domácností, ktoré sa odvíjajú od produktivity práce atď.), ako aj sklon k spotrebe.⁹¹

V centre pozornosti tvorcov sociálnych politík v jednotlivých krajinách je preto čoraz častejšie ekonomická situácia starších a výskyt finančnej tiesne v domácnostiach so staršími členmi. Domácnosti starších majú menšiu schopnosť kompenzovať výpadky v príjmoch prostredníctvom zmeny ponuky práce alebo prostredníctvom pôžičiek pri ručení s budúcimi príjmami. Rovnako môžeme konštatovať, že po skončení produktívneho veku sa znižuje aj ich možnosť akumulovať aktíva. V rámci stratégie zamestnanosti začali aj preto členské štáty EÚ prijímať opatrenia na zvrátenie trendu predčasného odchodu do dôchodku, pričom sa podľa údajov Eurostatu v EÚ 27 zvýšila miera zamestnanosti ľudí vo veku 55 – 64 rokov z 36,9 % v roku 2000 na 46 % v roku 2009.⁹² Podpora zamestnávania starších pracovníkov si vyžaduje najmä zlepšovanie a prispôsobenie pracovných podmienok ich špecifickým potrebám a zdravotnému stavu, lepšie sprístupnenie celoživotného vzdelávania pre obnovu ich zručností či preskúmanie daňových systémov a systémov dávok na zabezpečenie účinných stimulov s cieľom predĺženia obdobia ich pracovnej činnosti. Nevyhnutnosť vytvárania lepších pracovných príležitostí a podmienok pre starších pracovníkov, tak aby mohli dlhšie zotrvať na trhu práce, boj proti sociálnemu vylúčeniu prostredníctvom posilnenia aktívneho zapojenia do spoločnosti a podpora zdravého starnutia, sa dostali do centra pozornosti Európskej komisie, ktorá rok 2012 vyhlásila za Európsky rok aktívneho starnutia.⁹³

Aktívne starnutie⁹⁴ by okrem iného mohlo pomôcť aj pri riešení otázok chudoby v starobe. V roku 2008 bolo v Európskej únii ohrozených chudobou 19 % ľudí vo veku nad 65 rokov. Starší ľudia by nemali prežívať starobu ako obdobie marginalizácie. K odstráneniu niektorých príčin chudoby pri tejto vekovej kategórii by mohli napomôcť aj lepšie pracovné príležitosti, alebo aktívna účasť tejto skupiny obyvateľov na dobrovoľníckej činnosti.⁹⁵ Na Slovensku bola miera rizika chudoby podľa vekovej štruktúry v roku 2009 vo vekovej skupine 55 – 64 rokov na úrovni 6,1%, v prípade starších ľudí vo veku 65 a viac predstavovala až 10,8 %. V prípade miery rizika chudoby podľa typu domácnosti hrozilo najväčšie riziko chudoby rodinám s tromi a viac deťmi (27,9 %) a hneď po nich nasledovali jednotlivci vo veku 65+ (26,2%).⁹⁶

⁹¹ V prípade, že celý úbytok obyvateľstva nebol kompenzovaný migrantmi.

⁹² Pre porovnanie, na Slovensku došlo k rastu miery zamestnanosti ľudí vo veku 55 – 64 rokov z 21,4 % v roku 2000 na 39,6 % v roku 2009.

⁹³ KOM (2010) 462 v konečnom znení.

⁹⁴ Rada Európskej únie (2010, s. 7) zdôraznila, že najväčšou príležitosťou Európy na riešenie výziev starnutia obyvateľstva je plné využitie potenciálu starších ľudí, čo si vyžaduje podporu aktívneho starnutia.

⁹⁵ Podľa prezidenta Výboru regiónov EÚ (2009), Luca Van den Brandeta, integrácia a aktívna účasť seniorov v miestnych komunitách značne prispieva k ekonomickému, ale aj všeobecnému rozvoju týchto komunít.

⁹⁶ Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR (2010): Správa o sociálnej situácii obyvateľstva Slovenskej republiky za rok 2010.

Demografické zmeny ešte viac prispievajú k narastaniu týchto problémov. Nárast dĺžky života predlžuje čas, ktorí ľudia trávajú na dôchodku, alebo v niektorých prípadoch predlžuje čas medzi začiatkom závažných zdravotných problémov a odchodom na druhý svet.

V súčasnosti sa mnoho ekonómov a vedcov venuje problematike príjmov, bohatstva a zadlženosti európskych domácností so staršími členmi. Ako príklad môžeme uviesť talianskych ekonómov D. Christelis, T. Jappelli, O. Paccagnella, G. Weber (2009), ktorí na preskúmanie odlišnosti príjmov, bohatstva a iných indikátorov finančného blahobytu v Európskych krajinách medzi jednotlivcami nad 65 rokov využívajú multidisciplinárnu a nadnárodnú panelovú databázu. Táto databáza obsahuje mikro údaje o zdraví, sociálno-ekonomickom postavení, sociálnych a rodinných väzbách pre viac ako 45 000 osôb starších ako 50 rokov.⁹⁷

Veľmi často sa príjem, spotreba a bohatstvo považujú za indikátory individuálneho blahobytu. Na grafe 3.4 môžeme vidieť priemerné ročné príjmy domácností 65+ ročných vo vybraných krajinách, prepočítaných v parite kúpnej sily. Priemerný príjem domácnosti presahoval €50 000 iba vo Švajčiarsku. Vo Francúzsku, Holandsku, Belgicku bol v rozmedzí €40 000 a €50 000, medzi €30 000 a €40 000 sa nachádzal vo Švédsku, Dánsku, Nemecku a Rakúsku, medzi €20 000 a €30 000 v Taliansku a pod €20 000 v Španielsku a Grécku.⁹⁸

Príjmy boli definované ako ročné peňažné príjmy pred zdanením, pričom zahŕňujú iba pravidelné platby. Príjmy z imputovaného nájomného sú relatívne nízke v škandinávskych krajinách, Nemecku, Grécku a Holandsku, avšak sú významné vo Francúzsku, Taliansku a Španielsku. Tento výsledok je konzistentný s tým, že v mnohých krajinách sú ceny domov vysoké a mnohí seniori, ktorí splatili hypotéky, sú bohatí z pohľadu vlastníctva nehnuteľnosti, ale chudobní z pohľadu príjmov. Imputovaný príjem je vysoko nestabilný, pretože závisí od trhovej hodnoty nehnuteľnosti a môže byť ovplyvnený ekonomickým cyklom. Relatívne spoľahlivým zdrojom financovania budúcej spotreby môžu byť finančné, ale aj nefinančné aktíva. Tieto aktíva sa však môžu stať aj predmetom dedenia. Zatiaľ čo príjem a spotreba sú dôležitými determinantmi súčasného blahobytu, aktíva môžu byť teoreticky kľúčovým indikátorom budúcej dlhodobu udržateľnej spotreby.

Graf 3.4 naznačuje, že vo všetkých sledovaných krajinách tvorili najväčšiu zložku príjmov starobné dôchodky,⁹⁹ nasledované (okrem Holandska a Švajčiarska) imputovanými

⁹⁷ Od roku 2004 databáza The Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE) zahŕňa údaje 11 krajín z rôznych regiónov Európy. Škandinávia (Dánsko, Švédsko), stredná Európa (Rakúsko, Francúzsko, Nemecko, Švajčiarsko, Belgicko a Holandsko) a krajiny Stredomoria (Španielsko, Taliansko a Grécko). Od roku 2006 zahŕňa ďalšie dve „nové“ členské krajiny EÚ – Českú republiku a Poľsko. V súčasnosti zahŕňa 16 krajín (doplnenie o Izrael, Slovinsko a Írsko). Výhodou tejto databázy je, že zozbierané údaje sú úplne štandardizované v jednotlivých krajinách a ďalšou výhodou je, že zozbierané údaje sa týkajú nielen príjmov domácností, spotreby, ale aj ich bohatstva. Len na základe prvých výsledkov prieskumu bolo na stránke SHARE zverejnených viac ako 100 publikácií.

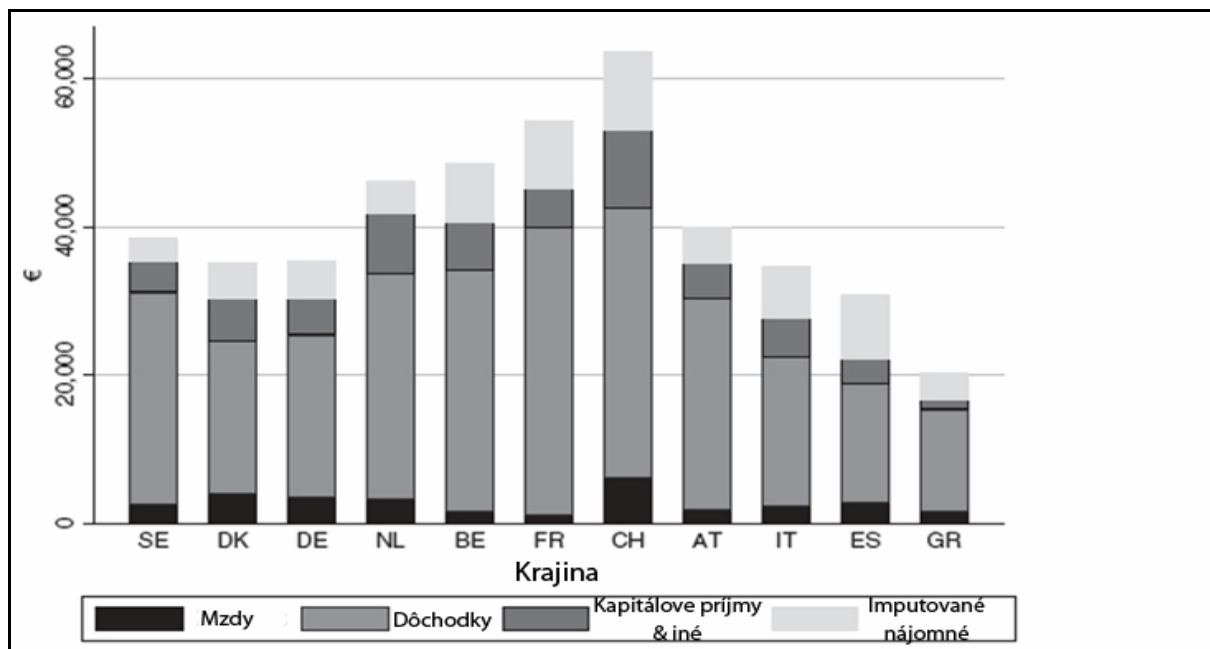
⁹⁸ Medián sa nachádzal vo všetkých krajinách hlboko pod priemerom, pričom tento rozdiel sa v závislosti od krajiny značne menil. Francúzsko a Belgicko zaznamenalo najväčší pokles hodnôt z priemeru na medián.

⁹⁹ Na Slovensku bolo v roku 2010 podľa údajov Sociálnej poisťovne kumulatívne na starobný dôchodok vyplatených 3 758 182 EUR (v tis. € za rok). Priemerná výška starobného dôchodku (jednotlivca) bola k 31. 12. 2010 352,54 €, tzn. 45,84 % priemernej mzdy (brutto). V súčasnosti sa vedú široké diskusie o potrebe nastavenia nového systému valorizácie dôchodkov, aby sa v dôsledku demografických zmien udržal pomer medzi mzdou v produktívnom veku a dôchodkom v poproduktívnom veku na úrovni okolo 50 %.

príjmami. Ďalej tento graf ukazuje, že v takmer polovici zo sledovaných krajín tvoria ostatné zložky (kapitálové príjmy a príjmy od ostatných členov domácnosti) len relatívne malú časť príjmov.

G r a f 3.4

Zložky príjmov domácností 65+ vo vybraných krajinách

Prameň: Christelis – Jappelli – Paccagnella – Weber (2009).

V USA je situácia obdobná ako v Európskej únii. Najväčším zdrojom príjmov pre 65+ ročných sú príjmy zo sociálneho zabezpečenia (starobné dôchodky) a odstupného, ktoré platia súkromné a verejné firmy a inštitúcie, pričom tento zdroj príjmov pre ľudí od 65 do 74 rokov predstavuje v priemere 50 % celkových príjmov, pre ľudí nad 75 rokov predstavuje až 66 % príjmov. Druhú najväčšiu zložku príjmov predstavujú pre ľudí od 65 – 74 rokov mzdy (43 %), potom nasledujú príjmy z aktív (6 %). Pre ľudí nad 75 rokov sa podiel príjmov z miezd na celkových príjmoch znižuje o viac ako polovicu na (20 %) a príjem z aktív sa zvyšuje na 12 % (MMI, 2010).¹⁰⁰ Podľa štúdie Deloitte (2011) bude generácia Baby boomers v USA (narodení od 1946 – 1964) do roku 2015 vlastniť 60 % národného bohatstva a budú tvoriť až 40 % výdavkov na spotrebu.

Existuje viacero dôvodov prečo je bohatstvo a jeho vývoj v čase jedným z kľúčových indikátorov dosahovania blahobytu v starobe. Mnoho ľudí si na dôchodok tvorí úspory a dosiahne tak svoj dôchodkový vek so značnou výškou aktív. Tieto aktíva poskytujú seniorom príjem vo forme nájomného z nehnuteľností, úrokov z dlhopisov či dividend z akcií. Tieto isté aktíva môžu byť počas dôchodkového veku odpredané a hotovosť môže byť použitá na spotrebu. Teda kým príjem a spotreba predstavujú dôležitý determinant súčasného blahobytu

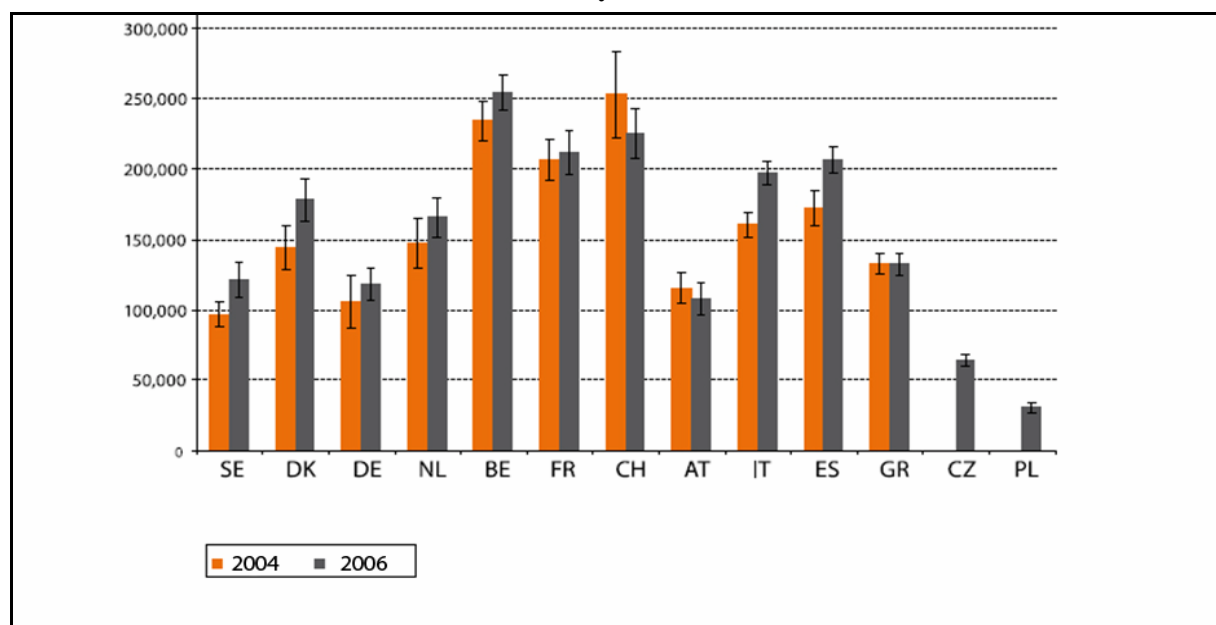
¹⁰⁰ Podľa údajov U. S. Department of Labor, Bureau of Labor Statistics, Consumer Expenditure Survey, 2008.

jednotlivcov, aktíva teoreticky predstavujú kľúčový indikátor budúcej, udržateľnej spotreby. Okrem iného, nadobudnuté bohatstvo môže seniorom slúžiť ako „ochranný vankúš“, ktorý ich chráni pred zdravotnými a inými rizikami, čo je veľmi dôležité najmä v čase, keď sa zvyšuje dĺžka života spolu s nákladmi na zdravotnú starostlivosť.

Graf 3.5 zobrazuje medián čistého bohatstva domácností so staršími členmi (definovaného ako suma čistých finančných aktív a nefinančných aktív mínus záväzky) vo vybraných krajinách pre roky 2004 a 2006 (údaje za Poľsko a Českú republiku sú k dispozícii len za rok 2006). V roku 2006 rovnako ako v roku 2004 patrili medzi krajiny s najvyšším mediánom čistého bohatstva Belgicko, Švajčiarsko a Francúzsko, zatiaľ čo medzi krajiny s najnižším čistým bohatstvom patrili krajiny východnej Európy, Poľsko a Česká republika. V porovnaní s rokom 2004 sa zvýšilo čisté bohatstvo skúmaných domácností najmä vo Švédsku, Dánsku, Holandsku, Belgicku, Taliansku a Španielsku, kde došlo k rastu čistého bohatstva od 18 000 eur v Holandsku po 37 000 eur v Taliansku.¹⁰¹ Bližšie sa dekompozícii bohatstva venujú D. Christelis, T. Jappelli, M. Padula v štúdii „Wealth and Portfolio Composition (2005)“. Autori spomínanej štúdie dokazujú, že čisté celkové bohatstvo ukrýva významné rozdiely v zložení čistého bohatstva. Autori ďalej graficky dokumentujú, že čisté finančné bohatstvo je vo všeobecnosti vyššie v severnej Európe ako v južnej, tzn. že distribúcia hrubých čistých aktív nezodpovedá distribúcii čistého bohatstva.

G r a f 3.5

Medián čistého bohatstva domácností 50+ ročných v eurách¹

¹ Po zohľadnení cenovej úrovne v jednotlivých krajinách.

Prameň: Christelis – Jappelli – Padula (2008).

¹⁰¹ Väčšina zmien v hodnote aktív bola spôsobená boomom v oblasti realít (napr. Španielsko a Dánsko), pričom k najväčším zmenám vo vlastníctve finančných aktív došlo v krajinách severnej a strednej Európy. Napríklad novopristúpené krajiny Poľsko a Česká republika vykazovali priemerné alebo vyššie ako priemerné vlastníctvo finančných aktív, ale relatívne nízke celkové bohatstvo domácností v porovnaní s ostatnými európskymi krajinami.

Životný štandard starších sa líši nielen na úrovni jednotlivých krajín, ale aj na úrovni územných celkov v týchto krajinách, pričom existujú značné rozdiely v príjmoch, spotrebe, ale aj v aktívach domácností starších.¹⁰²

Úspory a spotreba domácností seniorov

Úspory domácností seniorov so zameraním na Slovensko

Pri určovaní príjmov zohrávajú kľúčovú úlohu úspory tak z krátkodobého (prostredníctvom agregátneho dopytu), ako aj z dlhodobého hľadiska (prostredníctvom vytvárania kapitálu a akumulácie bohatstva). Individuálne úspory sú dôležitým zdrojom národných úspor. Pre vytváranie individuálnych úspor existujú viaceré motívy, vrátane potreby vytvorenia aktív, prostredníctvom ktorých bude v dôchodkovom veku možné financovať spotrebu. Ľudia tiež vytvárajú preventívne úspory, súvisiace s neistotou v budúcnosti, túžbou zanechať dedičstvo budúcim generáciám, so zaobstaraním si hmotných aktív v budúcnosti alebo s vytvorením možnosti vyšších bežných výdavkov v budúcnosti. Sporenie na dôchodok vo vyššom veku je vo všeobecnosti považované za najdôležitejší motív sporenia. Väčšina analýz týkajúcich sa spotreby a úspor domácností sa opiera o teóriu životného cyklu, ktorá za hlavný motív sporenia považuje snahu o zabezpečenie si spotreby v dôchodkovom veku. Jednoduchá verzia tohto modelu predpokladá, že jednotlivci sú prezieraví a zakladajú svoje rozhodnutia na budúcich udalostiach, o ktorých vedia, že s veľkou pravdepodobnosťou nastanú (úroková miera, spotreba domácnosti, miera dožitia). Na základe toho, že jednotlivci si môžu požičať prostriedky na kapitálových trhoch, je ich spotrebiteľský profil oddelený od ich profilu príjmového. Na rozdiel od Keynesovej teórie, podľa ktorej závisí spotreba od bežného dôchodku, v teórii životného cyklu je spotreba závislou premennou celoživotných zdrojov jednotlivca. V súvislosti so starnutím populácie sa tradične v súlade s teóriou životného cyklu očakáva, že úroveň domácich úspor bude klesať, pretože starší ľudia sporia menej a to bude viesť k nízkej akumulácii kapitálu, zníženiu investícií a ekonomického rastu (napr. Martins a kol., 2005).¹⁰³

Existuje však aj mnoho empirických štúdií, ktoré podporujú predpoklad, že jednotlivci v dôchodkovom veku deakumulujú a vyčerpávajú svoje nadobudnuté bohatstvo. Rovnako tak existujú aj štúdie, ktoré dokazujú, že miera úspor domácností jednotlivcov v poproduktívnom veku nie je signifikantne nižšia ako u domácnosti jednotlivcov v produktívnom veku, že seniori nedeakumulujú aktíva, alebo ak, tak robia tak veľmi pomaly, rovnako ani tieto domácnosti jednotlivcov v poproduktívnom veku nepresúvajú značnú časť bohatstva na svoje

¹⁰² Nerovnosti v domácnostiach 50+ ročných vo vybraných krajinách skúmali napríklad Christelis, Jappelli, Padula (2008); Bosang, Perelman a van den Bosch (2005) a i.

¹⁰³ Autori vo svojej štúdii „The Impact of Aging on Demand, Factor markets and Growth“ naznačili, že zvyšujúci sa podiel populácie 60+ ročných má silne negatívny vplyv na mieru úspor. Zároveň naznačili, že štedrejšie dôchodkové systémy môžu prispieť k zvýšeniu tejto miery.

potomstvo (napr. Carroll – Summers, 1991).¹⁰⁴ D. N. Weil (1994) upozornil na skutočnosť, že je dôležité sledovať aj vzájomnú interakciu medzi generáciami, pretože získanie alebo očakávanie získania dedičstva predstavuje významný faktor, ktorý determinuje úspory mladých (tieto očakávania sú diferencované západ-východ).

Neskoršie verzie teórie životného cyklu boli upravené o obmedzenia likvidity a nedokonalosti na trhoch poistenia. V týchto modeloch vedie k vytváraniu preventívnych úspor averzia voči riziku, ktorá súvisí s likvidnými obmedzeniami a neistotou očakávanej dĺžky života, zárobkami, výdavkami na zdravotníctvo či podporou rodiny. Ľudia tak umierajú s n akumulovaným bohatstvom, ktoré neskôr dedia mladšie generácie. Teda predlžovanie dĺžky života môže v konečnom dôsledku viesť ku zvýšeniu celkových úspor, pretože jednotlivci v stredných rokoch môžu zvyšovať svoju mieru úspor a tvoriť si aj „preventívne úspory“ na budúce životné udalosti, ktoré by mohli viesť k vyšším výdavkom (napr. zhoršenie zdravotného stavu atď.), čo môže čiastočne kompenzovať nižšiu tvorbu úspor staršími ľuďmi (Bloom a kol., 2006). Preto napríklad J. Banks, R. Blundell a S. Tanner (1998) vo svojej štúdii tvrdili, že jediná cesta ako dosiahnuť to, aby sa neznižovala spotreba a zvyšovali úspory domácností dôchodcov v súlade s teóriou životného cyklu, je tieto domácnosti systematicky zásobovať nepriaznivými informáciami.

Existujú viaceré faktory, ktoré môžu signifikantne ovplyvniť sklon k úsporám z dlhodobého hľadiska, napr.: G. Bérubé a D. Côté (2000) uvádzajú vo svojej štúdii tieto nasledovné: demografia, reálna úroková miera, úverové možnosti, neistota rastu budúcich príjmov, inflácia, výdavky vlády, schémy verejného dôchodkového poistenia a súkromné bohatstvo.¹⁰⁵

Obdobné indikátory na modelovanie miery úspor boli využité aj v štúdii M. Bruncková, G. Machlica, M. Vaňo (2010). Cieľom autorov bolo preskúmať vplyv rôznych determinantov na úroveň miery úspor na Slovensku. Výsledky tejto analýzy potvrdili, že na mieru úspor na Slovensku vplýva príjem, úroková miera, finančné bohatstvo, inflácia, vládne úspory a dostupnosť úverov, v krátkom horizonte aj miera nezamestnanosti. Výsledky ďalej potvrdili, že na Slovensku majú obyvatelia nad 65 rokov vyšší sklon k úsporám, čo je v kontraste s tvrdením teórie životného cyklu. V prípade podielu ľudí nad 65 rokov uvádzajú autori štúdie veľmi vysokú pozitívnu elasticitu s mierou úspor (graf 3.7).

Ich dáta však nepotvrdili len platnosť teórie životného cyklu, na druhej strane vyššia miera úspor starších vekových kategórií naznačuje motív zanechania dedičstva pre potomkov. Podľa údajov rodinných účtov, priemerná úroveň miery úspor predstavovala na Slovensku v roku 2008 približne 12,9 %, teda priemerná slovenská domácnosť usporila v tomto roku

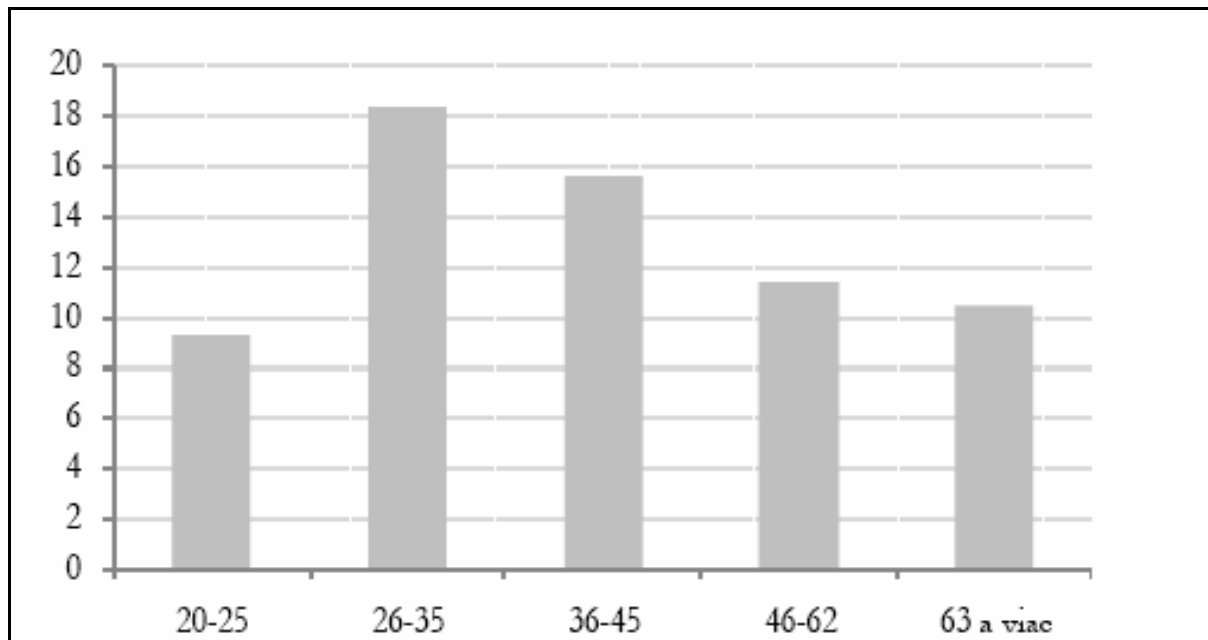
¹⁰⁴ D. N. Weil (1994) vo svojej štúdii „The Saving of the Elderly in Micro and Macro Data“ upozornil, že pri skúmaní závislosti medzi vekom a sklonom k úsporám sú výsledky výrazne závislé od toho, s akými údajmi autori daných štúdií pracovali. Ak využívali mikro dáta, našli veľmi malú alebo žiadnu tendenciu starších znižovať svoje aktíva, ak využívali makro dáta, obyčajne títo autori dospeli k záveru, že zvyšovaním podielu staršej populácie na celkovej populácii v krajine sa znižuje aj miera úspor krajiny.

¹⁰⁵ Napríklad podľa „Prehľadu o financiách spotrebiteľa v USA“ v roku 2001 boli finančné aktíva silne koncentrované na konci distribučnej funkcie, pričom okolo 70 % aktív bolo v rukách 10 % populácie.

12,9 % zo svojich príjmov.¹⁰⁶ Miera úspor dôchodcov bola v sledovanom období niečo viac ako 10 % (graf 3.6).

Graf 3.6

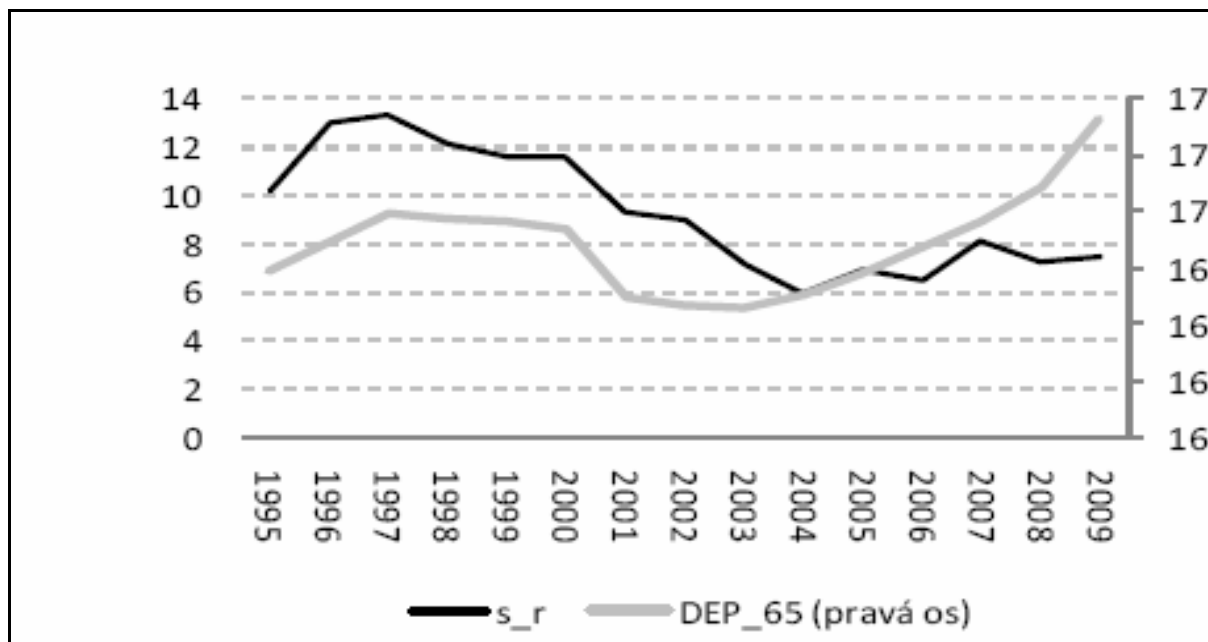
Miera úspor podľa vekových kategórií (%) na Slovensku

Prameň: Bruncková – Machlica – Vaňo (2010).

Graf 3.7

Miera úspor a podiel obyvateľov 65+ na produktívnom obyvateľstve na Slovensku

Prameň: Bruncková – Machlica – Vaňo (2010).

¹⁰⁶ Slováci šetria dlhodobo podstatne menej ako je priemer EÚ.

Vplyv krízy na tvorbu úspor istým spôsobom dopĺňa vplyv demografických zmien na túto premennú. Možno očakávať, že vplyvom krízy budú ekonomické subjekty viacej šoriť, bez ohľadu na vplyv životného cyklu na úspory. Toto tvrdenie podporujú aj závery spomínanej štúdie, že v roku 2009 došlo v krajinách EÚ ale aj na Slovensku k nárastu miery úspor domácností aj napriek poklesu ich reálnych disponibilných príjmov, tzn. že predpoklad vyrovnanie spotreby v zlých časoch sa nepotvrdil. Naopak, hrozba straty zamestnania či nižších príjmov, ktorú priniesla súčasná kríza, prinútila domácnosti viac šetriť.

Je však otázne, aký bude sporiaci profil seniorov v budúcnosti, najmä z toho dôvodu, že nie je úplne jasné s akou presnosťou sa dajú sporiace profily z minulých údajov extrapolovať do budúcnosti. Ďalej je problém predvídať budúce príjmy domácností a od nich sa odvíjajúcu mieru úspor.

Výdavky na spotrebu

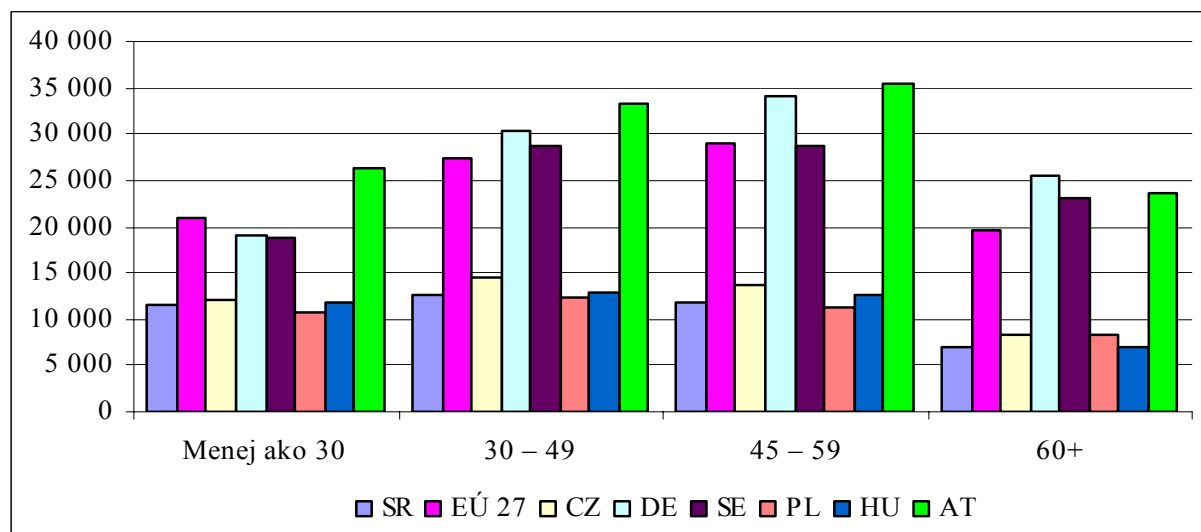
Podľa neokeynesovskej teórie životného cyklu, ľudia si v snahe predísť veľkým výkyvom rozvrhnú vlastnú spotrebu podľa svojich očakávaných dôchodkov v blízkej a vzdialenej budúcnosti počas celého životného cyklu, tzn. že mladí ľudia spotrebovávajú viacej ako zarobia, čím sa zadlžujú, pretože očakávajú, že tieto dlhy splatia z budúcich vyšších príjmov. Ľudia strednej generácie spotrebovávajú menej, ako zarobia, pretože splácajú dlhy z mladosti a zároveň si vytvárajú rezervy na poproduktívny vek. A nakoniec, starší ľudia znovu spotrebúvajú viac ako zarobia, pretože na zabezpečenie vyššej spotreby využívajú úspory naakumulované v minulosti (Brumberg – Modigliani, 1963). Otázkou však ostáva, ako sa mení ekonomické postavenie jednotlivca v produktívnom a poproduktívnom veku. Sú jednotlivci schopní udržať si predchádzajúcu úroveň spotreby vďaka vopred zabezpečeným úsporám aj v poproduktívnom veku?

Niektoré teórie (potvrdené empiriou) hovoria o tom, že priemerná úroveň spotreby jednotlivcov sa v dôchodkovom veku znižuje a dochádza k znižovaniu ich životnej úrovne. Taktiež sa môže zmeniť štruktúra spotreby, ktorá potom môže viesť ku sektorovým zmenám v ekonomike. Tieto zmeny predstavujú zmeny v preferenciách, závisia od najviac dopytovaných tovarov a služieb, čo môže mať vplyv na celkovú produktivitu ekonomiky. Napríklad niektoré druhy služieb, po ktorých je zo strany seniorov dopyt, ako napríklad dlhodobá starostlivosť, prinášajú nižšie prírastky produktivity v porovnaní so spracovateľských priemyslom. Preto by zmena štruktúry spotreby mohla poskytnúť cenné informácie o zmene budúcich trendov ekonomického rastu dotknutých krajín.

Podľa údajov Eurostatu priemerné výdavky na spotrebu v slovenských domácnostiach rastú, po dosiahnutí veku 45 rokov však začínajú mierne klesať. Priemerná domácnosť na čele s osobou staršou ako 60 rokov dosahuje 55 % úrovne spotreby domácnosti, v ktorej je na čele osoba v strednom veku (30 – 49 rokov), čo je približne rovnako ako v Maďarsku, Českej republike a Poľsku. Priemer v Európskej únii dosahoval 71,4 %, v Nemecku až 84 %, vo Švédsku približne 80 %, v Rakúsku približne 71 %.

Graf 3.8

Priemerné výdavky na spotrebu domácností podľa veku osoby na čele domácnosti vo vybraných krajinách, 2005, PPS

Prameň: Vlastné spracovanie, Eurostat.

Existujú však viaceré teórie, ktoré dokazujú konzistentnosť spotreby počas životného cyklu človeka (napr. Slesnick – Ulker, 2005). Podľa výsledkov druhej konferencie k striebornej ekonomike, ktoré boli zhrnuté v brožúre „Today’s youth, tomorrow’s senior citizens“ (2006), sa kúpna sila seniorov zvyšuje, preto skupina ľudí 50+ predstavuje dôležitú cieľovú skupinu pre podnikateľov, napríklad v oblasti bankovníctva, poisťovníctva, cestovného ruchu, trhu s nehnuteľnosťami, vydavateľstiev,¹⁰⁷ kultúry atď. Na konferencii bolo ďalej zdôraznené, že ľudia sa zadlžujú do 45. roka života, medzi 45. a 65. rokom života vytvárajú úspory a po 65. roku života znovu začínajú míňať. Na tento trend začínajú už mnohé banky a finančné inštitúcie reagovať, napríklad stimulovaním používania internetu, vytváraním špeciálnych účtov na celoživotné vzdelávanie atď.

Jednu z možností, ktorá môže viesť k zvýšeniu sklonu k spotrebe starších predstavujú schémy bezúčelových úverov zabezpečených nehnuteľnosťou (equity release schemes, ERS). ERS je pojem, ktorý sa používa predovšetkým v anglosaských krajinách na označenie procesov a produktov, ktoré umožňujú vlastníkom domov zabezpečiť si jednorazový alebo pravidelný mesačný príjem za časť hodnoty ich domu, pričom vlastníkov nehnuteľnosti ostáva právo jej celoživotného užívania. ERS pomáhajú transformovať fixné aktíva v osobnom vlastníctve do likvidných aktív, vyplácaných jednorazovo alebo mesačne. Nelikvidné aktíva sa stávajú zdrojom likvidity, a to najmä na spotrebné účely.

Podľa rozvinutosti ERS trhu možno na základe členenia U. Reifnera a kol. (2009) rozdeliť krajiny EÚ do nasledovných skupín:

- medzi krajiny s rozvinutým ERS trhom patria najmä krajiny: Anglicko, Írsko a Španielsko;

¹⁰⁷ Napríklad vo Francúzsku patril v roku 2006 časopis pre seniorov „Notre Temps“ medzi najpredávanejšie mesačník s počtom výtlačkov 1 milión.

- medzi krajiny s menej rozvinutým úverovým trhom: Rakúsko, Fínsko, Francúzsko, Maďarsko, Taliansko a Švédsko;
- medzi krajiny s menej rozvinutým trhom modelu predaja: Bulharsko, Nemecko a Rumunsko;
- medzi krajiny s nerozvinutým ERS trhom: Belgicko, Cyprus, Česká republika, Dánsko, Estónsko, Grécko, Litva, Lotyšsko, Luxemburg, Malta, Holandsko, Poľsko, Portugalsko, Slovensko a Slovinsko.

Keďže úroveň vlastného kapitálu fixovaného v naakumulovanom bohatstve v podobe domu u väčšiny obyvateľov EÚ stále rastie, potreba likvidity sa stane pre budúcich seniorov čoraz naliehavejšou. Podľa predikcií by v roku 2035 malo bývať vo vlastnom dome až 120 miliónov ľudí starších ako 65 rokov.

V Európe podľa prepočtov Reifnera a kol. (2009) vlastní skupina ľudí starších ako 50+ až 75 % všetkých majetkových podielov (shares), 65 % úspor, 60 % nehnuteľností a 50 % automobilov, pričom iba 8 % z nich chce zanechať svoje peniaze pre svojich potomkov a 55 % by chcelo svoje úspory minúť na vlastné voľnočasové aktivity. Podľa materiálu Európskej komisie (2007)¹⁰⁸ predstavuje majetok a príjmy Európanov vo veku nad 65 rokov viac ako 3 000 miliárd eur.

Potreby starších a príležitosti pre inovatívne firmy

Starnúca povojnová Baby boom generácia v Európe, Austrálii, ale aj v Severnej Amerike signalizuje príchod novej generácie seniorov, zdravších, vzdelanejších a finančne nezávislejších. Ľudia tejto generácie majú rôznorodejšie záujmy a viacej peňazí mŕňajú na komunikačné technológie, elektroniku, ako aj voľnočasové aktivity a tovary (Coughlin – Lau, 2006b). Mnohé krajiny zakomponávajú iniciatívy, týkajúce sa technológií a starnutia do národných R&D politík alebo inovačných stratégií.¹⁰⁹ Úspešné stratégie sa môžu veľmi rýchlo presunúť z národných „medzier“ na trhu na svetový trh. Aj keď existuje všeobecný konsenzus, že technológia môže zo starnutia populácie spraviť výhodu, v súčasnosti máme k dispozícii len málo informácií o tom, ako to docieľiť. Dodnes však v mnohých krajinách pretrváva dojem, že trh služieb pre seniorov je záležitosťou hlavne vládnych programov, čo mnohé firmy odrádza vstúpiť na tento potenciálny trh. Avšak perspektívu v tomto novom segmente vidia aj mnohé univerzity, ktoré sa snažia prispieť k tejto oblasti nielen teoreticky, ale aj prakticky. Takýmto príkladom je napríklad Massachusetts Institute of Technology, ktorý vytvoril už v roku 1999 MIT AgeLab,¹¹⁰ kde sa snaží nové myšlienky a nápady tvorivo pretransformovať

¹⁰⁸ KOM (2007) 332 v konečnom znení.

¹⁰⁹ Podľa Európskeho hospodárskeho a sociálneho výboru by malé a stredné podniky mali byť srdcom budúceho Európskeho inovačného plánu.

¹¹⁰ Na Slovensku môžeme spomenúť obdobnú iniciatívu, európsky projekt projekt MonAMI (Inteligentné prostredie v službách hlavného prúdu), do ktorého sa zapojila Strojnícka fakulta Technickej univerzity v Košiciach. Tento projekt poukazuje na to, ako môžu IKT služby hlavného prúdu v Európe ponúkať prístupné a užitočné služby, ako aj moderné technické pomôcky staršej populácii v snahe zvyšovať kvalitu ich života.

do praktických riešení, ktoré by pomohli zlepšiť zdravie ľudí a umožnili by im viesť čo najdlhší aktívny život. AgeLab vytvoril partnerstvo so súkromným sektorom, aby ľahšie pretransformovali teoretické myšlienky na praktické riešenia pre seniorov.¹¹¹

J. F. Coughlin a J. Lau (2006a) upravili Maslowovu pyramídu potrieb tak, aby lepšie odrážala potreby starších spolu so zodpovedajúcimi technológiami, aplikáciami a službami, ktoré by boli odpoveďou na ich požiadavky.

Obrázok 3.3

Potreby starších a príležitosti pre inovácie

Prameň: Upravené podľa: Coughlin – Lau (2006a).

Obrázok 3.3 znázorňuje tak potreby starších, ako aj príležitosti pre inovácie súvisiace so starnutím populácie, ktoré napomáhajú zlepšovať kvalitu života starších, a to nielen v oblasti zdravia, ale v piatich rôznych dimenziách potrieb prispievajúcich ku kvalitnejšiemu starnutiu, pričom dochádza k postupnému stieraniu hraníc medzi jednotlivými potrebami.

Zdravie

Ako naznačuje obrázok 3.3, zdravie je najzákladnejšou potrebou. Táto dimenzia potrieb naznačuje základné potreby, ako sú fyzické zdravie, zdravá výživa, oblečenie a bývanie. Výsledky nedávnych štúdií naznačujú, že ľudia sa dnes dožívajú vyššieho veku a zostávajú dlhšie zdraví.¹¹² Príležitosť tkvie skôr v rastúcom dopyte po spôsoboch predchádzania chronických chorôb a spôsoboch vedenia zdravého životného štýlu s pribúdajúcim vekom, ako v dopyte po technológiách, ktoré sú nápomocné v čase úbytku síl. Inteligentné systémy,

¹¹¹ <<http://agelab.mit.edu/>>.

¹¹² KOM (2006) 571 v konečnom znení.

nachádzajúce sa v našich domoch, by mali vedieť zlepšiť náš výber jedál, optimalizovať pohyb a motivovať nás k zdravému životnému štýlu, rovnako ako dnes monitorujú naše neúspechy. Teda v oblasti inovácií by sa malo viac pozornosti venovať proaktívnemu správaniu, ktoré má dosah na naše zdravie a môže prispieť ku kvalitnejšiemu starnutiu. V tejto súvislosti je potrebné spomenúť vznik Európskeho partnerstva pre inovácie, zameraného na aktívne a zdravé starnutie,¹¹³ ktoré bolo vybrané ako prvé partnerstvo pre inovácie na riešenie demografických zmien a sociálno-ekonomických dôsledkov, ale taktiež aj kvôli inovačnej kapacite v oblasti zdravia, ktorá by mohla prispieť k rastu HDP až deviatimi percentami.¹¹⁴ Hlavným cieľom tohto partnerstva je do roku 2020 zvýšiť priemernú dĺžku dožitia v zdraví v EÚ v priemere o 2 roky. Založenie tohto partnerstva je snahou o podporu rozvoja inovatívnych produktov a služieb, vďaka ktorým budú môcť starší ľudia viesť dlhšie zdravý, aktívny a nezávislý život.

Bezpečnosť

Hneď za zdravím sa nachádza ďalšia základná potreba a tou je bezpečnosť. Do popredia sa dostávajú technológie monitorovania bezpečnosti starších či už v ich domácnostiach, alebo zariadeniach dlhodobej starostlivosti. Rastie dopyt po zariadeniach, ktoré monitorujú a podávajú správy o správaní jednotlivcov. Tieto systémy ponúkajú elektronické spojenie v prípade núdze, či už ide o pacientov s Alzheimerovou chorobou, alebo jednotlivcov žijúcich osamote. V mnohých krajinách EÚ je využívanie technológií inteligentného domu relatívne nové a služby vzťahujúce sa k tejto technológii sú dokonca ešte menej rozvinuté. V súčasnosti existuje v rámci Európy snaha identifikovať potreby a možnosti štandardizácie služieb inteligentných domov pre starších a zdravotne postihnutých ľudí. Tejto problematike sa bližšie venovali napr. realizátori projektu „Smart House services for elderly and disabled people“ (2008).¹¹⁵ V oblasti bezpečnosti majú široké využitie roboty a robotické zariadenia.

V roku 2004 vznikla v EÚ European Robotics Technology Platform (EUROP).¹¹⁶ Cieľom tejto platformy je predovšetkým posilnenie európskej konkurencieschopnosti v oblasti výskumu a vývoja robotov na globálnych trhoch, ako aj zlepšenie kvality života obyvateľov európskych krajín. S ohľadom na rozsiahle investície v Kórei, Japonsku a USA, Európa s cieľom udržania konkurencieschopnosti čelila výzve, skoordinať aktivity všetkých zainteresovaných osôb v oblasti európskej robotiky.

Rovnako aj Európsky hospodársky a sociálny výbor (2007, s. 4) si uvedomuje dôležitosť spomínaných potrieb, pričom zdôraznil, že: „v súvislosti so starnutím obyvateľstva

¹¹³ <<http://www.aer.eu/main-issues/health/active-and-healthy-ageing-innovation-partnership.html>>.

¹¹⁴ Toto partnerstvo je súčasťou stratégie Inovácia v Únii, ktorého cieľom je podpora konkurencieschopnosti EÚ, pričom sa zameriava najmä na výzvy, ako zmena klímy, energetická a potravinová bezpečnosť, zdravie a starnutie populácie. Únia inovácií je hlavnou iniciatívou stratégie Európa 2020, ktorá má podnietiť a urýchliť inovácie v Európe a napomáhať odstraňovať prekážky, ktoré bránia prenikaniu dobrých nápadov na trh.

¹¹⁵ <<http://www.cen.eu/cen/Services/Business/Value/Documents/Project11SmartHouseServices.pdf>>.

¹¹⁶ <<http://www.robotics-platform.eu/cms/index.php>>.

dostanú témy zdravie a bezpečnosť aj vo svete práce nové významy a prejdú zmenami, ktoré bude potrebné pozorne analyzovať a vyhodnotiť.“¹¹⁷

Sociálne potreby

Inovácie, ktoré by dokázali naplniť tieto potreby zahŕňajú technológie nápomocné pre starších jednotlivcov, hľadajúcich spojenie s ostatnými ľuďmi, zatiaľ čo zároveň udržiavajú aj ich slobodu a nezávislosť. Najvýznamnejšiu potrebu spomedzi tejto škály predstavuje pravdepodobne doprava. Na jej dôležitosť upozorňuje aj Európsky hospodársky a sociálny výbor (2008, s. 5), podľa ktorého: „samostatnosť a mobilita sú podstatné predpoklady kvality a aktivity v starobe.“ Dokonca, aj keď máte zdravie, nemáte nič, pokiaľ je to mimo vášho dosahu. V súvislosti s týmto sa do popredia dostávajú technológie, ktoré umožňujú bezpečnejšie viesť auto aj ľuďom v staršom veku, rovnako ako technológie, ktoré umožňujú bezpečnejšie používanie verejnej hromadnej dopravy.

So zábavou, ktorá je spojená so začleňovaním jednotlivca do sociálnych skupín, súvisia aj nové technológie, ktoré umožňujú prístup do nových sociálnych sietí. V súčasnosti je e-mail stále najrozšírenejšou technologickou inováciou, ktorá umožňuje spojenie starších ľudí s rovesníkmi alebo s členmi svojej rodiny. Podľa údajov Eurostatu v EÚ 27 používalo v roku 2010 internet na komunikáciu aspoň jedenkrát týždenne približne 37 % jednotlivcov vo veku od 55 do 74 rokov, pričom toto číslo v roku 2004 predstavovalo len 14 %. Preto je tu otvorený stále veľký priestor pre podnikateľské aktivity.

Obrovský potenciál pre zlepšenie schopnosti vyrovnáť sa so starnutím populácie v Európe, predstavujú aj informačno-komunikačné aplikácie, vrátane alarmov na privolanie pomoci, Telehealth, tele-starostlivosť (Tele-care), inteligentné systémy domácností a informačno-komunikačné technológie (IKT), umožňujúce flexibilné spôsoby práce. Európsky priemysel by mohol ťažiť z obrovských obchodných príležitostí, no zdá sa však, že IKT aplikácie ešte nepatria medzi služby zamerané pre masový trh starších a ešte nie je ani dostatočne vyvinutý trh s IKT inovatívnymi riešeniami problémov spojených so starnutím populácie. V tejto súvislosti nedávno prijala Európska komisia (2007) v rámci svojej iniciatívy i2010¹¹⁸ „Akčný plán pre informačné a komunikačné technológie pre starnúcu spoločnosť“, v ktorom bolo zdôraznené, že ak Európa včas zareaguje na výzvy a prekoná technické a regulačné prekážky, ako aj prekážky vyplývajúce z nedostatočnej informovanosti spotrebiteľov, môžu sa IKT pre dôstojné starnutie stať motorom pre zamestnanosť a hospodársky rast a môžu sa stať úspešným rozhodujúcim trhom pre Európu.¹¹⁹ Hlavné prekážky (napr. nízka informovanosť o príležitostiach a potrebách užívateľov, nedostatočné sprostredkovanie skúseností, vysoké náklady na vývoj a patentovanie atď.), ktoré bránia rozvoju IKT trhu v súvislosti so starnutím populácie prezentovala na konferencii vo Viedni,¹²⁰ napr. Gareis, K. (2008). Rozsiahlejší

¹¹⁷ <<http://www.eesc.europa.eu/?i=portal.en.eco-opinions.14174>>.

¹¹⁸ A European information society for growth and employment.

¹¹⁹ KOM (2007) 332 v konečnom znení.

¹²⁰ Konferencia e-Inclusion Ministerial Conference & Expo sa konala 30. 11. – 2. 12. 2008 vo Viedni.

výskum v oblasti identifikovania trhových bariér brániacich využívaniu IKT pre dôstojné starnutie bol realizovaný v rámci projektu (2008 – 2010) financovaného Európskou komisiou „ICT & Ageing – European Study on Users, Markets and Technologies“.¹²¹

Potreba uznania (potreba svojho prínosu)

Takmer na vrchole pyramídy sa nachádza potreba uznania. Potreba uznania sa spája s tým, ako si daná osoba váži seba samého a je kombináciou sebavedomia a uvedomenia si svojho celoživotného prínosu pre spoločnosť. Potreba svojho vlastného prínosu je viac ako iba nadobudnuté zručnosti a vedomosti, tiež si vyžaduje sebaistotu, najmä v tom, že človek je stále čulý, že vlastní alebo vie poskytnúť hodnoty, ktoré iní od neho očakávajú, napr. starostlivosť o vnúcatá, dobrovoľníctvo, zotrvanie v práci atď. Technológie, ktoré umožňujú ľuďom nadobudnúť stratenú sebadôveru, sú neustále k dispozícii, napríklad navigačné systémy pre ľudí s poruchami orientácie atď.

Celoživotné kognitívne funkcie sú rozhodujúce pre to, aby sme osobne mohli byť plnohodnotným členom rodiny, komunity, spoločnosti. Do popredia sa tak čoraz viac dostávajú technológie, ktoré dokážu stimulovať zmyslové funkcie. Ako príklad môžeme uviesť japonskú hru, umožňujúcu stimulovať mentálne funkcie, ktorú Nintendo uviedlo na trh pre 50+ ročných a zaraz sa stala veľkým hitom.

Základným prvkom v starnúcej spoločnosti, ktorý umožňuje starším jednotlivcom dlhšie sa udržať v práci a zachovať si adekvátnu produktivitu práce, je celoživotné vzdelávanie. Sme svedkami toho, ako dochádza k zmenám obsahu a metód učenia sa, vzdelávanie sa stáva čoraz viac založené na IKT, ale aj na informálnom celoživotnom vzdelávaní (Ala-Mutka et al., 2008).

Dedičstvo

Vrchol pyramídy predstavuje túžbu starších po prostriedkoch, ktoré by im umožnili zostaviť a odovzdať svoje dedičstvo. Tento najzložitejší stupeň potrieb čo sa týka realizácie, môže vzbudzovať u starších veľký záujem najmä preto, že nepredstavuje iba vlastné naplnenie a realizáciu jednotlivca, ale aj potenciálnu pomoc ostatným dosiahnuť rovnaké či obdobné ciele. Technológie, ktoré umožňujú starším jednotlivcom zostaviť svoj „príbeh“ a odovzdať svoje skúsenosti budúcim generáciám, prispievajú ku skvalitneniu života starších, ale aj obohatia mladšie generácie.¹²² Relatívne novému fenoménu v marketingu „písanie odkazov“ (legacy writing), ktorý sa stáva u staršieho obyvateľstva čoraz populárnejším, sa venujú napríklad S. Guillemot, B. Urien (2010).

Okrem technológií môže ku zvýšeniu kvality života prispieť aj solidarita medzi generáciami či obyčajná ústretovosť podnikateľov (napr. dostupné parkovanie, výstavba bezbariérových budov, reklamné letáky s dostatočne veľkým písmom, automatické otváranie dverí

¹²¹ <http://www.ict-ageing.eu/?page_id=244>.

¹²² Spracované podľa Coughlin – Lau (2006a).

atď.), ktorá nielenže môže prispieť ku spomínanej vyššej kvalite života starších ľudí, ale môže pritiahnúť aj nových potenciálnych zákazníkov.

Nedávny výskum zmeny spotrebiteľského správania v súvislosti so starnutím populácie realizovaný spoločnosťou McKinsey (Desvaux, 2010) naznačil, že pre úspešnosť firmy bude v budúcnosti viac ako inokedy predtým potrebné zamerať sa na potreby a správanie kľúčových segmentov, pričom práve starší ľudia sa stávajú dôležitým, ak nie najdôležitejším segmentom. Podľa tejto štúdie bude vo Francúzsku medzi rokmi 2007 – 2030 viac ako polovica dodatočnej spotreby vytvorená obyvateľmi nad 65 rokov. Ďalej zdôraznili týchto päť trendov, ktoré by spoločnosti s ambíciami uspieť na trhu mali brať do úvahy:

- *Boj o hodnoty* – nízke náklady sa stávajú čoraz dôležitejšie najmä pre ľudí v poproduktívnom veku, ktorým sa príjmy v porovnaní s produktívnym vekom znižujú, ale náklady sa stávajú čoraz dôležitejšími aj pre ľudí v produktívnom veku, najmä z dôvodu neistých ekonomických podmienok v budúcnosti.
- *Zdravie a wellness* – zdravie je záležitosťou mladých, ale aj seniorov. U mladých rastie dôraz na zdravý a aktívny životný štýl a u starších je to snaha o zachovanie imidžu „navždy mladý“, snaha viesť nezávislý a mobilný život.
- *Spoločenský život* – tým, že sa mení štruktúra tradičnej rodiny, či už je to v dôsledku vyššej rozvodovosti, alebo starnutiu populácie, sa do popredia čoraz častejšie dostáva potreba väčšieho začlenenia sa do spoločnosti či už do komunitného života prostredníctvom napr. dobrovoľníckych prác, alebo prostredníctvom rôznych online vytvorených komunit.
- *Pohodlie* – spoločenské zmeny, ako napríklad väčšia vyťaženosť v práci a menší počet členov rodiny, vedú k rastúcemu dopytu po produktoch, ktoré jednotlivcom zabezpečia väčší komfort.
- *Digitálne pripojenie* – dopyt po hi-tech produktoch by mal rásť vo všetkých segmentoch. Dôraz by sa preto mal klásť najmä na inovácie a inovatívne produkty. Vo Francúzsku by sa podiel trhu s elektronikou mal zvýšiť z 23 % v roku 2007 na 33 % v roku 2030.

3.4. Súvislosti formovania slovenského trhu práce v európskom priestore

Slovenská ekonomika od momentu zavedenia trhových princípov v ekonomikách strednej a východnej Európy na začiatku 90-tych rokov minulého storočia patrila a stále patrí v Európe medzi ekonomiky s najväčšou mierou nezamestnanosti. Z hlavných problémov trhu práce, t. j. vysokej miery nezamestnanosti, nízkych miezd a z nich vyplývajúcich nízkych výdavkov na sociálnu ochranu sa odvíjajú ďalšie problémy slovenskej ekonomiky, politiky i spoločnosti (napr. vo forme radikálneho zníženia miery pôrodnosti, vo vysokej emigrácii za prácou do zahraničia, vo veľkých diferenciách v rozvoji regiónov a pod.).¹²³ Nahromadené problémy trhu práce budú vyžadovať zmenu paradigiem a zmenu prístupov k ich riešeniu o to

¹²³ Toto nás oprávňuje konštatovať na základe výsledkov medzinárodných porovnaní.

viac, že Európu a eurozónu (vrátane Slovenska) zachvátila svetová ekonomická a finančná kríza, ktorá, ako sa ukazuje, neskončila. Kríza bude pokračovať vo forme globálnej krízy a v týchto nových podmienkach nebudú platiť doterajšie prístupy udržiavania i rastu zamestnanosti. Slovenská ekonomika bude musieť hľadať nové možnosti trvalo udržateľného a predovšetkým inkluzívneho ekonomického rastu vzhľadom na vysoký podiel sociálne vylúčenej časti populácie, vrátane veľkej časti rómskeho etnika.

Hlavné súvislosti európskeho a slovenského trhu práce

Rozšírenie pôvodnej EÚ 15 v roku 2004 o nové krajiny zo strednej a východnej Európy vrátane Slovenska prinieslo zvýšené očakávania slovenským podnikateľským subjektom, ktorým sa zrealizovala možnosť pôsobenia na ďaleko väčšom ekonomickom priestore, a tým aj exportu národnej práce (vo forme tovarov a služieb) a zabezpečenia zamestnanosti pre pracovné sily na internom pracovnom trhu.

Vstup Slovenska do EÚ znamenal aj výzvu pre ľudí ako zamestnancov, a to tým, že získali možnosť hľadať si pracovné miesta v iných členských krajinách a zamestnať sa plne v súlade so svojou nadobudnutou kvalifikáciou za podmienky, že im kvalifikácia bude uznaná v ich cieľovej krajine. Je pravda, že samotnému rozšíreniu EÚ predchádzalo pomerne dlhé prípravné obdobie, počas ktorého bolo umožnené jednotlivcom zamestnať sa v členských krajinách EÚ za predpokladu, že získali pracovné povolenie. O možnostiach prílevu pracovných síl – imigrantov z krajín východnej a strednej Európy, rozhodovali v tomto prechodnom období výlučne jednotlivé krajiny bývalej EÚ 15 v súlade so svojou politikou zamestnanosti, resp. politikou imigrácie pracovných síl, ktorá vychádzala z analýz vzťahov medzi ponukou pracovných síl a dopytom po nich podľa jednotlivých profesiových segmentov. Už v tomto prípravnom období začali bývalé krajiny EÚ 15 praktizovať skrytú formu politiky výberu voči pracovným silám zo strednej a východnej Európy, keď kvalifikovanejšie pracovné sily bez väčších problémov mohli získať pracovné povolenia (napr. vo forme „imigračných kariet“). V podstate od prvopočiatkov ekonomických kontaktov medzi EÚ 15 a krajinami východnej a strednej Európy išlo aj o praktizovanie politiky „brain drain“ (úniku mozgov) zo strany vyspelejších krajín.¹²⁴ Doterajšie skúsenosti migrácie pracovných síl v EÚ (pôvodnej EÚ 15 i rozšírenej EÚ 27) potvrdzujú, že hlavnými ekonomickými faktormi migrácie za prácou sú obchodné vzťahy medzi krajinami, rozdielne mzdy a situácia na trhu práce (Hönekopp – Werner, 2000).

Momentom rozšírenia EÚ v roku 2004 nie všetky pôvodné členské krajiny EÚ 15 otvorili svoje pracovné trhy pre pracovné sily z krajín východnej a strednej Európy. Prechodné obdobia na voľný pohyb pracovných síl vypršali definitívne až začiatkom mája 2011, kedy

¹²⁴ Politika výberu voči imigrantom sa stala oficiálnou politikou Európskej únie voči tretím krajinám rozhodnutím Európskej komisie zo dňa 23. októbra 2007 a potvrdená smernicou č. 2009/50/CE Rady z 25. mája 2009 (Journal officiel de l'Union européenne, L 155/17).

Nemecko a Rakúsko prestali týmto spôsobom ochraňovať svoje interné trhy práce v súlade s prístupovou zmluvou nových členských krajín k EÚ.¹²⁵ V momente vypršania prechodných období na voľný pohyb pracovných síl už napríklad v Rakúsku kulminoval stav zamestnaných opatrovateliek starších ľudí zo Slovenska na úrovni asi 16 tis. opatrovateliek. Tento druh migrácie je tiež potvrdením starnutia populácie vo vyspelých bývalých krajinách EÚ, čím sa vytvára špecifický dopyt po pracovných silách z okolitých krajín, v prípade Rakúska hlavne z Českej republiky a zo Slovenska. Ako uvádza M. Bahna (2011, s. 269), „kým dopyt po domácom riešení opatrovania seniorov existoval aj pred rokom 2009, práve v roku 2009 sa napríklad ľudia, ktorí prišli o pracovné miesto na Slovensku, pravdepodobne častejšie rozhodli pre možnosť prijať prácu opatrovateľa/opatrovateľky seniorov v Rakúsku.“ Ide o príklad, ako situácia na domácom trhu práce (na Slovensku) súvisí so susediacim trhom práce (de facto európskym trhom práce). V budúcnosti možno očakávať, ak sa zlepšia jazykové schopnosti hlavne mladšej generácie, že v prípade zhoršenia situácie na trhu práce (v podmienkach rastu nezamestnanosti), bude dochádzať k zvýšenému prechodnému odlevu pracovných síl za prácou do zahraničia za podmienky, že v imigračných krajinách bude dostatok pracovných miest v súvislosti s pokračujúcou ekonomickou a finančnou krízou.

Slovenský trh práce sa z hľadiska miery emigrácie i z hľadiska vycestovania za prácou podobá írskemu trhu práce. V prípade, že v krajine bola vysoká nezamestnanosť, značný počet pracovných síl vycestoval za prácou do Veľkej Británie alebo do USA, čo v prípade znalosti angličtiny nebol žiaden problém. To, čo pre írsky trh práce znamená trh práce Veľkej Británie, znamená pre Slovensko z dôvodu jazykovej blízkosti trh práce v Českej republike, kde nateraz pôsobí pravdepodobne viac ako 100 tis. zamestnaných zo Slovenska, čo je cca 50 % z celkového počtu pracovných migrantov zo Slovenska.¹²⁶

Avšak je potrebné zdôrazniť, že ani vypršaním prechodných období na voľný pohyb pracovných síl sa európsky trh práce nestal v pravom slova zmysle jednotným. Oproti mobilnému kapitálu, ako výrobnému faktoru, je faktor „práca“ a jej trh stále z väčšej miery regulovaný národnou legislatívou každej členskej krajiny samostatne a nie európskou legislatívou, a tak možno stále hovoriť o vysokom stupni segmentácie európskeho trhu práce podľa jednotlivých členských krajín. Na národných trhoch práce platia osobitné minimálne mzdy, osobitné podmienky nábora a prepúšťania pracovných síl pre zamestnávateľov i zamestnancov, t. j. pravidlá, ktoré spoluutvárajú stupeň flexibility trhu práce, vlastný systém podpory v nezamestnanosti a sociálny systém, ktoré spolu vytvárajú istoty pre zamestnancov. Teda každá

¹²⁵ Naopak, medzi krajiny, ktoré si v prístupovej zmluve nových členských krajín zo strednej a východnej Európy do EÚ neuplatnili právo prechodného obdobia na voľný pohyb pracovných síl, patrili Veľká Británia a Írsko. Od samotného vstupu Slovenska do EÚ tento moment ovplyvnil aj cieľové krajiny pre slovenských emigrantov za prácou v zahraničí. V prípade Írska a Veľkej Británie zohral významnú úlohu aj faktor anglicky hovoriacich krajín v čase, keď sa angličtina jednoznačne presadila ako dorozumievací jazyk vo svete hlavne v kvalifikovanejších profesiách a vo vede a výskume. Táto skutočnosť bola nakoniec na Slovensku potvrdená nedávnym prijatím angličtiny ako povinného jazyka na základných školách v roku 2011.

¹²⁶ Analogicky migrácia za prácou z južných regiónov Slovenska do Maďarska je umožnená znalosťou maďarčiny slovenských migrantov.

členská krajina si samostatne formuje svoj vlastný systém „flexibility“ (flexicurity).¹²⁷ Tak tiež má každá krajina vlastný systém na uznávanie kvalifikácií.¹²⁸ Okrem toho má každý členský štát EÚ vlastnú štruktúru aktívnych politík trhu práce. Aj úroveň výdavkov na tieto politiky sa v jednotlivých štátoch značne líši. To spolu s ostatnými politikami (daňovou, sociálnou, podpory malých a stredných podnikov, štátnej pomoci, podpory prílevu priamych zahraničných investícií a pod.) vytvára veľmi pestrú paletu národných trhov práce a faktorov, ktoré formujú národné trhy práce – tabuľka 3.2.

T a b u ľ k a 3.2

Hlavné charakteristiky vybraných národných trhov práce – porovnanie so Slovenskom (v %)

	Miera nezamestnanosti	Miera dlhodobej nezamestnanosti	Výdavky na APTP z HDP
	2010	2010	2009
Španielsko	20,1	7,3	0,652
Lotyšsko	18,7	8,4	0,272
Litva	17,8	7,4	0,200
Estónsko	16,9	7,7	0,149
<i>Slovensko</i>	<i>14,4</i>	<i>9,2</i>	<i>0,150</i>
Írsko	13,7	6,7	0,653
Grécko	12,6	5,7	0,212
Portugalsko	12,0	6,3	0,629
Maďarsko	11,2	5,5	0,358
Bulharsko	10,2	4,8	0,224
EÚ 27	9,7	3,9	0,551

Poznámka: Najnovšie dostupné údaje.

Prameň: Eurostat.

Z porovnania údajov v tabuľke 3.2, a to krajín, ktoré mali v roku 2010 vyššiu ako dvojcifernú mieru nezamestnanosti a zoradených zostupne podľa tejto miery, vyplýva, že Slovensko malo v EÚ piatu najvyššiu mieru nezamestnanosti, najvyššiu mieru dlhodobej nezamestnanosti (meranú ako percento dlhodobo nezamestnaných, t. j. nad 12 mesiacov z pracovných síl v produktívnom veku 15 – 64 rokov), ale ďaleko najnižší podiel výdavkov na aktívne politiky trhu práce.¹²⁹

Pozitívnu skutočnosťou, ktorá podporuje medzinárodnú mobilitu pracovných síl, bolo prijatie pravidiel o nediskriminácii na národných trhoch práce (pravda, tieto pravidlá boli do legislatívy EÚ zapracované už pri vzniku predchodcu EÚ) a postupne sa prijali tiež pravidlá o prenose práv doplnkových dôchodkových systémov a práv zdravotného poistenia.

¹²⁷ Po poslednej novelizácii Zákonníka práce s platnosťou od 1. septembra 2011 má Slovensko desiaty najpružnejší Zákonník práce v OECD, ale treba zdôrazniť, že s výnimkou Veľkej Británie, Írska a Dánska (ktoré je navyše známe aj vysokou ochranou zamestnancov, ako prvku systému „flexicurity“) je Slovensko štvrté v rebríčku krajín, ktoré sú súčasne členmi EÚ (Komentár 2011/23, Inštitút finančnej politiky MF SR).

¹²⁸ Terajšie bariéry medzinárodnej mobility pracovných síl v rámci EÚ sú však prekonateľné jednotlivcami pri ich zvýšenom úsilí (napríklad, keď musí prejsť celý administratívny, byrokratický proces potvrdenia kvalifikácie jednotlivca). Tieto bariéry v podstate iba predlžujú čas, počas ktorého dochádza k obsadeniu ponúkaného pracovného miesta potenciálnym uchádzačom o migráciu.

¹²⁹ Podľa metodiky Eurostatu ide o skupiny 2-7 aktívnych politík trhu práce.

Medzinárodná mobilita pracovných síl je len jedným z faktorov, aj keď najzreteľnejším, ktorým je ovplyvňovaný každý národný trh práce v EÚ.

Do budúcnosti je výzvou pre Slovensko vytvárať dostatočné podmienky pre zamestnávanie vyššie kvalifikovaných, aby títo na jednej strane nemuseli odchádzať za prácou do zahraničia (lekári, vedci, pedagogickí pracovníci, inžinieri a pod.) a na druhej strane, aby, ak sa už rozhodnú pre dočasnú zahraničnú migráciu, boli ochotní sa po určitej stáži v zahraničí vrátiť na Slovensko. Tým by sa zabezpečil multiplikačný efekt kvalifikovaných pracovných síl nielen v produktivite práce, ale aj vo vytváraní všeobecných podmienok pre rast zamestnanosti iných profesií a kvalifikačných skupín.

Oveľa vyšší vplyv na národný trh práce majú ostatné externé faktory, a to medzinárodný obchod a kapitál (hlavne vo forme priamych zahraničných investícií, ktoré vytvárajú pracovné miesta určitej kvalifikačnej úrovne a vo forme finančného kapitálu).¹³⁰ Vplyvom liberalizácie svetového obchodu, ako jednej z foriem globalizácie, krajiny, ktoré dokážu exportovať svoje tovary, „profitujú“ aj na svojom národnom trhu práce zachovávaním pracovných miest, rastom dopytu po pracovných silách, znižovaním miery nezamestnanosti a pod. Napätosť medzi zdrojmi a potrebou pracovných síl v jednotlivých profesiách, ktoré stabilný export vlastných produktov na zahraničné trhy logicky sprevádza, má pozitívny vplyv na rast miezd v prípade, že krajina nemá vysoký prílev imigrantov, ktorý by tlmil napätosť v jednotlivých segmentoch trhu práce podľa profesií.

Problematika trhu práce v krajinách EÚ úzko súvisí s problematikou prisťahovalectva v prípade, keď nejde len o dočasné pôsobenie pracovných síl v zahraničí za účelom zlepšenia ekonomického postavenia, ale o trvalé usídlenie sa, ktoré je sprevádzané zvyčajne aj rodinou migranta. Podľa údajov Eurostatu (2010) k začiatku roka 2009 žilo v krajinách EÚ 27 31,9 mil. cudzincov, z ktorých bolo 11,9 mil. občanov iných členských krajín EÚ. Cudzinci predstavovali 6,4 % z počtu obyvateľov EÚ 27. Slovensko patrí do skupiny krajín (s Poľskom, Rumunskom a Bulharskom), kde počet cudzincov nepresiahol 1 % obyvateľov. Zo Slovenska, podobne ako z niektorých ďalších krajín bývalého východného bloku, sa po transformácii ekonomiky stala otvorená krajina prístupná zahraničnému kapitálu až vo zvýšenej miere, ktorá však vzhľadom na úroveň miezd nie je vo zvýšenej miere cieľovou krajinou tak pre prisťahovalcov, ako aj ekonomických migrantov. Ako však uvádza J. Vokoun (2012), s očakávaným rastom prílevu prisťahovalcov na Slovensko budú rásť aj negatívne postoje domácich obyvateľov k cudzincom, ako ukazuje príklad situácie v Maďarsku a Rakúsku. V prípade ekonomickej krízy obyvateľstvo zvyčajne žiada od národnej vlády, aby obmedzila zamestnávanie cudzincov a uprednostňovala zamestnávanie domácich pracovných síl. Domnievame sa, že Slovensko by nemalo nedostatkové profesie na trhu práce riešiť prevažne zahraničnou

¹³⁰ A priori nemožno dať jednoznačne deliacu čiaru medzi „pozitívnymi“ účinkami priamych zahraničných investícií (teda kapitálu) na národný trh práce a „negatívnymi“ účinkami dovozu tovarov. Aj priame zahraničné investície môžu mať negatívny vplyv v krajine prílevu (pôsobenia), keď napríklad zahraničná firma odkúpi domáce podniky a po čase ich zatvorí, aby týmto spôsobom v danej krajine zlikvidovala konkurenciu.

imigráciou pracovných síl a umožniť v miere, aká sa dosahuje v západných krajinách EÚ, prílev prisťahovalcov. S asimiláciou prisťahovalcov sú takisto spojené zvýšené náklady. Tieto potenciálne prostriedky by Slovensko malo šetriť a predovšetkým by sa malo zamerať na integráciu rómskeho etnika, a to aj ako perspektívneho zdroja pracovných síl.

Výzvy súvisiace s vývojom ponuky práce (kvalitatívne parametre)

Z kvantitatívneho hľadiska čaká Slovensko už v nasledujúcich rokoch, tak ako mnohé európske krajiny, starnutie obyvateľstva, ktoré však nastupuje s určitým časovým posunom hlavne oproti vyspelým západným ekonomikám, kde tento proces už intenzívnejšie prebieha.¹³¹ Starnutie obyvateľstva, aj keď prinesie problémy napríklad s financovaním sociálnej sféry a konkrétne dôchodkového systému, môže pri racionálnej kvalifikačnej príprave ponuky pracovných síl viesť k zvýšeniu miery zamestnanosti v produktívnom veku, a tým k zníženiu miery nezamestnanosti.

Do budúcnosti bude úlohou vzdelávacej politiky zabezpečiť *zvýšenú kvalifikačnú úroveň pracovných síl*. Tento všeobecný strategický cieľ je v stratégii Európa 2020 konkretizovaný v dvoch parciálnych cieľoch, a to stanovením zníženia pod 10 %-ný podiel osôb, ktoré predčasne ukončili školskú dochádzku a dosiahnutím 40 %-ného podielu obyvateľstva vo vekovej skupine 30 – 34 rokov, ktorí majú dokončené VŠ vzdelanie. Ak sa cez prizmu týchto dvoch cieľov pozrieme nielen na slovenskú populáciu ako celok, ale samostatne na rómsku komunitu, vidíme stupeň diskriminácie a žalostnú východiskovú situáciu tohto etnika ako časti súhrnnej ponuky práce v Slovenskej republike. Tým by mali byť dané aj výzvy a čiastkové ciele v politike zamestnanosti, sociálnej inklúzii a boji proti chudobe. Z dlhodobého hľadiska bude situácia veľmi vážna v niektorých regiónoch Slovenska s vysokou koncentráciou tohto etnika. V nich bude na trh práce¹³² vstupovať dostatok mladých ľudí z dôvodu iného reprodukčného správania sa ako majoritného obyvateľstva,¹³³ u ktorých, ak sa situácia nezlepší v ich kvalifikačnej príprave, bude problémom zabezpečiť dostatok pracovných miest. Už teraz sa prejavuje regionálna nerovnováha v ponuke a dopyte pracovných síl. Majoritné obyvateľstvo nie je taktiež pripravené ani na priestorovú mobilitu Rómov do regiónov, kde je koncentrácia tohto etnika v súčasnosti nízka.

Podľa štúdie Výskumného demografického centra (Vaňo – Mészáros, 2004) bola plodnosť rómskej populácie ako celku v čase spracovania ich štúdie asi 2,5-násobná v porovnaní s celoslovenskou hodnotou. V Slovenskej republike pripadalo na jednu ženu v reprodukčnom

¹³¹ Na druhej strane starnutie obyvateľstva vo vyspelých krajinách EÚ dáva aj šancu pracovným silám z nových členských krajín EÚ vrátane Slovenska uplatniť sa na trhu týchto krajín v segmentoch trhu práce, ktoré súvisia so starnutím obyvateľstva (už spomenuté opatrovateľské služby), resp. v „striebornej“ ekonomike, čo môže prispieť k zníženiu miery nezamestnanosti na Slovensku, ale len za podmienky primeranej kvalifikácie migrujúcich pracovných síl.

¹³² Vstupom na trh práce sa zo štatistického i administratívneho hľadiska považuje aj registrácia na úrade práce.

¹³³ Dvadsať rokov ignorovania sociálnej vylúčenosti Rómov nemožno vyriešiť naraz. Je to však dnes najakútnejší sociálny, politický aj ekonomický problém Slovenska.

veku asi 1,2 detí, v rómskej populácii zhruba 3 deti. V rómskych osadách bola plodnosť ešte vyššia, kde na jednu ženu pripadalo v priemere 4,6 detí, čo je hodnota skoro 4-násobná v porovnaní s celoslovenským priemerom. Z hľadiska potrieb trhu práce bude pravdepodobne problémom nedostatočná príprava mladých ľudí na povolanie (popri celkovom nedostatku adekvátnych pracovných príležitostí na príslušných regionálnych trhoch práce). Preto sa napríklad v Stratégii rozvoja slovenskej spoločnosti (Šikula a kol., 2010) odporučilo prehodnotiť systém podpory rodiny, ktorý by nediskriminačným spôsobom podporoval pôrodnosť hlavne prostredníctvom zvýšenia počtu dvojdetných a trojdetných rodín.¹³⁴ V rámci tejto politiky by sa mali podstatne zvýšiť prídavky na druhé dieťa a ešte viac na tretie dieťa. Súčasťou zmien v politike podpory rodiny (ako súčasti propopulačnej politiky) by mala byť aj politika výchovy mladej rómskej populácie k zodpovednému rodičovstvu.¹³⁵

Ako vyplýva z medzinárodných porovnaní, miera zamestnanosti žien na Slovensku je nižšia ako vo vyspelých krajinách. V roku 2009 priemerná miera zamestnanosti vo vekovej skupine 15 – 64 ročných žien bola v krajinách bývalej EÚ 15 vo výške 65 %, ale na Slovensku len na úrovni 60,6 % (Eurostat). Terajšia úroveň v miere zamestnanosti žien je aj výsledkom reštrukturalizačných procesov, keď zanikli odvetvia (odevný priemysel, textilný priemysel a pod.) s vysokou zamestnanosťou žien. V súčasnosti je aj podiel zamestnanosti žien pomerne vysoký v čiernej ekonomike (upratovacie služby, kozmetika, podomový predaj a pod.), čo do určitej miery skresľuje oficiálne dáta. Napriek tomu by vyššia zamestnanosť žien mohla čiastočne zmierniť budúci pokles ponuky práce v dôsledku starnutia obyvateľstva a zvýšeného odchodu do dôchodku starších vekových skupín.

Ďalšou rezervnou skupinou pracovných síl, ktorá môže v budúcnosti vyrovnávať pokles pracovných síl na slovenskom trhu práce, sú slovenskí emigranti, ktorí nateraz pracujú v zahraničí, a ktorých kontingent sa neustále reprodukuje, aj keď vplyvom krízy došlo k zhoršeniu podmienok ich zamestnávania prakticky vo všetkých krajinách ich pôsobenia (Veľká Británia, Írsko, Česká republika a pod.). Pritom by išlo o návrat relatívne dobre pripravených pracovných síl, hlavne mladšej generácie, jazykovo dobre pripravených (mimo tých, čo pracovali v Českej republike), ktorí by mohli prispieť svojimi skúsenosťami k vyššiemu stupňu inovatívnosti domácich firiem. Budú potrebné aj špeciálne programy na návrat výskumných

¹³⁴ Treba zdôrazniť, že v EÚ je veľké množstvo štátov, ktoré diferencujú podporu rodiny podľa počtu detí (na každé dieťa v poradí v rodine prípadne i veku pripadá iná výška podpory). Po dôkladnej analýze by sa systém podpory rodiny na Slovensku mal preorientovať na diferencované dávky v závislosti od počtu detí v rodine, a to bez apriórneho označovania tohto postupu za sociálne inžinierstvo. Vo vzťahu k vylúčeným častiam rómskych komunít by takáto politika mala viesť k postupnej stabilizácii (nezvyšovaniu, resp. znižovaniu) pôrodnosti a jej postupnému približovaniu sa priemerným hodnotám pôrodnosti v spoločnosti v záujme zvyšovania priemerných finančných príjmov na jedno dieťa v rodine, a tým na zvýšenie kvality výchovy každého, i rómskeho dieťaťa.

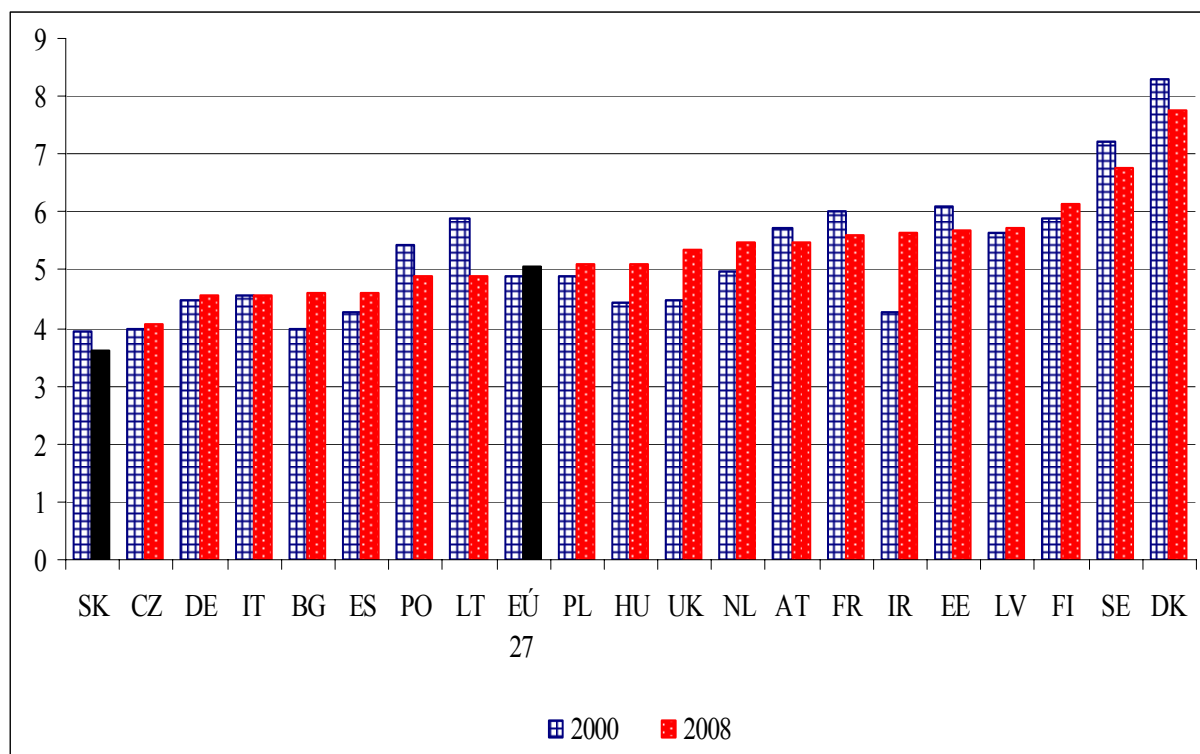
¹³⁵ Podľa už citovanej štúdie (Vaňo – Mészáros, 2004, s. 16) bol rozdiel v priemernom veku pri prvom pôrode matky asi 3,5 roka, keď sa berie do úvahy celá rómska populácia; v prípade neintegrovaného rómskeho obyvateľstva približne až 5 rokov. Pre politiku výchovy k zodpovednému rodičovstvu zostáva dostatok priestoru na zvyšovanie priemerného veku mladých rómskych prvorodičiek, ktoré z dôvodu rodičovstva opúšťajú školu a komplikujú si získanie kvalifikácie (pritom zníženie počtu žiakov opúšťajúcich školu je jedným z cieľov Stratégie Európa 2020; tento cieľ nemožno stratiť zo zreteľa práve v súvislosti so sociálne vylúčenými časťami rómskych komunít).

pracovníkov a vedcov, ktorí pôsobili určitý čas v zahraničí, a ktorí by sa pri zlepšení celkových podmienok pre tvorivú výskumnú činnosť mohli vrátiť na Slovensko. Súvisiacim problémom je odmeňovanie výskumných pracovníkov a vedcov. Koncepcie rozvoja vedy a výskumu v období cca pred desiatimi rokmi predpokladali postupný rast výdavkov do tohto odvetvia, a to aj v súvislosti s ich lepším ohodnotením, avšak podiel výdavkov na vedu a výskum stagnuje a nedosahuje ani 0,5 % HDP.

Dôležitým faktorom, ktorý z dlhodobého hľadiska ovplyvňuje kvalitu ponuky práce, sú výdavky na vzdelávanie v čase pred vstupom mladých ľudí na trh práce. Hlavným indikátorom, ktorý komplexne charakterizuje výdavky na vzdelávací systém, je podiel verejných výdavkov na HDP (graf 3.9). Medzinárodné porovnanie Slovenska s krajinami EÚ vyznieva pre Slovensko veľmi nepriaznivo, keď Slovensko vydáva zo svojho HDP najnižšie percento z HDP na vzdelávanie zo všetkých analyzovaných krajín.¹³⁶ Pre analýzu vývoja verejných výdavkov na vzdelávanie je významné, že Slovensko patrí do podskupiny krajín, ktoré od roku 2000 do roku 2008 zaznamenali pokles výdavkov na vzdelávanie z HDP (ide o krajiny Slovensko, Poľsko, Litva, Rakúsko, Francúzsko, Estónsko, Švédsko a Dánsko). Pritom pokles podielu výdavkov na vzdelávanie na HDP bol na Slovensku jeden z najväčších, keď navyše už v roku 2000 bol tento ukazovateľ najnižší spomedzi krajín EÚ 27.

G r a f 3.9

Podiel verejných výdavkov na vzdelávanie na HDP, v %, 2000 a 2008

Prameň: Vlastné spracovanie na základe Statistics in Focus 50/2011, Eurostat.

¹³⁶ Eurostat nepublikuje údaje za Grécko a za Rumunsko vykázal Eurostat posledný rok 2007, a to hodnotu 4,17 % HDP, čo je nižšia hodnota ako za Slovensko.

Iný pohľad na výdavky na vzdelávanie poskytuje porovnanie výdavkov na jedného žiaka (resp. študenta) podľa hlavných stupňov vzdelania (tab. 3.3). Z údajov v tabuľke 3.3 vyplýva, že v porovnateľných menových jednotkách (EUR, PPS – Purchasing Power Standards) vydáva Slovensko na plný časový ekvivalent na žiaka/študenta¹³⁷ najmenej prostriedkov zo všetkých krajín EÚ (3 523 EUR, PPS) s výnimkou Bulharska. Pritom aj Lotyšsko vydáva viac o 23,0 %, Estónsko o 20,0 % a Česká republika až o 28,3 %. Index výdavkov na plný časový ekvivalent na žiaka/študenta v porovnaní s HDP na obyvateľa dosahuje za všetky tri stupne vzdelania spolu najnižšiu hodnotu spomedzi všetkých krajín EÚ. Podľa tohto ukazovateľa je najhoršia situácia na Slovensku v sekundárnom stupni vzdelania, kde index Slovenska dosahuje len hodnotu 65 (%) v porovnaní s priemerom EÚ 27. V terciárnom stupni vzdelania majú nižšie priemerné výdavky iba Estónsko (Slovensko dosahuje 76 % priemernej úrovne EÚ 27).

T a b u ľ k a 3.3

Výdavky na vzdelávanie vo verejných a súkromných inštitúciách podľa jednotlivých stupňov vzdelávania, 2008

Štáty EÚ	Výdavky na priemernú dĺžku vzdelávania žiaka/študenta v EUR v parite kúpnej sily podľa stupňov vzdelania				Index výdavkov na priemernú dĺžku vzdelávania/študenta v porovnaní s HDP na obyvateľa (EÚ 27 = 100)			
	spolu	sektor			spolu	sektor		
		primárny	sekundárny	terciárny		primárny	sekundárny	terciárny
Rakúsko	8 836	7 365	9 071	12 261	111	112	112	107
Dánsko	8 701	7 699	8 187	13 468	113	121	104	121
Veľká Británia	7 942	7 103	7 634	12 257	104	113	98	111
Česko	4 520	2 962	4 621	6 483	88	70	88	87
Poľsko	3 781	3 718	3 290	4 657	104	124	89	89
Estónsko	4 226	4 277	4 696	4 451	98	120	107	71
Lotyšsko	4 332	4 297	4 144	4 951	118	142	111	94
Litva	3 622	2 811	3 476	4 823	91	86	86	84
Slovensko	3 523	3 229	3 087	5 089	76	84	65	76
Bulharsko	2 840	2 232	2 291	4 763	107	102	85	125
EÚ 27	6 459	5 348	6 607	9 296	100	100	100	100

Poznámka: PPS – Purchasing Power Standards.

Prameň: Statistics in Focus, 50/2011, Eurostat (KS-SF-11-050-EN.pdf).

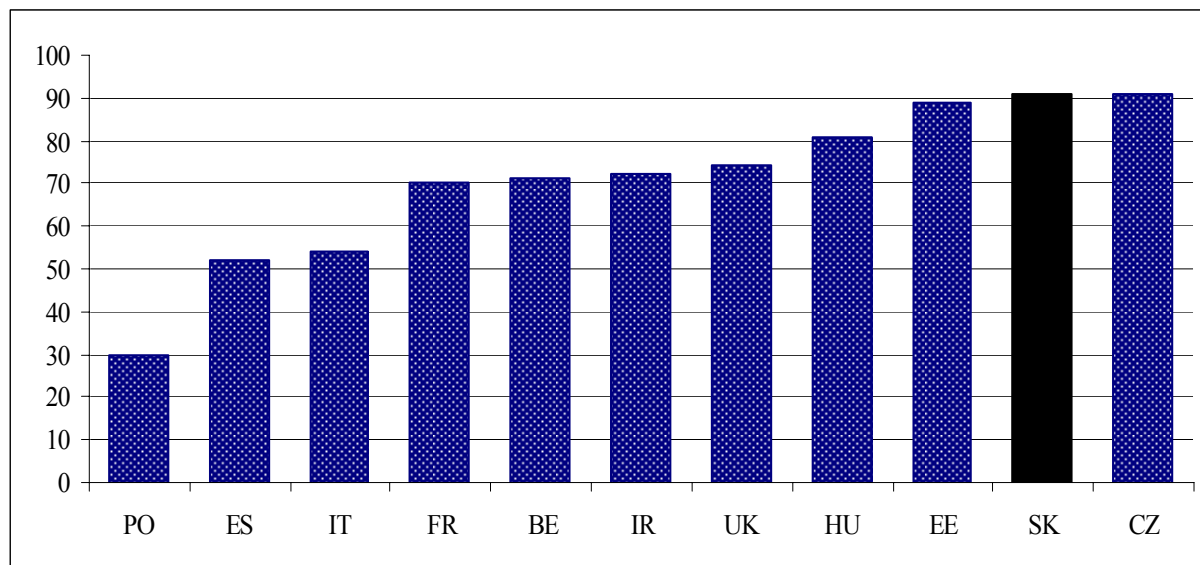
Nízka úroveň výdavkov na jedného študenta hlavne na sekundárnom stupni vzdelania môže mať v budúcnosti negatívne dôsledky pre nateraz pomerne dobrú vzdelanostnú úroveň pracovných síl, ktorá sa vyznačuje vysokým podielom pracovných síl, ktorí dosiahli sekundárny stupeň vzdelania (graf 3.10).

Z grafu 3.10 je zrejmé, že Slovenská republika (91 %) spolu s Českou republikou (91 %) majú vysoký podiel populácie s vyšším sekundárnym stupňom vzdelania a predstihujú viaceré krajiny z bývalej EÚ 15. To vytvára veľmi dobrý základ pre celoživotné formálne i neformálne vzdelávanie, čo Slovenská republika doteraz nedokázala využiť.

¹³⁷ Podrobné vysvetlenie obsahu ukazovateľa: Statistics in Focus 50/2011, Eurostat, s. 10.

G r a f 3.10

**Podiel populácie s ukončeným vyšším sekundárnym stupňom vzdelania
(veková skupina 25 – 64 roční), rok 2009**

Prameň: Vlastné spracovanie na základe údajov OECD (2011), s. 39.

V dlhodobom, ale i v strednodobom (ak už nie v krátkodobom) časovom horizonte je želateľný podstatný rast výdavkov na vzdelávanie ako základný predpoklad pre získavanie kvalifikácie mladej generácie, aby možnosť jej uplatnenia sa na trhu práce podstatne vzrástla.

Ďalším aspektom starnutia obyvateľstva bude postupné starnutie zamestnaných pracovných síl. To znamená, že v priemere sa predĺži čas zamestnanca (pracovníka) od skončenia posledného stupňa vzdelania (školy) v riadnom vyučovacom procese. Ak zoberieme do úvahy, že tvorba nových poznatkov sa stále zrýchľuje, o to viac bude potrebné celoživotné vzdelávanie zamestnaných pracovných síl. A na to tiež budú potrebné zvýšené finančné zdroje. Budú sa hradit' vo zvýšenej miere z verejných alebo podnikových zdrojov? Podiel výdavkov na školenia zamestnancov z celkových nákladov práce na Slovensku v porovnaní s Českou republikou je uvedený v tabuľke 3.4.

T a b u ľ k a 3.4

Podiel výdavkov na školenia zamestnancov z celkových nákladov práce

	Česká republika		Slovensko	
	Národné hospodárstvo	Spracovateľský priemysel	Národné hospodárstvo	Spracovateľský priemysel
Celkové náklady práce	100,00	100,00	100,00	100,00
Náklady na školenia zamestnancov	0,46	0,39	0,44	0,53

Poznámka: Podiely vypočítané z mesačných úplných nákladov práce.

Prameň: Český statistický úrad, Slovenský štatistický úrad.

V spracovateľskom priemysle výdavky na školenia zamestnancov na Slovensku výraznejšie presahujú hodnoty v Českej republike (o 0,14 p. b., t. j. o 35,9 %), čo je pravdepodobne

dôsledok vyššej produktivity práce, ktorá umožňuje hlavne zahraničným firmám vyššie náklady na školenia zamestnancov bez problémov financovať. Je ale pravdepodobne aj dôkazom intenzívnych štruktúrnych zmien slovenského spracovateľského priemyslu, ktoré vyžadujú preškolovanie a vzdelávanie pracovných síl, a to aj vzhľadom na nedostatky pracovných síl určitých profesií. Podiely na školenie zamestnancov sú však v oboch krajinách nízke.

Je nesporné, že budúci rast kvalifikácie pracovných síl bude vyžadovať zmeny v celoživotnom vzdelávaní, na ktorom by mali participovať aj zamestnávateľia. Príkladom je tiež systém financovania ďalšieho vzdelávania vo Francúzsku zo strany podnikateľov. Firmy s počtom zamestnancov nad 20 odvádzajú do rezortných fondov spravovaných organizáciami OPCA (Organismes paritaires collecteurs agréés) 1,6 % z hrubých miezd vrátane prémie na účely ďalšieho vzdelávania zamestnancov. Firmy s počtom zamestnancov do 20 menej, a to len 1 %. Ide o príklad krajiny, ktorá normatívnym spôsobom zaväzuje firmy prispievať na zvyšovanie kvalifikácie zamestnaných pracovných síl.

Podobný nástroj by na Slovensku mohol odľahčiť financie určené na aktívne politiky trhu práce, ktoré sa v súčasnosti používajú aj na zvyšovanie kvalifikácie zamestnaných, aby sa vzhľadom na vysokú mieru nezamestnanosti a dlhodobej nezamestnanosti tieto prostriedky mohli použiť výhradne na zvyšovanie kvalifikácie nezamestnaných. Podobný charakter má aj nedávne odporúčanie expertov OECD, ktorí navrhli zvýšiť výdavky na programy školení pre nezamestnaných na úkor programov samozamestnávania, resp. programov v rámci „start – ups“ (OECD, 2010a). O konkrétnom využití finančných prostriedkov určených na zvyšovanie kvalifikácie, ktoré by sa mohli rozdeľovať podľa sektorov (jednotlivých odborov priemyslu či odvetví a pod.), by mali v budúcnosti spoločne a na základe konsenzu rozhodovať sociálni partneri (zástupcovia zamestnávateľov a zamestnancov).

Zvýšiť účasť firiem, a to aj zahraničných na ďalšom vzdelávaní pracovných síl na Slovensku sa žiada aj z toho dôvodu, že podľa medzinárodných porovnaní patrí Slovensko do skupiny krajín, ktorých mzdy najviac zaostávajú za priemerom OECD.

Podľa údajov z európskeho prieskumu vzdelávania dospelých (Eurostat, Adult Education Survey, 2007¹³⁸) v súčasnosti takmer polovica ľudí s nízkou alebo žiadnou kvalifikáciou deklaruje, že ich ďalšie vzdelávanie je pre nich nedostupné z dôvodu vysokej ceny vzdelávacieho programu. Preto jedným z odporúčení Európskej komisie, ako podporiť účasť ľudí s nižším vzdelaním v procese celoživotného vzdelávania, je vytvorenie rámca podnetov pre jednotlivcov a zamestnávateľov.¹³⁹ Dôležitú úlohu tu zohráva aj štruktúra financovania ďalšieho vzdelávania na Slovensku. V roku 2010 takmer 70 % finančných zdrojov vynaložených na ďalšie vzdelávanie pochádzalo z prostriedkov EÚ fondov. Tento zdroj však nie je možné

¹³⁸ Ide o posledný dostupný údaj z danej oblasti.

¹³⁹ Na Slovensku neexistuje finančný nástroj, ktorý by motivoval jednotlivcov k účasti na ďalšom vzdelávaní, tak ako napríklad v Škótsku, kde existujú pre ľudí s nízkou kvalifikáciou individuálne vzdelávacie účty, či v Španielsku, kde ďalšie vzdelávanie je inštitucionalizované vo forme tripartitnej kolektívnej zmluvy so silnou účasťou sociálnych partnerov. Každá firma platí daň vo výške 0,7 % do fondu vzdelávania. Veľké firmy nad 100 zamestnancov môžu požiadať o podporu v rámci individuálnych plánov, zatiaľ čo menšie a stredné firmy sa spájajú do sektorových alebo teritoriálnych skupín (OECD, 2010b).

považovať za stabilný a dlhodobu perspektívny, čomu nasvedčuje aj vysoká volatilita prostriedkov z tohto zdroja za posledných 5 rokov.¹⁴⁰ V podpore ďalšieho vzdelávania má značné rezervy najmä štát a samospráva.¹⁴¹

Podľa údajov Eurostatu (Adult Education Survey) v roku 2007 vynaložili jednotlivci s nízkou alebo žiadnou kvalifikáciou (ISCED 0_2) na ďalšie vzdelávanie a odbornú prípravu najmenej finančných prostriedkov, a to v priemere iba 15 eur, pričom miera ich nezamestnanosti bola v roku 2007 až 45,1 % (v roku 2010 bola 44,3 %). V tom istom roku mali výdavky na ďalšie vzdelávanie, vynaložené jednotlivcami so stredným vzdelaním (ISCED 3_4), približne dvojnásobne vyššiu hodnotu (34 eur), pričom miera nezamestnanosti v tejto skupine bola mnohonásobne nižšia, t. j. 9,4 % (v roku 2010 bola na úrovni 14,1 %). Jednoznačne najviac finančných prostriedkov (72 eur) vynaložili na ďalšie vzdelávanie v roku 2007 jednotlivci s vyšším stupňom vzdelania (ISCED 5_6), pričom miera nezamestnanosti bola v sledovanom období v tejto skupine najnižšia, t. j. 4,1 % (v roku 2010 sa v dôsledku krízy mierne zvýšila na 5,8 %).

Možnosť, ako podporiť celoživotné vzdelávanie, je viacero, ale najefektívnejším by bolo dotovanie určitého typu kurzov a daňové úľavy pre poskytovateľov ďalšieho vzdelávania. Pri nízkej úrovni príjmov obyvateľstva bude ťažké očakávať, že jednotlivci budú investovať do svojho vzdelania vo zvýšenej miere – tabuľka 3.5.

T a b u ľ k a 3.5

Podiel výdavkov na vzdelávanie z čistých príjmov slovenských domácností

	2006	2007	2008	2009	2010
Domácnosti spolu					
EUR/mesiac a osobu	280,61	304,16	324,69	306,62	304,82
<i>Vzdelávanie:</i>					
EUR/mesiac a osobu	1,88	2,17	1,52	1,48	1,61
% na mesiac a osobu	0,7	0,7	0,5	0,5	0,5
Domácnosti zamestnancov					
EUR/mesiac a osobu	285,44	312,85	328,98	310,91	320,15
<i>Vzdelávanie:</i>					
EUR/mesiac a osobu	2,02	2,46	1,74	1,82	2,10
% na mesiac a osobu	0,7	0,8	0,5	0,6	0,7

Prameň: Slovenský štatistický úrad.

¹⁴⁰ Kým v roku 2006 bolo po prepočítaní na eurá vynaložených z EÚ fondov na ďalšie vzdelávanie 5 221 445,3 eur, v roku 2008 sa táto suma zvýšila na 11 166 494 eur a v roku 2010 táto suma predstavovala až 99 285 444,44 eur (do určitej miery tu však zohráva úlohu aj zmena štatistickej vzorky).

¹⁴¹ Na Slovensku bol od 1. januára 2010 podľa § 14 ods. 1 zákona o odbornom vzdelávaní a príprave zriadený Fond rozvoja odborného vzdelávania a prípravy ako neštátny účelový fond. Prostriedky fondu mali byť určené predovšetkým na financovanie modernizácie materiálno-technického vybavenia strednej odbornej školy, strediska praktického vyučovania, školského hospodárstva, strediska odbornej praxe a zdravotníckeho zariadenia nad rámec normatívu priestorovej, materiálnej a prístrojovej vybavenosti. Zdrojmi fondu mali byť dary a príspevky od tuzemských fyzických osôb a právnických osôb okrem orgánov štátnej správy a dary a príspevky zahraničných právnických osôb a fyzických osôb a dobrovoľné príspevky od zamestnávateľov a stavovských organizácií. Tieto prostriedky však nemožno považovať za dostatočné, najmä kvôli neochote donorov prispievať do fondu. (Zákon 184/2009 Z. z. o odbornom vzdelávaní a príprave a o zmene a doplnení niektorých zákonov.)

K rastu dopytu po práci

Charakter dopytu po pracovných silách na slovenskom trhu práce bude jednoznačne determinovaný predovšetkým kvalitou ponuky pracovných síl. Ponuka si ale len postupne vytvorí svoj dopyt. Aj keď sa dá predpokladať, že v prípade rýchlejšieho rastu počtu vysoko-kvalifikovaných pracovných síl by došlo predovšetkým k zahraničnej migrácii za prácou, spojenej s procesmi „brain drain“, je skôr pravdepodobné, že aj charakter vytváraných pracovných miest v súvislosti s priamymi zahraničnými investíciami bude v súlade s profesiovou a kvalifikačnou úrovňou pracovných síl.

Politiky rastu dopytu po práci a zamestnanosti sa po dlhé obdobie transformácie i v období po vstupe do EÚ orientovali, vzhľadom na vysokú mieru nezamestnanosti a nízku kvalifikačnú úroveň väčšiny nezamestnaných, na tlmenie rastu miezd (nízky rast minimálnej mzdy). K tomu prispelo aj zavedenie rovnej dane, keď rast čistých príjmov zamestnancov s vyššou úrovňou miezd nemusel nastať prostredníctvom rastu hrubých miezd, platených zamestnávateľmi (pri progresívnom zdanení príjmov), ale sa uskutočnil na úkor príjmov štátneho rozpočtu. Pre nezamestnaných sa postupne skracovala doba vyplácania podpory v nezamestnanosti, čím sa nezamestnaní nútili k aktivite v hľadaní si voľných pracovných miest (ktoré však tak či tak na trhu chýbali). Ekonomicky sa motivácia zamestnať sa v rámci politiky „pracovať sa opláti“ dlhodobo realizovala zväčšovaním rozdielu medzi sociálnymi dávkami (ako určitým minimálnym priemerným príjmom na člena domácnosti, ktorej členmi boli aj nezamestnaní) a úrovňou „reservation wage“¹⁴² tak, že sa znižovali sociálne dávky ich reštrukturalizáciou (prípadne sociálne dávky nerástli tak rýchlo ako mzdy) a sprísňovali sa podmienky na ich vyplácanie. V podstate sa tým konzervovala politika nízkych miezd, lebo hospodárska politika nebola schopná získať zmenou daňového systému a zmenou preferencií vo financovaní verejného sektora viac prostriedkov na rast výdavkov na školstvo, vedu a výskum a na rast výdavkov na podporu domácich malých a stredných podnikov, aby sa komplementárne a synergicky tieto výdavky prejavili v raste zamestnanosti. V podmienkach, keď je vysoký podiel nezamestnaných, nemôže rozhodovať o raste zamestnanosti napríklad dĺžka vypovednej lehoty (flexibilita pracovných pomerov) či znižovanie času na registráciu firmy a pod., t. j. zmeny podnikateľského prostredia, ktoré samy osebe nemôžu viesť k tvorbe pracovných miest.

Hospodárska politika Slovenskej republiky sa dlhodobo spoliehala a naďalej spolieha na samoregulačnú funkciu trhu. Zabudlo sa na to, že trh Slovenskej republiky, aj keď malý, bolo potrebné „chrániť“ v podmienkach Európskej únie primeranými ekonomickými nástrojmi tak, ako sa to deje vo vyspelých západných krajinách, a to podporou vlastných domácich firiem, silnou inovačnou politikou, podporou sieťovania domácich firiem a pod. Relatívne malé a slabé domáce firmy na Slovensku neboli v stave po transformácii vlastníckych

¹⁴² Reservation wage – mzda, za ktorú je nezamestnaná osoba ochotná pracovať a zamestnať sa.

vzt'ahov¹⁴³ odolat' tlaku dovážaných tovarov, ktoré sa masovo začali na Slovensko dovážať, keď Slovensko neuvážene decentralizovalo svoj systém vydávania stavebných povolení a ne-regulovalo primerane výstavbu a alokáciu obchodných reťazcov.¹⁴⁴ Malý a nedostatočný počet domácich firiem nedokázal zásobovať početné obchodné reťazce a ich prevádzkové jednotky. Navyše, tieto vznikali a boli postavené na Slovensku zámerne, nie s cieľom odbytu tovarov domácej, slovenskej proveniencie, ale preto, aby sa zvýšil import zahraničného tovaru na Slovensko. Pritom v krajinách bývalej EÚ 15 sú krajiny, ktoré veľmi opatrne rozširujú sieť veľkých obchodných reťazcov, aby nedošlo k deštrukcii maloobchodu, k urýchlenej reštrukturalizácii dodávateľov do hypermarketov a obchodných reťazcov na úkor domácej výroby a zamestnanosti, a to zriaďovaním špeciálnych komisií, ktoré povoľujú výstavbu týchto veľkých obchodných centier, hypermarketov a pod.

Princípy postupnej rovnováhy medzi veľkosťou produkčných domácich a odbytových firiem platia jednoznačne pre potravinársky tovar, ale do určitej miery aj pre priemyselný tovar. Vznik novej firmy, ktorá by mala byť zriadená ako akademické spin-off, ako vyčlenenie, delimitácia výskumnej, akademickej činnosti, je poväčšine dlhodobý, systematický proces, ktorému predchádza niekoľkoročný výskum. Práve tento charakter nových malých podnikov a ich systematická podpora, ktorá by sa v budúcnosti prejavila štrukturálnymi zmenami slovenského priemyslu a celého národného hospodárstva, najviac chýba. Štátne orgány nemajú doteraz predstavu o politike podpory sieťovania domácich firiem v jednotlivých perspektívnych priemyselných odboroch (automobilový priemysel je riadený zahraničným kapitálom a jediné, čím pomáha slovenská strana, sú daňové úľavy veľkým zahraničným investorom), ktorou by napomohol reštrukturalizácii slovenského spracovateľského priemyslu, ktorý je nebezpečne, v prípade krízy (dopytového šoku), orientovaný na automobilový priemysel.

Predstavy o tom, že malé začínajúce podniky odštartujú svoju činnosť hneď exportom, sú iluzórne. Vo sfére vnútorného obchodu sa udialo na Slovensku to, čo E. Kantzenbach, vtedajší prezident Hamburského inštitútu pre ekonomický výskum popísal (z jeho pohľadu domácich, z nášho zahraničných firiem) takto: „... zahraničné investície možno použiť na zabezpečenie ponuky a predajných miest a do tej miery môžu posilniť pozície domácich firiem v medzinárodnej konkurencii“ (Kantzenbach, 1994). Reakciou na temer katastrofálny stav, ktorý sa predchádzajúca vláda snažila riešiť napríklad znížením sadzby DPH na tovary v prípade „predaja z dvora“, mali len kozmetický charakter. Už dávno malo dôjsť k zrušeniu nezmyselnej decentralizácie rozhodovania o veľkých obchodných jednotkách najnižšími stavebnými úradmi. Štát aj v budúcnosti musí mať kontrolu nad tým, čo sa na jeho území stavia,

¹⁴³ Katastrofou bola aj malá privatizácia. Veľké domáce maloobchodné siete (firmy) boli doslova rozkúskované a privatizované jednotlivito. Analogicky sa to dá predstaviť tak, ako keby dnes mali byť prevádzkové jednotky veľkých obchodných reťazcov (Tesco, Carrefour, Billa, Lidl, Hypernova atď.) rozdelené a začali by si navzájom konkurovať a samostatne by sa odpredali aj ich veľkoobchodné sklady. Pritom ich ekonomická sila spočíva práve v tom, že sú veľké, že dokážu centralizovať veľké množstvo činností (osobitne z vlastnej veľkoobchodnej činnosti) a profitujú z využívania „economies of scale“.

¹⁴⁴ Je nesporné, že na miestnej úrovni dochádza ku korupcii zo strany zahraničných obchodných reťazcov pri rozširovaní ich obchodnej siete.

a to práve v súvislosti so štrukturálnymi zmenami ekonomiky. Dôvodom na vyššiu centralizáciu vo vydávaní stavebných povolení a v opätovnom prevedení stavebných úradov na štát je aj neutešená situácia v centrách väčších miest, kde dochádza k nadmernému zahusťovaniu stavebného priestoru, k zhoršovaniu životného prostredia, rušeniu plôch na športovanie mládeže a pod.¹⁴⁵ Slovensko platí vo forme vysokej miery nezamestnanosti krutú daň za údajnú potrebu extrémnej liberalizácie maloobchodu, aby mohlo recipročne exportovať osobné autá.

Osobitným problémom je nezamestnanosť Rómov na Slovensku, pre riešenie ktorej neexistuje žiadna vízia ani stratégia.¹⁴⁶ Riešením môže byť len zavedenie inštitútu „pozitívnej diskriminácie“¹⁴⁷ Rómov do slovenskej ústavy a prijatie ďalšej sústavy zákonov na postupný rast ich zamestnávania po celom Slovensku. Problém zamestnania Rómov nemôže byť len záležitosťou miest a obcí, prípadne lokálnych firiem, kde Rómovia žijú. Analogicky tak, ako firmy s počtom zamestnancov nad 20 musia zo zákona zamestnávať 3,2 % osôb so zdravotným postihnutím, museli by povinne zamestnávať isté percento Rómov. V prípade porušenia tohto pravidla by firmy museli odvádzať pokuty do špeciálneho fondu, z ktorého by sa kryli viaceré programy na integráciu rómskeho etnika a pre rast ich zamestnanosti. Ak sa čo najskôr nezačne tento problém riešiť, po niekoľkých rokoch dôjde k hromadnému vyst'ahovaniu majoritnej časti obyvateľstva a situácia v integrácii Rómov v regiónoch s ich vysokou koncentráciou sa ešte sťaží. Podľa A. Marcinčina (2011) momentálne chýba pre Rómov v produktívnom veku asi 120 tis. pracovných miest.

Štát musí pripraviť programy na vznik firiem, ktoré predovšetkým v regiónoch s vysokou koncentráciou rómskeho obyvateľstva pomôžu naštartovať širšiu paletu výroby tovarov dennej spotreby, ktoré sa začnú v regiónoch aj spotrebovávať. Predstava o tom, že Rómovia budú donekonečna iba v miestnych obciach zametať ulice, čistiť potoky v súvislosti s protipovodňovými programami a vykonávať iba nekvalifikované činnosti, musí prestať.

Slovensko musí zastaviť čo najskôr rozširovanie veľkých obchodných reťazcov, tým ukončiť nadmerný import hlavne potravín, u ktorých musí podporiť tak lokálnu výrobu, ako aj lokálny odbyt. V stavebnom zákone č. 50/1976 Z. z. sa rozhodovanie o povoľovaní výstavby veľkých obchodných centier a hypermarketov musí zaradiť do časti šesť „Ochrana osobitných záujmov“. Za tým účelom sa musí zriadiť osobitná štátna komisia, analogická Úradu pre reguláciu sieťových odvetví, čím sa dosiahne centralizácia v rozhodovaní o ďalšom vývoji maloobchodnej siete. Tento postup by mal pozitívny vplyv aj na rozvoj cestovného ruchu, ktorý je od nepamäti viazaný na rozvoj lokálnych ekonomických aktivít.

¹⁴⁵ Príkladom môže byť bratislavský futbalový štadión na Bajkalskej ulici, kde stojí predajňa BILLA a celý športový areál na Pasienkoch v tej časti, ktorá sa rozparcelovala na stavbu nových obchodných jednotiek maloobchodných reťazcov.

¹⁴⁶ „... ak si Slovensko jasne nestanoví priority, či sa chce venovať Rómom a nepripraví stratégiu inklúzie... a od stratégie postupne neodvodí jasné programy s jasnými rozpočtami, tak potom ťažko možno dosiahnuť nejaký pokrok.“ (Marcinčin, 2011, s. 21)

¹⁴⁷ Táto požiadavka zaznela aj v názoroch terénneho výskumu expertov na riešenie problémov nezamestnanosti (Petrik, 2011).

Súvislosti vývoja nákladov (ceny) práce

Úroveň nákladov práce a miezd, ako rozhodujúcej položky v ich štruktúre, je v trhovej ekonomike vo všeobecnosti determinovaná vývojom produktivity práce. Krajiny, ktoré majú vyššiu produktivitu, majú zákonite aj vyššie náklady práce a vyššie mzdy. Úroveň miezd však závisí aj od iných faktorov, a to predovšetkým od postavenia a sily odborov, ako sociálneho partnera v mzdovom vyjednávaní, ale aj ďalších politík, ktoré môžu mať rôznu legislatívnu podobu vzhľadom na tradície a spôsob riešenia sporných otázok medzi hlavnými sociálnymi partnermi. K odborom a zástupcom zamestnávateľov treba priradiť v rámci tripartity štát, ktorý v súčinnosti s nimi môže tiež presadzovať do určitej miery svoje politiky v danej oblasti.¹⁴⁸ Ide o politiky minimálnych miezd, mzdových taríf, praktizovanej politiky odmeňovania v štátnom sektore, daňovej politike a pod. Avšak z dlhodobého hľadiska ovplyvňujú úroveň miezd (ale paralelne s tým aj úroveň produktivity práce) aj ďalšie politiky, ktoré sú v podstate politikami zamestnanosti. Každá politika zamestnanosti sa skôr či neskôr prejaví aj v úrovni miezd a nákladov práce. Ide o inovačnú politiku (pred ktorými je školská a vedná politika), daňovú politiku, politiku podpory malých a stredných podnikov, štruktúrnú politiku (v zmysle preferovania a podpory určitých odvetví a výrobných odborov, napríklad špecifikáciou štátnej pomoci), politiku vytvárania podnikateľského prostredia a pod. Nakoniec je to v konečnom dôsledku štát, ktorý vytvára pravidlá pre kolektívne vyjednávanie i vhodné podmienky pre sociálny dialóg sociálnych partnerov.

Východisková pozícia Slovenska je nelichotivá (je ale priaznivá z hľadiska konkurencieschopnosti), keď Slovensko má podľa medzinárodného porovnania so svojimi hlavnými konkurentmi v regióne dostatočne vysokú produktivitu práce, meranú ukazovateľom HDP na obyvateľa, ale ešte lepšiu ukazovateľom HDP na zamestnanca, ale má relatívne najnižšie náklady práce (i mzdy). Vzťah medzi úrovňou nákladov práce ako závisle premennou a produktivitou práce ako nezávisle premennou veličinou znázorňuje graf 3.11.¹⁴⁹

Je významné, že Slovensko v roku 2010 dosiahlo už priemernú produktivitu prácu, meranú v eurách ako HDP na zamestnaného v parite kúpnej sily mien temer na úrovni Českej republiky (Česká republika 42 759 eur, Slovensko 42 668 eur). Pritom Poľsko (35 837 eur)

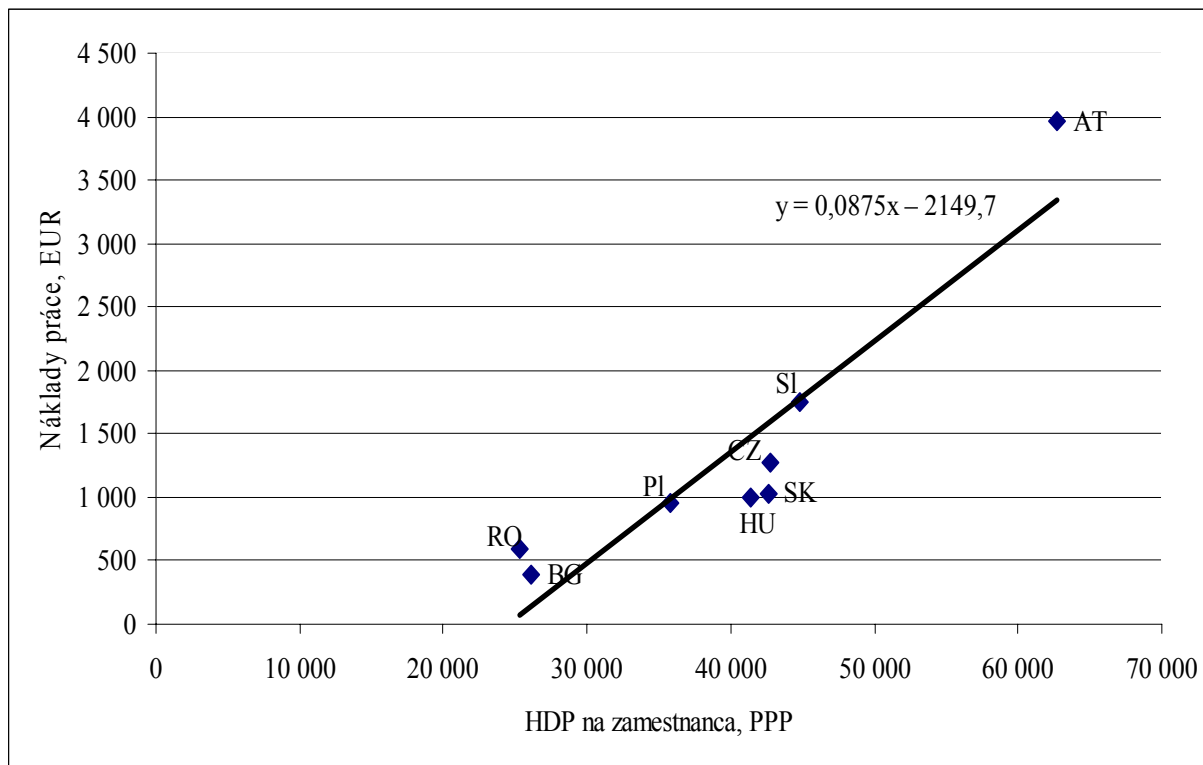
¹⁴⁸ Je skutočnosťou, že pravicové vlády na Slovensku tým, že sa snažia o znižovanie významu kolektívneho vyjednávania a jeho presúvaním na podnikovú úroveň, vzhľadom na terajšie rozloženie síl vo vyjednávaní sociálnych partnerov, vzhľadom na nízku organizovanosť zamestnancov v odboroch (čo kontrastuje napríklad so škandinávskymi krajinami), prakticky nevytvárajú podmienky, aby sa v budúcnosti postupne vytvárala tradícia dôvery medzi sociálnymi partnermi, a aby štát postupne mohol vycúvať z tripartity a ponechať rozhodovanie o citlivých pracovných otázkach sociálnym partnerom, a to zástupcom zamestnávateľov a zástupcom zamestnancov. Aby bolo možné chýbajúcu tradíciu vytvoriť, bolo by načas uvažovať o prenesení niektorých problémových okruhov v sociálnom dialógu z najnižšej (podnikovej) úrovne na sektorovú úroveň (napr. pri výchove kvalifikovaných robotníkov v profilových profesiách a v ďalšom zvyšovaní kvalifikácie). Zahraničný kapitál by nemal dlhodobo profitovať z nízkych miezd na Slovensku a obligátorne neprispievať do budúceho kvalifikačného rastu pracovných síl.

¹⁴⁹ Do porovnania sme vybrali krajiny EÚ z regiónu východnej a strednej Európy; Rakúsko slúži v porovnaní ako reprezentant vyspelej krajiny EÚ. Ďalším faktorom výberu krajín bola homogenita údajov z WIIW, Viedeň, v čase spracovania tejto podkapitoly.

má podstatne nižšiu produktivitu práce ako Slovensko i Maďarsko (41 391 eur), ale dosahuje prakticky tú istú úroveň nákladov práce ako Slovensko a Maďarsko (Havlik – Leitner – Römisch, 2011, s. 57 – 60).

G r a f 3.11

Mesačné náklady práce a produktivita práce

Poznámka: PPP – Purchasing power parity.

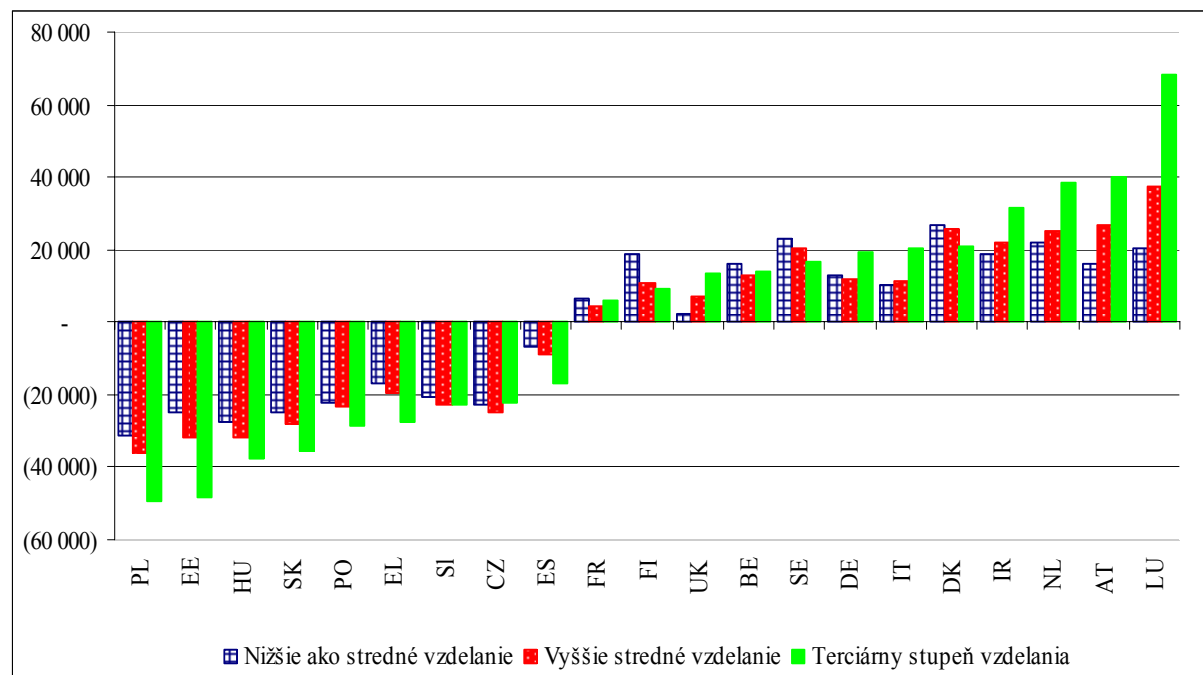
Prameň: Vlastné spracovanie na základe údajov WIIW.

Podľa komentára Inštitútu finančnej politiky Ministerstva financií 2011/15 (Remeta, 2011, s. 4) a porovnania vzťahu produktivity práce a výšky nákladov práce v krajinách OECD, sú náklady práce na Slovensku v priemere nižšie, ako je priemer krajín OECD o 24 %. Navyše je táto hodnota na Slovensku najvyššia zo všetkých členských krajín EÚ, ktoré sú súčasne členom OECD. Z krajín OECD vykazujú vyššie hodnoty (teda vyššie zaostávanie nákladov práce za vývojom produktivity práce) len Island, Mexiko a Čile.

Prechod slovenskej ekonomiky na typ ekonomiky založený na vedomostiach by mal byť podporený väčšou diferenciáciou miezd podľa kvalifikácie; hospodárska politika musí hľadať spôsoby, ako zvýšiť cenu práce stredného a vysokého stupňa kvalifikácie. Podľa medzinárodného porovnania OECD Slovensko má okrem podhodnotenia priemerných nákladov práce vo vzťahu k vývoju produktivity práce aj jedny z najnižších nákladov práce pracovných síl s vyššími stupňami vzdelania (graf 3.12).

Graf 3.12

Odchýlka od priemeru ročných nákladov práce OECD podľa dosiahnutého vzdelania, v USD pre populáciu 25 – 64-ročných, rok 2009

Poznámka: Do grafu boli vybrané len členské štáty EÚ. Štáty sú zoradené vzostupne podľa odchýlok ročných nákladov práce od priemeru OECD. V priemere ročné náklady práce na osobu bez vyššieho stredného vzdelania boli 38 tis. USD, s vyšším stredným vzdelaním 46 tis. USD a s terciárnym vzdelaním 68 tis. USD. Na prepočet národných mien na USD bol použitý trojročný priemer kurzov.

Prameň: Vlastné spracovanie na základe údajov OECD (2011a), <<http://dx.doi.org/10.1787/888932460724>>.

Štyri krajiny, a to Poľsko, Estónsko, Maďarsko a Slovensko, sú hlboko pod priemerom OECD, keď odchýlky od priemerných ročných nákladov práce OECD sú podľa všetkých troch analyzovaných stupňov vzdelania viac ako 20 tis. USD a pri terciárnom stupni vzdelania viac ako 30 tis. USD. Napriek tomu, že tieto krajiny majú najvyššie odchýlky od priemeru v terciárnom stupni vzdelania, ich komparatívna výhoda v nákladoch práce spočíva práve v segmente pracovných síl s najvyššou kvalifikáciou. Z grafu 3.12 tiež vyplýva, že napríklad v Belgicku, Dánsku, vo Fínsku a Švédsku osoby s terciárnym stupňom vzdelania sú relatívne „lacnejšie“ ako osoby s nižšími stupňami vzdelania. Tento jav sa vysvetľuje silnejším postavením odborov, ktoré tlmia rozdiely v mzdách podľa kvalifikačných, resp. vzdelanostných stupňov.

Slovenská ekonomika tým, že má relatívne nízke náklady práce, na ktoré sú naviazané aj príjmy štátneho rozpočtu (či už vo forme priamych alebo nepriamych daní), nedokáže vystúpiť z kruhu nedostatku verejných financií na elementárny rozvoj určitej oblasti v ekonomike (napr. školstva alebo vedy, výskumu a pod.), ktorá by priniesla multiplikačný efekt naštartovaním štrukturálnych zmien v ekonomike. Štrukturálne zmeny ekonomiky sa nedajú iniciovať bez radikálnejšej zmeny v štruktúre tak v príjmoch, ako aj vo výdavkoch štátneho rozpočtu,

keď na strane výdavkov by malo dôjsť k ich systematickému rastu v určitých položkách nad prahovú hodnotu, ktoré by podmienili potrebné štrukturálne zmeny. Sú to nízke mzdy, ktoré nútia kvalifikované pracovné sily k zahraničnej ekonomickej (e)migrácii za prácou so všetkými negatívnymi dôsledkami pre domácu ekonomiku.

Z pohľadu priebehu krízy Slovenská republika zaznamenala v roku 2009, oproti predchádzajúcemu, východiskovému roku krízy 2008, rast mesačných nákladov práce až o 64 eur, t. j. až o 6,92 %.¹⁵⁰ Rast mesačných nákladov práce bol dokonca vyšší ako v Slovinsku, a to nielen v relatívnom, ale aj v absolútnom vyjadrení (o 56 eur, t. j. 3,43 %), kde úroveň mesačných nákladov práce je vyššia až cca o 70 % ako úroveň SR. V Slovenskej republike bol však rast nákladov práce absolútne nižší ako v Rakúsku (v roku 2009 o 108 eur a v roku 2010 o 52 eur). Ak teda v roku 2008 mala Slovenská republika komparatívnu výhodu v mesačných nákladoch práce oproti ostatným krajinám skupiny V 4 a zaostávala za Poľskom o 66 eur (čo predstavovalo zaostávanie o 6,7 % za úrovňou Poľska), za Maďarskom až o 148 eur (zaostávanie až o 13,8 % za úrovňou Maďarska), za jediný rok 2009 Slovenská republika túto komparatívnu výhodu stratila. V roku 2010 došlo k rastu mesačných nákladov práce vo všetkých analyzovaných krajinách, ale Slovensko zmiernilo ich rast a spolu s Bulharskom, Rumunskom a Maďarskom zaznamenalo najnižší rast mesačných nákladov práce (cca o 30 eur).

Slovensko v čase krízy „doplatilo“ na stabilné euro a je otázne, ako sa vývoj nákladov práce i miezd v regióne bude vyvíjať naďalej vzhľadom na to, že okolité krajiny, ktoré ešte nemajú euro, zvyšujú svoju konkurencieschopnosť vyššou devalváciou svojich národných mien. Napriek tomu, Slovensko v súhrnnom hodnotení indikátorov na posúdenie atraktivity krajiny pre investorov (kde kľúčovú úlohu majú náklady práce a mzdy) podľa rakúskeho výskumného ústavu WIIW za rok 2010, obsadilo prvé miesto spomedzi všetkých analyzovaných krajín regiónu pred Srbskom a Maďarskom (Havlik – Leitner – Römisch, 2011, s. 3).

Predbežné informácie za rok 2011 potvrdzujú ďalšie znehodnotenie národných mien okolitých štátov, čím mzdy a náklady práce v okolitých krajinách, vyjadrené v euro, klesajú oproti úrovni na Slovensku. Napríklad maďarský forint oslabil za posledných 6 mesiacov od júna 2011 voči euru z 265 na úroveň 315 forintov; znamená to, že ak v júni priemerná mzda predstavovala 800 eur, v novembri poklesla na 675 eur; ak v Českej republike priemerná mzda bola 1 020 eur, v novembri už len 920 eur, čo je asi o 10 % menej. Tým, že napríklad Rumunsko malo v roku 2010 náklady práce v porovnaní so Slovenskom len na úrovni 54,6 % a Bulharsko na úrovni 36,5 %, je možné, že v najbližších rokoch tieto krajiny, ako členské krajiny EÚ, budú profitovať z vyššieho prílevu priamych zahraničných investícií a z vyššej tvorby pracovných miest. Slovensko má však ešte dostatočnú rezervu v produktivite práce.

Pre politiku podpory zamestnanosti uvedený vývoj môže zvädzať k znižovaniu daňového zaťaženia práce (daňového klinu), hlavne prostredníctvom znižovania príspevkov do sociálnych fondov, čo by nebolo vhodnou cestou, vzhľadom na pretrvávajúce problémy

¹⁵⁰ Dôvodom, prečo došlo k tomuto nárastu napriek kríze, bolo prepúšťanie hlavne nízkokvalifikovaných a zvýšenie využitia kvalifikovanejších pracovných síl.

financovania dôchodkového systému, zdravotníctva a pod. Slovensko by malo posilniť dlhodobé faktory ekonomického rastu (posilnenie inovačného systému, rastu výdavkov na vedu a výskum, školstva a pod).

Okrem toho skúsenosti z minulých období vo vývoji kurzov národných mien transformujúcich sa krajín (napr. v Českej republike a v Maďarsku) dosvedčujú, že pokles tak kurzu, ako aj hospodárskeho rastu netrval dlho a po určitom čase došlo k stabilizácii. Okrem toho musia aj okolité krajiny praktizovať politiky znižovania deficitu verejných financií, čo by malo viesť aj k stabilite kurzov národných mien. Navyše nové členské krajiny EÚ sú podľa prístupovej zmluvy k EÚ povinné zaviesť euro, teda plniť a splniť podmienky na jeho prijatie, čo tiež bude viesť k stabilite kurzov ich národných mien. Preto hneď pri zmene relácií úplných nákladov práce medzi Slovenskom a ostatnými stredo- a východoeurópskymi krajinami by nemalo na Slovensku hneď nasledovať znižovanie sadzieb odvodov do sociálnych fondov, za čo lobujú zväzy podnikateľov.

Záverečné poznámky

Ak si uvedomíme, že Slovensko má dlhodobo jednu z najvyšších mier nezamestnanosti a jednoznačne najvyššiu mieru dlhodobej nezamestnanosti spomedzi všetkých členských krajín EÚ, potom je zrejmé, že pri extrémnej liberalizácii obchodu vo svetovom meradle musí Slovensko zmeniť viaceré politiky, nielen bezprostredne aktívne politiky trhu práce na zlepšenie zamestnanosti, a to v súvislosti s cieľmi a spôsobmi ich dosiahnutia, obsiahnutými v stratégii Európa 2020.

Príkladom z nedávnej minulosti, ako všetky časti hospodárskej politiky logicky vyúsťujú do efektov na trhu práce, bolo uznesenie vlády spred desiatich rokov, keď každá vládou pripravovaná zmena v ekonomických nástrojoch a legislatíve vyžadovala zhodnotenie jej vplyvu na úroveň zamestnanosti. Bez ohľadu na skutočnosť, že po nejakom čase vyhodnocovanie vplyvov na zamestnanosť na úrovni vlády prestalo, tento príklad svedčí o potrebe vrátiť sa k opustenej metodológii vo svojej podstate.¹⁵¹ Ide o to, pochopiť v budúcnosti, že v prípade, že sa nebude postupovať pri rozhodovaní o fundamentálnych zmenách hospodárskej politiky vo vzťahu k budúcemu vývoju zamestnanosti, bude to mať vážny negatívny vplyv nielen na zamestnanosť, ale aj na úroveň miezd, na ďalší odchod mladých ľudí do zahraničia, na znižovanie miery pôrodnosti atď., s kumulatívnymi negatívnymi dôsledkami na vývoj celej spoločnosti.

Kritici stratégie Európa 2020 namietajú, že ciele, podobne ako Lisabonskej stratégie, sa nesplnia, lebo nie je dostatok financií na ich realizáciu. Problém dostatku financií aj v prípade plnenia konkrétnych strategických cieľov je kľúčový. Preto na Slovensku pri obmedzených zdrojoch, vzhľadom na nízky výber daní (vrátane príspevkov na sociálne poistenie)

¹⁵¹ Nejde o obnovenie formálnej povinnosti predkladateľov zmien legislatívnych noriem a ekonomických nástrojov vykazovať detailné vplyvy na zamestnanosť; v budúcnosti pôjde skôr o hľadanie podstatných faktorov pre rast zamestnanosti a ich reálny efekt na tvorbu pracovných miest.

v pomere k HDP, a to len 28,8 % v roku 2009 v pomere k priemeru krajín EÚ 27, keď 35,8 % bol aritmetický priemer a 38,4 % bol vážený priemer (European Commission, 2011), keď sa hlavne vo vyspelých krajinách prostredníctvom štátnych rozpočtov prerozdeľuje oveľa vyšší podiel vytvoreného HDP,¹⁵² musí dôjsť k reštrukturalizácii tak príjmov, ako aj výdavkov štátneho rozpočtu. Na hlavné politiky, ktoré by takpovediac „rozhýbali“ slovenskú spoločnosť a slovenskú ekonomiku, sa musia nájsť prostriedky. Z hľadiska zamestnanosti nemá význam hovoriť len o cieľoch, ak sa paralelne s tým nenačrtnú aj cesty financovania politik, ktoré by stanovené strategické ciele pomáhali realizovať. Základným predpokladom je získanie viac prostriedkov do štátneho rozpočtu, čo je premisa, ktorá v dnešnom prevládajúcom liberálnom prostredí ekonomického myslenia na Slovensku je priam a priori nepriechná.

Hlavnou otázkou, ktorá sa už teraz nastoľuje pri summitoch najvyšších predstaviteľov Nemecka a Francúzska (bez dohody ktorých je akákoľvek zmena v princípoch fungovania EÚ i európskej monetárnej únie nepriechná) v podmienkach zadlženosti verejných rozpočtov, je spôsob zabezpečenia ich vyrovnanosti. Za optimálnu cestu sa považuje zjednotenie fiškálnych politik, konkrétne daňová harmonizácia a zdanenie finančných transakcií. Daňová harmonizácia, nateraz odmietaná viacerými štátmi eurozóny (napr. Slovenskom a Írskom), by mohla mať pozitívny vplyv na rast príjmov štátneho rozpočtu v Slovenskej republike, možnosť následného vyššieho prerozdelenia príjmov napríklad v prospech odvetvia školstva, vedy a výskumu (v súlade so stratégiou Európa 2020) i v prospech aktívnych politik trhu práce a pod. s následnými pozitívnymi efektmi na rast zamestnanosti. Na druhej strane harmonizácia daní¹⁵³ môže Slovensku spôsobiť nižšiu mieru ziskovosti firiem, čo sa môže po určitom období premietnuť do reštrukturalizácie rozmiestnenia zahraničného kapitálu v teritóriách krajín východnej a strednej Európy aj podľa toho, ako by jednotlivé krajiny reagovali na novú situáciu vyvolanú harmonizáciou daní. Tieto reakcie sú však veľmi ťažko predvídateľné.

¹⁵² Niet sa potom čo čudovať, že vo vyspelých krajinách je viac (verejných) prostriedkov určených na vedu a výskum i školstvo, ktoré „ťahajú“ spoločnosť k vedomostnej spoločnosti. Na Slovensku je každý pokus o zvyšovanie daní a prerozdelenie prostriedkov sprevádzané poukazovaním na liberálny princíp, že najhorším vlastníkom a hospodárom je štát.

¹⁵³ Harmonizácia daní v eurozóne by vyžadovala opäť, ako v prípade schválenia Lisabonskej zmluvy, jednotný súhlas všetkých dotknutých krajín, čo sa už teraz nezdá byť reálne.

4. REGULÁCIA ALEBO DEREGULÁCIA – BUDÚCNOSŤ FINANČNÉHO SVETA?

4.1. Integrované finančné trhy Európskej únie ako faktor zvyšovania konkurencieschopnosti i výzva pre európskych regulátorov

Bezprecedentnú rýchlosť a komplexnosť zmien na európskych a globálnych finančných trhoch ovplyvnili najmä tri faktory – *globalizácia*, ktorá vytvorila vysoko konkurenčné prostredie; *rapídny pokrok v informačných a komunikačných technológiách*, ktorý zredukoval náklady obchodovania a podporil prudký rozvoj inovatívnych finančných produktov; *a proces európskej ekonomickej integrácie* završený v januári 1999 vytvorením EMU s jednotnou menou euro, ktorá odstránením rizika výmenného kurzu podporila európsku finančnú integráciu.

V marci 2000 vytýčila Lisabonská stratégia pre Európsku úniu ambiciózny cieľ – stať sa do konca dekády „najkonkurencieschopnejšou a najdynamickejšou znalostne orientovanou ekonomikou sveta schopnou environmentálne trvalo udržateľného rastu, vytvárania väčšieho počtu a lepších pracovných miest a väčšej sociálnej kohézie“. Táto politická iniciatíva reflektovala skutočnosť, že budovanie ekonomiky založenej na znalostiach je v podmienkach stupňujúcej sa globálnej konkurencie nevyhnutnou cestou k zvýšeniu európskej konkurencieschopnosti a k udržaniu či zlepšeniu postavenia EÚ ako celku v globálnom meradle. Vytvorenie integrovaných finančných trhov bolo jedným z jej deviatich parciálnych cieľov.

Dobre fungujúce finančné trhy, likvidné a dynamické, zabezpečujú najefektívnejšie umiestnenie kapitálu i služieb a vo veľkej miere tak ovplyvňujú prosperitu obyvateľov Európy. Završenie integrácie finančných trhov umožní optimálnu alokáciu kapitálu a vytvorenie lepších podmienok pre financovanie podnikov, čím podporí konkurenciu v európskom priemysle a tým aj konkurencieschopnosť na globálnej úrovni. Pritiahnutie väčších investícií si však vyžaduje hlavne dobudovanie vnútorného trhu a zlepšenie regulačného prostredia, na ktoré kladie integrovaný trh financií značné nároky. Globálna finančná kríza, ktorá európske ekonomiky zasiahla v druhej polovici roku 2008, nielen jasne ukázala zásadné nedostatky v tejto oblasti, ale rozšírená decízna platforma na ich riešenie zároveň predstavuje pre Európu veľkú strategickú príležitosť ovplyvniť regulačné parametre formujúceho sa globálneho finančného trhu.

Integrácia finančných trhov – prínosy a riziká

Pokiaľ ide o pojem finančná integrácia, jednotná definícia neexistuje – štrukturálne definície kladú dôraz na kľúčové (inštitucionálne a politické) atribúty integrovaných trhov (jednotné pravidlá, rovnaký prístup a zaobchádzanie pre účastníkov); behaviorálne definície sa zas sústreďujú prevažne na „zákon jednej ceny“. Tým prvým chýbajú hodnotiace kritériá, druhým zas špecifikácia kľúčových mechanizmov integrácie a obom evolučná dynamika, spojená so zmenou stupňa integrácie, ktorá charakterizuje prebiehajúci vývoj na globálnych

a európskych finančných trhoch. V snahe vyhnúť sa týmto nedostatkom Faruquee (2007) vníma finančnú integráciu ako kontinuálny proces prechodu od úplnej segmentácie až po úplnú integráciu, a tak podľa jeho širšej definície predstavuje finančná integrácia multidimenzionálny proces, v priebehu ktorého sú vzťahy v systéme finančných trhov časom stále užšie, čo sa týka: 1. organizácie a infraštruktúry trhu; 2. pravidiel a regulácie; 3. cenotvorby, transakcií a trhových praktík. Prínosy integrácie rozdeľuje do troch skupín:

1. trhový prístup a konkurencia

- konkurenčné tlaky nútia k zvyšovaniu efektívnosti a tým zlepšujú aj fungovanie trhu;
- zníženie nákladov kapitálu a zlepšenie dostupnosti financovania (napr. rizikového kapitálu) podporuje trhové inovácie a technologický pokrok, čo následne pozitívne vplyva na produktivitu a rast,¹⁵⁴

2. rozsah a štruktúra trhu

- väčší, hlbší a likvidnejší trh vytvára nové obchodné príležitosti, prispieva k efektívnejšej tvorbe cien a poskytuje existujúcim firmám príležitosť realizovať úspory z rozsahu (cez vyššie objemy a nižšie priemerné náklady);
- vyššie uvedený efekt posilňuje aj reštrukturalizácia a konsolidácia (fúzie a akvizície), ktoré konsolidovaným firmám umožňujú vytvárať nové synergie;

3. možnosti trhu a jeho komplexnosť

- finančný rozvoj prinesie nové príležitosti pre menej rozvinuté a menej sofistikované trhy, čo podporí ich „dobiehanie“ a inovácie;
- lepšie zdieľanie rizika jeho diverzifikáciou a nové možnosti rizikového manažmentu.

Prostredníctvom väčšieho zdieľania rizika, vrátane diverzifikácie aktív, trhového poistenia a prístupu k úverovým linkám, finančná integrácia pomáha obmedziť zmeny v lokálnom príjme a spotrebe. Takáto trhovo situovaná deľba rizika je zvlášť relevantná pre Európu, ktorej chýbajú (resp. sú obmedzené) alternatívne medziregionálne mechanizmy, akými sú fiškálne federalizmus a transfery. Analýza produkčnej medzery EÚ-USA ukázala, že hlavným dôvodom pomalého rastu produktivity sú štrukturálne rigidity v európskom sektore služieb, vrátane finančných.¹⁵⁵ Preto je možné predpokladať, že potenciálne prínosy zvýšenia konkurencie a ďalšej integrácie v tomto sektore by mohli byť značné. Integrované európske finančné trhy prinesú: vyššie investičné výnosy; väčšie investičné fondy a ich lepšiu výkonnosť pre občanov EÚ; širší výber nástrojov a podporu rastu rizikového kapitálu pre malé a stredné podniky; sekuritizáciu dlhu, rast korporátnych dlhopisov a ľahšie získavanie kapitálu pre veľké spoločnosti.

¹⁵⁴ Pagano uvádza, že k posilneniu rastu dochádza cez tri kanály: 1. zvýšeným podielom úspor usmerneným na investície; 2. zlepšením alokácie zdrojov do investičných projektov a následným zvýšením marginálnej produktivity kapitálu; 3. vplyvom na mieru úspor domácností (Faruquee, 2007, s. 23).

¹⁵⁵ Podľa údajov sa na „rastovej medzere“ v agregátnej produktivite práce za minulú dekádu podieľal finančný sektor takmer polovicou.

*London Economics*¹⁵⁶ skúmal (statické) prínosy finančnej integrácie a uvádza zníženie nákladov kapitálu o 0,5 % a zvýšenie HDP EÚ o 1,1 % v dlhom období. Integrované systémy clearingů a vysporiadania by mohli znížiť transakčné náklady o 18 % a zvýšiť HDP o asi 0,6 % (European Commission, 2006). *Stirbu* (2004) dodáva, že okrem toho by malo dôjsť k zvýšeniu zamestnanosti o 0,5 % a ďalšia integrácia retailových finančných trhov by mala priniesť úspory v oblasti úrokových mier vo výške 0,7 % HDP EÚ.

Pawłowiczov (2003) odhad ekonomických prínosov integrácie a liberalizácie finančných trhov predpokladá, že: unifikácia trhu cenných papierov a zlepšenie podmienok vstupu na trh môže zvýšiť rast HDP v EÚ o 1,1 %, jednotná infraštruktúra clearingů zredukuje náklady prevodu o 42 % – 52 %, integrácia retailových finančných trhov (zníženie úrokovej miery) môže priniesť úsporu vo výške 0,7 % HDP v EÚ, unifikácia trhu spotrebných úverov by mohla spotrebiteľom ušetriť až 41 % ceny úveru, medzinárodné fúzie a akvizície by mohli viesť k 1,2 % – 1,3 %-nej redukcii prevádzkových nákladov, odstránenie neefektívnosti v bankovom sektore môže priniesť úsporu 1,4 % – 1,6 % HDP prostredníctvom zníženia nákladov kapitálu. Zároveň však pripomína, že základnou podmienkou na získanie prínosov liberalizácie a integrácie finančných trhov v akejkoľvek výške je stabilita finančného systému, pretože liberalizované a integrované finančné trhy bez novej finančnej architektúry, vrátane ich integrovaného dohľadu, zvyšujú riziko globálnych finančných kríz.

Z rizík typických pre finančný trh¹⁵⁷ sa v procese integrácie výrazne odlišujú predovšetkým tie, ktoré súvisia s prenosom šokov. Užšie vzájomné väzby zvyšujú pravdepodobnosť, že vývoj na jednom trhu ovplyvní vývoj na tých ďalších – v tomto kontexte možno hovoriť o *riziku nákazy*¹⁵⁸ a *riziku fundamentálnych spilloverov*.¹⁵⁹ A zatiaľ čo sa finančná nákaza môže vyskytnúť aj v prípade vysokej fragmentácie trhov, fundamentálne spillovery si vyžadujú vyššiu úroveň integrácie. Obidve riziká sa v Európe vyskytujú, keďže integračné aktivity sú len niekde na polceste k jednotnému trhu. Tretím typom rizika je *tranzitívne riziko*,¹⁶⁰ ktoré môže zahŕňať prvky dvoch predchádzajúcich, ale je obmedzené skôr na špecifický prípad rizík, rozvíjajúcich sa v dôsledku zmien v stupni integrácie než spojených s určitou úrovňou integrácie. Riziká sa vyvíjajú spolu s trhom – s rastúcou cezhraničnou dimenziou európskych kapitálových

¹⁵⁶ *London Economics* (2002), Quantification of the macro-economic impact of integration of EU financial markets, Report to the European Commission.

¹⁵⁷ Typické riziká finančného trhu sú: riziko likvidity, úverové, trhové a operačné riziko.

¹⁵⁸ *Finančnou nákazou* sa nazýva adverzný externý alebo spilloverový efekt, prenesený na finančné trhy mimo toho, čo by základné prepojenia alebo faktory – vrátane bežných šokov – predikovali. „Ako pri nakazení sa chrípkou alebo vírusom, nákaza je spojená so šírením, priamym alebo nepriamym kontaktom, z jednej finančnej entity na druhú, pričom tá druhá bola považovaná za inak zdravú.“ Kanály pôsobenia rizika sú nasledovné: nekompletné informácie a stádivosť, samonaplňacie očakávania a panika a realokácia aktív (Faruquee, 2007, s. 31).

¹⁵⁹ Ide o širšie rozšírenie finančných narušení cez trhové vzťahy, transakcie, alebo expozície, odrážajúce fundamentálne prepojenia alebo interdependencie medzi rôznymi entitami alebo trhmi. Hlavnými kanálmi ich pôsobenia sú: finančná konsolidácia, konkurencia a stabilita, finančná konglomerácia, komplexnosť a transparentnosť, cezhraničné vlastníctvo a s tým súvisiaca expozícia a cezhraničné požičiavanie a platby (Faruquee, 2007).

¹⁶⁰ Toto riziko sa týka najmä dobiehajúcich krajín, ktoré prechádzajú prudkým poklesom úrokových mier a marke-
nantného úverového boomu počas fázy reálnej a nominálnej konvergenencie a zvyšujúcej sa finančnej integrácie, ktorú sprevádza členstvo v EÚ/EMU.

trhov a financií prinesie integrácia nové, dnes nepoznané riziká. Európa preto musí maximálne využiť integračné benefity a snažiť sa minimalizovať potenciálne náklady – to si však vyžaduje zodpovednú účasť tvorcov politik na tomto dynamickom procese a zabezpečenie adekvátnych rámcov regulácie, dohľadu a krízového manažmentu (Faruquee, 2007).

Priebeh integrácie finančných trhov v Európe

Samotná myšlienka jednotného trhu finančných služieb sa rozvíjala už od roku 1973. Integráciou finančných trhov v Európe sa zaoberala aj *Biela kniha o dokončení vnútorného trhu* z roku 1985 a následne dôležitá druhá smernica o koordinácii bankových činností, ktorá vychádzala z princípu vzájomného uznávania bankových licencií a zaisťovala jednotný pas pre banky, poskytujúce služby v rámci EÚ. Prvá Smernica o investičných službách bola prijatá v roku 1993 (MFSR, 2005).

Napriek relatívne dlhému časovému úseku finančné trhy EÚ naďalej zostávali segmentované a priamy prístup k cezhraničným finančným inštitúciám zostával pre spoločnosti i spotrebiteľov neprístupný. Až zavedenie eura vytvorilo príležitosť pre rekonštrukciu existujúceho finančného aparátu tak, aby zodpovedal meniacim sa podmienkam a prispel k zníženiu nákladov na kapitál a sprostredkovanie v oblasti finančných služieb. V roku 1998 zverejnila Komisia v Cardiffe komuniké identifikujúce okruhy, v ktorých je potrebné konať, aby bolo možné naplno využiť výhody optimálne fungujúceho finančného trhu EÚ (European Commission, 1999):

1. vytvorenie legislatívneho aparátu schopného reagovať na nové regulátorne výzvy;
2. eliminácia fragmentácie kapitálového trhu (a tým znížovanie nákladov na kapitál);
3. vytvorenie podmienok pre využívanie komerčných príležitostí, ktoré jednotný finančný trh ponúka, pre užívateľov i dodávateľov finančných služieb (pri udržiavaní vysokej úrovne ochrany spotrebiteľa);
4. užšia spolupráca orgánov dohľadu;
5. vytvorenie integrovanej infraštruktúry EÚ na podchytenie finančných transakcií v oblasti maloobchodu i veľkoobchodu.

V Cardiffe dostala Komisia za úlohu zamerať sa na možnosti ďalšieho prehlbovania integrácie na trhu s kapitálom, a tak bol na summite v Kolíne nad Rýnom v roku 1999 prijatý dokument *Zavádzanie rámca pre finančné trhy – Akčný plán*, ktorý si za základné priority stanovil:

- jednotný wholesaleový trh finančných služieb,
- otvorený a bezpečný retailový trh finančných služieb,
- zaistenie kontinuálnej stability európskych finančných trhov.

V tomto kontexte na zabezpečenie využitia všetkých výhod prameniacich zo zavedenia spoločnej meny euro, ako i stability a konkurencieschopnosti finančných trhov Európskej

únie, vypracovala Európska komisia v roku 1999 tzv. *Akčný plán pre finančné služby* (FSAP), ktorý bol prijatý v Lisabone v roku 2000, kedy sa finančné služby stali jednou z priorít Lisabonského procesu. Akčný plán pozostával zo 42 opatrení,¹⁶¹ zoradených okolo strategických cieľov (pozri box 4.1 a obr. 4.1), a iniciatívy v danom rámci smerovali k hlavnému cieľu „vytvoriť jednotný hlboký a likvidný finančný trh, ktorý bude slúžiť ako motor rastu, tvorby pracovných miest a zlepšovania konkurencieschopnosti v európskej ekonomike“ (European Commission, 2007, s. 1).

Box 4.1

Strategické ciele FSAP

1. Jednotný veľkoobchodný trh EÚ

- umožniť emitentom získavať finančné zdroje v rámci celej EÚ za konkurenčných podmienok,
- umožniť investorom a sprostredkovateľom prístup na všetky trhy z jedného bodu vstupu,
- umožniť poskytovateľom investičných služieb ponúkať služby na cezhraničnej báze bez nepotrebných administratívnych a legislatívnych prekážok,
- vytvorenie silného prudenciálneho rámca,
- vytvorenie prostredia právnej istoty pre obchody s cennými papiermi a zúčtovanie vyrovnania.

2. Otvorené a bezpečné retailové trhy

- poskytnutie informácií a záruk spotrebiteľom s cieľom umožniť ich participáciu na jednotnom finančnom trhu,
- identifikovať a odstrániť neopodstatnené prekážky cezhraničného poskytovania služieb,
- podporovať vznik účinných mechanizmov predchádzania chybám na jednotnom finančnom trhu, prameniacich z rozdielov v súkromnom práve,
- vytvoriť legislatívne podmienky pre sprístupnenie nových distribučných kanálov a dištančných technológií v paneurópskom rozsahu,
- podporiť vznik úsporných a bezpečných platobných systémov, umožňujúcich občanom realizáciu menších cezhraničných platieb bez prehnaných poplatkov.

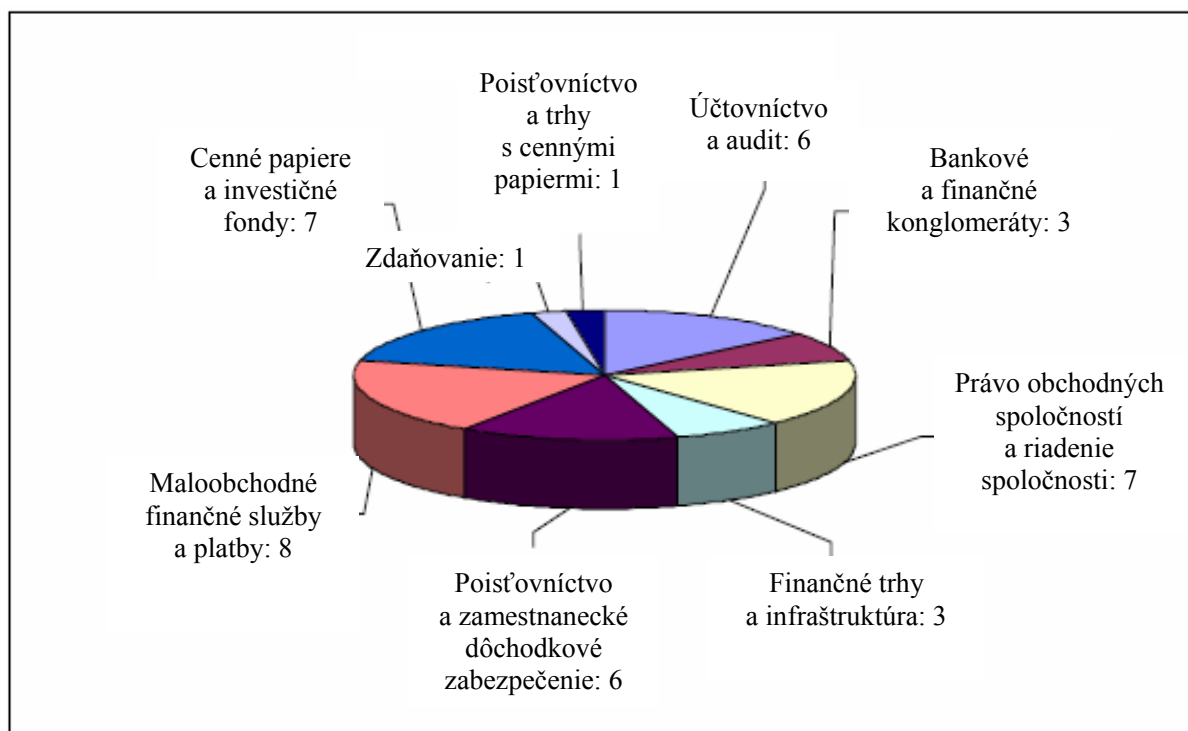
3. Prudenciálne smernice a dohľad

- odstránenie medzier v existujúcom rámci EÚ (v dôsledku nových foriem finančných obchodov a globalizácie),
- vytvorenie noriem, umožňujúcich bankovému sektoru EÚ zvládnuť intenzifikáciu konkurenčných tlakov,
- prispieť k vytvoreniu európskych štruktúr dohľadu, umožňujúcich zachovanie stability a dôvery v období globalizácie,
- umožniť EÚ prevziať kľúčovú rolu pri určovaní vysokých globálnych štandardov regulácie a dohľadu (vrátane finančných konglomerátov).

Prameň: European Commission (2007).

¹⁶¹ Z celkových 42 opatrení FSAP je viac ako polovica legislatívneho charakteru, ostatné sú komuniké a odporúčania – v pôvodnom Akčnom pláne boli len 2 nariadenia (Nariadenie o stanovách Európskej spoločnosti a Nariadenie v oblasti medzinárodných účtovných štandardov), tretie nariadenie (o cezhraničných platbách) bolo pridané neskôr. Obsah pôvodného zámeru FSAP a záverečného výstupu FSAP bol odlišný z dôvodu potreby rozšírenia mnohých legislatívnych opatrení v priebehu jeho realizácie. Opatrenia, ktoré boli prijaté v súlade s ich pôvodným vymedzením boli opatrenia, ktoré už v čase zverejnenia Akčného plánu boli v pokročilom stupni rozpracovania, čo umožnilo skrátenie legislatívneho procesu. Opatrenia, ktoré boli pôvodne zaradené do akčného plánu v mnohých prípadoch naznačili oblasť vnútorného trhu, kde bolo potrebné vykonať zmeny (European Commission, 2007).

Obrázok 4.1
Opatrenia FSAP podľa odvetvia

Prameň: Spracované podľa European Commission (2007).

Širokú podporu stanoveným prioritám Európskej komisie v oblasti finančných služieb dokumentovala *Zelená kniha*¹⁶² a následne sa stali súčasťou *Bielej knihy* na obdobie rokov 2005 – 2010 vrátane prehľadu konkrétnych úloh zacielených na ich naplnenie:

- „dynamická“ konsolidácia¹⁶³ smerom k integrovanému, otvorenému, inkluzívnemu, konkurencieschopnému a hospodársky efektívnemu finančnému trhu EÚ;
- odstránenie zostávajúcich ekonomicky významných prekážok pre poskytovanie finančných služieb a voľnú cirkuláciu kapitálu v rámci EÚ; pri najnižších nákladoch a pri existencii účinnej úrovne prudenciálnych opatrení a regulácie podnikateľského správania, čoho výsledkom bude vysoká úroveň finančnej stability, výhody pre spotrebiteľov a ich ochrana;
- implementácia, presadzovanie a nepretržité hodnotenie existujúcej legislatívy a dôsledná aplikácia lepšej regulácie pri iniciatívach v budúcnosti;
- posilňovanie spolupráce a konvergenzie v oblasti dohľadu v EÚ, prehľbovanie vzťahov s ostatnými finančnými trhmi vo svete a posilňovanie globálneho vplyvu Európy.

¹⁶² Zelená kniha, vypracovaná a predložená Komisiou európskych spoločenstiev v máji 2005, sa zaoberala potvrdením kľúčovej politickej orientácie, návrhmi lepšej regulácie, transpozície, presadzovania a priebežného hodnotenia dosahovaných cieľov v oblasti finančných služieb v období 2005 – 2010 a analýzou zostávajúcich opatrení. Pripomienky a následné prípravné práce mali vplyv na kompletizáciu konečného programu tzv. Bielej knihy v novembri 2005 (Commission, 2005a). Správa uvádza stanoviská Komisie vo vzťahu k prioritám politiky v oblasti finančných služieb na obdobie 5 rokov a analyzuje názory štyroch skupín odborníkov i širokej verejnosti, vyjadrených v dvojročnom období vymedzenom na reakcie k danej téme.

¹⁶³ Dynamická konsolidácia je leitmotívom prístupu Komisie.

Hodnotenie plnenia Akčného plánu finančných služieb

Úspešnosť dosiahnutého pokroku v rámci naplňania Akčného plánu (FSAP) bola priebežne hodnotená viacerými správami ešte pred v pláne stanoveným termínom dokončenia úloh – ako príklad možno uviesť 10 Správ EK o dosiahnutom pokroku v naplňaní FSAP,¹⁶⁴ *Asmussen Report*,¹⁶⁵ správy expertných skupín¹⁶⁶ a *van den Burg Report*¹⁶⁷ (European Commission 2007). Po uplynutí termínu na kompletizáciu FSAP bolo potrebné zhodnotiť ex-post objektívny stupeň dosiahnutia vytýčených opatrení, aby bolo závery možné využiť v budúcnosti. Hodnotenie EK bolo spracované v 2 častiach (European Commission, 2007).

V *prvej časti hodnotenia FSAP* (hodnotené obdobie 1999 – 2004) bol analyzovaný spôsob, akým boli prijímané legislatívne a nelegislatívne opatrenia, t. j. procedúry, rámce a pracovné metódy. Druhú časť hodnotenia reprezentujú dve externe vypracované štúdie za obdobie 2007 – 2008, ktoré hodnotia ekonomický dopad opatrení FSAP.

Prvá časť hodnotenia FSAP

Prvá správa hodnotiaca FSAP analyzuje proces prijímania jednotlivých opatrení od inicializácie v roku 1999 po ich kompletizáciu (pri nelegislatívnych opatreniach) alebo implementáciu v jednotlivých členských štátoch (legislatívne opatrenia, t. j. smernice a nariadenia – pozri obr. 4.2). I keď obzvlášť nelegislatívne opatrenia boli v relatívne pokročilom stupni rozpracovania v čase Akčného plánu, skutočnosť, že boli prijaté v rámci stanoveného termínu svedčí nielen o realistickom stanovení priorít a časového rámca, ale aj silnej politickej podpore napredovania celkového procesu. Takmer polovica legislatívnych opatrení bola skompletizovaná v období rokov 2003 a 2004, po tomto období bolo naplánované ukončenie Akčného plánu. Hodnotenie využilo informácie z vyššie uvedených desiatich správ EK o dosiahnutom pokroku, „*Asmussen Report*“ a „*van den Burg Report*“, ako i závery expertných skupín Komisie z oblasti bankovníctva, poisťovníctva, cenných papierov a správy aktív i individuálne závery.

Po úvodnom zhrnutí cieľov, rozsahu a metodológie použitej pri hodnotení, táto správa analyzuje samotnú *štruktúru FSAP* (rámec FSAP, časové rámce), *vplyv FSAP na časový rozsah prijímania opatrení* (Lamfalussyho proces – pozri box 4.2, konzultácie,¹⁶⁸ reakcie na externé udalosti), *legislatívne procedúry* (výber nástrojov, počet čítaní a pozmenení zo strany

¹⁶⁴ Správa o dosiahnutom pokroku v naplňaní FSAP z 29. 11. 1999, 31. 5. 2000, 8. 11. 2000, 1. 6. 2001, 30. 11. 2001, 3. 6. 2002, 2. 12. 2002, 3. 6. 2003, 25. 11. 2003, 1. 6. 2004.

¹⁶⁵ Správa Výboru pre finančné služby, týkajúca sa finančnej integrácie.

¹⁶⁶ Správy 4 nezávislých skupín expertov na európsku finančnú integráciu.

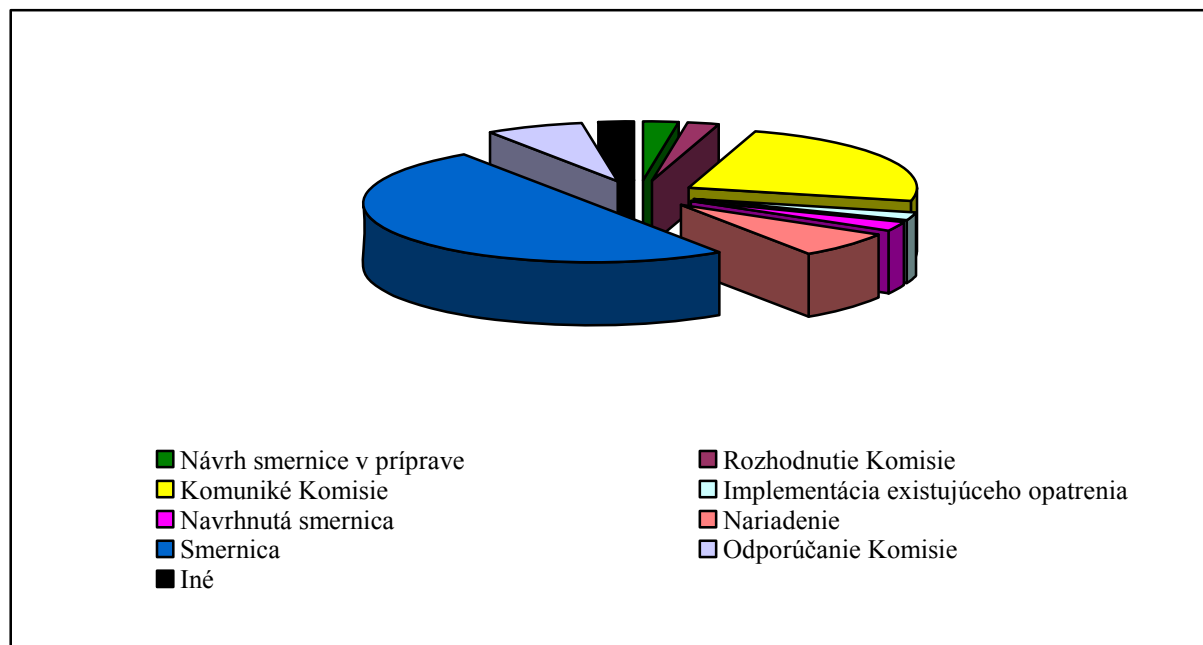
¹⁶⁷ Návrh správy Výboru Európskeho parlamentu pre hospodárske a monetárne záležitosti o súčasnom stave integrácie finančných trhov EÚ.

¹⁶⁸ Už pri vypracovávaní FSAP bola zdôrazňovaná dôležitosť inkluzívneho a konsenzuálneho prístupu od jeho úplného začiatku, t. j. konzultácií na všetkých úrovniach (inštitúcie EÚ, účastníci trhu, spotrebitelia i ďalšie dôležité skupiny) ešte pred vypracovávaním legislatívnych návrhov, aby bolo možné získať cenné postrehy, súvisiace s hodnotením navrhovaných opatrení a zefektívniť ich obsah. Pred zavedením FSAP nebol takýto rozsah konzultácií bežný, obzvlášť so zapojením verejnosti (European Commission, 2007).

Európskeho parlamentu a Rady), skutočný *záverečný výstup FSAP v porovnaní s pôvodne navrhnutým* akčným plánom, *kvalitatívne hodnotenia* procesu FSAP (rýchlosť verzus kvalita, reakcie na kvalitu FSAP z konzultácií expertnej skupiny v roku 2004), *zameranie sa na sektory a alokáciu zdrojov, transpozíciu opatrení FSAP i ďalšie pokračovanie opatrení FSAP.*

Obrázok 4.2

Rozdelenie opatrení FSAP podľa typu

Prameň: Vlastné spracovanie podľa European Commission (2007).

V správach expertných skupín je možné zaznamenať súhlasné stanovisko k priebehu FSAP. Medzi najdôležitejšie *pozitíva* Akčného plánu nesporne patrí skutočnosť, že boli stanovené priority a všetky prijímané opatrenia prechádzali konzultačným procesom so zástupcami daného odvetvia a spotrebiteľov a taktiež to, že zavedenie Lamfalussyho procesu v rámci FSAP výrazne vylepšilo legislatívny proces. Uvádzané *negatíva* vytykajú najmä to, že stanovený termín pre dokončenie FSAP viedol častokrát k prirýchlemu tempu prijímania nových opatrení (v rámci stanovených časových harmonogramov), čoho následkom boli nedostatočné konzultácie a hodnotenia dopadov. Existujú názory, že po FSAP je potrebná pauza v prijímaní nariadení a zhodnotenie výsledkov a dopadov už prijatých opatrení (European Commission, 2007).

Európske inštitúcie by sa mali podľa expertných skupín sústrediť viac na nelegislatívne opatrenia (samoregulácia sektormi, pravidlami správania sa, smernicami o zásadách správnej praxe a akreditácie odvetví), ako aj na prípadné zjednodušenie, opravy alebo odstránenie nevyhovujúcich existujúcich pravidiel a na odstránenie prekrývajúcich sa pravidiel. Návrhmi na zvyšovanie kvality prijatých opatrení sa zaoberá i *Biela kniha politiky v oblasti finančných služieb pre roky 2005 – 2010*.

B o x 4.2

Lamfalussyho proces

V júli 2000 Rada EÚ pre hospodárske a finančné záležitosti (ECOFIN) založila *Committee of wise men*, ktorému predsedal barón Alexandre Lamfalussy, s cieľom preskúmať existujúce štruktúry regulácie a dohľadu nad finančným trhom a navrhnúť zlepšenia, aby bolo možné komunitárnu legislatívu v oblasti cenných papierov sflexibilniť, a tým umožniť rýchlejšie schvaľovanie a prijímanie opatrení, v súlade s inovačnými a technologickými zmenami na finančných trhoch.

Vo februári 2001 táto skupina vypracovala *Záverečnú správu*, v ktorej navrhuje reformu regulačnej štruktúry v oblasti cenných papierov, založenú na 4-úrovňovom prístupe pri procese prijímania zákonov (European Commission, 2004):

1. rámcová legislatíva,¹
2. vykonávací predpis,²
3. interpretácia,³
4. presadzovanie a kontrola.⁴

Lamfalussyho proces reagoval na potrebu integrovaného prístupu k dohľadu a regulácii, ktorá bola využitá v 4 opatreniach zahrnutých vo FSAP (European Commission, 2007):

- trhová manipulácia,
- prospekty pri verejnej ponuke cenných papierov (CP),
- trhy s finančnými nástrojmi,
- transparentnosť.

V období do konca roka 2004 sa Lamfalussyho proces aplikoval len v oblasti legislatívy, týkajúcej sa trhu cenných papierov, avšak už koncom roka 2003 (rok pred plánovaným ukončením FSAP) Komisia predstavila myšlienku jeho rozšírenia do ďalších troch oblastí – investičné fondy, bankovníctvo a poisťovníctvo – a potvrdila tak svoj pozitívny náhľad na dosiahnutý pokrok⁵ v oblasti CP, ktorý spočíval v:

- zavedení kratších časových rámcov na prijímanie smerníc,⁶
- úzkej spolupráci medzi orgánmi dohľadu, ktorá zjednodušila prijímanie navrhovaných legislatívnych opatrení členskými štátmi,
- štruktúre výboru, ktorá viedla k zlepšeniu pracovných vzťahov medzi inštitúciami a tiež k väčšej transparentnosti.

Celkovo viedol proces k „... zlepšeniu kvality legislatívy a akcelerácii legislatívneho procesu“ (Commission, 2004).

¹ Ukotvujúca základné princípy a definujúca implementačné právomoci, prijímaná v súlade s procedúrou spoločného rozhodovania Radou Európy a Európskym Parlamentom.

² Technické detaily sú formálne prijímané Komisiou ako implementačné opatrenia na úrovni 2 po hlasovaní kompetentného výboru; pomáha EK pri determinovaní spôsobov implementácie detailov rámca úrovne 1.

³ Väčšia každodenná spolupráca národných orgánov dohľadu a regulácie CP na zabezpečenie konzistentnej a ekvivalentnej transpozície legislatívnej úrovne 1 a 2; Komisii radia výbory zložené zo zástupcov národných orgánov dohľadu, tzv. výbory 3. úrovne.

⁴ Efektívnejšie presadzovanie komunitárnej legislatívy na národných úrovniach; EK vedie konania proti členským štátom porušujúcim túto legislatívu.

⁵ Úspešnosť procesu zdôrazňujú dve správy, ktoré boli v roku 2004 zverejnené v dokumente „*Aplikácia Lamfalussyho procesu v Európskej legislatíve o CP*“ a správe IIMG, ktorá proces monitorovala.

⁶ Existujú však i negatívne náhľady na príliš krátke termíny na transpozíciu (napr. pre MiFID), BNP Paribas komentovala Lamfalussyho proces pripomienkou krátkosti času vyčleneného na konzultácie a apelovala na zvýšenie realistikosti budúcich časových harmonogramov.

Celkové hodnotenie FSAP je všeobecne kladné a jeho splnenie v stanovenom čase sa považuje za výrazný úspech európskych integračných aktivít. Nový prístup k príprave legislatívnych návrhov a zmien (v súvislosti s Lamfalussyho procesom) tiež napomohol väčšej flexibilitě pri reakciách na prebiehajúci vývoj trhu. Rozsah opatrení prijatých v rámci FSAP výrazne prekročil plánom pôvodne stanovený rámec, preto bolo veľkou výzvou zosúladiť požiadavku vysokej kvality opatrení s termínmi stanovenými časovým harmonogramom. Rovnako samotný Akčný plán nevyriešil všetky otázky, ktorými je potrebné sa zaoberať pri budovaní skutočne jednotného trhu v oblasti finančných služieb.

Druhá časť hodnotenia FSAP (externé zadanie)

Druhá časť hodnotenia FSAP (hodnotené obdobie 2007 – 2008) poskytuje hodnotenie účinnosti prijatých opatrení v praxi, t. j. ekonomický dopad opatrení Akčného plánu. Na zhodnotenie FSAP z ekonomického hľadiska Európska Komisia predstavila dve externé štúdie:

- štúdiu hodnotiacu *všeobecný ekonomický dopad FSAP*
 - vypracovanú spoločnosťou CRA International,
- štúdiu zhodnocujúcu *náklady na zosúladenie s opatreniami FSAP*
 - vypracovanú spoločnosťou Europe Economics.

Všeobecný ekonomický dopad FSAP (CRA International)

Vzhľadom na široký rozsah regulátorных zmien obsiahnutých v FSAP bola už príprava metodológie na hodnotenie jeho dopadov veľkou výzvou. Hodnotenie sledovalo dopady FSAP ako celku, nehodnotilo samostatne vplyv individuálnych opatrení na trh. Príprava vhodnej metodológie hodnotenia preto zahrnovala nasledovné kroky (CRA Intl., 2009):

- determinácia a preskúmanie operačných cieľov všetkých 42 opatrení v FSAP;
- preskúmanie ex ante hodnotení a dopadových štúdií opatrení FSAP;
- stretnutia s pracovníkmi Komisie, zodpovednými za najvýznamnejšie opatrenia (ich hodnotenia, existujúce štúdie a špecifické otázky, týkajúce sa konkrétnych členských štátov);
- identifikácia zdrojov údajov a ich využiteľnosti.

Autori hodnotenia použili metodológiu nasledovných charakteristík:

- rozlišovali medzi opatreniami, ktoré majú priamy dopad na trh (či už nariadenia, smernice, komuniké) a tzv. povoľovacími opatreniami (komuniké, ktoré iniciovali diskusiu, a tým aj vytvorenie novej smernice a pomohli k účinnej regulácii, napr. vytvorenie CESR). Pri povoľovacích opatreniach bolo zložité identifikovať a vyčleniť kauzalitu,
- do skupiny opatrení autori zoskupili opatrenia, ktoré majú dopad na tie isté indikátory,

- identifikovali kontrafaktuality, aby bolo možné hodnotiť dopad FSAP nezávisle od iných prebiehajúcich trendov,
- indikátory finálneho výstupu a sprostredkujúce indikátory (umožňujúce dospieť k záverom o dopade FSAP napriek neexistencii porovnateľného opatrenia).

V hodnotiacej správe autori stanovili *očakávané dopady FSAP* pomocou použitia stro-
mu kauzalít. Zdroje údajov pre použitie týchto stromov zahŕňali:

- rozhovory s CEBS, CESR, CEIOPS a odvetvovými asociáciami v EÚ, týkajúce sa dopadu prijatých opatrení na ich odvetvie,
- rozhovory s účastníkmi trhu (regulátori, obchodné asociácie v odvetví, individuálni poskytovatelia v 12 členských štátoch),
- preverovanie verejných a komerčných údajov.

Metodológia pozostávala z identifikácie zlyhaní trhu, skúmania kontrafaktuálnych situácií („čo by sa bolo bývalo stalo, keby nebol býval spustený FSAP“), vypracovania ekonomického modelu mechanizmu transmisie a agregácie dopadu FSAP a identifikácie relevantných faktorov.

Autori hodnotenia uvádzajú, že dopad FSAP na všetky tri sledované sektory je pozorovateľný, stupeň dopadu sa však medzi týmito segmentmi líši. V bankovom sektore sa najvýznamnejšie opatrenia v rámci FSAP objavili nedávno a globálna finančná kríza skomplikovala sledovanie dopadov. V oblasti cenných papierov existujú vplyvy, ktorých rast sa očakáva v budúcnosti. Najmenší vplyv z hľadiska FSAP zaznamenala oblasť poisťovníctva, zavedenie nedávno prijatých opatrení však sľubuje pozitívnejšie výsledky.

Potvrdilo sa, že FSAP poskytol istotu ohľadne ďalšieho smerovania finančnej regulácie. Tabuľka 4.1 uvádza prehľad záverov o podstatných častiach FSAP, ktoré majú zjavný ekonomický dopad v súčasnosti a ich vplyv na trh bude pokračovať i v budúcnosti.

Štúdia Náklady na zosúladienie s vybranými opatreniami FSAP

Spoločnosť *Europe Economics* vypracovala štúdiu, hodnotiacu náklady potrebné na zosúladienie členských štátov s vybranými opatreniami FSAP v januári 2009. Štúdia je zameraná na nasledovné smernice (označované ako „vybrané smernice“) (Europe Economics, 2009):

- *Smernica o kapitálových požiadavkách (CRD)*
- *Smernica o transparentnosti*
- *Smernica MiFID* (trhy s finančnými nástrojmi)
- *Tretia smernica o praní špinavých peňazí (3AMLD)*
- *Smernica o prospekte*
- *Smernica o finančných konglomerátoch.*

T a b u ľ k a 4.1

Hodnotenie dopadov FSAP

	<i>V súčasnosti potvrdený dopad</i>	<i>Očakávaný dopad v budúcnosti</i>
<i>Bankovníctvo</i>	Vysoký počet bánk s IRB ¹ prístupom (80 % a viac podiel na trhu v BE, FR, NL, SE, UK) Zníženie nákladov na cezhraničný	Úrovně kapitálu viac odrážajú riziko – zmeny v Tier I kapitáli (3 – 5 rokov) Vyšší počet licencií na vydávanie elektronických peňazí (3 – 5 rokov)
	Platobný styk (priemerný poplatok za platbu 100 eur klesol z 24 eur v r. 2001 na 2,50 eur v r. 2005)	Zvýšenie používania elektronických peňazí (3 – 5 rokov)
	Vysoký počet úverových ústavov podpísal Kódex správania sa pri poskytovaní predzmluvných informácií pri stavebných úveroch (zvyčajne nad 90 %)	
<i>Poistovníctvo a dôchodky</i>	Profesionálnejší sprostredkovatelia (vo FR, EI, IT, NL, PO, PT, ES, SE, a UK)	Širšie využívanie IMD ² pasportov (dlhodobé)
	Zníženie počtu registrovaných sprostredkovateľov (v BE, IE, NL, PT a SE) Zvýšená kvalita poradenstva v poisťovníctve	Vyšší počet IORP ³ pasportov (3 – 5 rokov) Zmena v alokácii aktív zamestnaneckými dôchodkovými fondmi (3 – 5 rokov) Nižšie náklady a vyššie výnosy zo zamestnaneckých dôchodkových fondov (dlhodobé)
<i>Trh s cennými papiermi</i>	Zvýšený počet prospektov s pasportom (zo 432 na 960 pre odoslané a 1265 na 1962 pre obdržané medzi druhou polovicou 2005 a prvou polovicou 2008)	Zmena v počte prípadov manipulácie trhu/zvýšenie čistoty trhu (3 – 5 rokov) Vyšší počet notifikácií MiFID pasportu (3 – 5 rokov)
	Zlepšenie dostupnosti porovnateľných informácií o kótovaných spoločnostiach (prostredníctvom Smernice o prospekte a trochu i Smernice o transparentnosti)	Účinné stratégie vykonávania pokynov (3 roky) Zvýšená kvalita finančného poradenstva (3 – 5 rokov)
	Zvýšené náklady kótovania na regulovaných trhoch (zo Smernice o prospekte a s tým spojené náklady na poradenstvo)	Vytvorené prepojenia medzi poskytovateľmi clearingu a vyrovnania (3 – 5 rokov)
	Zmeny v kótovaní (zmena z regulovaných trhov EÚ na regulované trhy burzy) Vytvorenie nových predajných miest (118 MTF a 12 systematických internalizátorov k decembru 2008) Konsolidácia existujúcich predajných miest (Nasdaq OMX, NYSE Euronext, LSE/Borsa Italiana) Nárast objemu obchodov (nárast obchodovania o 150 % od r. 2000) Zníženie nákladov na obchodovanie (zníženie je badať na všetkých hlavných burzách a spojené s MiFID) Počet poskytovateľov clearingu a vyrovnania (mierna konsolidácia u oboch) Zníženie nákladov na vyrovnanie pohľadávok (zníženia zaznamenané u mnohých poskytovateľov) Využívanie prípustných aktív pre UCITS (nárast flexibility riadenia aktív)	Zvýšenie cezhraničného obchodovania v UCITS ⁴ (3 – 5 rokov)

¹ Internal Rating Based – využívanie interného ratingu.² Smernica o sprostredkovaní v poisťovníctve.³ Inštitúcie zamestnaneckého dôchodkového sporenia.⁴ Kolektívne investovanie do prevoditeľných cenných papierov.

Z výsledkov štúdie vyplýva (Europe Economics, 2009):

- Základný záujem pracovného tímu povereného zosúladením, ktorým je *zabezpečenie súladu činnosti spoločnosti s existujúcimi externými právnymi predpismi a nariadeniami ako i interne definovanou politikou a etickými normami*, okrem toho rastúce množstvo firiem vníma tím pre zosúlad'ovanie ako kľúčový pri znižovaní reputačného rizika.
- *Široká disperzia nákladov účastníkov*, niektorí dokonca uvádzali minimálne alebo nulové náklady v súvislosti s vybranými smernicami.¹⁶⁹ Pokračujúce náklady súvisiace so zosúladením sú zvyčajne v ktorejkoľvek z firiem nižšie než jednorazové náklady. Periodické náklady sa pohybujú v rozmedzí 15 – 20 % zo zaznamenaných nákladov na implementáciu, finančné trhy a stredné hodnoty zaznamenané pri správcoch aktív predstavujú výnimku. Jednorazové náklady predstavujú predovšetkým náklady na IT a zmeny firemných procesov, pričom firmy prijali rôzne stratégie pri implementácii nových nariadení; líšia sa ochotou firiem spoľahnúť sa na automatizované procesy, z čoho vyplýva rôznorodosť úspechu pri plnení tohto cieľa.
- *Vybrané smernice* sa, v kontexte meniacej sa regulácie vo finančných službách, objavujú ako *zodpovedné za väčšinu jednorazových nákladov*. Z rozhovorov jasne vyplynulo, že CRDs a MiFID sú považované za hlavné hnacie sily zvýšených nákladov (obzvlášť jednorazových).
- *Menšie firmy zaznamenali proporcionálne vyššie náklady*. Súbor činností, ktoré sú vyžadované od firiem v procese regulačných zmien nezávisia od veľkosti firmy, je teda logické, že v prípade malých firiem sa táto zložka fixných nákladov prejavuje ako vysoké percento operačných nákladov. Taktiež, menšie firmy považujú automatizáciu procesov za príliš nákladnú, preto sa ich periodické náklady môžu zvýšiť. V malých firmách môže absentovať špecializovaný tím poverený zosúlad'ovaním, čím sa zvyšujú náklady na činnosti súvisiace so zosúlad'ovaním.¹⁷⁰ Vyššie relatívne náklady pre malé firmy boli menej zjavné pri správcoch spoločnostiach, s výnimkou Smernice o transparentnosti.
- *Niektoré banky v nových členských štátoch dosiahli nižšie implementačné náklady* aspoň pri niektorých vybraných smerniciach, čo môže byť spôsobené skutočnosťou, že ide o pobočky veľkých firiem, sídliačich v iných krajinách EÚ 27, takže náklady nie sú odrazom nákladov, ktoré by museli vynaložiť v prípade samostatnej pozície. Taktiež zvolili skôr prístup úspory nákladov (obzvlášť pri MiFID), čo môže vyžadovať neskoršiu revíziu.
- Pri analýze hnacej sily nákladových zmien je *najväčšia úloha pripisovaná nákladom na zmenu IT architektúry*.
- *Z hľadiska pokračujúcich nákladov*, taktiež najviac z nich je pripisovaných CRD, MiFID a 3AMLD, pričom najväčší dopad majú na banky a finančné konglomeráty a investičné banky, avšak tieto pokračujúce náklady sú výrazne nižšie než náklady implementačné.

¹⁶⁹ Pri krízovej kontrole výsledkov štúdie s výsledkami iných dostupných štúdií autori zistili široký súlad medzi štúdiami. Získanie informácií od účastníkov o nákladoch bez dane by bolo veľmi náročné, preto by štúdia zohľadňujúca čisté náklady vykazovala nižšie údaje pre náklady než tie, ktoré sú výsledkom tejto štúdie.

¹⁷⁰ Existujú i výnimky, napríklad v prípade implementácie CRD väčšie banky prijali rozšírenejší prístup, čo bolo nákladnejšie než štandardný prístup.

- Pri ďalšej analýze hnacej sily inkrementálnych nákladov bolo zistené, že najviac nákladov sa vynakladá na *rozširovanie personálu, pokračujúce výdavky na IT a zvýšený rozsah regulačných reportov*.
- Firmy uvádzajú, že *rozličnosť termínov implementácie smerníc* ovplyvnila prípravu IT zmien bez možnosti hľadania synergií medzi opatreniami, ktoré by umožnili úspory nákladov v tejto oblasti (možné skombinovanie požiadaviek v rôznych opatreniach).
- Pri správckovských spoločnostiach sa *náklady na zosúladienie výrazne líšili pri spoločnostiach pôsobiacich transnacionálne* a tých, ktoré pôsobia len v jednom členskom štáte. Spoločnosti pôsobiace len v jednom štáte mali nižšie náklady pri Smernici o transparentnosti.

Autori neuvažovali o kvantifikácii vplyvu *gold plating*,¹⁷¹ keďže neexistuje jednotnosť pri definovaní tohto termínu v teórii ani v praxi. Napriek tomu v štúdiu niektorí účastníci identifikovali príklady *gold plating-u* pri implementácii vybraných smerníc, pričom pod tento pojem zahŕňali zdroje dodatočných nákladov alebo nevyužitú príležitosť na úsporu nákladov (výrazná väčšina sa týkala MiFID, 3AMLD a CRD).

V závere štúdia konštatuje, že banky zaznamenávali vyššie náklady na zosúladienie s vybranými smernicami než správckové spoločnosti či finančné trhy, a že náklady na implementáciu výrazne prevyšovali pokračujúce náklady. Najväčšie náklady sa spájali so smernicami MiFID, CRD (pri bankách a investičných bankách) a 3AMLD.

Regulačná náročnosť integrovaných finančných trhov

Z hodnotenia integračných aktivít vo finančných službách vyplýva, že najväčší posun zaznamenali segmenty blízke menovej politike, najmä nezaistený peňažný trh dosiahol plnú integráciu od zavedenia eura a vysoký stupeň integrácie vykazujú aj repo trh a trhy vládnych dlhopisov. K o niečo menšiemu zlepšeniu došlo na trhu korporátnych dlhopisov a pokrok zaznamenali aj ekvítne trhy. Na ostatných úsekoch je napriek zjavnému posunu nutné zintenzívniť integračné úsilie – značné rezervy vykazuje oblasť infraštruktúry finančného trhu eurozóny, ktorá je u cenných papierov neadekvátne (trhy dlhopisov aj ekvít) a pretrvávajú tiež fragmentácia retailových trhov (na rozdiel od aktivít medzibankového a kapitálového trhu) (Gugerell, 2007).

Budovanie integrovaného európskeho finančného trhu predstavuje obrovskú výzvu pre oblasť finančnej regulácie, pretože je potrebné nielen odstrániť prekážky integrácie, vyplývajúce z rozdielov v rôznych jurisdikciách krajín EÚ, ktoré predstavujú pretrvávajúcu príčinu trhovej segmentácie, ale zároveň musí európska regulácia držať krok s rapidnými

¹⁷¹ „*Gold plating* v kontexte EÚ sa týka transpozície európskej legislatívy, ktorá presahuje to, čo daná legislatíva vyžaduje, pričom zostáva v medziach legálnosti. Členské štáty majú veľa slobody pri implementácii EÚ smerníc, čím môžu navyšovať povinnosti reportovania, pridávať procedurálne požiadavky alebo využívať prísnejšie režimy postihov. Ak to nie je nelegálne, považuje sa to za zlú praktiku, keďže spôsobuje náklady, ktorým bolo možné sa vyhnúť...” (EURÓPSKA ÚNIA: *definícia výrazu gold plating*, dostupné na: http://ec.europa.eu/governance/better_regulation/glossary_en.htm).

technologickými a trhovými zmenami a kontinuálne zabezpečovať adekvátne ochranu investorov i stabilitu celého finančného systému. Jednou z hlavných výziev je zabezpečiť, aby sa európsky regulačný systém dokázal prispôsobovať kontinuálne, flexibilne a rýchlo dnes nepredvídateľnému budúcemu vývoju. Navyše to musí robiť tak, aby neobmedzoval legitímny trhovú vývoj a bol neutrálny, pokiaľ ide o konkurenciu medzi rôznymi poskytovateľmi finančných služieb. Efektívny európsky regulačný proces pre finančné služby a kapitálové trhy je kľúčový pre celú EÚ a jej občanov, pretože podporí:

- úspešnú ekonomickú reformu a európsky hospodársky rast;
- smerovanie európskych úspor do korporátneho sektora;
- medzinárodnú konkurencieschopnosť EÚ v globálnej ekonomike a jej podnikateľský potenciál;
- tvorbu pracovných miest a ochranu spotrebiteľa.

Do úspešne napredujúceho procesu finančnej integrácie v roku 2008 významne zasiahla globálna finančná a ekonomická kríza, ktorá výrazne otriasla svetovou ekonomikou. Analýzou príčin v jej pozadí sa zaoberala aj de Larosièreova správa,¹⁷² ktorá sa snažila zlyhania v oblasti regulácie a dohľadu – zväčša označovanej za jednu z primárnych príčin krízy – nielen identifikovať, ale následne aj navrhnúť riešenia pre ich odstránenie. K ich miernemu sprísneniu (v porovnaní s Bazilejom II) a vyššej efektívnosti¹⁷³ má prispieť aj iniciatíva Bazilejského výboru, známa pod názvom Bazilej III¹⁷⁴ (pozri tab. 4.2).

Správa sumarizovala aj výsledky procesu európskej finančnej integrácie (pozri tab. 4.3) a jasne z nej vyplýva, že dosiahnuté úspechy v integrácii finančných trhov vykazujú značné rozdiely v závislosti od trhových segmentov i podkladovej finančnej infraštruktúry. Medzibankové/wholesale aktivity a aktivity súvisiace s kapitálovým trhom vykazujú zvyšujúcu sa integráciu, zatiaľ čo rezervy sú v oblasti retailového bankovníctva, kde fragmentácia pretrváva. Zároveň zdôraznila nutnosť vytvorenia takej budúcej organizácie dohľadu, ktorá zachová finančnú stabilitu a zároveň umožní ďalšie prehlbovanie integrácie európskych finančných trhov.

¹⁷² V októbri 2008 poveril predseda EK Barroso skupinu 8 ľudí, ktorej predsedal de Larosière, vypracovaním správy o budúcej finančnej regulácii a dohľade v EÚ. Správa bola publikovaná dňa 25. 2. 2009, má 4 kapitoly (85 strán) a v úvode deklaruje, že jej ambíciou je posunúť EÚ smerom k novej regulátornej agende, silnejšiemu koordinovanému dohľadu (makro i mikropudenciálnemu) a efektívnym procedúram krízového manažmentu.

¹⁷³ Dopady iniciatívy Bazilej III na rast ekonomiky kvantifikuje Bazilejský výbor, ktorý uvádza, že nové pravidlá znížia HDP za obdobie 4,5 roka o 0,38 %. Tento odhad je výrazne nižší oproti záverom v júni publikovanej štúdie amerického Inštitútu pre medzinárodné financie, podľa ktorého Bazilej III zníži do roku 2015 rast USA, eurozóny a Japonska o 3,1 % a povedie tak k strate takmer 10 mil. pracovných miest (dostupné na www.tasr.sk).

¹⁷⁴ Za umiernenější znenia navrhovaných pravidiel lobovali už od minulého roka napríklad aj Francúzsko a Nemecko, v dôsledku čoho Bazilejský výbor pre bankový dohľad zmenšil počet výnimiek (napr. u kapitálovej primeranosti TIER 1 boli v decembri 2009 vyňaté dva body a celkovo došlo k uvoľneniu požiadaviek). Nové pravidlá, ktoré sa vzťahujú na ukazovatele páky a likvidného krytia, začnú platiť od januára 2018. Obdobie do začiatku platnosti novej regulácie v prípade kapitálovej primeranosti nebolo zatiaľ stanovené (Blaarbjerg, 2010).

T a b u ľ k a 4.2

BASEL III – sumarizácia hlavných zmien v oblasti bankového podnikania

<i>Kľúčová oblasť</i>	<i>Zmena</i>
1. Regulačný kapitál komerčných bánk	Nová štruktúra (zníženie úrovni kapitálu)
2. Zložky kapitálu	Prísnejšie vymedzenie a nové odpočítateľné položky kapitálu
3. Nároky na kapitál	Zvýšené (nový prístup posudzovania kreditného rizika protistrany pri trhovom riziku) – zvýšenie rizikových váh: derivátové operácie na OTC trhoch a operácie REPO
4. Nový nerizikový ukazovateľ (leverage ratio)	Sledovanie pomeru kapitálu banky a aktív banky bez politiky zmierňovania kreditného rizika expozícií
5. Eliminácia cyklických výkyvov	Opatrenia v oblasti postupu akcionárov vo vzťahu k výsledkom hospodárenia (ukazovateľ primeranosti vlastných zdrojov)
6. Nový ukazovateľ krátkodobej likvidity (liquidity coverage ratio)	Zabezpečenie vykrytia 1-mesačného odlevu likvidity (vysoko likvidné aktíva sa zmenia na hotovosť)
7. Nový ukazovateľ dlhodobej likvidity (net stable funding ratio)	Indikátor schopnosti banky financovať dlhodobé aktíva pomocou stabilných pasív (splatnosť viac než 1 rok)

Prameň: Vlastné spracovanie podľa Vovk (2010).

T a b u ľ k a 4.3

Integrácia rôznych segmentov trhu

Segment trhu	Stupeň integrácie
<i>Peňažný trh</i>	Vysoký stupeň
<i>Trhy s obligáciami</i> – vládne obligácie – firemné obligácie	Značný stupeň Značný stupeň
<i>Akciové trhy</i>	Zvyšujúca sa integrácia
<i>Bankové trhy</i> – medzibankové/veľkoobchodné aktivity – aktivity súvisiace s kapitálovým trhom – aktivity v oblasti retailového bankovníctva	Zvyšujúca sa integrácia Zvyšujúca sa integrácia Fragmentované

Prameň: De Larosiére (2009).

Integráciu finančných trhov formujú tak endogénne podnety, vychádzajúce priamo z aktivity finančných trhov (tzv. demand pool, napr. fúzie a akvizície), ako aj exogénne (tzv. supply push, napr. regulácia). Globálna finančná kríza zdevastovala svetovú ekonomiku a viedla k rozsiahlym iniciatívam na sprísnenie regulačného rámca. Pokrízová obnova Európy si teraz vyžaduje reformné prístupy tak na národných úrovniach, ako aj na úrovni únie. Zodpovedný prístup na kooperatívnom základe je nevyhnutný, pretože Európa musí reagovať nielen na interné, ale v záujme udržania svojej pozície v medzinárodnom kontexte aj na externé podnety, najmä v súvislosti so zmenou pomeru síl v dôsledku rastúceho vplyvu rozvíjajúcich sa (najmä ázijských) ekonomík.

V kontexte protikrízových aktivít na úrovni G20 však základnou otázkou zostáva, či sa deklarované opatrenia skutočne presunú z formálnej úrovne do reálnej ekonomiky, a či rozšírenie tejto decíznej platformy nespomalí proces prijímania a následnej implementácie opatrení. Ďalšou otázkou je, nakoľko budú regulácia a dohľad schopné eliminovať potenciálne negatívne efekty, vyplývajúce z rastúcej prepojenosti finančných trhov v globálnom meradle vzhľadom na skutočnosť, že regulácia reaguje až ex post, aj keď sú pravidlá potrebné dlhodo- bo a trh bude vždy inovatívnejší než regulátori (problém rigidity ľudského faktora).

Zároveň je v tejto súvislosti nevyhnutné venovať zvýšenú pozornosť dodržiavaniu do- hodnutých opatrení všetkými zúčastnenými – najmä v prípade medzinárodných zmlúv a do- hôd – pretože iba symetrická implementácia prijatých záverov umožní vyhnúť sa budúcim problémom v konkurencieschopnosti. Nezanedbateľná je tiež skutočnosť, že postupujúca fi- nančná integrácia prispieva s nárastom fúzií a akvizícií k zvyšujúcej sa koncentrácii, ktorá následne modifikuje konkurenčné prostredie (kontrolované stále menším počtom väčších fi- riem) a je otázne, nakoľko tento posun v konkurenčných vzťahoch ovplyvní – či už v pozitív- nom, alebo negatívnom zmysle – ďalší vývoj svetovej ekonomiky.

Záver

V posledných troch dekádach prešli finančné trhy EÚ rozsiahlymi zmenami nielen v dôsledku vplyvov vo svetovej ekonomike všeobecne, ale aj ako súčasť európskych integ- račných aktivít. Proces menovej integrácie, ktorý bol v januári 1999 zavýšený vytvorením EMU, významne podporil integráciu finančných trhov EÚ, ktorá od implementácie Akčného plánu finančných služieb zaznamenala výrazný pokrok a naďalej sa cielene rozvíja. A tak, aj keď celkové hodnotenie plnenia lisabonských cieľov po uplynutí dekády ani zdáleka nenapl- nilo očakávania, v oblasti finančných služieb došlo k výraznému posunu a budovanie integro- vaného, otvoreného, konkurenčnejšieho a efektívnejšieho európskeho finančného trhu bolo jedným z najväčších úspechov Európy posledných rokov.

Odstraňovaním prekážok vstupu a zvyšovaním likvidity trhu finančná integrácia pozi- tívne ovplyvňuje efektívnosť a konkurencieschopnosť finančných systémov, zlepšuje mož- nosti diverzifikácie a zdieľania rizika, vytvára úspory z rozsahu a je aj kľúčovým elementom ďalšieho rozvoja a modernizácie finančného systému. Prínosy integrovanejšieho trhu EÚ sú teraz dôležité najmä v kontexte pokrízovej obnovy, keď môžu významne prispieť k zvyšova- niu konkurencieschopnosti Európy a napĺňaniu celoeurópskych cieľov.

Workie Tiruneh (2009) však pripomína, že najmä od polovice 90. rokov minulého sto- ročia sú pozitívne i negatívne efekty finančnej integrácie čím ďalej tým synchronizovanejšie. Globálna finančná kríza potvrdila, že rastúca prepojenosť finančných trhov a s ňou spojené zvýšené riziko nákazy, vyzývajú k opatrnosti – podľa *Krugmana* (2009) si budeme musieť dôkladne rozmyslieť, ako budeme zaobchádzať s finančnou globalizáciou, pretože sa ukázala byť „oveľa nebezpečnejšou, než sme si dokázali predstaviť“.

4.2. Nové pravidlá regulácie a dohľadu v systéme pokrízovej finančnej architektúry

Úvod

Svetová ekonomika vo svojom vývoji postupne prechádzala obdobím intenzifikácie internacionalizačných procesov. Rozvoj informačno-komunikačných technológií v posledných desaťročiach nadobudol takú intenzitu, že pri hľadaní spôsobov, ako ich využiť ako novú konkurenčnú výhodu, nevyhnutne muselo dôjsť k zmenám v dovtedajšom ekonomickom prostredí. Prehlbujúce sa integračné aktivity a stupňovanie vzájomnej ekonomickej prepojenosti sa javia ako prirodzené dôsledky týchto zmien.

Globalizácia nastúpila práve v tomto prelomovom období a pomohla akcelerovať tempo rozvoja svetovej ekonomiky, čím výrazne zmenila mechanizmus jeho fungovania. Vzájomne však prepojila svetové ekonomiky natoľko, že i najmenší problém v jednej krajine môže viesť k nepredvídateľným zmenám v inej. Finančné turbulencie, ktoré sa v polovici roka 2007 prejavili v USA, tak v dôsledku vysokej ekonomickej interdependencie nezostali geograficky izolované. Globálna finančná kríza prekvapila svetovú ekonomiku silnou a rýchlo sa šíriacou nákazou.

Táto kríza, často označovaná za najvážnejšiu od čias Veľkej depresie, sa v Európe naplno prejavila na jeseň v roku 2008 a vyvolala najväčšiu koordinovanú záchrannú akciu v histórii. Negatívny vývoj narušil operabilitu bánk a viedol k prijatiu bezprecedentných opatrení na ich stabilizáciu. Sanačné aktivity otvorili tému morálneho hazardu a značne poškodili imidž i dôveryhodnosť bánk. Z analýzy príčin krízy tak vyplynula nevyhnutnosť posilniť oblasť regulácie a dohľadu, ktorá viedla k sformovaniu nového inštitucionálneho rámca európskeho dohľadu a k prijatiu súboru pravidiel Bazilej III.

Finančná globalizácia a financializácia ekonomík

Aj keď vplyv globalizácie ako multidimenzionálneho fenoménu poznamenal všetky oblasti života spoločnosti, sféru financií zasiahol najmarkantnejšie. Podľa *Staněka* (2007) sa „... vo finančnom sektore ako „v kvapke vody“ stále významnejšie odrážajú všetky rozpornosti a doteraz nevysvetlené aspekty vývoja globálnej ekonomiky, predovšetkým však dopadov globalizácie na vývoj národných trhov“ (*Staněk*, 2007, s. 56). Túto skutočnosť reflektuje aj *Sorosova* úzka definícia globalizácie, spojená s rozvojom globálnych finančných trhov, rastom nadnárodných korporácií a s ich čoraz väčšou vládou nad národnými ekonomikami, kedy snaha krajiny pritiahnuť kapitál, významne obmedzuje jej možnosť zdaníť ho či regulovať (*Soros*, 2002). Globalizácia podporuje neúnosné zväčšenie asymetrie a odtrhnutosti finančnej sféry od reálnej ekonomiky, odbúranie jej kontrolných mechanizmov, zvyšujúce sa riziká kríz a nárast ich devastujúcich dopadov na reálnu ekonomiku (*Šikula*, 2009).

Finančné trhy sú pre úspešné fungovanie ekonomiky mimoriadne dôležité. Plnia v nej viacero funkcií, predovšetkým však *alokačnú* (alokácia voľných peňažných prostriedkov do reálneho alebo finančného kapitálu a realokácia zhromaždeného peňažného kapitálu zmenou aktíva s menšou likviditou na hotovosť, príp. naopak), *cenotvornú* (tvorba cien, kurzov a úrokov), *likviditnú* (zabezpečovanie likvidity), *diverzifikačnú* (diverzifikácia rizika), *transakčnú* (znižovanie transakčných – vyhľadávacích a/alebo informačných nákladov) a *vlastnícku* (manažment podniku). Alokačná a operačná efektívnosť signalizujú riadne fungovanie finančného trhu. Na finančných trhoch však dochádza i k poklesom uvádzaných efektívností finančného systému, čo vedie k inepcii kríz (Musílek, 2004).

Do približne 70. rokov minulého storočia boli národné finančné trhy prísne regulované štátom, jednotliví aktéri na trhu mali presne definované kompetencie a investori boli chránení. Absencia technológií na rýchly presun informácií medzi obchodnými centrami spôsobovala izoláciu národných trhov. Po páde bretonwoodského systému a zavedení plávajúcich kurzov vznikali nové finančné produkty zamerané na ochranu investora pred volatilitami trhu.¹⁷⁵ Opcie, swapy a futurity boli v nasledujúcej dekáde doplnené o ďalšie inovácie, a to predovšetkým finančné deriváty a inovácie v oblasti automatizácie bankových operácií. Dlhnícka kríza zo začiatku 80. rokov naštartovala reštrukturalizáciu finančných inštitúcií a viedla k prísnejším regulačným opatreniam, ktoré nútili banky sústrediť sa na znižovanie rizika a zabezpečovanie likvidity. Sekuritizácia¹⁷⁶ a zabezpečovanie výnosov prostredníctvom emisných a sprostredkovateľských obchodov viedli k zavedeniu nových inštrumentov (Chovancová, 2006).

Finančný trh v ére globalizácie teda predstavuje vysoko komplexný fenomén, ktorý podľa *Staněka* charakterizuje najmä (Staněk, 2007):

- liberalizácia finančných tokov, integrácia, sekuritizácia;
- bezprecedentná vzájomná prepojenosť (v dôsledku liberalizácie) spojená s hrozbou rýchleho šírenia problémov lokálneho charakteru do podoby globálnej krízy;
- virtualizácia obchodovania a rozsiahly kvantitatívny nárast finančných operácií;
- vznik nových subjektov trhu (dôchodkové spoločnosti, rôzne typy fondov);
- významný nárast inštitucionálneho investovania;
- nárast dôležitosti faktora času v investičnom procese;
- vznik nových, vysoko sofistikovaných finančných produktov;
- rozvoj derivátových trhov;
- vytváranie finančných konglomerátov a hypermarketov (integrácia vzťahov medzi bankovým, poisťným a kapitálovým sektorom, komplexnosť ponuky finančných inštitúcií);

¹⁷⁵ Najmä v súvislosti s ropnými šokmi v 70. rokoch minulého storočia.

¹⁷⁶ Sústreďovanie aktív komerčných bánk do cenných papierov, ktoré zabezpečujú likviditu (Chovancová, 2006).

- výrazný nárast prebytku voľných finančných zdrojov nad možnosťami ich efektívneho zhodnotenia;¹⁷⁷
- nárast finančnej kriminality ako dôsledok zneužívania informačných systémov;
- zmeny pravidiel na reguláciu bánk;
- nižšia predvídateľnosť vývoja, vyššia miera rizika a nadmerná volatilita.

Medzinárodný pohyb kapitálu vo forme priamych zahraničných i portfóliových investícií je jedným z typických prejavov zmien vo svetovej ekonomike, súvisiacich s rastúcou internacionalizáciou v hospodárstve, cezhraničným pohybom tovaru, služieb, peňazí a kapitálu. Globalizácia umožňuje získanie finančných zdrojov veľkého rozsahu, keďže je spojená s globálnym trhom, ponúkajúcim možnosť každej, i menej vyspelej ekonomike, využívať pozitíva z nej plynúce. Práve procesy internacionalizácie kapitálu a globalizácie trhov zohrali podstatnú úlohu pri návrate financií k hegemonii a dnes sú financie v role dominantného tvorca formy i obsahu súčasnej evolúcie kapitalizmu.

V porovnaní s globalizáciou predstavuje *financionalizácia* pomerne mladší fenomén. Tento pojem nemá jednotnú definíciu a časovo sa spája s koncom 70. alebo začiatkom 80. rokov minulého storočia, kedy signifikantné štrukturálne posuny viedli k výraznému nárastu finančných transakcií,¹⁷⁸ reálnych úrokových mier, ziskovosti finančných firiem, a podielu držiteľov finančných aktív na národnom dôchodku. Proces financionalizácie sprevádzal nárast dominancie finančných systémov založených na kapitálovom trhu nad bankovo orientovanými, zvýšenie politickej a ekonomickej sily triedy rentiérova a boom finančného obchodovania s množstvom inovatívnych finančných nástrojov. Negatívne dopady financionalizácie, ktoré sa prejavujú v „špekulatívnych a nadmerne likvidných finančných tokoch, dlhom zaťaženej bilancii, krátkodobých perspektívach, volatilita, chybnom stanovení cien aktív, nesprávnej alokácii zdrojov a nestabilnom ekonomickom raste“, sa však napriek ich zjavnej závažnosti stretávajú s vyhýbavým postojom ekonómov i politikov (Epstein, 2005, s. 12).

Krippnerová vníma financionalizáciu ako „... posun ťažiska ekonomickej aktivity od výroby (a dokonca aj veľkej časti rastúceho sektora služieb) k financiám.“ Financionalizácia podľa nej vyústila do hybridnej fázy monopolistického štádia kapitalizmu, ktoré nazýva „monopolisticko-finančný kapitál“, kde je kapitál v pasci zdanlivo nekonečného cyklu stagnácie a finančnej explózie. Aj keď epicentrom nových ekonomických vzťahov tohto štádia boli USA, rýchlo sa rozšírili do globálneho systému. Pripomína, že i keď sa termín financionalizácia začal vyskytovať častejšie až začiatkom 90. rokov minulého storočia, gravitačný posun k financiám sa v kapitalizme celkovo začal objavovať už koncom 60. rokov. Medzi hlavné

¹⁷⁷ Tento „pretlak kapitálu“ začiatkom 90. rokov vyústil do úverovania aj takých produktov, pri ktorých nebolo možné vývoj budúcich výnosov odhadnúť, pričom akcie tradičných firiem boli považované za málo lukratívne (Staněk, 2007, s. 44).

¹⁷⁸ *Epstein* (2005) podľa údajov BIS uvádza, že kým v roku 1989 predstavoval denný objem devízových transakcií 570 mld. USD, v roku 2004 to bolo už 1,9 bil. USD (s. 4).

dôsledky financializácie patria zvýšenie signifikantnosti finančného sektora v pomere k reálnemu, transfer príjmov z reálneho sektora do finančného, ako i zvýšenie príjmovej nerovnosti¹⁷⁹ a podiel na stagnácii miezd (Krippnerová, 2005).

Aj Šikula upozorňuje, že „... financializácia a ňou aktívne stimulovaný, umelo nafukovaný rast zákonite vyúsťujú do kolapsu špekulatívnych bublín...“, ktorých praskanie sa opakovane posúva na rizikovo vyššiu úroveň a jeho dopady sú nielen stále ničivejšie, ale ich rozloženie je navyše extrémne nerovnomerné (s. 206). Veľké finančné korporácie sa však spoľahlivo istia množstvom „rafinovaných“ investičných poistiek a uplatňujú metódy prenosu nákladov na hierarchicky nižšie položené subjekty, pričom z problémov im nezriedka pomáha vláda, a tak v konečnom dôsledku „väčšinu strát inkasujú drobní investori, zamestnanci, spotrebitelia a ekonomiky rozvojových krajín“ (Šikula, 2009, s. 206).

Globálna finančná kríza 2007 – 2009 ako reflexia zlyhania systému regulácie a dohľadu

Globálna finančná kríza ako turbulencia obrovského rozsahu demonštrovala hĺbku interkonektivity ekonomík sveta prekvapivo silnou a rýchlo sa šíriacou nákazou. Kríza nastavila zrkadlo existujúcemu globálnemu systému regulácie finančných trhov, ako i samotnému fenoménu globalizácie. Za neschopnosťou národných ekonomík zostať imúnnymi voči silnejúcej globálnej kríze, stál stupeň ich interdependencie ako priamy následok globalizácie. Tempo, akým globalizačné procesy v oblasti financií napredovali v poslednej dekáde pred nástupom krízy, sa výrazne vzdiaľovalo od tempa, akým sa systém regulácie na národnej a medzinárodnej úrovni dokázal adaptovať na výzvy stále inovatívnejšieho globálneho finančného trhu.

V dôsledku zmien v odvetví sa banky postupne snažili hľadať nové príležitosti zvyšovania ziskovosti, čo spôsobilo zmeny v ich portfóliách: do pozornosti sa dostali tzv. mimosúvahové aktivity, ako napríklad úverové prísluby a „standby“ akreditívy pre podniky či komerčné hypotekárne úvery. V období dlhodobejšieho poklesu ziskovosti (tzv. nezdravé odvetvie)¹⁸⁰ mali niektorí manažéri tendenciu preferovať rizikovejšie aktivity s cieľom zachovať si vlastné súkromné benefity (problém tzv. morálneho hazardu), čím postupne dochádzalo k odlevu zdrojov bánk. Takýto prístup sa však ukázal ako dlhodobo neudržateľný a prispel ku kulminácii krízových prejavov.

Jednoduché menové politiky viedli k akumulácii veľkých objemov devízových rezerv, čo následne vyvolalo globálnu nerovnováhu. Táto nerovnováha bola spôsobená chybami v tvorbe a implementácii makroekonomických politík v krajinách a formujúcim sa globálnym úverovým boomom. Nadbytok financií sa prejavoval hypotekárnymi boomami v USA a ďalších

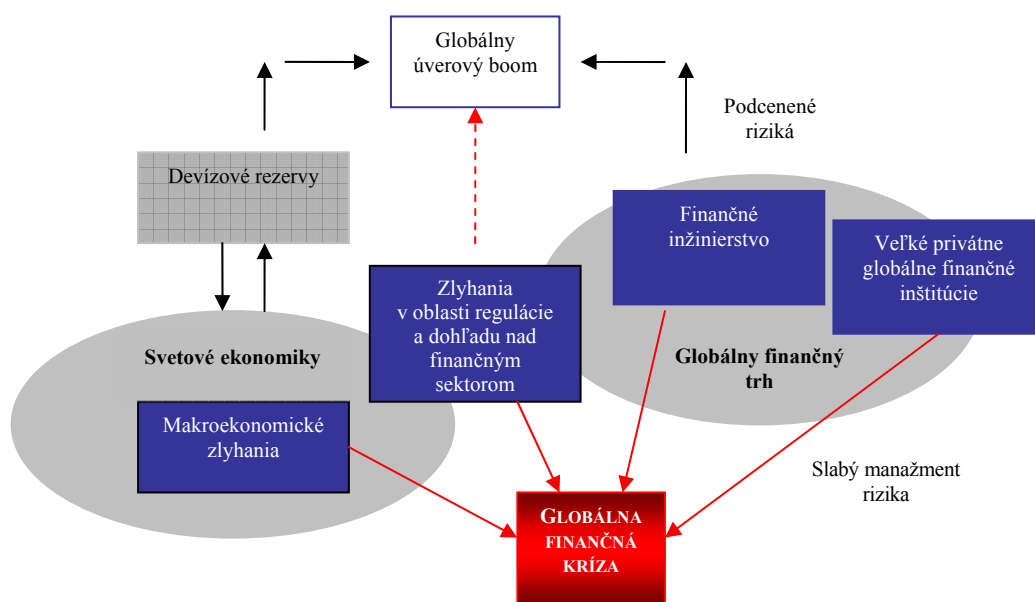
¹⁷⁹ Podľa New York Times (1. marec 2007) vlastnilo 60 najbohatších Američanov v septembri 2006 bohatstvo v hodnote 630 mld. USD, čo predstavuje 10 % zvýšenie oproti roku predtým.

¹⁸⁰ Veľký podiel tzv. zlých manažérov.

krajinách a zvýšenými cenami akcií. Existujúci dohľad nad finančným sektorom nezmenšil leveraging. Skutočnosť, že finančné inovácie neboli správne pochopené, viedla k podceneniu rizík s nimi spojených. V centre finančnej krízy boli veľké finančné inštitúcie v súkromnom vlastníctve, ktoré expandovali natoľko, že zlyhali v dôsledku svojej veľkosti a komplexnosti. Zlyhania v makroekonomických politikách a existujúcej regulácii a dohľade nad finančným sektorom sú považované za hlavné príčiny súčasnej globálnej finančnej krízy (pozri obr. 4.3) (Truman, 2009).

O b r á z o k 4.3

Príčiny globálnej finančnej krízy 2007

Prameň: Vlastné spracovanie podľa Vašková – Vašková (2010).

*De Larosièreova správa*¹⁸¹ označila za najväčší zdroj problémov regulované finančné inštitúcie, ktoré používali interné modely nedostatočne oceňujúce riziko, nevenovali dostatočnú pozornosť likvidite trhov a prílišným abstrahovaním od vývoja v sektorech i na trhoch podporili rozvinutie problémov v globálnom meradle. V rámci Európskej únie zareagovala ako prvá Európska centrálna banka, ktorá dodala likviditu na medzibankový trh. Reakčný posun členských štátov spolu so spočiatku váhavým a nekoordinovaným (spoločným) postupom však podporil negatívny spilloverový efekt medzi krajinami a zvýšil tak spoločenské náklady krízy (De Larosière a kol., 2009).

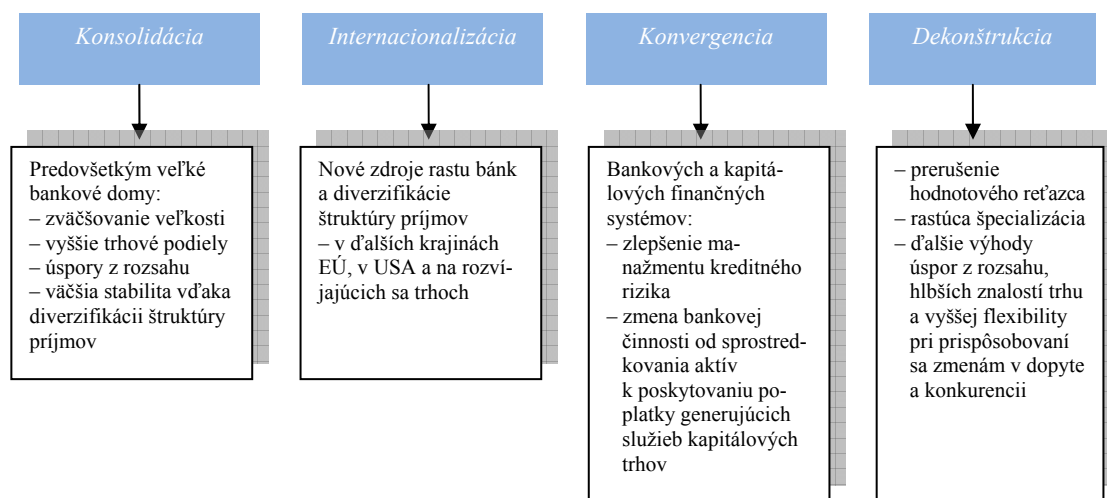
¹⁸¹ Správa o budúcej podobe európskej finančnej regulácie a dohľadu, ktorú vypracovalo 8 expertov na základe poverenia predsedu Európskej komisie Barrosa, bola sprístupnená dňa 25. 2. 2009. Skupinu viedol Francúz Jacques de Larosière. Cieľom tzv. *de Larosièreovej skupiny* bolo na základe analýzy príčin globálnej finančnej krízy identifikovať nedostatky v oblasti existujúcej regulácie a dohľadu; a následne navrhnúť nový rámec, ktorý by posunul Európu k novej regulátornej agende, prísnejšiemu koordinovanému dohľadu a efektívnym postupom krízového manažmentu (De Larosière a kol., 2009).

Bankový sektor EÚ v krízových súradniciach

Dekáda rozvoja európskeho bankovníctva pred nástupom globálnej finančnej krízy je vnímaná pozitívne, nakoľko počas nej dochádzalo ku kontinuálnemu zlepšovaniu ziskovosti a efektívnosti. V období po začiatku 90. rokov dvadsiateho storočia bolo možné v bankovníctve badať trend rastu priemernej ziskovosti bánk, napríklad osem najdôležitejších európskych bankových trhov¹⁸² zaznamenalo nárast priemernej rentability vlastného kapitálu (ROE) po zdanení zo 7,9 % v roku 1994 na 16,8 % v roku 2006. V troch najväčších krajinách strednej a východnej Európy (CEE)¹⁸³ bol vývoj ešte markantnejší: ROE vzrástlo z 2,8 % na 22,0 % v rovnakom období (Deutsche Bank Research, 2008). Isté spomalenie bolo možné zaznamenať v súvislosti s ázijskou krízou v období 1997 – 1998 a prasknutím bubliny „novej ekonomiky“ v rokoch 2002 – 2003, bolo však len dočasné. Pomer nákladov a príjmov (CIR) bánk západnej Európy v sledovanom období poklesol zo 66,0 % v roku 1994 na 57,0 % v roku 2006, v krajinách CEE bol za rovnaké obdobie pokles ešte výraznejší, a to zo 78,9 % na 57,7 % (Deutsche Bank Research, 2008).

O b r á z o k 4.4

Trendy v predkrízovom vývoji štruktúry európskeho bankovníctva

Prameň: Vlastné spracovanie podľa Deutsche Bank Research (2008).

Je nesporné, že táto nová kvalitatívna úroveň bola vo veľkej miere výsledkom fundamentálnych zmien, ktoré prebehli v externom prostredí bánk. Napriek tomu miera rastu v posledných 15 rokoch nebola výrazná, keďže v ceste plného využitia výhod prameniacich z globalizácie, stáli štrukturálne problémy v mnohých krajinách EÚ. Štyri základné trendy vývoja predkrízového bankovníctva uvádza obrázok 4.4 (Vašková, 2010).

¹⁸² Nevážené priemery za krajiny: Nemecko, Veľká Británia, Francúzsko, Taliansko, Španielsko, Holandsko, Švédsko a Švajčiarsko (Deutsche Bank Research, 2008).

¹⁸³ Poľsko, Česká republika a Maďarsko.

Do tohto vývoja výrazne negatívne zasiahla globálna finančná kríza – rozsah strát bankového sektora v turbulentnom období 2007 – 2009 dosiahol 680 mld. USD v USA a 415 mld. USD v eurozóne (Workie Tiruneh, 2010). Pokles medzinárodných tokov kapitálu súhrnne za rok 2008 bol 82 %. Nestabilita sa prejavila aj u investícií bánk v zahraničí – nárast toku čistých cezhraničných bankových investícií v období 2000 – 2007 z 1,5 bil. USD na 4,9 bil. USD vystriedal reverzný tok, predstavujúci 1,3 bil. USD v roku 2008 (Šestáková, 2009).

Medved' sa – na margo diskusií, či bola finančná kríza výsledkom zlyhania na strane trhu alebo štátu – prikláňa skôr k zlyhaniu regulácie zo strany štátu, keďže „finančná kríza bola v mnohom dôsledkom nedostatočnej miery konkurenčnosti v bankovom sektore (napr. faktor „too big to fail“), výsledkom existencie morálneho hazardu“ (s. 15). Krízou „zdecimované“ finančné trhy sa museli potýkať nielen s nedostatkom likvidity, ale aj s nedôverou. V snahe o riešenie týchto problémov investovali vlády do rôznych oblastí bezprecedentné čiastky „z peňazí daňovníkov“, ktoré mali stimulovať oslabenú ekonomiku. Pripomína, že tento postup (navyše s otáznym efektom) vyústil do masívnych deficitov a po dvoch fázach krízy (finančná a ekonomická) naznačil riziko prechodu do tretej fázy – krízy verejných financií¹⁸⁴ (Medved', 2010).

O b r á z o k 4.5

Navrhované zmeny v štruktúre a stratégiách bánk

Oblasť	Poučenie z krízy		Riešenie pre banky
Štruktúra (veľkosť verzus poskytovanie služieb)	Zmena úverov na komoditu môže viesť k negatívnym úsporám z rozsahu	Väčšie ≠ vždy lepšie	Návrat k vzťahovému bankovníctvu
Stratégia (diverzita verzus diverzifikácia)	Diverzifikácia obchodnej stratégie v bankovníctve môže viesť k väčšej zraniteľnosti celého systému	Diverzifikovaný ≠ vždy menej rizikový	Väčšia špecializácia
Správa (zainteresované subjekty verzus akcionári)	Obmedzená zodpovednosť vedie k stratégiám vysoké riziko/vysoký výnos	Vyriešenie jedného problému ≠ vyriešenie ďalších	Vzájomnosť

Prameň: Vlastné spracovanie podľa Haldane (2009).

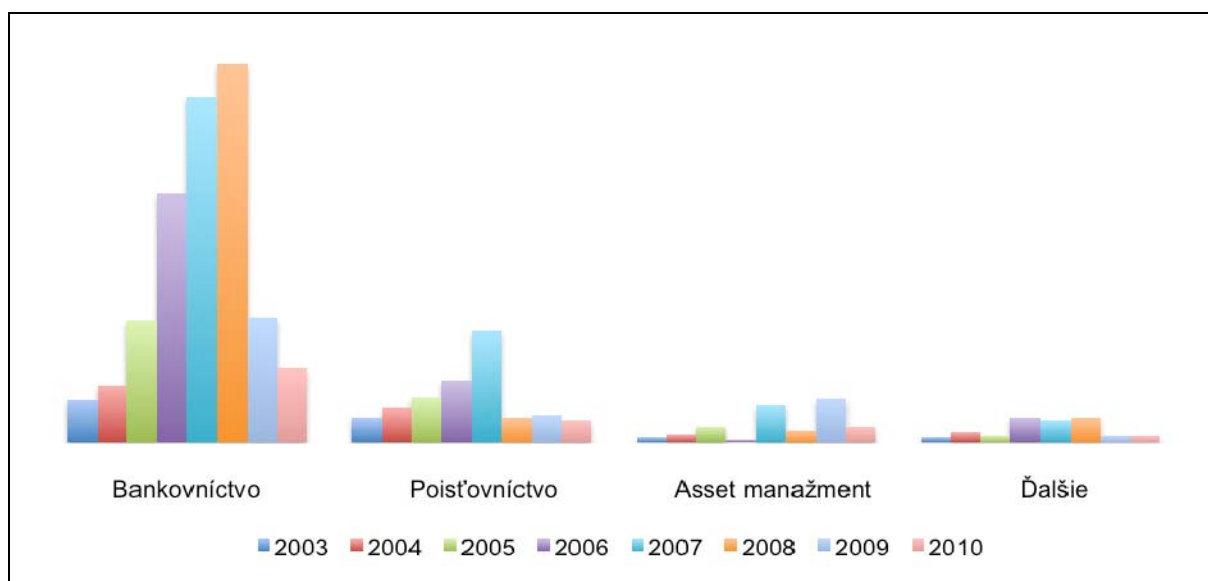
¹⁸⁴ Tieto obavy sa medzičasom stali pre Európu realitou – neudržateľný stav verejných financií vo viacerých členských štátoch eurozóny viedol k prijatiu bezprecedentných mechanizmov a stal sa testom európskej solidarity.

Je zrejmé, že spoliehanie sa finančných inštitúcií, ktoré boli považované za „priveľké na zlyhanie“, na štátnu/vládnu „záchranu“, podporilo ich vstupovanie do zvýšeného rizika. Masívna finančná výpomoc súkromnému bankovému sektoru z verejných peňazí po vypuknutí krízy bola daňovými poplatníkmi vnímaná negatívne a viedla k ich zvýšenému záujmu o ďalšie využívanie týchto prostriedkov zo strany príjemcov pomoci. Zvyšovanie bankových poplatkov a mizanie vládnych zdrojov finančnej výpomoci na nadmerne vysoké odmeny bankových manažérov však negatívny postoj klientov k bankovým inštitúciám ešte umocnilo a prispelo k významnému poklesu ich dôvery. Obrázok 4.5 sumarizuje návrh riešení pre banky v kontexte poučení z krízových strát.

Globálna finančná kríza negatívne ovplyvnila aj finančnú integráciu v EÚ, čo dokumentuje napríklad spomalenie cezhraničných fúzií a akvizícií. V Európe dominujú bankovému trhu a trhu poistenia paneurópske skupiny – objemy cezhraničných fúzií a akvizícií narastali od roku 2003 až do prepuknutia globálnej finančnej krízy, ktorá do procesu konsolidácie výrazne zasiahla. Dominanciu bankovníctva pri medzisektorovom porovnávaní (hodnotového) vývoja fúzií a akvizícií v európskom finančnom sektore v období 2003 – 2010 dokumentuje obrázok 4.6.

O b r á z o k 4.6

Rozloženie M&A v Európe podľa sektorov v mld. eur, obdobie 2003 – 2010

Prameň: Medved' (2011).

Výsledky výskumu *Deutsche Bank*, týkajúce sa smerovania globálneho bankovníctva v rokoch po prepuknutí globálnej finančnej krízy ďalej naznačujú, že konsolidácia bude pokračovať, i keď s výrazne odlišným zameraním. Je pravdepodobné, že dôjde k poklesu objemu transakcií a cezhraničných fúzií, pôjde skôr o reštrukturalizáciu než o strategické fúzie a akvizície. U domácich transakcií sa, naopak, predpokladá nárast. Internacionalizácia európskych bánk sa spomalí v dôsledku zmeny orientácie na domáce trhy. Všetky tieto významné

zmeny smerujú k renacionalizácii a reorientácii na domáce trhy, teda k ustupujúcej finančnej globalizácii a integrácii trhu (Deutsche Bank Research, 2009).

Medved' sa domnieva, že v dôsledku pokračujúceho procesu konsolidácie bude väčšina fúzií a akvizícií viesť tak ako v minulosti k spájaniu miestnych (malých) bánk, ktoré si musia vybrať medzi cestou racionalizácie a stratou podielu na trhu. Zdôrazňuje, že veľké a malé banky budú aj v budúcnosti pôsobiť v „neantagonickej symbióze“ (pri oveľa menšom podiele malých bánk oproti dnešku) a predpovedá konkurenčnú vyváženosť. Predpokladá tiež, že v dôsledku poklesu „ľahkých príležitostí rásť pomocou fúzií a akvizícií sa rast vnútornou expanziou stane životaschopnou strategickou alternatívou bánk“, a že „bankový sektor sa začne viac podobat' nebankovým odvetviám“ (Medved', 2011).

Zmeny v medzinárodnej finančnej architektúre ako konzekvencia globálnej finančnej krízy

Liberalizácia kapitálových tokov viedla k prudkému nárastu objemu cezhraničných finančných transakcií a následne presunu rizika. Práve finančné inovácie, ktoré vznikali s úmyslom riziko presúvať, sa stali najmenej čitateľnými pre orgány regulácie a dohľadu. Nedostatočnosť existujúcej regulácie a dohľadu pred krízou nespočívala v počte inštitúcií, ktoré sa touto činnosťou zaoberajú, ale v absencii ich hierarchického usporiadania, ako i centrálného orgánu, ktorý by vyžadoval konanie niektorého z orgánov existujúcej siete regulátorov (Davies, 2010).

Za nedostatky predkrízového systému regulácie a dohľadu sa preto najčastejšie považuje nesprávne chápanie presunu rizika medzi krajinami v súvislosti s liberalizovanými finančnými tokmi, časté nepochopenie podstaty a charakteristík finančných inovácií zo strany regulátorov, nedostatočná pozornosť venovaná úverovej expanzii a vznikajúcim bublinám a absencia jasnej hierarchie medzinárodných orgánov regulácie a dohľadu.

Analýza nedostatkov európskej predkrízovej regulácie a dohľadu

Analýzou príčin turbulencií v EÚ spôsobených globálnou finančnou krízou sa zaoberala už uvádzaná *de Larosièrova správa*, ktorej výsledkom bolo prijatie komplexného rámca európskej integrácie a dohľadu, ako aj prijatie revidovaných bazilejských pravidiel (Bazilej III). Expertná skupina situovala hlavné príčiny finančnej krízy do nasledujúcich oblastí (De Larosière a kol., 2009):

- makroekonomické otázky
- manažment rizík
- úlohy ratingových agentúr
- zlyhania v oblasti corporate governance
- zlyhania v oblasti regulácie, dohľadu a krízového manažmentu.

Správa navrhla zriadenie *Európskeho výboru pre systémové riziko* (ako náhrady za Výbor pre bankový dohľad) a v oblasti makroprudenciálneho dohľadu vyjadrila podporu zvýšenej úlohe ECB. Pre oblasť mikroprudenciálneho dohľadu navrhla vytvorenie *Európskeho systému orgánov finančného dohľadu*,¹⁸⁵ ktorý by mal byť politicky nezávislý a jeho úlohou by bolo koordinovať aplikáciu štandardov pre danú oblasť a dohliadať na ochranu záujmov hostiteľských orgánov dohľadu. Ďalšie návrhy na reguláciu sa týkali trhov so sekuritizovanými produktmi a derivátmi, poisťovníctva, ratingových agentúr, účtovníctva i tieňového bankového systému (hedžové a iné fondy, investičné banky a pod.) (De Larosiére a kol., 2009).

De Larosiéreova skupina zdôraznila aj potrebu urgentnej revízie Bazileja II, kde odporučila zamerať sa na (De Larosiére a kol., 2009):

- graduálny nárast minimálnych kapitálových požiadaviek,
- redukcii procyklickosti (napr. tvorbou dodatočných rezerv),
- sprísnenie pravidiel pre mimosúvahové položky,
- prísnejšie pravidlá pre manažment likvidity.

Medzi navrhované regulátorne nástroje na dosiahnutie *proticyklických cieľov* zaradila vytvorenie proticyklických rezerv v bankách v časoch „dobrých“ za účelom obmedzenia úverovej expanzie a zmiernenie procyklických účinkov v časoch „zlých“, zavedenie prísnejších pravidiel v pomere „*loan-to-value*“¹⁸⁶ a modifikáciu daňových pravidiel, podporujúcich nadmerný dopyt po aktívach. Správa zohľadnila aj výsledky procesu európskej finančnej integrácie a zdôraznila nutnosť takej budúcej organizácie dohľadu, ktorá zachová finančnú stabilitu a zároveň umožní ďalšie prehľbovanie integrácie európskych finančných trhov. V hodnotení výsledkov integračného procesu v oblasti bankového trhu správa konštatuje, že wholesale aktivity a aktivity súvisiace s kapitálovým trhom vykazujú zvyšujúcu sa integráciu, zatiaľ čo rezervy sú v oblasti retailového bankovníctva, kde fragmentácia pretrváva. V Európe dominujú bankovému trhu a trhu poistenia paneurópske skupiny – objemy cezhraničných fúzií a akvizícií narastali od roku 2003 až do prepuknutia globálnej finančnej krízy, ktorá do procesu konsolidácie výrazne zasiahla (De Larosiére a kol., 2009).

Finálna podoba novej štruktúry dohľadu EÚ, dohodnutá Radou Ecofinu dňa 9. júna 2009 (pozri obr. 4.7), je z veľkej časti výsledkom implementácie horeuvedených návrhov. V centre nových inštitúcií stojí *Európsky panel pre systémové riziko (ESRB)* – konzultatívny orgán s prevahou zástupcov centrálnych bánk (7 z 12 členov Riadiaceho výboru) – ktorého úlohou je najmä definovanie, identifikácia a prioritizácia makrofinančných rizík, t. j. makroprudenciálny dohľad. Na mikroprudenciálnej úrovni je Európsky systém orgánov finančného dohľadu tvorený tromi inštitúciami: Európsky orgán pre bankovníctvo (EBA), Európsky orgán

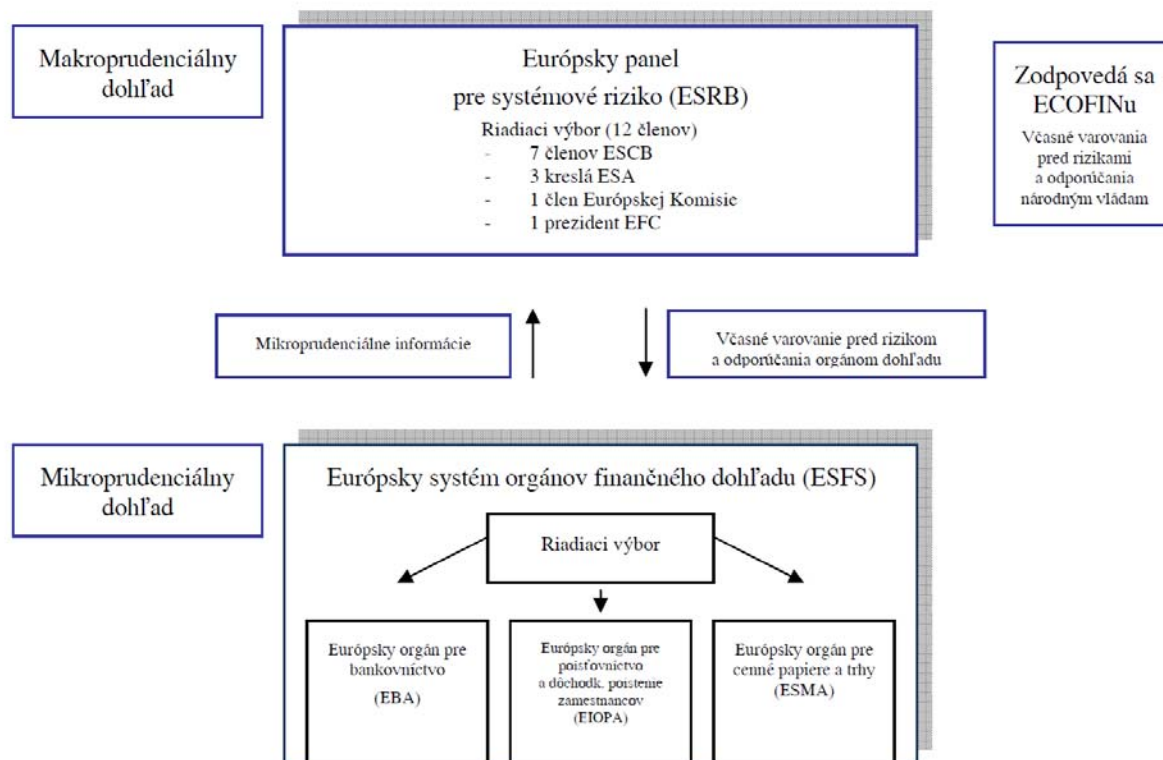
¹⁸⁵ *Európsky systém orgánov finančného dohľadu* by mal byť vytvorený v dvoch etapách – počas prvej etapy v období 2009 – 2010 malo dôjsť k posilneniu národných orgánov dohľadu v EÚ za účelom zlepšenia jeho kvality a k vlastnému zriadeniu sa má pristúpiť až v druhej etape v rokoch 2011 – 2012.

¹⁸⁶ Pomer objemu úveru k jeho zabezpečeniu.

pre poisťovníctvo a dôchodkové poistenie zamestnancov (EIOPA) a Európsky orgán pre cenné papiere a trhy (ESMA).

O b r á z o k 4.7

Odsúhlasená schéma novej štruktúry dohľadu v EÚ¹

¹ ESA – európske orgány dohľadu; EFC – Hospodársky a finančný výbor.

Prameň: Vlastné spracovanie podľa Lannoo (2010).

Bazilej III – reformovaný balíček pravidiel regulácie

V kontexte iniciatívy de Larosièreovej skupiny oznámil dozorný orgán Bazilejského výboru pre bankový dohľad podstatné sprísnenie kapitálových požiadaviek na stretnutí dňa 12. 9. 2010 a následne na svojom novembrovom zasadnutí v Seoule odsúhlasili pravidlá Bazilej III aj členské krajiny G20. Cieľom nového rámca je zlepšiť schopnosť bankového sektora absorbovať šoky v období zvýšenej finančnej a ekonomickej záťaže bez ohľadu na ich zdroj, obmedziť riziko spilloverov z finančného sektora do reálnej ekonomiky, zlepšiť manažment a správu rizika, a tiež posilniť transparentnosť bánk (BIS, 2009).

Predseda Bazilejského výboru *Wellink* označil Bazilej III za míľnik a uviedol, že „vyššie úrovne kapitálu v kombinácii s globálnym rámcom pre likviditu signifikantne zredujú pravdepodobnosť a závažnosť bankových kríz v budúcnosti“ (BIS, 2010, s. 1). Prezident ECB *Trichet* dodal, že dochádza k fundamentálnemu posilneniu globálnych kapitálových štandardov, ktoré v podstatnej miere prispievajú k dlhodobej finančnej stabilite a rastu. Zavedenie štandardov pre kapitál a likviditu – Bazilej III – postupne povedie k nárastu vysoko kvalitného

kapitálu v bankovom systéme, zvýšeniu likviditných „airbagov“ (buffers) a k redukcii nestabilných štruktúr financovania. Obdobie 2011 – 2012 bude priestorom pre prípravu a monitoring, uvádzanie Bazileja III do praxe sa má začať až v roku 2013 a ukončenie jeho aplikácie v plnej miere sa predpokladá do 1. 1. 2019. Takto dohodnuté prechodné obdobie má umožniť bankám prejsť na nové požiadavky za súčasnej podpory obnovy ekonomiky (BIS, 2010).

Medzi kľúčové návrhy v kríze iniciovanom reformovanom balíčku bazilejských pravidiel, ktorý má výrazne prispieť k zvýšeniu bezpečnosti bankového sektora pri zachovaní trojpilierovej štruktúry svojho predchodcu Bazilej II, možno zaradiť najmä tieto (BIS, 2010):

- minimálna úroveň základného kapitálu (*common equity*)¹⁸⁷ by sa mala zvýšiť od 1. 1. 2013 zo súčasných 2 % na 3,5 % a ďalším nárastom o 0,5 % ročne dosiahnuť úroveň 4,5 % k 1. 1. 2015;
- kapitálový „airbag“ (*capital conservation buffer*), potenciálny „absorbent“ strát počas obdobia zvýšenej finančnej a ekonomickej záťaže, ktorý sa bude z hodnoty 0,625 % v roku 2016 o toto percento každoročne zvyšovať až na úroveň 2,5 % k 1. 1. 2019;
- proticyklický „airbag“ (*countercyclical buffer*) v rozsahu 0 – 2,5 % základného kapitálu alebo iného stratu absorbujúceho kapitálu bude implementovaný podľa národných okolností a jeho účelom je dosiahnutie širšieho makroprudenciálneho cieľa, ktorým je ochrana bankového sektora pred nadmerným agregátnym úverovým rastom, tzn. bude platný len v prípade takéhoto systémového rizika a uvedený ako rozšírenie rozsahu kapitálového „airbagu“ (*capital buffer range*);
- zvýšené kapitálové požiadavky na krytie úverového rizika protistrany reflektujú nárast rizikových váh pri derivátových obchodoch, repo operáciách a sekuritizačných expozíciách;
- minimálna výška Tier1 kapitálu¹⁸⁸ postupne vzrastie zo súčasných 4 % na 4,5 % k 1. 1. 2013, 5,5 % k 1. 1. 2014, na 6 % k 1. 1. 2015;
- požiadavka na celkový kapitál, ktorá zostáva nezmenená na úrovni 8 %, dosiahne spolu s kapitálovým „airbagom“ (*capital conservation buffer*) 10,5 % k 1. 1. 2019;
- nový nerizikový ukazovateľ *Leverage ratio* (LR) stanovuje pomer bankového kapitálu k aktívam banky bez ohľadu na ich rizikové váhy. V prípade tohto ukazovateľa sa využije tranzitívne obdobie na overenie navrhovaného dizajnu i kalibrácie a v závislosti od výsledkov sa prípadné úpravy vykonajú v prvom polroku 2017;
- zavedenie dvoch nových ukazovateľov na sledovanie likvidity:

Liquidity coverage ratio (LCR) je zameraný na krátkodobú likviditu (do 30 dní) a *Net stable funding ratio* (NSFR) sleduje dlhodobejšie hľadisko, t. j. schopnosť banky uhrádzať

¹⁸⁷ Najvyššia forma stratu absorbujúceho kapitálu (BIS, 2010).

¹⁸⁸ Budú sprísnené vlastnosti kapitálu pre zaradenie do Tier1 (okrem vlastného kapitálu) a u kapitálu Tier2 dôjde k zjednodušeniu a k zrušeniu podkategórií. Zložka Tier3, ktorá bola súčasťou Bazilej II, už v nových pravidlách nefiguruje (Zimková, 2011).

záväzky voči klientom do jedného roka. Aj nové ukazovatele likvidity budú kvôli overeniu správneho nastavenia ich dizajnu a kalibrácie monitorované, aby sa predišlo eventuálnym neplánovaným dôsledkom na úrovni bankového sektora alebo širšieho systému. Monitorovanie začína u LCR v roku 2011 a u NSFR v roku 2012. Termín zavedenia likviditných štandardov, zohľadňujúci prípadné revízie v monitorovacom období, je stanovený pre LCR do roku 2015 a pre NSFR do roku 2018.

Bazilej III v sebe zahŕňa makro- i mikroprudenciálne prvky a okrem uvedených návrhov sa nové pravidlá venujú aj problematike ratingu, sprísnenia odmeňovania, zavedenia dane pre finančný sektor a téme systémovo dôležitých finančných inštitúcií. Podľa *Zimkovej* by mal však Bazilej III lepšie špecifikovať tak banky „priveľké na zlyhanie“, ako i kroky na elimináciu morálneho hazardu v budúcnosti a za problematickú považuje aj skutočnosť, že jeho princípy „naďalej vychádzajú iba z účtovníctva komerčných bánk a ignorujú signály finančných trhov“ (s. 4). Namietajú tiež, že 9-ročný harmonogram je prídlhý a jeho efektívne skrátenie by vytvorilo „časový priestor pre implementáciu medzinárodných štandardov aj pre ďalšie nebankové finančné inštitúcie, ktoré ponúkajú finančné služby identické s komerčnými bankami. Ak nebankové finančné inštitúcie poskytujúce úvery nebudú musieť dodržiavať pravidlá Bazilej III, budú si aj v budúcnosti užívať konkurenčnú výhodu a zhodnocovať kapitál svojim investorom rizikovejšie, ale výnosnejšie“ (s. 8). Nepochybuje totiž, že zavedenie nového rámca povedie k zníženiu výnosovosti aktív a kapitálu, pričom dôsledky ponesú nielen bankovní akcionári, ale aj klienti (*Zimková, 2011*).

Zistenie kapitálovej kondície európskych bánk bolo úlohou mesiac trvajúcich záťažových testov (stress tests), ktorých výsledky boli zverejnené 23. 7. 2010. Testy, vykonávané národnými bankovými regulátormi, mali obnoviť dôveru v európsky bankový sektor a podrobilo sa im 91 bánk,¹⁸⁹ predstavujúcich 65 % bankového sektora EÚ,¹⁹⁰ z ktorých 7 nevyhovelo (5 španielskych, 1 nemecká a 1 grécka). Ďalšie kolo záťažového testovania prebiehalo v období marec – jún 2011 a bolo prezentované nielen ako náročnejšie, ale aj dôveryhodnejšie. Cieľom rozšírených testov bolo preukázať schopnosť bankového sektora absorbovať prípadné ďalšie šoky v oblasti úverového, trhového i suverénneho rizika (CEBS, 2010). Za kľúčovú, pre úspech testovania, označil *Bini Smaghi* komunikačnú stratégiu, ktorú tentoraz koordinovala EBA (*Bini Smaghi, 2011*).

Pre úspešnosť Bazilej III bude v konečnom dôsledku rozhodujúce zabezpečenie jeho komplexnej, jednotnej a včasnej implementácie vo všetkých krajinách, ktoré sa k dohode pripoja. Efektívnosť tretieho rámca bazilejských pravidiel ukáže až budúcnosť, už teraz však dlhé prechodné obdobie vyvoláva otázky vzhľadom na v súčasnosti prebiehajúce i budúce

¹⁸⁹ Po 1 banke: Fínsko, Malta, Poľsko, Slovinsko; 2 banky: Rakúsko, Belgicko, Cyprus, Maďarsko, Írsko, Luxembursko; 3 banky: Dánsko; 4 banky: Francúzsko, Holandsko, Portugalsko, Švédsko, Veľká Británia; 5 bánk: Taliansko; 6 bánk: Grécko; 14 bánk: Nemecko; 27 bánk: Španielsko (BIS, 2009; CEBS, 2010).

¹⁹⁰ Počet a veľkosť bánk sa medzi krajinami líšili, spolu však museli reprezentovať minimálne 50 % bankového sektora v každej krajine (CEBS, 2010).

zmeny v ekonomickom aj politickom prostredí, ako aj skutočnosť, že doposiaľ neboli v plnom rozsahu implementované pravidlá Bazilej II.¹⁹¹ Zimková navyše poukazuje na skutočnosť, že „nové minimálne štandardy by nezabránili finančnej kríze, ak by boli implementované pred jej prepuknutím“ a vzhľadom na kontinuálnosť procesu formulovania medzinárodných minimálnych štandardov predpokladá, že „za Bazilej III sa pravdepodobne rýchlo dočkáme aj Bazilej IV“ (Zimková, 2011, s. 1).

Tento názor rozhodne nie je medzi ekonómami ojedinelý a prezentujú ho napríklad aj Ojo či Llewellyn, ktorý dokonca zachádza ešte ďalej a optimálnu štruktúru označuje ako „Bazilej N“. Llewellyn síce vníma novú architektúru regulácie a dohľadu ako krok správnym smerom, avšak v dôsledku ich vývoja v kontexte európskej integrácie považuje tento rámec „skôr za časť cesty než za konečný cieľ“ (s. 6). Priestor vidí tak v posilnení úlohy centrálnej banky pri prudenciálnej regulácii a dohľade nad bankami, ako aj v oblasti „Resolution Arrangements“,¹⁹² ktorú súčasná konfigurácia explicitne nepokrýva, a ktorá – vzhľadom na potrebu medzinárodnej koordinácie (najmä v prípade angažovanosti cezhraničných bánk), porovnateľnú s existujúcimi tromi bazilejskými piliermi – má potenciál vytvoriť „Pilier 4“ bazilejskej hierarchie (Llewellyn, 2011; Ojo, 2010).

Hodnotenie vplyvu Bazileja III na bankový sektor

Reformovaný balíček pravidiel regulácie „Bazilej III“ bude mať, prirodzene, dopad na bankový sektor a celkový ekonomický rast na oboch stranách Atlantiku. Hodnotenie vplyvu Bazileja III na bankový sektor, ako i hospodársky vývoj jednotlivých ekonomík je náročné, nakoľko ide o množstvo zmien naraz, ktoré možno analyzovať a následne kvantifikovať jednotlivito, predikcia ich vzájomných interakcií je však obtiažna. Jednotlivé ekonomiky majú taktiež rôznu „štartovaciu“ úroveň implementácie nových pravidiel, čo sťažuje unifikáciu odhadu dosahov. Táto úroveň súvisí i s rôznym stupňom „postihnutia“ jednotlivých ekonomík globálnou finančnou, hospodárskou i dlhovou krízou.

Analýzou vplyvu Bazileja III sa zaoberali viaceré inštitúcie a autori na národnej i medzinárodnej úrovni (napr. BCBS, IIF, OECD, McKinsey a pod.). Predikcia krátkodobých dopadov implementácie bazilejských pravidiel súvisí predovšetkým s kalkuláciami celkových objemov nového kapitálu a zdrojov likvidity na strane bankových inštitúcií, potrebných na splnenie nových pravidiel, a rozsah vplyvu týchto objemov na obchodné modely bánk a vývoj ziskovosti v odvetví. Snaha zabezpečiť dostatočné objemy môže nasmerovať banky k zvyšovaniu úrokových mier na poskytnuté úvery a znižovaniu objemu úverov, čo môže následne

¹⁹¹ Implementáciu Bazilejským výborom prijatých kapitálových a likviditných štandardov možno tiež označiť za hlavnú tému tzv. transatlantického dialógu pre oblasť bankového sektora. V Spojených štátoch amerických by mal byť Bazilej II plne implementovaný u veľkých firiem (sekuritizácia 5 %) do konca roka 2011 a v rámci EÚ zastrešuje tieto pravidlá Smernica o kapitálových požiadavkách. Potreba revízie „druhého bazilejského rámca“ bola v súvislosti s globálnou finančnou a ekonomickou krízou zrejma na oboch stranách Atlantiku.

¹⁹² Resolution Arrangements – opatrenia na riešenie.

v dlhodobejšom horizonte negatívne ovplyvniť hospodársky rast a to predovšetkým v krajinách s bankovo orientovanými finančnými systémami.

Štúdia vypracovaná Inštitútom pre medzinárodné financie (IIF)¹⁹³ predpokladá, že snaha bánk dodržať stanovené úrovne kapitálovej primeranosti i požiadaviek na likviditu, povedie k potrebe zabezpečenia veľkého objemu kapitálu, čo následne zvýši jeho cenu. Zvýšenie nákladov úverových zdrojov dostupných pre súkromný sektor spôsobí pokles hospodárskej aktivity a následne rast nezamestnanosti. Podľa výsledkov tejto štúdie očakávaný dopad implementácie pravidiel Bazileja III na eurozónu predstavuje (IIF, 2010):

- potrebu nového kapitálu vo výške 230 mld. eur do roku 2015 a celkovo do roku 2020 viac než 600 mld. eur,
- spomalenie tempa rastu ekonomiky o 4,4 % (kumulatívny rast HDP v najbližších 10 rokoch),
- negatívny dopad na tvorbu pracovných miest, t. j. 5 miliónov.

Dopady implementácie Bazileja III sa v tejto štúdii javia ako najnepriaznivejšie práve pre eurozónu, čo súvisí s dôležitosťou bánk (ako zdrojov kapitálu) pre hospodárstvo jej členských štátov. Aktíva bánk v eurozóne predstavujú cca 350 % jej HDP, zatiaľ čo v USA len cca 83 %; podiel banky na sprostredkovaní úverových zdrojov predstavuje v eurozóne cca 74 %, v USA len cca 24 % (IIF, 2010).

Hodnotenie vplyvu Bazileja III na bankové inštitúcie je možné vykonať z viacerých uhlov pohľadu: otázka zvýšenia nákladov v súvislosti s implementáciou jeho odporúčaní, jeho vplyv na ziskovosť bánk a nakoniec analýza jeho vplyvu na jednotlivé segmenty bankového sektora.

Podľa výsledkov štúdie McKinsey očakávaný celkový objem kapitálu potrebného na splnenie pravidiel Bazileja III (t. j. zodpovedajúce objemy v roku 2019, po plnej implementácii pravidiel) pre európske banky¹⁹⁴ predstavuje 1 050 mld. eur, v USA 600 mld. eur. Na splnenie predpísanej úrovne ukazovateľov likvidity (krátkodobej i dlhodobej) budú európske banky potrebovať 3 600 mld. eur, banky v USA 2 770 mld. eur (pozri obr. 4.8) (McKinsey, 2010).

V súvislosti s potrebou navýšenia kapitálu a zabezpečenia likvidity sa očakáva i pokles ziskovosti bánk. Podľa štúdie McKinsey by ROE európskych bánk (pred zdanením) mohlo poklesnúť v priemere o približne 4 percentuálne body (p. b.), pričom na tomto poklese by sa kvalita kapitálu podieľala 0,8 p. b., zvýšené rizikovo vážené aktíva (RWA) 1,3 p. b., nárast kapitálu na požadovanú úroveň 1,3 p. b., pákový pomer 0,1 p. b., potreba zabezpečenia likvidity 0,2 p. b. (držba likvidnejších aktív) a 0,6 p. b. ako náklad držby dlhodobých zdrojov. Tieto očakávané negatívne dopady implementácie na vývoj ziskovosti bánk je možné zmierniť

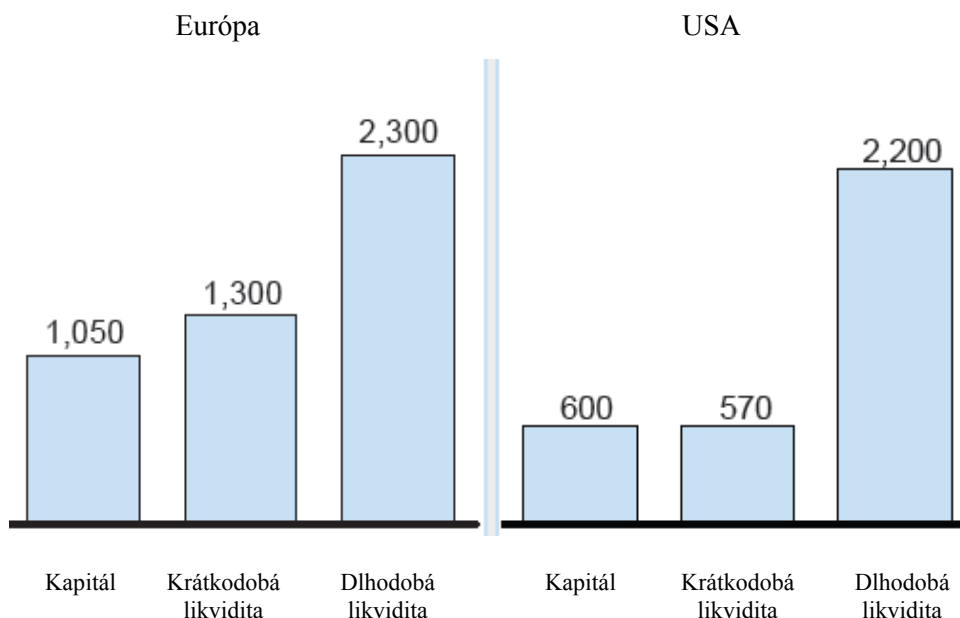
¹⁹³ Štúdia (r. 2010) zameraná na analýzu nákladov implementácie nových pravidiel regulácie a dohľadu na vzorke bankových inštitúcií z Európy, USA i Japonska.

¹⁹⁴ Analýza súvahových údajov top 45 európskych bánk z 2. štvrťroka 2010 (resp. extrapolované údaje údajov z decembra 2009 v prípade ešte neskompletizovaných údajov za 2. štvrťrok 2010 v čase spracovania štúdie). Údaje z tejto analýzy boli škálované za účelom kvantifikovania dopadu na EÚ 27 a Švajčiarsko.

cielenými aktivitami na strane bánk, ako napríklad účinnejšou implementáciou požiadaviek Bazileja III, reštrukturalizáciou súvah, či revíziou obchodných stratégií a zmenami v obchodnom portfóliu (McKinsey, 2010).

Obrázok 4.8

Chýbajúce objemy kapitálu a likvidity, r. 2019, v mld. eur, statická perspektíva

Prameň: McKinsey & Co. (2010).

Z hľadiska jednotlivých segmentov sa očakáva najvýraznejší vplyv implementácie Bazileja III na investičné banky. Dopad Bazileja III na retailové bankovníctvo súvisí predovšetkým s tými požiadavkami, ktoré ovplyvňujú náklady celej banky, t. j. požiadavky na kapitál a likviditu, pričom požiadavky na zmeny v súvislosti s ponúkanými produktmi sa retailových bánk až tak netýkajú. Avšak zvýšené náklady sa očakávajú v súvislosti s krátkodobými úvermi v oblasti retailu, čo súvisí s nárastom cieľových úrovní v segmente s pomerne vysokými rizikovými váhami a tiež sa predpokladá prenos takto zvýšených nákladov na klientov. V oblasti korporátneho bankovníctva rast nákladov z dôvodu zvýšených kapitálových požiadaviek i požiadaviek na likviditu spôsobí napríklad zvýšenie cien dlhodobých korporátnych úverových produktov. Citlivosť trhov korporátnych úverov na vývoj cien znemožňuje prenos týchto nákladov na klientov v plnej miere, čo môže viesť k zníženiu ziskovosti banky.

V súvislosti s vplyvom Bazileja III na vývoj HDP sa výsledky realizovaných štúdií líšia, napríklad štúdia IIF uvádza ročný pokles HDP počas implementačného obdobia vo výške 0,6 %. Štúdia BCBS – MAG¹⁹⁵ uvádza ročný pokles len o 0,08 % (Frait, 2011).

¹⁹⁵ Odhad makroekonomických nákladov implementácie Bazileja III vypracovaný skupinou „Macroeconomic Assessment Group“ (MAG).

Vzhľadom na vyššie uvedené očakávané dosahy implementácie nových pravidiel regulácie a dohľadu je z pohľadu bánk dôležité, aby regulácia bola nielen obsahovo dobrá a skutočne pôsobila preventívne z hľadiska krízových situácií, ale aby náklady na jej plnenie neboli vysoké, t. j. prepojenie národného dohľadu a európskeho dohľadu by malo zahŕňať čo najmenej rozporov.

Obzvlášť v prípade nadnárodných bánk je predpoklad, že i pri existencii novej regulácie si zachovávajú skupinový prístup k riadeniu, t. j. v prípade nákladnej národnej úrovne dohľadu existuje pravdepodobnosť tlaku na transformáciu existujúcich dcérskych spoločností na pobočky.

Otázky ďalšieho smerovania medzinárodnej regulácie a dohľadu

Je teda zrejmé, že vo svete globalizovaných financií nie je udržateľná existencia regulačných mechanizmov len na národnej úrovni, a to z dôvodu existujúceho stupňa integrácie. Variabilita regulácie častokrát vedie k regulačnej arbitráži.¹⁹⁶ Je však možné stretnúť sa aj s názormi, že môže byť v konečnom dôsledku prospešná, nakoľko diverzita možných rizík i šokov a ich zohľadnenie v národných systémoch regulácie a dohľadu môže napomôcť stabilizácii systému globálnych financií. V dôsledku konvergencie finančných systémov v procese ich vývoja je však prínos medzinárodnej regulácie a dohľadu väčší, nakoľko isté rozdiely vo fungovaní finančných systémov sa postupne stierajú. Z tohto dôvodu je hľadanie východiska vo vytvorení regulačného mechanizmu na medzinárodnej úrovni opodstatnené. Napriek tomu je v tomto novom mechanizme nevyhnutné rešpektovať najdôležitejšie rozdiely, ako napríklad bankovo orientované finančné systémy verzus kapitálovo orientované, v ktorých pod vplyvom rastu trhov s cennými papiermi došlo k tzv. disintermediácii; vlastnícke zapojenie štátu v najväčších finančných inštitúciách danej krajiny; špecifické zvyklosti;¹⁹⁷ prevaha internetového bankovníctva a podobne (Eichengreen, 2010).

Z pohľadu národnej úrovne je však pochopiteľná istá forma zábran pri presune regulačných kompetencií na medzinárodnú úroveň, nakoľko finančný sektor predstavuje pre každú krajinu dôležité odvetvie ekonomiky a vzdanie sa možnosti túto oblasť regulovať a dohliadať predstavuje pre ne istú formu neistoty.

Najčastejšie uvádzaným nedostatkom súčasného systému medzinárodnej regulácie a dohľadu je skutočnosť, že neumožňuje „pritlačiť“ na krajinu, ktorá poruší medzinárodné štandardy, ku ktorým sa v rámci napríklad bazilejských pravidiel zaviazala. Častokrát za obídením udelenia sankcie vyplývajúcej z nesplnenia bazilejských pravidiel (zabránenie zo strany regulátora banke zriadiť si pobočku v krajine) stoja politické tlaky (Davies, 2010).

¹⁹⁶ T. j. v prípade podnikateľských aktivít na globálnom trhu dochádza k presunu sídla spoločnosti, prípadne časti jej aktivít, do krajiny s priaznivejšou jurisdikciou (Eichengreen, 2010).

¹⁹⁷ Napríklad islamské právo Sharia'a.

V procese historického vývoja sa v oblasti medzinárodnej regulácie a dohľadu nad finančným trhom sformovalo viacero inštitúcií tak dohľadných, poradných, ako i samotných tvorcov štandardov.

Bazilejský výbor pre bankový dohľad (Basel Committee on Banking Supervision – BCBS) vznikol v čase, keď bankové inštitúcie patrili k hlavným poskytovateľom finančných služieb a jeho vznik bol iniciovaný potrebou zmeny v nadväznosti na problémy nemeckej banky zapojenej do cezhraničných aktivít.¹⁹⁸ Vytvorenie pravidiel na zabezpečenie dostatočnej úrovne kapitálu pre banky komerčného typu, prirodzene, nemohlo z dlhodobého hľadiska postačovať na medzinárodnej úrovni. Investičné banky a poisťné spoločnosti využívali nedostatočnosť existujúcej regulácie. V nadväznosti na tieto zmeny sa postupne formovali ďalšie inštitúcie, ako napríklad *Spoločné fórum* (vznik v roku 1996 ako spoločná iniciatíva BCBS, IOSCO¹⁹⁹ a IAIS²⁰⁰), *Fórum pre finančnú stabilitu*, dnes označované ako Výbor pre finančnú stabilitu (vznik v roku 1999 z iniciatívy BIS²⁰¹ a BCBS), ktoré monitoruje finančné trhy ako celok a identifikuje potenciálne systémové riziko/á, na základe týchto analýz vypracováva správy a odporúčania, G20, ako organizácia pôvodne zriadená v reakcii na krízu z konca 90. rokov minulého storočia, taktiež sleduje vývoj finančných trhov a vydáva odporúčania v prípade incidencie finančných problémov. Ďalšími medzinárodnými organizáciami zaoberajúcimi sa finančnou stabilitou sú MMF a Svetová banka, ktoré pravidelne sledujú finančný sektor a snažia sa varovať pred prípadnými blížiacimi sa problémami.

V rámci EÚ existujú ďalšie inštitúcie zaoberajúce sa reguláciou a dohľadom, ako napríklad Európsky výbor pre bankovníctvo (EBC) ako poradný výbor, Výbor pre bankový dohľad (BSC), Výbor európskeho bankového dohľadu, Výbor európskych regulátorov CP (CESR) ako poradný orgán a Výbor európskych dohľadov v poisťovníctve a zamestnaneckom penzijnom poistení (CEIOPS).

Z vyššie uvedeného vyplýva, že z hľadiska rozsahu inštitúcií smerujúcich k zabezpečeniu adekvátnej úrovne medzinárodného dohľadu a regulácie sa situácia zdá byť jednoznačne postačujúca, avšak z hľadiska zabezpečenia finančnej stability a predchádzania kríz systému výrazne chýba hierarchia v smere zabezpečenia implementácie prijatých odporúčaní a sankcionovania prípadov ich nedodržania. *Eichengreen* navrhuje vytvorenie nového orgánu podobného svojou náplňou Svetovej obchodnej organizácii (WTO), napríklad s názvom Svetová finančná organizácia (WFO), ktorá by ustanovovala „princípy prudenciálneho dohľadu a regulácie“, ako napríklad kapitálové požiadavky, požiadavky na likviditu, obmedzenia koncentrácie portfólia, adekvátnosť systémov merania rizika a interné kontroly, bez snahy o predpisovanie detailnej regulácie. Zmyslom vzniku takéhoto orgánu by bolo zabezpečenie, že takto definované povinnosti by boli pre jeho členov záväzné a v prípade ich porušenia zo strany

¹⁹⁸ Herstatt Bank.

¹⁹⁹ Medzinárodná organizácia komisií pre cenné papiere.

²⁰⁰ Medzinárodná asociácia orgánov dohľadu v poisťovníctve.

²⁰¹ Bank for International Settlements.

niektorého z členov by ostatní členovia mali nárok obmedziť možnosť fungovania finančných inštitúcií tejto krajiny na ich trhu (Eichengreen, 2010).

Nutnosť vytvorenia celosvetového regulátora akcentujú i *Cmorej a Pauhofová*, ktorí navrhujú vytvorenie Svetového výboru s právomocami v oblasti regulácie svetových finančných trhov a rozhodovacou právomocou v krízových obdobiach, týkajúcou sa miery participácie jednotlivých krajín na záchranných plánoch a zárukách (Cmorej – Pauhofová, 2010).

Na margo návrhu na vznik organizácie podobnej Svetovej obchodnej organizácii pre oblasť finančného sektora *Davies* uvádza, že okrem opatrného postoja vlád k otázke zriadenia takejto organizácie, prameniaceho z neochoty vzdať sa kontroly nad ich domácimi financiami, rozdiel medzi Svetovou obchodnou organizáciou a prípadným Svetovým finančným orgánom je taktiež vo vnímaní prínosov takéhoto orgánu (Davies, 2010). *Sheng* upresňuje, že existuje globálny konsenzus, že prínosy plynúce zo slobodného obchodovania sú pre všetkých, zatiaľ čo takýto konsenzus v oblasti finančných tokov neexistuje (Sheng, 2010).

Záver

Finančné turbulencie, ktoré sa v polovici roka 2007 prejavili v USA, nezostali v prostredí ekonomickej interdependencie vysokého stupňa geograficky izolované a rýchlo sa rozšírili naprieč svetovou ekonomikou. V Európe sa plne prejavili na jeseň v roku 2008 a po váhavých národných reakciách členských štátov EÚ vyústili do celoeurópsky koordinovaného protikrízového postupu. Analýzou príčin týchto turbulencií sa zaoberala tzv. de Larosièrova správa, ktorá identifikovala zlyhania a navrhla riešenia na ich odstránenie. Výsledkom je prijatie komplexného rámca európskej regulácie a dohľadu, ako aj prijatie revidovaných bazilejských pravidiel, ktoré sa pod názvom Bazilej III zaradili do novej medzinárodnej finančnej architektúry.

Cieľom nového rámca pravidiel regulácie a dohľadu nad finančným trhom je najmä zlepšiť schopnosť bankového sektora absorbovať šoky v období zvýšenej finančnej a ekonomickej záťaže bez ohľadu na ich zdroj; obmedziť riziko spilloverov z finančného sektora do reálnej ekonomiky; zlepšiť manažment a správu rizika; a tiež posilniť transparentnosť bánk (BIS, 2009). Bazilej III predstavuje posun vo vnímaní potreby kapitálu v bankovom sektore a makroprudenciálneho aspektu kapitálových požiadaviek.

Analýza dopadov implementácie Bazileja III na bankový sektor i celú ekonomiku je predmetom skúmania mnohých štúdií, a to tak na úrovni medzinárodných a národných inštitúcií, ako i akademickej obce. Hodnotenie vplyvu týchto nových pravidiel je náročné, keďže predstavujú mnoho zmien, ktorých individuálna kvantifikácia je možná, avšak predikcia vzájomných interakcií je oveľa zložitejšia. Taktiež hodnotenie dosahu implementácie pravidiel Bazileja III na hospodársky vývoj je náročnejšie, keďže existuje viacero faktorov, ktoré môžu tieto dosahy zmierniť, alebo zhoršiť, napríklad rýchlosť reakcie kapitálových trhov na zvyšovanie vlastného imania bánk, vplyv globálnej finančnej krízy na jednotlivé banky, existencia

alternatívnych zdrojov financovania na jednotlivých národných trhoch, podporné opatrenia na zmiernenie dosahov regulácie na národné ekonomiky a pod.

Bazilej III však zároveň naďalej predstavuje formu odporúčaní. Existujúci rozsah inštitúcií, smerujúcich k zabezpečeniu adekvátnej úrovne medzinárodného dohľadu a regulácie sa javí postačujúci, to, čo chýba, je hierarchia v zabezpečovaní implementácie prijatých odporúčaní a právomoc sankcionovať prípady ich nedodržania. Z tohto pohľadu sa javí ako vhodné existujúcu štruktúru regulácie a dohľadu doplniť o organizáciu (globálneho regulátora), zabezpečujúcu dodržiavanie princípov regulácie a dohľadu a sankcionovanie prípadných porušení. Existencii jednotného regulátora sa, prirodzene, bráni národné ekonomiky, čo komplikuje unifikáciu postupov pri regulovaní finančného trhu v ére globalizácie.

Pri zdokonaľovaní modelu medzinárodnej regulácie a dohľadu je však naďalej dôležité zohľadniť špecifiká krajiny, resp. regiónu. Okrem toho, pri medzinárodných aktivitách bánk je potrebné uvedomovať si rôznorodosť zákonov, týkajúcich sa právnych regulácií, súvisiacich s bankrotom bankových inštitúcií. Guvernér Bank of England *King* výstižne poznamenal, že „finančné inštitúcie sú globálne počas svojho života, ale národné po smrti“ (Davies, 2010). Vládne finančné výpomoci ohrozeným bankám tak v plnej miere zostávajú na národných vládach napriek tomu, že problémy, ktoré k ich finančným ťažkostiam viedli, nevznikli na danom národnom trhu.

Sprísnené opatrenia Bazileja III vyvolali kontroverzné reakcie na oboch stranách spektra a pochybnosti o ich obsahovom i časovom nastavení. Existujú i názory, že ide o „pomalý krok správnym smerom“ či „skôr časť cesty než jej konečný cieľ“, preto sa viac v blízkej než vzdialenej budúcnosti počíta s ďalším vývojom bazilejskej hierarchie smerom k optimálnej regulačnej štruktúre „Bazilej N“.

LITERATÚRA

Literatúra k podkapitole 1.1

FISMAN, R. – MIGUEL, E. (2008): *Economic Gangsters: Corruption, Violence and the Poverty of Nations*. Princeton – Oxford: Princeton University Press. ISBN 978-0-691-13454-3.

FRIEDMAN, G. (2011): *The Next Decade: Where We've Been... and Where We're Going*. New York: Doubleday. ISBN 978-0-385-53294-5.

GLENN, J. C. – GORDON, T. J. – FLORESCU, E. (2008): *2008 State of the Future*. Washington, DC: The Millennium Project, World Federation of UN Associations. ISBN 978-0-9818941-0-2.

GLENN, J. C. – GORDON, T. J. (2007): *The Millennium Project. Stav budoucnosti: vybrané kapitoly z let 1997-2007*. (Editor českého vyd. P. Nováček.) Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 978-80-244-1818-6.

CHEN, C. (ed.) (2009): *China's Integration with the Global Economy: WTO Accession, Foreign Direct Investment and International Trade*. Cheltenham, UK – Northampton, USA: Edward Elgar Publishing.

LACITY, M. C. – ROTTMAN, J. W. (2008): *Offshore Outsourcing of IT Work. Client and Supplier Perspectives*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan. ISBN 978-0-230-52185-8.

LAROSIÈRE, J. de (chairman) (2009): *The High-Level Group on Financial Supervision in the EU*. Report. Brussels: Secretariat of the Group.

STANĚK, P. (2010): *Globálna kríza – hrozba alebo výzva?* Bratislava: Sprint dva, 219 s. ISBN 987-80-89393-24-4.

STIGLITZ, J. E. – SEN, A. – FITOUSSI, J.-P. (2010): *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Paris. <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf>.

WIEDEMER, D. – WIEDEMER, R. A. – SPITZER, C. (2010): *Protect Yourself and Profit in the Next Global Financial Meltdown*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.

Literatúra k podkapitole 1.2

BAUMAN, Z. (2000): *Globalizace. Důsledky pro člověka*. Praha: Mladá Fronta.

BEDNÁR, R. (1998): *Za prahom 3. tisícročia*. Bratislava: EUGENIKA.

Blackwellova encyklopedie politického myšlení. Editor David Miller.

BROCKMAN, J. (2004): *Příštích padesát let*. Praha: Dokořán a Argo.

BRZEZINSKI, Z. (1999): *Velká šachovnice. K čemu Ameriku zavazuje její globální převaha*. Praha: Mladá Fronta.

BRZEZINSKI, Z. (2004): *Volba. Globální nadvláda nebo globální vedení*. Praha: Mladá fronta.

BUCHANAN, M. (2004): *Všeobecný princip*. Praha: Baronet.

CAPRA, F. (2004): *Tkáň života*. Praha: Academia.

ČARNOGURSKÝ, J. (2006): *Rusko – Európa: aké susedstvo?* Týždeň, 16. týždeň, 17. apríla, s. 46 – 47.

- DAHLKE, R. (2004): Čím onemocněl svět? Moderní mýty ohrožují naši budoucnost. Praha: Ikar.
- DIAMOND, J. (2000): Osudy lidských společností. Praha: Columbus.
- DICK, CH. – ALDIS, A. (2000): Stredná a východná Európa: Problémy a perspektívy. Bratislava: SIMŠ.
- DUGIN, A. G. (1997): Osnovy geopolitiky. Geopolitičeskoe buduščee Rossii. Moskva: Arktogeja.
- DUNNIGAN, J. F. (2004): Bojiště zítřka. Tváří v tvář globální hrozbě kybernetického terorismu. Praha: Baronet.
- FAJKUS, B. (2003): Současná filosofie a metodologie vědy. Filosofia. Praha: Nakladatelství filosofického ústavu AV ČR.
- FERRIS, T. (2005): Všetko o vesmíre. Bratislava: PEMEDIUM.
- FRIEDMAN, G. (2009): Nasledujúcich 100 rokov. Bratislava: IKAR.
- GLEICK, J. (1996): Chaos: vznik nové vědy. Praha: Ando Publishing.
- Grand Larousse encyclopédigue. Tome 5, Paris 1971.
- HUNTINGTON, P. S. (2005): Kam kráčíš Ameriko. Praha: Rybka Publishers.
- ISELL, P. (2008): Energetika a geopolitika v Latinskej Amerike II. Zahraničná politika, *XII.*, č. 4.
- ISELL, P. (2009): Energetické partnerstvo pro Ameriky? Zahraničná politika, *XIII.*, č. 1.
- IŠTOK, R. (1997): Štát na politickej mape sveta. Politickogeografické a geopolitické aspekty. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity.
- IVANIČKA, K. (1997): Základy synergetiky. Banská Bystrica: FPVMV UMB.
- KAPLAN, R. D. (2003): Přicházející anarchie. Zborcení snů, svět po studené válce. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- KAUFFMAN, S. (2004): Čtvrtý zákon. Cesty k obecné biologii. Praha – Litomyšl: Paseka.
- KLEPÁČ, J. (2009): Kríza sa môže zopakovať. Zahraničná politika, *XIII.*, č. 1.
- KLINEC, I. (2001): Slovensko 21 – Vízia pre 21. storočie. In: Koncipování budoucnosti v Evropě 2001. [Sborník příspěvku z 6. mezinárodního kolokvia.] Praha.
- Kol.: Panoráma globálneho bezpečnostného prostredia 2003 – 2004. Bratislava: Inštitút bezpečnostných a obranných štúdií, MO SR, 2004.
- KREJČÍ, O. (2000): Geopolitika stredoevropského prostoru. Praha: Ekopress.
- KREJČÍ, O. (2001): Mezinárodní politika. Praha: Ekopress.
- KUHN, T. S. (1997): Struktura vědeckých revolucí. Praha: OIKOYMENH.
- KUCHYŇKOVÁ, P. – ŠMÍD, T. (eds.) (2006): Rusko jako geopolitický aktér v postsovětském prostoru. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.
- KULHÁNEK, P. a kol. (2004): Astronomie a fyzika na přelomu tisíciletí. Most: Severografia.
- KUPKA, M. (2001): Geopolitická dimenze strategie. Mezinárodní vztahy, č. 4.
- KUPKA, M. (2001): Moderní geopolitické teorie v USA. Mezinárodní vztahy, č. 2.
- LOMBORG, B. (2006): Skeptický ekolog. Praha: Dokořán Liberální institut.

- LOVELOCK, J. (2008): Gaia vrací úder. Proč se Zeme brání a jak ještě můžeme zachránit lidstvo. Praha: Academia.
- MATURANA, H. – VARELA, F. (1980): Autopoiesis and Cognition. D. Reidel, Dordrecht, Holland.
- MATURANA, H. (2004): Biology of Cognition. In: CAPRA, F.: Tkáň života. Praha: Academia.
- MOLDAN, B. (2009): Podmaněná planéta. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.
- NIŽŇANSKÝ, J. a kol. (2003): Informačná vojna v ozbrojených silách. Bratislava: MO SR.
- O'SULLIVAN, J. (1992): O novém světovém pořádku. Respekt, č. 19.
- OCHRANA, F. (1991): Úvod do filozofie vědy G. Bachelarda. Bratislava: VVPŠ.
- OCHRANA, F. (1998): Nový duch vědy Gastona Bachelarda. Filosofický časopis, č. 2, s. 203 – 211.
- OCHRANA, F. (2009): Metodologie vědy (úvod do problému). Praha: Karolinum.
- PEKNÍK, M. a kol. (2000): Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava: VEDA.
- PEXIDR, K. (2003): Kosmologie z pohľadu filozofa. Dobrá voda: Aleš Čeněk.
- POTTERING, H. G. – KUHNHARDT, L. (2000): Kontinent Evropa. Jádru, prechody, hranice. Praha: Institut pro stredoevropskou kulturu a politiku.
- PRIGOGINE, I. – STENGERSOVÁ, I. (2001): Řád z chaosu. Nový dialog člověka s přírodou. Praha: Mladá Fronta.
- REES, M. (2002): Náš neobyčejný vesmír. Praha: Dokořán.
- REES, M. (2004): Pouhých šest čísel. Skryté síly utvářející vesmír. Praha: Academia.
- REES, M. (2005): Naše poslední hodina. Přežije lidstvo svůj úspěch? Praha: Dokořán a Argo.
- REICHENBACH, H. (1968): Vznik vedeckej filozofie. In: Antológia z diel filozofov. Logický empirizmus a filozofia prírodných vied. Bratislava: VPL.
- RYBÁŘ, J. (2005): Kavkaz, Rusko a „nová velká hra“ o kaspickou ropu. Praha: Eurolex Bohemia.
- SÉRIOT, P. (2002): Struktura a celek. Praha: Academia.
- SHADIAN, J. (2009): Hon na Arktídu. Zahraničná politika, *XIII.*, č. 1.
- SCHEER, H. (2004): Světové sluneční hospodářství. Obnovitelná energie pro udržitelnou globální budoucnost. Praha, Eurosolar.cz.
- SCHMIDT, H. (2003): Sebezáchova Evropy. Perspektívy 21. století. Praha – Litomyšl: Paseka.
- SCHWARZ, U. (1968): Strategie včera, dnes a zítra. Praha: Naše vojsko.
- Slovník spoločenských vied (1997). Bratislava: SPN.
- STONIER, T. (2002): Informace a vnitřní struktura vesmíru. Průzkum v informační fyzice. Praha: BEN.
- ŠALING, S. – IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z. (2002): Slovník cudzích slov. Bratislava – Veľký Šariš: Samo.
- ŠLACHTA, M. (2007): Ohniska napětí ve světě. Praha: Kart/GRAFIE.

- TOFFLER, A. – TOFFLEROVÁ, H. (1996): Utváranie novej civilizácie. Politika tretej vlny. Bratislava: Open Windows.
- TOFFLER, A. – TOFFLEROVÁ, H. (2001): Nová civilizace. Třetí vlna a důsledky. Praha: Dokořán.
- TOFFLER, A. – TOFFLEROVÁ, H. (2002): Válka a antiválka. Praha: Dokořán a Argo.
- TONDL, L. (2002): Znalost. Její lidské, společenské epistemické dimenze. Praha: Filosofía.
- TREFIL, J. (2001): Hranice nepoznaného. Bratislava: IKAR.
- VALNÍČEK, B. (2003): Kosmická velmoc Evropa. Evropská cesta do vesmíru (a naše naděje). Edice NOVÉ SMĚRY, svazek 5, Praha.
- VOLNER, Š. (2004): Geopolitika pre 21. storočie? Stret morskej a pozemnej sily ako varovanie pre 21. storočie. Hlohovec: Efekt Copy.
- VOLNER, Š. (2004): Geopolitika. Metodológia. Zdroje. Prax. História. Zvolen: Bratia Sabovci.
- VOLNER, Š. (2004): Nová geopolitika. Teoreticko-metodologické východiská. Zvolen: Bratia Sabovci.
- VOLNER, Š. (2005): Nová teória bezpečnosti. Teoreticko-metodologické východiská. Zvolen: Bratia Sabovci.
- VOLNER, Š. (2005): Problémy bezpečnosti v 21. storočí. Euroatlantické centrum, Banská Bystrica.
- VOLNER, Š. (2006): Európska únia – geopolitický aktér 21. storočia. Hlohovec: Efekt Copy.
- VOLNER, Š. (2009): Bezpečnosť ľudstva, Planéta, Vedecko-technický systém, Vesmír, Mikrosvet. Bratislava: IRIS.
- VOLNER, Š. (2009): Bezpečnosť v 21. storočí. Bratislava: IRIS.
- VOLNER, Š. (2010): Geopolitika. Klasická. Nová. EÚ – geopolitický aktér 21. storočia. Bratislava: IRIS.
- VOLNER, Š. (2010): Zdroje energií pre EÚ a SR v 21. storočí. Bratislava: IRIS.
- VOŠTA, M. – BIČ, J. – STUHLÍK, J. a kol. (2008): Energetická náročnosť: Determinanta zmien toku fosilných palív a implikácie pre EÚ a ČR. Píbram: Professional Publishing, sPbtisk.
- WAIŠOVÁ, Š. (2002): Úvod do štúdia medzinárodných vzťahů. Pelhřimov: Aleš Čeněk.
- WARWICK, K. (1999): Úsvit robotu. Soumrak lidstva. Praha: Vesmír.
- Internet:
- <http://cs.wikipedia.org/wiki/Ropovod_AMBO>.
- <http://cs.wikipedia.org/wiki/Ropovod_Baku-Tbilisi-Ceyhan>.
- <http://ekonomika.idnes.cz/finsko-schvalilo-stavbu-nejvetsiho-ruskeho-plynovodu-od-rozpadu-sssr-13p/-eko-zahranicni.asp?c=A100212_084911_eko-zahranicni_spi>.
- <<http://hnonline.sk/c1-32724120>>.
- <<http://kusi.sk/clanok/komentar-jadrova-energetika-je-ucinnym-liekom-proti-globalnemu-oteplovaniu/>>.
- <<http://openiazoch.zoznam.sk/info/zpravy/zprava.asp?NewsID=90766>>.
- <<http://referaty-seminarky.sk/jadrova-energia-a-zbrane/>>.

<http://sk.wikipedia.org/wiki/Alja%C5%A1sk%C3%BD_ropovod>.

<[http://sk.wikipedia.org/wiki/Dru%C5%BEba_\(ropovod\)](http://sk.wikipedia.org/wiki/Dru%C5%BEba_(ropovod))>.

<http://sk.wikipedia.org/wiki/Jadrov%C3%BD_reaktor>.

<<http://www.ata-sac.org/article-123-247-Buducnost-novych-plynovodov-veducich-cez-Europu>>.

<<http://www.ata-sac.org/section-9-archiv-clankov/Domov>> Archív článkov > Energetická bezpečnosť > Budúcnosť nových plynovodov vedúcich cez Európu>.

<<http://www.euractiv.sk/ekonomika-a-euro/clanok/rusko-zacina-s-vystavbou-plynovodu>>.

<<http://www.negociacie.euba.sk/docs/draft%201.doc>>.

<[http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/726BA495C60A15B7C12571B70036BA5C/\\$FILE/vlastnymat.doc](http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/726BA495C60A15B7C12571B70036BA5C/$FILE/vlastnymat.doc)>.

<[http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/\\$FILE/Zdroj.html](http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/D1D092829A6D42EBC12574EB002B4A6F/$FILE/Zdroj.html)>.

KYSILKA, H.: Budúcnosť nových plynovodov vedúcich cez Európu. <<http://www.ata-sac.org/article-123-247-Buducnost-novych-plynovodov-veducich-cez-Europu>> Domov > Archív článkov <Energetická bezpečnosť> Budúcnosť nových plynovodov vedúcich cez Európu>.

Stratégia energetickej bezpečnosti SR Príloha č. 4. <http://www.sea.gov.sk/energeticke_aktivily/legislativa_predpisy_sr/strategia_en_bezpecnosti/priloha_4.pdf>.

Časopisy:

Trend, 1, 6. 1. 2011.

Trend, 36, 8. 9. 2011.

Literatúra k podkapitole 1.3

BALANYÄ, B. – DOHERTY, A. – HOEDEMAN, O. – MA'ANIT, A. – WESSELIUS, B. (2003): Odvrátená strana Evropskej únie. Košice: Paradigma, 310 s. ISBN 80-968603-2-1.

BECK, U. (2007): Moc a protiváha moci v globálnom veku: nová ekonomie svetovej politiky. Praha: Sociologické nakladatelství, 460 s. ISBN 978-80-86429-67-0.

BROWN, B. (1988): The Flight of International Capital. London, New York: Routledge, 461 s. ISBN 0-415-02585-0.

Czechinvest: Investment Climate in the Czech Republic. 12. 11. 2011.

<<http://www.czechinvest.org/data/files/investment-climate-53-en.pdf>>.

DAHM, H. F. (ed) (2000): Transformations of Capitalism. Macmillan Press, 459 s. ISBN 0-333-67426-X.

HOLZER, M. – CALLAHAN, K. (1998): Government at Work – Best Practices and Model Programs. Sage Publications, 233 s. ISBN 0-7619-0241-4.

JIRÁNKOVÁ, M. (2010): Národní státy v globálních ekonomických procesech. Praha: Professional Publishing, 124 s. ISBN 978-80-7431-025-6 (brož.).

KOHOUT, P. (2009): Finance po krizi. Praha: Grada, 218 s. ISBN 978-80-247-3199-5.

KREJČÍ, O. (2004): Politická psychologie. Praha: Ekopress, 319 s.

- NĚMCOVÁ, I. – ŽÁK, M. (1997): Hospodářská politika. Praha: Grada, 231 s. ISBN 80-7169-462-2 (brož.).
- NIGRIN, T. – ŘIHÁČKOVÁ, V. – WEISS, T. (ed.) (2008): Evropský parlament: Na cestě k parlamentní demokracii v Evropské unii? Praha: Institut pro evropskou politiku EUROPEUM, 69 s. ISBN 80-86993-07-8.
- NISKANEN, W. A. (1998): Policy Analysis and Public Choice: Selected Papers by William A. Niskanen. Cheltenham: Edward Elgar, 430 s. ISBN 1-85898-702-4 (váz.).
- OKUN, A. M. (1970): The Political Economy of Prosperity. New York: W. W. Norton and Company, Brookings Institute Study, 152 s. ISBN 393-09912-1.
- ŠIROKÝ, J. (2008): Daňové teorie: s praktickou aplikací. Praha: C. H. Beck, 301 s. ISBN 80-7079-413-9.

Literatura k podkapitole 1.4

- ASHBY, W. R. (1963): Cybernetics Today and its Future Contributions to the Engineering science. General Systems Yearbook, vol. VIII.
- BROM, C. (2008): Virtuální učení. Vesmír, roč. 87, říjen, s. 706 – 711.
- BURKOV, V. N. (1977): Osnovy matematické teorie aktivních systémů. Moskva: Nauka.
- CAPRA, F. (1982): The Turning Point. Glasgow: W. Collins Sons.
- DAHRENDORF, R. (2007): Hledání nového řádu-přednášky o nové politice ve 21. století. Praha: Paseka, čes. překlad.
- EU (2008): The European Foresight Monitoring Network. Brussels: Directorate General for Research Cooperation, EU.
- FORRESTER, J. W. (1980): World Dynamics. Cambridge, Massachusetts: Wright-Allen Press.
- HETMAN, F. (1973): Society and the Assessment of Technology. Paříž: OECD.
- INGLEHART, R. (2005): Modernization, Cultural Change and Democracy. Cambridge: Cambridge University Press.
- JANTSCH, E. (1966): Technological Forecasting in Perspective. Paříž: OECD.
- KAGAN, M. S. (1977): Lidská činnost. Bratislava: Pravda.
- KAST, F. E. – ROSENZWEIG, J. E. (1970): Organization and Management. New York: Mc-Graw-Hill.
- LASZLO, E. et al. (1988): Goals for Mankind. State Univ. Press.
- LINHART, J. a kol. (1976): Činnost a poznávání. Praha: Academia.
- LURIA, A. (1976): O historickém vývoji poznávacích procesů. Praha: Academia.
- MEADOWS, D. H. – MEADOWS, D. L. – RANDERS, J. (1992): Beyond the Limits. Chelsea Green Publishing Co.
- MILLES, W. – MARTIN, J. (1963): The Measurement of Value of Scientific Information. In: DEAN, B. J. (red.): Operations Research in Research and Development. New York: Wiley and Sons, s. 97 ad.

- PELIKÁN, P. (1967): Člověk a informace. [Výzk. zpráva č. 257/67.] Praha: Výzkumný ústav národohospodářského plánování.
- PETRÁŠEK, F. (1969): Prognostika empirických věd. Sociologický časopis, č. 2, s. 150 – 155.
- PETRÁŠEK, F. (1975): Metodologické základy prognózování vědeckotechnického rozvoje. Učební text. Brno: Ústav teorie metod a řízení, VUT.
- PETRÁŠEK, F. (1978): On the Interpretation of the Forecasting Object as a Developmental Factor. *Prace naukoznawcze i prognostyczne*, Politechnika Wroclaw, Nr. 1 (18), s. 41 – 51.
- PETRÁŠEK, F. (1981): Východiska metodologie prognózování pro řízení inovačních procesů. [Výzk. zpráva.] Praha: Sportpropag.
- PETRÁŠEK, F. (1988): Hospodářsky účelné prognózování – východiska metodologie. Praha: Academia.
- PETRÁŠEK, F. (2009): Futurologická studia. Praha: Oeconomica, VŠE v Praze.
- POPPER, K. R. (1994): Otevřená společnost a její nepřátelé. Praha: Oikumené, čes. překlad.
- POTŮČEK, M. – MAŠKOVÁ, M. (2009): Česká republika – trendy, ohrožení, příležitosti. Praha: Karolinum.
- TOLKAČEV, A. S. (1970): Prognozy naučnovu i těchničeskovo progressa i ich primeněníje v dolgosročnom ekonomičeskom planirovaniji. Referát na konferenci Evropské hospodářské komise OSN, Varšava, listopad.
- TRACHTENBROT, B. A. (1963): Algoritmy a strojové řešení úloh. Praha: NČSAV.
- WASZKIEWICZ, J. (2008): Theses on Moral Capital as the Bases of Lower Silesia Long term Development. In: PETRÁŠEK, F. – SLINTÁKOVÁ, B. – KLINEC, I. (red.): *Koncipování budoucnosti v Evropě*. Praha: Občanská futurologická společnost.
- ZEMAN, M. a kol. (1981): Modelování společenských systémů metodou KPM. Praha: Sportpropag.

Literatura k podkapitole 2.1

- COLIZZA, V. – BARRAT, A. – BARTHÉLEMY, M. – VESPIGNANI, A. (2006): The role of the air-line transportation network in the prediction and predictability of global epidemics. *Proc Natl Acad Sci U. S. A.* 103, 2015 – 20.
- CUTLER, S. J. – FOOKS, A. R. – VAN DER POEL, W. H. M. (2010): Public health threat of new, reemerging, and neglected zoonoses in the industrialized world. *Emerging Infectious Diseases* 16, 1 – 7.
- DUFFY, S. – SHACKLETON, L. A. – HOLMES, E. C. (2008): Rates of evolutionary change in viruses: patterns and determinants. *Nat Rev Genet.* 9: 267 – 76.
- ENQUIST, L. W. et al. (2009): Virology in the 21st century. *J. Virol.* 83, 5296 – 5308.
- FRASER, C. – RILEY, R. – ANDERSON, R. M. – FERGUSON, N. M. (2004): Factors that make an infectious disease outbreak controllable. *Proc. Natl. Acad. Sci. U. S. A.* 101, 6146 – 51.
- JENSENIUS, M. – PAROLA, P. – RAOULT, D. (2006): Threats to international travellers posed by tick-borne diseases. *Travel. Med. Infect. Dis.* 4, 4 – 13.
- JONES, K. E. – PATEL, N. G. – LEVY, M. A. – STOREYGARD, A. – BALK, D. – GITTLEMAN, J. L. et al. (2008): Global trends in emerging infectious diseases. *Nature.* 451, 990 – 4.

OSTERHAUS, A. D. M. E. (2010): Pandemics: is hoping for the best enough? *EMBO Reports* 11, 142.

PARRISH, C. R. – HOLMES, E. C. – MORENS, D. M. – PARK, E. C. – BURKE, C. H. – LAUGHLIN, C. A. et al. (2008): Cross-species virus transmission and the emergence of epidemic diseases. *Microbiol. Mol. Biol. Rev.* 72, 457 – 70.

VANDEGRIFT, K. J. – SOKOLOW, S. H. – DASZAK, P. – KILPATRICK, A. M. (2010): Ecology of avian influenza viruses in a changing world. *Ann. N. Y. Acad. Sci.* 119, 113 – 128.

Literatúra k podkapitole 2.2

Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights. [Cit. 2012-01-04.] Dostupné na: <http://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/t_agm0_e.htm>.

BABELA, R. – TESAR, T. – FOLTÁN, V. – ILAVSKÁ, A. (2008): Farmakoekonomika – komplexný pohľad na zdravotnú starostlivosť. *Via practica*, roč. 5 (4/5), s. 222. Dostupné na: <<http://www.solen.sk/pdf/7179ac888af98843d7df220598de2da7.pdf>>.

DIMASI, J. A. – GRABOWSKI, H. G. (2007): The Cost of Biopharmaceutical R&D: Is Biotech Different? *Managerial and Decision Economics*, 28, č. 4 – 5, s. 469 – 479.

Drug Development and Review Definitions. [Cit. 2011-12-26.] Dostupné na: <<http://www.fda.gov/Drugs/DevelopmentApprovalProcess/HowDrugsareDevelopedandApproved/ApprovalApplications/InvestigationalNewDrugINDApplication/ucm176522.htm>>.

EFPIA (2010): The Pharmaceutical Industry in Figures. 2010 Edition, 40 p.

Etický kódex. [Cit. 2011-11-11.] Dostupné na: <http://www.safs.sk/Sk/kodex_kodex_1.html>.

FAQ. [Cit. 2011-12-28.] Dostupné na: <http://www.sukl.sk/sk/servis/faq?page_id=288>.

GLASA, J. (2006): Etické komisie a biomedicínsky výskum. *Doktorská dizertačná práca*. Dostupné na: <http://is.muni.cz/th/168312/lf_d/DrGlasa_-_dizertacia_-_def.txt>.

KRIŠTOFIČOVÁ, D. (2008): Ako sa rodí liek. Bratislava: SAFS, 71 s. ISBN 978-80-970024-2-8.

Model degresívnej obchodnej prirážky. [Cit. 2012-01-04.] Dostupné na: <http://www.health.gov.sk/swift_data/source/dokumenty/prechod_na_eur/Model_degres_prirazky.doc>.

MUNZAROVÁ, M. (2007): Lékařská etika v kontextu klinického výzkumu. In: *Klinická farmakologie a farmacie*. [Cit. 2011-12-29]. 21(3 – 4), s. 125 – 127. Dostupné na: <<http://www.solen.cz/pdfs/far/2007/03/07.pdf>>.

Originálne lieky a generiká. [Cit. 2011-12-28.] Dostupné na: <www.zdravie.sk/sz/content/676-36940/originalne-lieky-a-generika.html>.

PALÁGYI, M. – GIBALA, P. (2007): Voľnopredajné lieky – ako zabezpečiť compliance pacienta, resp. užívanie lieku v súlade so schválenou písomnou informáciou pre používateľov (PIL)? *Via practica*, roč. 4 (4), s. 165 – 167. Dostupné na: <http://www.solen.sk/index.php?page=pdf_view&pdf_id=2398&magazine_id=1>.

Parallel trade. [Cit. 2012-01-05.] Dostupné na: <<http://www.efpia.org/Content/Default.asp?PageID=536>>.

Pharmacovigilance. [Cit. 2011-12-21.] Dostupné na: <http://www.who.int/medicines/areas/quality_safety/safety_efficacy/pharmvigi/en/index.html>.

Thalidomide – The Facts. [Cit. 2011-12-27.] Dostupné na: <http://www.contergan.grunenthal.info/grt-ctg/GRT-CTG/Stellungnahme/Was_bedeutet_die_Contergan-Tragoedie_fur_Grunenthal_/157000151.jsp>.

The 2009 EU Industrial R&D Investment Scoreboard, European Commission, JRC/DG Research.

Understanding Clinical Trials. [Cit. 2012-01-06.] Dostupné na: <<http://www.clinicaltrials.gov/ct2/info/understand>>.

Výskum a vývoj liekov. [Cit. 2011-12-26.] Dostupné na: <http://www.euractiv.sk/zdravotnictvo/zoznam_liniek/vyskum-a-vyvoj-liekov>.

WMA Declaration of Helsinki – Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects. [Cit. 2011-12-29.] Dostupné na: <<http://www.wma.net/en/30publications/10policies/b3/>>.

Zákon č. 362/2011 Z. z. o liekoch a zdravotníckych pomôckach.

Zákon č. 363/2011 Z. z. o rozsahu a podmienkach úhrady liekov, zdravotníckych pomôcok a dietetických potravín na základe verejného zdravotného poistenia.

Literatúra k podkapitole 2.3

6. environmentálny akčný program. Dostupné na: <http://www.eppgroup.eu/policies/envi/archive/kn_42_sk.asp> [cit.: 2011-07-02].

A European Communities programme of policy and action in relation to the environment (first programme), OJ C 62, 31. 7. 1973, p. 16.

A European Communities programme of policy and action in relation to the environment (second programme), OJ C 178, 31. 7. 1976, p. 44.

A European Communities programme of policy and action in relation to the environment (third programme), OJ C 182, 19. 7. 1982, p. 102.

A European Communities programme of policy and action in relation to the environment (fourth programme), OJ C 156, 15. 6. 1987, p. 138.

Akčný program Spoločenstva v oblasti zdravia a ochrany spotrebiteľa – spotrebiteľské aspekty (KOM(2005)0115 – C6-0225/2005 – 2005/0042B(COD)). Dostupné na: <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2006-0107+0+DOC+XML+V0//SK>>.

BALOG, K. – TUREKOVÁ, I. – TURŇOVÁ, Z. (2006): Inžinierstvo pracovného prostredia. Trnava: MTF STU, skriptá.

Bezpečnosť potravín. EUROPA/portál EÚ. Dostupné na: <http://europa.eu/pol/food/index_sk.htm> [cit.: 2011-07-10].

Bezpečnosť zvierat. EUROPA/portál EÚ. Dostupné na: <http://europa.eu/pol/food/index_sk.htm> [cit.: 2011-07-10].

Dôvodová správa. Dostupné na: <http://www.uvzsr.sk/news/zakon/dovodova_sprava.doc> [cit.: 2006-12-10].

European Defence Agency. Dostupné na: <<http://www.eda.europa.eu/default>> [cit.: 2011-06-14].

European Union Institute for Security Studies. Dostupné na: <<http://www.iss.europa.eu/home/>> [cit.: 2011-06-12].

European Union Satellite Centre. Dostupné na: <<http://www.eusc.europa.eu/>> [cit.: 2011-06-19].

Operačný program 2007 – 2013. Dostupné na: <<http://www.enterprise-europe-network.sk/articles.php?tid=162&lang=sk>> [cit.: 2011-05-02].

Oznámenie Komisie Európskemu parlamentu podľa druhého pododseku článku 251 ods. 2 Zmluvy o ES týkajúce sa spoločnej pozície Rady k prijatiu rozhodnutia Európskeho parlamentu a Rady, ktorým sa ustanovuje druhý akčný program Spoločenstva v oblasti zdravia (2007-2013) / KOM/2007/0150 v konečnom znení – COD 2005/0042A. Dostupné na <<http://eur-law.eu/SK/Oznamenie-Komisie-Europskemu-parlamentu-podla-druheho-pododseku-clanku,390601,d>>.

Politika životného prostredia: všeobecné zásady. Dostupné na: <http://circa.europa.eu/irc/opoce/fact_sheets/info/data/policies/environment/article_7292_sk.htm> [cit.: 2011-08-02].

REMTOVÁ, K. (2005): Jednotná kategorizácia nástrojov environmentálnej politiky. In: Ekonomické a sociálne súvislosti udržateľného rozvoja – aplikácie environmentálneho účtovníctví na mikro a makro úrovni. [Sborník z mezinárodného seminára 5. – 6. 9. 2005 Brno.] Pardubice: Univerzita Pardubice, s. 90 – 96, prvé vydanie. ISBN 80-7194-790-3.

ROMANČÍKOVÁ, E. (2004): Finančno-ekonomické aspekty ochrany životného prostredia. Bratislava: ECO Instrument, 269 s. ISBN 80-967771-1-4.

RUSKO, M. (2010): Bezpečnostné a environmentálne manažérstvo. Žilina: Strix, Edícia EV-7, 335 s., 4. revidované vydanie. ISBN 978-80-89281-58-9.

Spoločná zahraničná a bezpečnostná politika. Dostupné na: <http://www.mzv.sk/sk/zahranicna_politika/europske_zalezitosti-spolocna_zahranicna_a_bezpecnostna_politika_szbp> [cit.: 2011-07-18].

Stratégia spotrebiteľskej politiky. Dostupné na: <<http://www.economy.gov.sk/strategia-spotrebiteľskej-politiky-na-roky-2007-2013-5859/127544s>> [cit.: 2011-04-02].

STREĎANSKÝ, J. – BADIDA, M. – MAJERNÍK, M. (2001): Environmentálne manažérske systémy. Nitra: VES SPU. ISBN 80-7137-932-8.

The Sixth Environment Action Programme of the European Community 2002-2012. Dostupné na: <<http://ec.europa.eu/environment/newprg/final.htm>> [cit.: 2011-09-03].

Towards Sustainability – the European Community Programme of policy and action in relation to the environment and sustainable development (better known as The Fifth EC Environmental Action Programme). Dostupné na: <<http://ec.europa.eu/environment/actionpr.htm>> [cit.: 2011-08-03].

Úvod do BOZP. EU-OSHA. Dostupné na: <http://osha.europa.eu/sk/help/index_html/#Agency> [cit.: 2011-07-10].

Zahraničná a bezpečnostná politika. EUROPA/portál EÚ. Dostupné na: <http://europa.eu/pol/cfsp/index_sk.htm> [cit.: 2011-07-10].

Záverečné posúdenie 6. environmentálneho akčného programu poukazuje na pokrok v oblasti environmentálnej politiky – avšak aj na nedostatky pri jeho realizácii. Dostupné na: <<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/11/996&format=HTML&aged=0&language=SK&guiLanguage=en>> [cit.: 2011-09-03].

<<http://www.enviro.gov.sk/servlets/page/>> [cit 2005-05-14].

Literatúra k podkapitole 3.1

ALPIZAR, F. – CARLSOSON, F. – JOHANSSON-STENMAN, O. (2005): How Much Do We Care about Absolute Versus Relative Income and Consumption? *Journal of Economic Behavior and Organization*, 56, s. 405 – 421.

ALVAREZ-CUADRADO, F. – VAN LONG, N. (2008): A Permanent Income Version of the Relative Income Hypothesis. [CESifo Working Paper, No. 2361.] Munich: CESifo Group. Dostupné na: <www.cesifo-group.de/DocDL/cesifo1_wp2361.pdf>.

HAMMOND, A. – KRAMER, W. J. – TRAN, J. – KATZ, R. – WALKERHE, C. (2007): Next Four Billion: Market Size and Business Strategy at the Base of the Pyramid. World Resources Institute. International Finance Corporation.

ILO (2010): Global Wage Report 2010/11: Wage policies in times of crisis. Geneva: International Labour Office. ISBN 978-92-2-123621-4. Dostupné na: <http://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_145265/lang--en/index.htm>.

ILO (2011): World of Work Report 2011: Making Markets Work for Jobs. Geneva: International Labour Office, International Institute for Labour Studies. ISBN 978-92-9014-974-3. Dostupné na: <http://www.ilo.org/global/publications/ilo-bookstore/order-online/books/WCMS_166021/lang--en/index.htm>.

IMF (2011): World Economic Outlook Database. September 2011 Edition. Washington, DC: International Monetary Fund. Dostupné na: <<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/02/weodata/index.aspx>>.

LISÝ, J. a kol. (2007): *Ekonomía v novej ekonomike*. Bratislava: IURA EDITION. ISBN 8080781644.

MARTINEAU, P. (1958): Social Classes and Spending Behavior. *Journal of Marketing*, vol. 23. In: SLOCUM, J. W. – MATHEWS, H. L. (1970): Social Class and Income as Indicators of Consumer Credit Behavior. *The Journal of Marketing*, 34, č. 2.

MILANOVIC, B. (2005): *Worlds Apart, Measuring International and Global Inequality*. Princeton University Press. ISBN 0-691-12110-9.

NIC (2008): *Global Trends 2025: A Transformed World*. Washington, DC: The National Intelligence Council. ISBN 978-0-16-081834-9.

OECD (2011): *Growing Income Inequality in OECD Countries: What Drives It and How Can Policy Tackle It?* Paris: OECD Forum on Tackling Inequality. Dostupné na: <http://www.oecd.org/document/49/0,3746,en_21571361_44315115_47737521_1_1_1_1,00.html>.

PALLEY, T. I. (2005): Relative Permanent Income and Consumption: A Synthesis of Keynes, Duesenberry, Friedman, and Modigliani and Brumbergh. Dostupné na: <http://www.dopdfdownload.com/pdf/download/www__thomaspalley__com--docs--research--Modigliani_RPIJEBO.pdf>.

PALLEY, T. I. (2008): The Relative Permanent Income Theory of Consumption: A Synthetic Keynes – Duesenberry – Friedman Model. Dostupné na: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1295588>.

PAUHOFOVÁ, I. – SIVÁK, R. – STANĚK, P. (2007): *Megatrendy a finančné trhy v 21. storočí*. Bratislava: SPRINT. ISBN 978-80-89085-90-3.

RAVALLION, M. (2009): The Developing World's Bulging (but Vulnerable) Middle Class. [Policy Research Working Paper 4816.] The World Bank. Development Research Group.

ROZBORILOVÁ, D. (2002): Makroekonómia. Teórie spotreby a úspor investícií a vládnych výdavkov. Bratislava: IURA EDITION. ISBN 80-89047-32-7.

SARGENT, T. J. (1987): Macroeconomic Theory. San Diego: Academic Press, Inc. In: ROZBORILOVÁ, D. (2002): Makroekonómia. Teórie spotreby a úspor investícií a vládnych výdavkov. Bratislava: IURA EDITION. ISBN 80-89047-32-7.

SLOCUM, J. W. – MATHEWS, H. L. (1970): Social Class and Income as Indicators of Consumer Credit Behavior. The Journal of Marketing, 34, č. 2.

Štatistický úrad SR. Metodické vysvetlivky k štvrťročným národným účtom. Charakteristika vybraných makroekonomických ukazovateľov štvrťročných národných účtov. On-line. Bratislava: ŠÚ SR.

UN (1994): Symposium on Sustainable Consumption. Oslo: United Nations, United Nations Commission on Sustainable Development (UNCSD).

WILSON, D. – DRAGUSANU, R. (2008): The Expanding Middle: The Exploding World Middle Class and Falling Global Inequality. Global Economics Paper, No. 170. GS Global Economic Website. Goldman Sachs.

World Population Prospects (2009): The 2008 Revision. [Working Paper No. ESA/P/WP.210.] New York: United Nations. Department of Economic and Social Affairs, Population Division.

WWF (2006): Living Planet Report. Gland, Switzerland. ISBN 2-88085-272-2.

Literatúra k podkapitole 3.2

IMF (2011): World Economic Outlook. April.

MILANOVIC, B. (2005): Worlds Apart: Measuring International and Global Inequality. 244 pp.

PINKOVSKIY, M. – SALA-I-MARTIN, X. (2009): Parametric Estimation of the World Distribution of Income. NBER Working Paper 15433.

RAVALLION, M. – CHEN, S. (2008): The World is Poorer than We Thought, but No Less Successful in the Fight Against Poverty. World Bank: Policy Research Working Paper 4703.

SALA-I-MARTIN, X. (2006): The World Distribution of Income: Falling Poverty and Convergence. Period, Quarterly Journal of Economics, vol. 121(2): 351-397. UNU-WIDER (2008).

UNU-WIDER: World Income Inequality Database, Version 2.0c, May. World Bank (2009).

WADE, R. H. (2001): The Rising Inequality of World Income Distribution, Finance and Development. Vol. 38, No. 4, December.

<http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2010/pdf/ee-2010-1_en.pdf>.

<<http://news.bbc.co.uk/2/hi/8451289.stm>>.

<http://siteresources.worldbank.org/DATASTATISTICS/Resources/table2_7.pdf>.

<<http://www.huffingtonpost.com/news/fiscal-policy>>.

<www.indicus.net>.

Literatúra k podkapitole 3.3

ALA-MUTKA, K. et al. (2008): Active Ageing and the Potential of ITC for Learning. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. ISSN: 1018-5593.

BANKS, J. – BLUNDELL, R. – TANNER, S. (1998): Is There a Retirement – Savings Puzzle? *American Economic Review* 88, pp. 769 – 788.

BÉRUBÉ, G. – CÔTÉ, D. (2000): Long – Term Determinants of the Personal Savings Rate: Literature Review and Some Empirical Results for Canada. [Working Paper 2000-3.] Bank of Canada.

BLOOM, D. E. and others (2006): Demographic Change, Social Security Systems and Savings. [NBER Working Paper 12621.] Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.

BONSANG, E. – PERLEMAN, S. – VAND DEN BOSCH, K. (2005): Income, Wealth and consumption Inequality. Chapter 6.5. in *Health, Ageing and Retirement in Europe. First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*, eds. A. Börsch-Supan, A. Brugiavini, H. Jürges, J. Mackenbach, J. Siegrist, and G. Weber, Mannheim Research Institute for the Economics of Ageing, University of Mannheim.

BRUMBERG, R. – MODIGLIANI, F. (1954): Utility Analysis and Consumption Function: An Attempt at Integration. In: KURIHARA, K.: *Post – Keynesian Economics*. New Brunswick: Rutgers University Press.

BRUNCKOVÁ, M. – MACHLICA, G. – VAŇO, M. (2010): Miera úspor na Slovensku. Ekonomická analýza 19. Inštitút finančnej politiky, Ministerstvo financií SR.

CARROLL, C. – SUMMERS, L. H. (1991): Consumption Growth Parallels Income Growth: Some New Evidence. In *National Saving and Economic Performance*, edited by B. D. Bernheim, J. B. Shoven. University of Chicago Press.

COUGHLIN, J. F. (2008): Lecture on Aging, Innovation and Policy. Massachusetts Institute of Technology. Dostupné na: <http://www.cscollge.gov.sg/cgl/events/Ageing,%20Innovation%20and%20Policy%20by%20Joseph%20Coughlin.pdf>, dňa 1. 9. 2011.

COUGHLIN, J. F. – LAU, J. (2006a): Cathedral Builders wanted: Constructing a new vision of technology for old age, *Public Policy & Aging Report*, Winter 2006, 48.

COUGHLIN, J. F. – LAU, J. (2006b): Global aging & technology policy: Extending the vision of innovation in aging societies. Presented at the 9th International Conference on Technology Policy and Innovation, Santorini, Greece, June 21, 2006.

Deloitte (2011): *Consumer 2020. Reading the signs*. London.

DESVAUX, G. at al. (2010): Meeting the 2030 French consumer. How European-wide trends will shape the consumer landscape. McKinsey&Company.

Deutsche Welle (2005): Discovering the Silver Economy. Dostupné na: www.dw.world.de, dňa 20. 10. 2011.

DOVÁĽOVÁ, G. (2011): Strieborná ekonomika v domácej a svetovej literatúre. [Working papers 34.] Bratislava: EÚ SAV, s. 1 – 49.

European Commission (2006): *The Demographic Future of Europe – From Challenge to Opportunity*. Luxembourg: Office for official Publications of the European Communities. /KOM (2006) 571 v konečnom znení/.

European Commission (2007): European Demography report. Europe's demographic future: facts and figures. /SEC (2007) 638 v konečnom znení/.

European Commission (2008): European Demography report – Meeting Social Needs in an Ageing Society. /SEC (2008) 2911 v konečnom znení/.

European Commission (2010): Europe 2020. A European Strategy for smart, sustainable and inclusive growth.

Európska komisia (2007): Dôstojné starnutie v informačnej spoločnosti. Iniciatíva i2010. Akčný plán: informačné a komunikačné technológie pre starnúcu spoločnosť. /KOM (2007) 332 v konečnom znení/.

Európska komisia (2010): Návrh Rozhodnutie Európskeho parlamentu a Rady o Európskom roku aktívneho starnutia (2012). /KOM (2010) 462 v konečnom znení/.

Európsky hospodársky a sociálny výbor (2007): Vplyv starnutia obyvateľstva na ekonomiku a rozpočet. Dostupné na: <<http://www.eesc.europa.eu/?i=portal.en.eco-opinions.14174>>, dňa 5. 10. 2011.

Európsky hospodársky a sociálny výbor (2008): Zohľadňovanie potrieb starších osôb. Dostupné na: <<http://www.eesc.europa.eu/?i=portal.en.soc-opinions.14325>>, dňa 5. 10. 2011.

GAREIS, K. (2008): Barriers to the Development of ICT & Ageing Markets in Europe: Some Preliminary Findings. E-Inclusion Ministerial Conference & Expo, 30th November-2nd December 2008, Vienna, Austria. Dostupné na: <http://ec.europa.eu/information_society/events/cf/einc08/item-display.cfm?id=831>, dňa 22. 8. 2011. Green Paper on Confronting demographic change: a new solidarity between the generations, /KOM(2005)94 v konečnom znení/.

GUILLEMOT, S. – URIEN, B. (2010): Legacy writing among the elderly: conceptual bases, dimensioning and a proposed scale for measuring motivations. In: Recherche et Applications en Marketing English edition, 25, pp 25 – 43. Dostupné na: <http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/58/70/11/PDF/RAM_2010_Guillemot_Urien_English.pdf>, dňa 22. 8. 2011.

CHRISTELIS, D. – JAPPELLI, T. – PACCAGNELLA, O. – WEBER, G. (2009): Income, wealth and financial fragility in Europe. Journal of European Social Policy 19:359-376.

CHRISTELIS, D. – JAPPELLI, T. – PADULA, M. (2005): Wealth and Portfolio Composition. In: A. Börsch-Supan et al. Health, Ageing and Retirement in Europe – First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe, pp. 310 – 317. Mannheim: MEA.

MARTINS, J. O. – GONAND, F. – ANTOLÍN, P. – CH. DE LA MAISONNEUVE – YOO, K.-Y. (2005): The Impact of Aging on Demand, factors markets and Growth. [OECD Economics Department Working Paper No. 420.] Paris: OECD.

MetLife Mature Market Institute (2010): Demographic Profile of Americans 65+. Metropolitan Life Insurance Company, New York.

Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR (2010): Správa o sociálnej situácii obyvateľstva Slovenskej republiky za rok 2010. Bratislava 2011.

MZV SR (2011): OECD v skratke. Informačný mesačník stálej misie SR pri OECD v Paríži, roč. 1, č. 5.

Newsletter n. 6., SEN@ER – Silver Economy Network of European Regions, december 2007. Dostupné na: <http://www.silvereconomy-europe.org/news/documents/SENER_newsletter_6_12-2007.pdf>, dňa 28. 7. 2011.

PÁLENÍK, V. (2007): Starnutie, zdravotný stav a determinanty výdavkov na zdravie v podmienkach Slovenska. Ekonomický ústav SAV, Bratislava. ISBN 987-80-7144-160-1. Dostupné na: <<http://www.ekonom.sav.sk/uploads/journals/AHEAD.pdf>>, dňa 6. 10. 2011.

PÁLENÍK, V. (2009): Strieborná ekonomika ako možné exportné zameranie slovenskej ekonomiky: aktuálna situácia a potenciál. [Working papers 16.] Bratislava: EÚ SAV, s. 1 – 40. Dostupné na internete: <<http://www.ekonom.sav.sk/uploads/journals/WP16.pdf>>.

PAUHOFOVÁ, I. (2001): Dôchodková situácia a formovanie spotrebiteľských zvyklostí obyvateľstva v transformujúcej sa ekonomike Slovenska. Ekonomický časopis, 49, č. 4, s. 769 – 795.

PAUHOFOVÁ, I. (2005): Dôchodková situácia a formovanie spotrebiteľských zvyklostí obyvateľstva Slovenska. Ekonomický časopis, 53, č. 10, s. 972 – 990.

PAUHOFOVÁ, I. (2010): Regionálna príjmová stratifikácia populácie na Slovensku. In: Sociálny kapitál, ľudský kapitál a chudoba v regiónoch Slovenska. Zborník statí. Ekonomická fakulta, TU Košice. ISBN 978-80-553-0573-8.

Rada Európskej únie (2010): Aktívne starnutie – návrh záverov Rady. Dostupné na: <<http://register.consilium.europa.eu/pdf/sk/10/st09/st09489.sk10.pdf>>, dňa 5. 10. 2011.

RADVANSKÝ, M. – PÁLENÍK, V. (2010): The Slovakian longterm care system (online): contribution to WP1 of the ANCIEN project the 7th FP health-2007-3.2.2 In ENEPRI research report (Brussels) (online). No. 86, p. 1 – 23.

REIFNER, U. – CLERC-RENAUD, S. – PÉREZ-CARRILLO, E.F. – TIFFE, A. – KNOBLOCH, M. (2009): Study on Equity Release Schemes in the EU. Part I: General Report, January 2009.

SLESNICK, D. T. – ULKER, A. (2005): The Consumption of the Elderly: The Evidence from the Consumer Expenditure Survey. Dostupné na: <http://editorialexpress.com/cgi-bin/conference/download.cgi?db_name=ACE2005&paper_id=164>, dňa 2. 8. 2011.

Výbor regiónov (2011): Stanovisko na tému „Európska platforma proti chudobe a sociálnemu vylúčeniu“. Dostupné na: <<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:166:0018:0022:SK:PDF>>, dňa 5. 10. 2011.

WEIL, D. N. (1994): The Saving of the Elderly in Mikro and Makro Data. Quarterly Journal of Economics 109, pp. 55 – 81.

Internetové linky

<<http://agelab.mit.edu/>>.

<<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=502&langId=en>>.

<<http://www.aer.eu/main-issues/health/active-and-healthy-ageing-innovation-partnership.html>>.

<http://www.dijtokyo.org/?page=project_detail.php&p_id=68>.

<http://www.ict-ageing.eu/?page_id=244>.

<<http://www.robotics-platform.eu/cms/index.php>>.

<<http://www.silvereconomy-europe.org/news/index.htm>>.

<<http://www.silvereconomy-europe.org>>.

<<http://www.soprano-ip.org/ecportal.asp?id=227&nt=18&lang=1>>.

<<http://www.soprano-ip.org/ecportal.asp?id=273&nt=19&lang=1>>.

Literatúra k podkapitole 3.4

BAHNA, M. (2011): Týždňovkári v Česku a slovenské opatrovatel'ky v Rakúsku. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie Štatistického úradu SR Kvalita života v podmienkach globalizácie, 26. – 27. 10. 2011. Bratislava: ŠÚ SR. ISBN 978-80-8121-107-2.

European Commission (2010): A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Communication from the Commission, Brussels, 3. 3. 2010, COM(2010) 2020.

European Commission (2011): Taxation trends in the European Union. Eurostat.

HAVLIK, P. – LEITNER, S. – RÖMISCH, R. (2011): Arbeitskosten, Steuerbelastung und Wettbewerbsfähigkeit in Österreich im Vergleich mit ausgewählten CEEs. Statistical Reports 4/2011, WIIW, Wien.

HÖNEKOPP, E. – WERNER, H. (2000): Eastward Enlargement of the EU: a Wave of Immigration. Nürnberg: IAB.

Inštitút finančnej politiky Ministerstva financií SR (2011): Slovensko má od septembra desiaty najpružnejší Zákonník práce v OECD. Komentár 2011/23, <www.finance.gov.sk/ifp>.

KANTZENBACH, E. (1994): Germany as a Business Location. Intereconomics, January/February.

MARCINČIN, A. (2011): Slovenská ekonomika a Rómovia: stratené príležitosti. In: MUŠINKA, A. – BENČ, V. (eds.): Pokrízová obnova SR: zvyšovanie zamestnanosti a inklúzia Rómov. Národný konvent o Európskej únii, Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku, Prešovská univerzita a Úrad vlády Slovenskej republiky, Prešov, ISBN 978-80-89356-30-0.

OECD (2010a): OECD Economic Surveys: Slovak Republic 2010. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-svk-2010-en>.

OECD (2010b): Economic Surveys: Spain.

PETRÍK, B. (2011): Prieskum trhu práce a zamestnanosti na Slovensku. In: KOŠTA, J. a kol.: Aktuálne problémy trhu práce v Slovenskej republike po vstupe do Európskej menovej únie. Bratislava: Ekonomický ústav SAV. ISBN 978-80-7144-190-8.

REMETA, Ján (2011): Daňové zaťaženie práce na Slovensku je stále vysoké. Odmietneme odporúčanie OECD presunúť daňové zaťaženie na nepriame dane? Inštitút finančnej politiky Ministerstva financií SR 2011/15, <www.finance.gov.sk/ifp>.

ŠIKULA, M. a kol. (2010): Stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti. Bratislava: Ekonomický ústav SAV. ISBN 978-807144-179-3.

VAŇO, B. – MÉSZÁROS, J. (2004): Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom. Bratislava: Výskumné demografické centrum, INFOSTAT.

VOKOUN, J. (2012): Postoje obyvateľov Slovenskej republiky k prisťahovalcom. [Interný materiál.] Bratislava: Ekonomický ústav SAV.

Literatúra k podkapitole 4.1

BLAABJERG, Ch. (2010): Banková regulácia: Pravidlá Basel III zmiernené – to by malo vyvolávať obavy. Správa z 2. 8. 2010, dostupné na: <<http://investujeme.sk/clanky/bankova-regulacia-pravidla-basel-iii-zmiernene-to-by-malo-vyvolavat-obavy/>>.

Commission of the European Communities (2004): The Application of the Lamfalussy Process to EU Securities. Brussels, 15. 11. 2004, dostupné na:

<http://ec.europa.eu/internal_market/securities/docs/lamfalussy/sec-2004-1459_en.pdf>.

CRA International (2009): Evaluation of the Economic Impacts of the FSAP. Marec, dostupné na: <http://ec.europa.eu/internal_market/finances/actionplan/index_en.htm>.

European Commission (1999): Financial Services: Implementing the Framework for Financial Markets: Action plan. 11. 5. 1999, dostupné na:

<http://ec.europa.eu/internal_market/finances/docs/actionplan/index/action_en.pdf>.

European Commission (2000a): Initial Report of The Committee of Wise Men on the Regulation of European Securities Markets. Brussels, 11. 9. 2000, dostupné na: <http://ec.europa.eu/internal_market/securities/docs/lamfalussy/wisemen/final-report-wise-men_en.pdf>.

European Commission (2000b): The Lisbon Strategy for Growth and Jobs. Dostupné na: <http://ec.europa.eu/archives/growthandjobs_2009/>.

European Commission (2004): Financial Services: Turning the Corner. 10. správa, 2. 6. 2004, dostupné na:

<http://ec.europa.eu/internal_market/finances/docs/actionplan/index/progress10_en.pdf>.

European Commission (2006): The EU Economy: 2006 Review – Adjustment Dynamics in the Euro Area. European Economy, No. 6, Economic and Financial Affairs DG, 2005, dostupné na: <http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication433_en.pdf>.

European Commission (2007): FSAP Evaluation, Part 1: Process and Implementation. 24. 1. 2007, dostupné na: <http://ec.europa.eu/internal_market/finances/actionplan/index_en.htm>.

European Commission (2009): FSAP – Evaluation of Cost of Compliance. Dostupné na: <http://ec.europa.eu/internal_market/finances/docs/actionplan/index/090707_cost_of_compliance_en.pdf>.

European Council Europe Economics (2009): Study on the Cost of Compliance with Selected FSAP Measures – Final Report. 5. január 2009, dostupné na:

<http://ec.europa.eu/internal_market/finances/actionplan/index_en.htm>.

FARUQEE, H. (2007): Key Concepts, Benefits, and Risks. Chapter 2. In: DECRESSIN, J. – FARUQEE, H. – FONTEYNE, W.: Integrating Europe's Financial Markets. Washington DC: International Monetary Fund, p. 19 – 40. ISBN 978-1-58906-623-6.

LAROSIÈRE, J. DE et al. (2009): The High-Level Group on Financial Supervision in the EU Report. 25. 2. 2009, dostupné na:

<http://ec.europa.eu/internal_market/finances/docs/de_larosiere_report_en.pdf>.

Ministerstvo financií SR (2005): Akčný plán finančných služieb. Dostupné na:

<<http://www.finance.gov.sk/Default.aspx?CatID=4749>>.

PAUHOFOVÁ, I. – SIVÁK, R. – STANĚK, P. (2007): Megatrendy a finančné trhy v 21. storočí. Bratislava: Sprint – vфра. ISBN 978-80-89085-90-3.

PAWLOWICZ, L. (2003): Integration and Stability of the Financial Market in the Light of the Lisbon Strategy. PFSL White Book, Part IV – Liberalization and Integration of the Financial Services Market, dostupné na: <<http://www.pfsl.pl/news.php?id=99&page=0>>.

STIRBU, C. (2004): Financial Market Integration in a Wider European Union. [HWWA Discussion Paper 297.] Hamburg, Germany: Hamburg Institute of International Economics, Hamburgisches Welt-Wirtschafts-Archiv.

TUMPEL-GUGERELL, G. (2007): The Competitiveness of European Financial Markets. An Economic Framework for Effective Policy-Making. Prezentácia na konferencii Washington Economic Policy Conference 12. 3. 2007, dostupné na:
<<http://www.ecb.int/press/key/date/2007/html/sp070312.en.html>>.

VOVK, M. (2010): Basel III – Nevyhnutnosť? Dostupné na:
<www.derivat.sk/files/fsn%202010/Vovk.doc>.

WORKIE TIRUNEH, M. (2009): Nové trendy vo svetovej ekonomike v kontexte finančnej a hospodárskej krízy: globálny a regionálny pohľad. In: WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky. Globálna finančná a hospodárska kríza: príčiny – náklady – východiská. Bratislava: EÚ SAV, s. 15 – 38. ISBN 978-80-714.

Literatúra k podkapitole 4.2

BINI SMAGHI, L. (2011): Basel III and the Real Economy. In: Club Ambrosetti: The outlook for financial markets, for their governance and for finance. Cernobbio, 12. 4. 2011. Dostupné na:
<<http://www.ecb.int/press/key/date/2011/html/sp110401.en.pdf?bc6b7ae991fcca5da85da07f900314>>.

BIS (2009): Implementation of Basel II: Practical Considerations. Basel: Bank for International Settlements, 7/2004. Dostupné na <<http://www.bis.org/publ/bcbs109.htm>>.

BIS (2010): Basel III: A Global Regulatory Framework for More Resilient Banks and Banking Systems. Basel: Bank for International Settlements, 12/2010. Dostupné na:
<<http://www.bis.org/publ/bcbs189.htm>>.

CEBS (2010): CEBS's Statement on Key Features of the Extended EU-Wide Stress Test. Committee of European Banking Supervisors, 7 July. <<http://www.eba.europa.eu/CMSPages/GetFile.aspx?nodeguid=357173cf-0b06-4831-abcd-4ea90c64a960>>.

CMOREJ, P. – PAUHOFOVÁ, I. (2010): Transformácia finančnej architektúry sveta. [Working Papers 23] Bratislava: EÚ SAV, 23 s.

DAVIES, H. (2010): Global Financial Regulation after the Credit Crisis. Global Policy, 1, č. 2, May, DOI: 10.1111/j.1758-5899.2010.00025.x.

DE LAROSIÈRE, J. a kol. (2009): The High-Level Group on Financial Supervision in the EU Report. 25. 2. 2009. Dostupné na: http://ec.europa.eu/internal_market/finances/docs/de_larosiere_report_en.pdf>.

Deutsche Bank Research (2008): European Banks: The Silent (R)evolution. 22. 4. 2008, EU Monitor 54. Dostupné na: <http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-ROD/PROD0000000000224371.pdf>.

Deutsche Bank Research (2009): Global Banking Trends After the Crisis. 15. 6. 2009. Dostupné na: <http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD0000000000242788.pdf>.

EICHENGREEN, B. (2010): International Financial Regulation after the Crisis. Daedalus, Fall 2010, 139, č. 4, s. 107 – 114, DOI:10.1162/DAED_a_00047.

EPSTEIN, G., A. (2005): Financialization and the World Economy. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. ISBN 1-84376-874-7.

FRAIT, J. (2011): Basel III – dopady na náklady financování a ekonomickou aktivitu. Odborná konference IRR, Praha, 20. 9. 2011. Dostupné na: <http://www.cnb.cz/miranda2/export/sites/www.cnb.cz/cs/verejnost/pro_media/konference_projevy/vystoupeni_projevy/download/Frait_20110920_baseIII.pdf>.

GORTON, G. – ROSEN, R. (1995): Corporate Control, Portfolio Choice, and the Decline in Banking. *Journal of Finance*, 50, č. 5, s. 1477 – 1420.

HALDANE, A. G. (2009): Credit is Trust. Bank of England. Leeds: Bank of England. Speech presented at the Association of Corporate Treasurers, Leeds, UK, September 14, 2009. Dostupné na: <<http://www.bankofengland.co.uk/publications/news/2009/066.htm>>.

CHOVANCOVÁ, B. (2006): Finančný trh: nástroje, transakcie, inštitúcie. Bratislava: IURA Edition, 1. vydanie. ISBN 80-8078-089-7.

IIF (2010): Cumulative Economic Impact of Basel III. Dostupné na: <<http://www.iif.com/press/press+203.php>>.

KRIPPNEROVÁ, G. K. (2005): Financialization of the American Economy. *Socio-Economic Review* 3, č. 2, s. 173 – 208.

LANNOO, K. (2010): Comparing EU and US Responses to the Financial Crisis. ECMI Policy Brief, č. 14/január. Dostupné na: <https://www.econ.kuleuven.be/ew/academic/intecon/Home/Events/EU_Japan/EU-JapanLannoo.pdf>.

LLEWELLYN, D. T. (2011): Will the New EU Architecture Prevent Future Crisis: The Road to „Basel N“ or Pillar 4? [Oesterreichische Nationalbank Annual Economics Conference, Vienna, May 23, 2011.] Dostupné na: <http://www.oenb.at/de/img/llewellyn_tcm14-233105.pdf>.

McKinsey & Company (2010): Basel III and European banking: Its Impact, How Banks Might Respond, and the Challenges of Implementation. Dostupné na: <http://www.mckinsey.com/clientservice/Financial_Services/Knowledge_Highlights/~media/Reports/Financial_Services/Basel%20III%20and%20European%20banking%20FINAL.ashx>.

MEDVEĎ, J. (2010): Kríza (európskych) verejných financií? Ak áno, jej dopady a možné riešenia. Zborník z vedeckého seminára: Hospodárska politika a právo v období hospodárskej krízy. Banská Bystrica: BIVŠ. ISBN 978-80-970422-0-2.

MEDVEĎ, J. (2011): Fúzie a akvizície v bankovom sektore (vývojové trendy v kontexte súčasnosti). In: Zborník z vedeckej konferencie: Európske bankovníctvo, súčasnosť a budúcnosť. Banská Bystrica: BIVŠ, 24. 3. 2011, s. 88 – 98. ISBN 978-80-970422-2-6.

MUSÍLEK, P. (2004): Analýza příčin a důsledků české finanční krize v 90. letech. [Výzkumná studie. Grantová agentura České republiky, GA 402/02/1308.] Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze. Dostupné na: <http://nb.vse.cz/kbp/TEXT/Grant_krize_1a.pdf>.

OJO, M. (2010): Preparing for Basel IV – Why Liquidity Risks Still Present a Challenge to Regulators in Prudential Supervision. Dostupné na: <<http://mpa.ub.uni-muenchen.de/27627/>>.

PAUHOFOVÁ, I. (2009): Suverénne fondy a nová finančná architektúra sveta. In: WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky: Globálna finančná a hospodárska kríza: príčiny – náklady – východiská. Bratislava: Ekonomický ústav SAV, s. 255 – 268. ISBN 978-80-7144-175-5.

SHENG, A. (2010): The Regulatory Reform of Global Financial Markets: An Asian Regulator's Perspective. *Global Policy*, 1, č. 2, s. 191 – 200.

SOROS, G. (2002): O globalizácii. Bratislava: Kalligram. ISBN 80-7149490-9.

- STANĚK, P. (1999): Globalizácia svetovej ekonomiky. Bratislava: EPOS. ISBN 80-8057-109-0.
- STANĚK, P. (2007): Megatrendy súčasnosti a budúcnosti. In: PAUHOFOVÁ, I. – SIVÁK, R. – STANĚK, P.: Megatrendy a finančné trhy v 21. storočí. Bratislava: Sprint – vфра. ISBN 978-80-89085-90-3.
- STANĚK, P. (2010): Globálna kríza – hrozba alebo výzva? Bratislava: Sprint dva. ISBN 978-80-89393-22-0.
- ŠESTÁKOVÁ, M. (2009): Vývoj priamych zahraničných investícií vo svete v podmienkach globálnej finančnej krízy. In: WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky: Globálna finančná a hospodárska kríza, príčiny – náklady – východiská. Bratislava: Ekonomický ústav SAV, s. 173 – 194. ISBN 978-80-7144-175-5.
- ŠIKULA, M. (2009): Kritická miera rozporov civilizácie a globálna ekonomická kríza. In: WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: In: WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky: Globálna finančná a hospodárska kríza, príčiny – náklady – východiská. Bratislava: Ekonomický ústav SAV, s. 195 – 208. ISBN 978-80-7144-175-5.
- TRUMAN, M. E. (2009): Lessons from the Global Economic and Financial Crisis. Keynote address at the conference “G-20 Reform Initiatives: Implications for the Future of Regulation”, Seoul, Korea, November 11, 2009. Dostupné na: <<http://www.iie.com/publications/papers/truman0911.pdf>>.
- VAŠKOVÁ, N. – VAŠKOVÁ, V. (2010): Breakdown of Trust in Financial Institutions in Light of the Global Financial Crisis. Journal of Advanced Studies in Finance, Vol. 1.
- VAŠKOVÁ, N. (2010): Vplyv finančnej integrácie na vývoj európskeho bankovníctva. Zborník z konferencie National and Regional Economics VIII, Herľany. ISBN 978-80-553-0517-2.
- ZIMKOVÁ, E. (2011): Basel III – pomalé kroky správnym smerom. Dostupné na: <<http://www.derivat.sk/files/fsn%202011/Zimkova.pdf>>.

Výber publikácií Ekonomického ústavu SAV
List of Publications of the Institute of Economic Research of SAS

KOŠTA, J. a kol.: Aktuálne problémy trhu práce v Slovenskej republike po vstupe do Európskej menovej únie. [*Current Problems of the Labor Market in the Slovak Republic after Joining the European Monetary Union.*] 2011. 282 s. ISBN 978-80-7144-190-8.

BRZICA, D. a kol.: Spolupráca aktérov v technologickom a inovačnom rozvoji. [*Cooperation of Actors in Technological and Innovation Development.*] 2011. 227 s. ISBN 978-80-7144-189-2.

WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Determinanty ekonomického rastu a konkurencieschopnosti: výzvy a príležitosti. [*Determinants of Economic Growth and Competitiveness: Challenges and Opportunities.*] 2011. 258 s. ISBN 978-80-7144-187-8.

ŠIKULA, M. (ed.): Navodila globálna kríza zmeny v chápaní úlohy štátu v ekonomike a spoločnosti? [*Did Global Crisis Induced Changes in Perception of the Role of State in Economy and Society?*] 2011. 128 s. ISBN 978-80-7144-186-1.

OBADI, S. M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky. Spomalenie rastu a vysoká nezamestnanosť. [*The Development and Perspectives of the World Economy. Slowing Growth and High Unemployment.*] 2011. 261 s. ISBN 978-80-7144-185-4.

MORVAY, K. a kol.: Hospodársky vývoj Slovenska v roku 2010 a výhľad do roku 2012. [*Economic Development of Slovakia in 2010 and Outlook up to 2012.*] 2011. 136 s. ISBN 987-80-7144-184-7.

RADVANSKÝ, M. – WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Analýza determinantov regionálnych rozdielov v Slovenskej republike (vybrané aplikácie). [*Analysis of the Determinants of Regional Disparity in the Slovak Republic (Selected Issues).*] 2010. 304 s. ISBN 978-80-7144-183-0.

ŠIKULA, M. (ed.): Krízové a pokrízové adaptačné procesy a nové nároky na konkurencieschopnosť. [*Crisis and Anti-crisis Adjustment Processes and New Demands for Competitiveness.*] 2010. 208 s. ISBN 978-80-7144-181-6.

WORKIE TIRUNEH, M. – RADVANSKÝ, M. (eds): Regional Disparities in Central and Eastern Europe. Theoretical models and empirical analyses. [*Regionálne disparity v strednej a východnej Európe. Teoretické modely a empirické analýzy.*] 2010. 397 s. ISBN 978-80-7144-180-9.

ŠIKULA, M. a kol.: Stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti. [*Strategy of Development of Slovak Society.*] 2010. 695 s. ISBN 978-80-7144-179-3; VEDA, SAV Publishing: ISBN 978-80-224-1151-6.

WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky. Ozdravenie svetovej ekonomiky: realita alebo mýtus? [*The Development and Perspectives of the World Economy. The Recovery of the World Economy: Reality or Myth?*] 2010. 312 s. ISBN 978-80-7144-178-6.

MORVAY, K. a kol.: Hospodársky vývoj Slovenska v roku 2009. [*Economic Development of Slovakia in 2009.*] 2010. 93 s. ISBN 987-80-7144-177-9.

RADVANSKÝ, M. – WORKIE TIRUNEH, M. (eds): Trendy regionálnych disparít Slovenska. Teoretické modely a empirické analýzy. [*Trends in Regional Disparity in Slovakia. Theoretical Models and Empirical Analyses.*] 2009. 179 s. ISBN 978-80-7144-176-2.

WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky. Globálna finančná a hospodárska kríza. Príčiny – náklady – východiská. [*The Development and Perspectives of the World Economy. The Global Financial and Economic Crisis. Causes – Costs – Remedies.*] 2009. 284 s. ISBN 978-80-7144-175-5.

OKÁLI, I. et al.: Economic Development of Slovakia in 2008. 2009. 94 s. ISBN 978-80-7144-174-8.

OKÁLI, I. a kol.: Hospodársky vývoj Slovenska v roku 2008. [*Economic Development of Slovakia in 2008.*] 2009. 74 s. ISBN 987-80-7144-173-1.

BUNČÁK, J. – DŽAMBAZOVIČ, R. – HRABOVSKÝ, M. – SOPÓCI, J.: Názory občanov na budúcnosť Slovenska. [*Citizens Opinions of the Future of Slovakia.*] 2009. 93 s. ISBN 978-80-7144-172-4.

HVOZDÍKOVÁ, V. a kol.: Riziká aktuálnych vývojových trendov vo svetovej ekonomike. Finančná, demografická, potravinová a environmentálna kríza. [*Risks Connected with Actual Development Trends of the World Economy. Financial, Demographic, Foodstuffs and Environmental Crisis.*] 2008. 147 s. ISBN 978-80-7144-170-0.

DLHODOBÁ VÍZIA rozvoja slovenskej spoločnosti. [*A Long-Term Vision of the Slovak Society Development. Second (unchanged) edition.*] 2009. 274 s. Druhé, nezmenené vydanie. ISBN 978-80-7144-168-7.

DLHODOBÁ VÍZIA rozvoja slovenskej spoločnosti. Zhrnutie. [*A Long-Term Vision of the Slovak Society Development. Summary.*] 2008. 36 s. ISBN 978-80-7144-165-6.

A LONG-TERM VISION of the Slovak Society Development. Summary. 2008. 40 s. ISBN 978-80-7144-167-0.

DLHODOBÁ VÍZIA rozvoja slovenskej spoločnosti. [*A Long-Term Vision of the Slovak Society Development.*] 2008. 274 s. ISBN 978-80-7144-168-7; VEDA, SAV Publishing: ISBN 978-80-224-1050-2.

OBADI, SALEH MOTHANA a kol.: Globálna ekonomika. Nové trendy a analýzy vybraných problémov. [*Global Economy. New Trends and Analysis of Selected Issues.*] 2008. 187 s. ISBN 978-80-7144-169-4.

WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky. Turbulencie na finančných trhoch a dilemy hospodárskej politiky. [*The Development and Perspectives of the World Economy. Turbulences on the Financial Markets and the Dilemma of Economic Policy.*] 2008. 301 s. ISBN 978-80-7144-166-3.

OKÁLI, I. et al.: Economic Development of Slovakia in 2007. 2008. 78 s. ISBN 978-80-7144-164-9.

OKÁLI, I. a kol.: Hospodársky vývoj Slovenska v roku 2007. [*Economic Development of Slovakia in 2007.*] 2008. 74 s. ISBN 987-80-7144-163-2.

KVETAN, V. – PÁLENÍK, V. – MLÝNEK, M. – RADVANSKÝ, M.: Starnutie, zdravotný stav a determinanty výdavkov na zdravie v podmienkach Slovenska. [*Aging, Health Status and Determinants of Health Expenditure under Slovak Conditions.*] 2007. 57 s. ISBN 978-80-7144-160-1.

HOŠOFF, B.: Križovatky hospodárskej politiky USA (1980 – 2005). [*Macroeconomic Policy Crossroads in the USA (1980 – 2005).*] 2007. 186 s. ISBN 987-80-7144-161-8.

WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky. Prínos informačných technológií a hrozba klimatických zmien. [*The Development and Perspectives of the World Economy. The Benefits of Information Technology and the Costs of Climate Change.*] 2007. 332 s. ISBN 978-80-7144-159-5.

OKÁLI, I. et al.: Economic Development of Slovakia in 2006. 2007. 64 s. ISBN 978-80-7144-157-1.

OKÁLI, I. a kol.: Hospodársky vývoj Slovenska v roku 2006. [*Economic Development of Slovakia in 2006.*] 2007. 63 s. ISBN 987-80-7144-144-8.

KLAS, A.: Vývoj inštitúcií vyššieho vzdelávania na Slovensku (860 – 2005). [*Development of Higher Education Institutions in Slovakia (860 – 2005).*] 2006. 195 s. ISBN 0-7144-156-2.

JURÍČKOVÁ, V. a kol.: Podnikateľské prostredie a firemné stratégie. [*Entrepreneurial Environment and Strategies of Firms.*] 2006. 172 s. ISBN 80-7144-154-6.

ŠIKULOVÁ, I.: Konvergencia v procese európskej menovej integrácie. [*Convergence in the Process of European Monetary Integration.*] 2006. 150 s. ISBN 80-7144-155-4.

WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky. Globálna konkurencieschopnosť a energetická a demografická kríza. [*The Development and Perspectives of the World Economy. Global Competitiveness and Energy and Demographic Crisis.*] 2006. 302 s. ISBN 80-7144-152-X.

ŠIKULA, M. (ed.): Konkurencieschopnosť slovenskej a českej ekonomiky – stav a perspektívy. [*Competitiveness of the Slovak and Czech Economy – State and Prospects.*] 2006. 264 s. ISBN 80-7144-148-1.

ŠIKULA, M. – HVOZDÍKOVÁ, V. (eds): Performance and Perspective of the European Union as Seen by the New Member States. Post-Accession Monitoring Conference. 2006. 185 s. ISBN 80-7144-151-1.

OUTRATA, R. a kol.: Globalizácia a slovenská ekonomika. [*Globalization and Slovak Economy.*] 2006. 379 s. ISBN 80-7144-150-3.

KLAS, A. a kol.: Technologický a inovačný rozvoj v Slovenskej republike. [*Technological and Innovation Development in the Slovak Republic.*] 2005. 389 s. ISBN 80-7144-147-3.

MORVAY, K. a kol.: Transformácia ekonomiky: skúsenosti Slovenska. [*Transition of Economy: Experience of Slovakia.*] 2005. 330 s. ISBN 80-7144-143-0.

OKÁLI, I. a kol.: Hospodárska politika Európskej únie a Slovenska v EÚ. [*Macroeconomic Policy of the European Union and of Slovakia in the EU.*] 2004. 352 s. ISBN 80-7144-140-6.

OKÁLI, I. et al.: Concept Outline of Slovakia's Economic Policy at the Stage of Integration into the European Union. Summary. 2004. 30 s. ISBN 80-7144-139-2.

WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vplyv informačných technológií na ekonomický rast a zamestnanosť: teoretické a empirické pohľady (s aplikáciou na efekty komerčného modelu Microsoft Slovakia na slovenskú ekonomiku). [*Impact of Information Technology on Growth and Employment: Theoretical and Empirical Views. With the Applications to the Effects of Commercial Model of Microsoft Slovakia on the Slovak Economy.*] 2004. 92 s. ISBN 80-7144-141-4.

OBADI, SALEH MOTHANA: Integračné zoskupenie juhovýchodnej Ázie a zahraničnoobchodné vzťahy so Slovenskom a s Európskou úniou. [*The Integration Block of Southeast Asia and Foreign Trade Relations with Slovakia and the EU.*] 2004. 84 s. ISBN 80-7144-142-2-5.

ŠIKULA, M. (ed.): Economic and Social Context of Slovakia's Integration into the EU. Summary. 2003. 47 s. ISBN 80-7144-133-3.

ŠIKULA, M. a kol.: Ekonomické a sociálne súvislosti integrácie Slovenska do Európskej únie. [*Economic and Social Context of Slovakia's Integration into the EU.*] 2003. 381 s. ISBN 80-7144-135-X.

ŠIKULA, M. a kol.: Determinanty formovania priemyselnej politiky v podmienkach globalizácie a integrácie. [*Determinants of the Industry Policy Forming in the Conditions of Globalization and Integration.*] 2003. 166 s. ISBN 80-7144-134-1.

OUTRATA, R. a kol.: Ekonomické a sociálne súvislosti vstupu SR do EÚ. [*Economic and Social Context of Slovakia's EU Accession.*] 2002. 396 s. ISBN 80-7144-125-2.

MORVAY, K. a kol.: Aktuálne otázky fungovania verejných financií SR. [*Current Issues of the Functioning of Slovakia's Public Finance.*] 2002. 129 s. ISBN 80-7144-127-9.

Publikácie, ako aj jednotlivé čísla Ekonomického časopisu, ktorý vydáva EÚ SAV, si možno objednať alebo kúpiť v kníhkupectvách ELITA, ACADEMIA, VEDA – Vydavateľstvo SAV v Bratislave.

Publikácie *Hospodársky vývoj Slovenska* vychádzajú každoročne od roku 1993 v slovenskej i anglickej verzii a v prípade záujmu sú dostupné v kníhkupectve ELITA.

Paradigmy zmien v 21. storočí

Hľadanie kontúr v mozaike

IVETA PAUHOFOVÁ A KOLEKTÍV

Ekonomický ústav Slovenskej akadémie vied
Šancová 56, 811 05 Bratislava 1

Telefón: 00421-2-52 49 82 14, Fax: 00421-2-52 49 51 06

URL: <http://www.ekonom.sav.sk>

E-mail: ipauhofova@yahoo.com

ISBN 978-80-7144-194-6